

T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

ERMENİ KOMİTELERİNİN AMAÇLARI VE EYLEMLERİ

(Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)

Yayına Hazırlayanlar
Dr. Öğ. Alb. Ahmet TETİK
Arş. Uzm. Melike GÜRLER
Arş. Uzm. Çiğdem AKSU

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları

ANKARA 2008

T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

ERMENİ KOMİTELERİNİN AMAÇLARI VE EYLEMLERİ

(Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)

Yayına Hazırlayanlar

Dr. Öğ. Alb. Ahmet TETİK

Arş. Uzm. Melike GÜRLER

Arş. Uzm. Çiğdem AKSU

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları

ANKARA
GENELKURMAY BASIMEVİ
2008

ISBN: 978-975-409-464-0

NSN: 7610270411432

YAYIN KURULU BAŞKANI

Hv. Korg. Ziya GÜLER

YAYIN KURULU

Kur. Alb. İskender ÖZBAY

Arş. Uzm. Nuri BAYRAK

Arş. Uzm. Ayşe SEVEN

DÜZELTİ/SAYFA DÜZENİ

Red. Uzm. Yasemin TAŐCI

KAPAK TASARIMI

Ceyhan KURHAN

GENELKURMAY BASIMEVİ
YAYIN NUMARASI: 2008/34

SUNUŞ

Birinci Dünya Harbi, sonuçları itibarıyla insanlık tarihinin seyrini derinden etkilemiştir. İmparatorluklar dağılmış, Asya'da, Avrupa'da ve Afrika'da haritalar değişmiş, yeni devletler, yeni sınırlarıyla ortaya çıkmışlardır.

Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Harbi sonunda çok çeşitli siyasi, askerî, ekonomik ve toplumsal nedenlerin etkisiyle tarih sahnesinden çekilirken savaş süresince iç tehditleri çok derinden yaşamış ve bunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

İç tehditlerin başında, Ermeni terör örgütlerinin gerçekleştirdiği sivil vatandaşlara karşı kitlesel öldürme eylemleri ve ordu bünyesinde bulunan Ermeni askerlerin düşmanla iş birliği faaliyetleri gelmektedir. Ermeni terör örgütlerinin, siyasallaşmış Ermeni din adamlarının ve Ermeni sivil örgütlerinin asırlar boyunca huzur ve güven içinde yaşadıkları bir topluma nasıl zarar verdiklerini bilmeden, Ermeni sorununu değerlendirmek mümkün değildir.

Ermeniler, Osmanlı devlet yapısı içinde ekonomik ve sosyal konumları itibarıyla refah düzeyi yüksek ve imtiyazlı bir topluluk olarak dikkati çekmektedirler. Buna rağmen Osmanlı Devleti'ni yıkmayı amaçlayan dış güçlerin ve Ermeni çetelerin emellerinin bir parçası haline gelmeleri, 1915 olaylarının asıl nedenidir. Osmanlı orduları cephede savaşırken gerek cephede gerekse cephe gerisinde güvenliği tehdit eden Ermeni faaliyetlerine karşı önleyici tedbirler almak zorunda kalmıştır.

"Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)", 1916 yılında basılmıştır. Dönemin olağan üstü savaş şartları düşünüldüğünde içeriğiyle daha da önem kazanmaktadır. Eser, açıklayıcı bilgilerle yeniden yayına hazırlanırken dipnotlarda arşiv belgelerinin tanıklıklarına da yer verilmiştir. Bu dönemde yukarıda belirtilen aktörlerin eylemleri hakkında belgelere dayalı bilgiler vermesi itibarıyla belgesel bir nitelik taşımaktadır.

Ziya GÜLER
Hava Korgeneral
ATASE ve Dent. Başkanı

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

İÇİNDEKİLER	III
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Hınçak Komitesinin Kuruluşu	10
2. Taşnaksutyun Komitesi	11
3. Osmanlı Bankası Baskını.....	12
4. Zeytun Olayları	13
5. Erzurum Olayları	19
6. Sason Olayları	21
7. Rusya'da Ermeni Komiteleri ve Çarizm	27

İKİNCİ BÖLÜM

1. Meşrutiyet'in İlanından Sonra İstanbul'da ve Vilayetlerde Komiteler ..	33
2. Sosyal Demokrat Hınçak Komitesinin Yedinci Kongresi	49
a. Sosyal Demokrat Hınçak Komitesinin Türkiye'deki Durumu	49
b. Yasal Yoldan Yasa Dışı Yola Geçiş	50
c. Genel ve Özel Değişiklikler	51
ç. Komiteler Arasındaki İlişkiler	51
d. Komitelerin Karşılıklı İlişkileri	51
e. Komite Merkezinin Değiştirilmesi	52
f. Genel Merkez Üyelerinin Seçimleri	52
g. Delegeler Genel Kurulu	52
ğ. Genel Merkez Bütçesi	52
3. Ermeni Komitelerinin Taleplerine Dair Yabancı Gazetelerde Yayımlanan Yazılar	55
4. Ermeni Komitelerinin Balkan Savaşı'ndan Sonra Doğu İllerindeki Durumu ve Çalışmaları Hakkındaki Raporlar	57
5. Silah, Cephane ve Bomba Tedariki Konusunda Komite Şubeleri Arasındaki Yazışmalar	67
6. Komitelerin Dâhilî Teşkilatları	71

7. “İslahat Sorunu” Dolayısıyla Taşnaksutyun Komitesinin Şubeleriyle Yazışmaları	73
8. “Seferberlik” Hakkında Taşnaksutyun Şubeleri Arasındaki Yazışmalar	76
9. Savaşın Önce Dışarıdaki Ermenilere Hitaben Yayımlanan Bildiriler	79
10. Savaşın İlanının Ardından ABD ve Diğer Yabancı Ülkelerde Bulunan Osmanlı Ermenilerinden Osmanlı Topraklarındaki Ailelerine Gönderilen Mektuplar	88
11. Taşnaksutyun Komitesi	103
a. Köylere Talimat	103
b. Taşnaksutyun Komitesi Çete Örgütünün İç Tüzüğü	108
c. Taşnaksutyun Komitesinin Sekizinci Genel Kongresi	114
12. Hınçak Komitesinin İstanbul Şubesinin Bildirisi	118
13. İsyanlar	127
a. Zeytun	128
b. Kayseri	130
c. Bitlis	134
ç. Erzurum	138
d. Elazığ	140
e. Diyarbakır	141
f. Sivas	143
g. Trabzon	149
ğ. Ankara	149
h. Van	150
ı. İzmit, Adapazarı	173
i. Bursa	174
j. Adana	175
k. Halep	175
l. İzmir	176
m. Samsun	176
14. Ermenilerin Savaş Bölgelerinden Uzaklaştırılmaları	176

a. Urfa Olayları	200
b. Şarkikarahisar Olayı	208
c. Fındıcak Olayı	211
ç. Yozgat (Boğazlıyan) Olayları	211
d. Yangınlar	212
15. Halep'te Komite Çalışmaları	213
16. Ermeni Mezalimi	216
a. Erzurum	216
b. Van	222
c. Bitlis	228
ç. Diyarbakır	234
d. Trabzon	235
e. Oltu - Acara Bölgesi	236
DİZİN	239
KAYNAKLAR	249
EKLER	251

GİRİŞ

Ermeni komitelerinin, Osmanlı Hükûmetine karşı öteden beri takip ettikleri siyasetle ulaşmak istedikleri amaç, bugün inkârı mümkün olmayan kesin kanıt ve belgelerle ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarla karşı karşıya kaldığı zamanlardan başlayarak, özellikle 1877-1878 Osmanlı - Rus Harbi'nden¹ sonra imzalanan Yeşilköy Anlaşması'nın 16'ncı² ve Berlin Anlaşması'nın 61'inci maddeleriyle³ ortaya atılan Ermeni sorunu, bundan sonra her fırsattan yararlanılarak ileri sürülmüş, kimi zaman hızını yitirirken kimi zaman Osmanlı Hükûmetinin iç işlerine karışmak için bir bahane olarak kullanılarak son zamanlara kadar gelmiş ve Balkan Savaşı'ndan sonra en şiddetli ve kronik dönemine girmiştir.

---

¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi: 93 Harbi olarak da bilinen, 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan bu savaş, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Barış Anlaşması'yla son bulmuştur. Savaş, Rumeli ve Kafkas cephelerinde kara harekâtı, Karadeniz ve Tuna'da deniz harekâtı olarak cereyan etmiş ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Harp Tarihi Broşürü; Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2000.

² Yeşilköy Anlaşması: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Yeşilköy Anlaşması'na göre; Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsız birer devlet oluyorlar ve toprakları genişletiliyordu. Asıl önemli olan büyük bir Bulgaristan'ın meydana getirilmesiydi. Bulgaristan Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı muhtar prenslik hâline getirilmekle beraber, sınırları oldukça genişletiliyordu. Bosna ve Hersek'te Avusturya ve Rusya'nın ortak kontrolünde ıslahat yapılacak ve Osmanlı Devleti Rusya'ya 1 milyar 410 milyon ruble savaş tazminatı ödeyecekti; fakat, Osmanlı Devleti'nin durumunu göz önünde tutan Rusya Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Beyazıt karşılığında bu tazminatı 300 milyon rubleye indiriyordu. Yeşilköy Anlaşması'nın, Rusya'nın Ermeni meselesine el atmasına sebep olan 16'ncı maddesinde ise Osmanlı Devleti, Ermenilerin bulunduğu eyaletlerde ıslahat ve düzenleme yapmayı taahhüt ediyordu. İngiltere ve Avusturya'nın itirazlarına sebep olan bu anlaşma 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması'yla yürürlükten kalkmıştır. Fahir Armaoğlu; Siyasi Tarih: 1789-1960, AÜ SBF Yay., Ankara, 1975, s.268-269.

³ Berlin Anlaşması: 13 Temmuz 1878 tarihinde Osmanlı Devleti'yle Rusya, Almanya, Avusturya - Macaristan, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan anlaşmadır. Bu anlaşmanın, Yeşilköy Anlaşması'nın 16'ncı maddesinin yerine konan 61'inci maddesinde; "Osmanlı Hükûmeti, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini garanti etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu konuda alınacak tedbirleri anlaşmayı imzalayan devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir." denmektedir. Esat Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yay., İst.bul, 1987, s.403.

Hınçak,⁴ Taşnaksutyun,⁵ Ramgavar,⁶ Veragazmiyal Hınçak⁷ adlarıyla siyasal nitelikli ve Parekorzagan, Miyasyal gibi diğer adlarla sözde hayırlı girişimlerde bulunmak, kalkınmayı sağlamak ve kolaylaştırmak için kurulan, gerçekte ise diğerlerinden hiçbir farkı olmayan ve bir kısmı sağlıklı düşünmekten yoksun, aşırı milliyetçi, büyük kısmı ise özellikle Rus, İngiliz, Fransız paralarıyla satın alınmış vatansız başıboşlardan oluşan bu komitelerin kırk elli yıllık tarihi, gerek Osmanlı Hükûmetine gerekse kendi soydaşlarına karşı gerçekleştirdikleri cinayetlerle ve çok acı olaylarla doludur. Hükûmetin kendilerine gösterdiği şefkat ve hoşgörüden ve Müslümanların onları temiz duygularla yurda bağlı birer vatandaş olarak görmelerinden yararlanan bu komiteler, kendilerine gösterilen bu iyi niyeti fırsat bilerek, sayesinde mutlu bir yaşam sürdükleri hükûmeti yıkmak, yurdu kana boyamak, Türkler ve Ermeniler arasında sürekli bir düşmanlık yaratmak ve bunu şiddetlendirmek için her yola başvurmuşlar, ileri gelen Ermeni din adamları, öğretmenleri ve yazarları bile bu konuda telkinlerde bulunmaktan hiçbir zaman geri kalmamışlardır. Bir yandan masum bir vatandaş olarak görünürken öte yandan hükûmetin ve Türklerin en doğal haklarına saldırmaktan, memleketi yıkmaya yönelik faaliyetlerini en küçük kıyı ve bucaklara kadar sokularak, el altından ve gayet düzenli bir programla hazırlayıp uygulamaktan çekinmeyerek ikiyüzlülüklerini göstermişlerdir. Bu girişimlerinde, her zaman “Ermenilere yardım, insanlığa hizmettir.” diyen Gladstone⁸ gibi,

⁴ Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg ile eşi Maro ve arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından 1887’de İsviçre’de, Karl Marx’ın prensipleri esas alınarak kurulmuştur. Bu teşekkülün başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeni bulunuyordu. İlk başlarda faaliyet alanı olarak doğu bölgesi seçilmişti. Komite merkezi sonradan Londra’ya aktarılmış ve Nazarbeg ile eşi ve çalışma arkadaşları bu adı uzun zaman özellikle Türkiye Ermenileri hesabına kullanmışlardır. Hınçak’ın siyasi programı sosyalist-marksist ve merkezîyetçiydi. 1894 yılında komite başkanlığını Patrik Mateos İzmirliyan üstlenmiştir. Abdülhamit yönetimine karşı Jön Türkler’le iş birliği yapmışlardır. Uras; s.431. Tarık Zafer Tunaya; Türkiye’de Siyasal Partiler, C.1, İletişim Yay., İstanbul, 1998, s.592-593.

⁵ Taşnaksutyun: 1890 yılında Tiflis’te kurulmuştur. Kuruluşundaki ilk amacı, Tiflis’te bulunan “Genç Ermenistan”ı, merkezi Van’da olan “Ermeni Cemiyeti - Armenaganlar”ı, “Hınçak”ı birleştirmek ve Türkiye’ye geçen çetelere yardımda bulunmaktır. Komitenin kuruluşundan üç yıl sonrasına kadar belirli bir programı yoktu. Karl Marx’ın prensipleri ileri sürülerek programdan önce hareket öngörülmüştü. Taşnaksutyun’un amacı, isyan vasıtalarıyla Türkiye Ermenistanı için siyasi ve iktisadi hürriyet elde etmekle ifade ediliyordu; hâlbuki asıl amaç bağımsızlıktı. Van isyanı ve Osmanlı Bankasına saldırı, İkinci Sason isyanı, Yıldız’da bombalı suikast gibi eylemleri düzenlemişlerdir. Komitenin tam ismi “Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği”dir. Uras; s.442-443.

⁶ Ramgavar: Şiddet yanlısı politikalara katılmamakla tanınmıştır. 1908’de İstanbul’da organize olan Ramgavar, liberalliği, anti-devrimciliği ve Laissez-faire kuralını benimsemiştir. Erdal İltir; Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclisi Mebusanına Sunulan Beyanname ve Program, OTAM, Sayı 4 (Ocak 1993), s.517-556.

⁷ Veragazmiyal Hınçak: Reformist Hınçaklar tarafından 1896 yılında kurulmuştur.

⁸ Gladstone: (William Ewart) (1809-1889). İngiliz devlet adamı. 1832’de parlamentoya giren ve Peel’in yandaşları arasında ön plana çıkan Gladstone, 1834-1835 arasında Peel Hükûmetinde yer almış, 1843-1845 döneminde ticaret, 1845-1846 döneminde sömürgeler bakanlığı yapmıştır. 1846’da “Peelciliğin” başarısızlığa uğraması üzerine bir bocalama devresine giren Gladstone, bu tarihten sonra hızlı bir atılım içine girerek Peel yanlısı olan ve liberallerle birleşen reformculara katılmıştır. Liberal Partiye katıldıktan sonra 1866’ya kadar maliye bakanlığı yapmıştır. Palmerston’un ölümünden sonra Liberal Parti başkanı olmuş, 1868’de kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. Bu dönemde başarılı birçok reforma imza atmıştır. 1875’te ayrıldığı partiye Yakın Doğu olayları ve Disrael’in gevşek davranışı üzerine geri dönmüştür. Bulgaristan meselesinde hükûmetin Osmanlı Devleti’ni desteklemesine karşı çıkmıştır. 1880-

Pieire Geillard⁹ gibi görünüşte Ermeni isteklerinin elde edilmesini amaçlayan gerçekte ise alçak politikalarını bunlar aracılığıyla uygulamaya çalışan birçok yol gösterici, yardımcı bulmuşlar; maddi ve manevi yönden teşvik edilmişlerdir.

Daha önceki faaliyetler dikkate alınmasa da özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan hazırlıklarla, Osmanlı Hükûmetinin savaşa katılmasından sonraki olaylar ve eylemler bunu tamamıyla doğrulamıştır.¹⁰

Galiçin olayından sonra Kafkas Ermenilerinin gözlerini Osmanlıya çevirmek ve bu yolla Kafkasya'da bir isyan unsuru olan Ermenileri başka amaçlar peşinde koşturarak oradaki diğer topluluklar üzerinde Ruslaştırma programını daha köklü bir biçimde uygulamak isteyen Ruslarla, bağımsızlıklarını onların yardımlarıyla kazanacaklarını umdukları İngiliz ve Fransızların elinde öteden beri şuursuz birer araç olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından hiç tereddüt etmeden, İtilaf devletleri tarafında yer almışlardır. Sözde millî ideallerinin gerçekleşme zamanının geldiğini düşünen Ermeniler, Osmanlı Hükûmetine karşı yıllardan beri hazırladıkları planları uygulama konusunda, Rus ordularına gönüllü olarak yazılarak, intikam alayları kurarak, casusluk yaparak, asker kabilelerine ve levazım konvoylarına saldırarak, birçok yerde ve özellikle Van, Bitlis, Muş, Şarkikarahisar,¹¹ Zeytun,¹² Maraş ve Urfa'da ayaklanmalar çıkarak açıktan açığa harekete geçmişlerdir.

Fransız ve İngiliz gazetelerinde, "yurtlarını kurtarmaya atıldıkları ve bununla birlikte İtilaf devletleri hesabına canlarına vermeye hazır oldukları" yazılan; Rus, İngiliz, Fransız konsoloslarının maddi ve manevi yardımlarıyla silahlandırılarak Kafkas sınırına gönderilen; katogikoslarının¹³ kutsadığı ve yüzde doksanı Osmanlı vatandaşı olan bu Ermenilerin öyküleriyle fotoğrafları yayımlandığı gibi, Rus resmî bildirilerinde de eylemlerinden şükranla söz ediliyordu. Bu durum, doğal olarak bu kadarla kalmazdı. Yine, her zaman olduğu gibi hükûmetin, güya zulmedip bu çaresiz, masum halka karşı saldırılar, katliamlar yaptığına dair acındırıcı yalan haberler yayılarak, mağdur ve mazlum olduklarına dış dünyanın inandırılması gerekiyordu. Osmanlı Hükûmeti, harbe girişinden uzun bir zaman sonrasına kadar bölgesel önlemler alarak önüne geçmeye çalıştığı, düzenli bir programla sürdürülen bu ayaklanma ve saldırıların, giderek en hayati önemdeki bölgelerine yöneltildiğini görerek bu hareketleri yasal yöntemlerle etkisiz bırakmak amacıyla, özellikle savaş bölgelerinde gereken önlemleri almaya karar vermiştir. Bundan sonra bu asılsız feryatlar bir kat daha artmış ve

---

1885, 1892-1894 yılları arasında tekrar iktidara gelmiştir. Meydan Larousse; C.5, Meydan Yay., İstanbul, 1971, s.195,196.

⁹ Pieire Geillard: Paris'te yayımlanan Pro-Armenia gazetesinin baş yazarı.

¹⁰ Savaşın ilanına kadar Ermenilerin Rusya'da ve Osmanlı topraklarındaki tertipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.I, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2005.

¹¹ Şarkikarahisar: Giresun'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Şebinkarahisar.

¹² Zeytun: Kahramanmaraş - Merkez ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Süleymanlı.

¹³ Katogikos: Ermenice "milletin temsilcisi" anlamına gelen ve Ermeni dinî liderlerine verilen unvandır. Bunlar dinî lider olmakla birlikte, siyasi işlerde de büyük roller oynamışlardır. İlter; Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara, 1999, s.17.

kendilerine umut bağlayanlar da insanlık maskesi altında akla hayale gelmeyecek suçlamalar yapmışlardır.

Ermenileri tanımayan, Osmanlı Devleti'nin koşullarına, toplumsal yapısına ve tarihine dair yüzeysel bir incelemede bile bulunmamış olan bazı İtilaf devletleri yazarları, sözde Ermeni mezalimine dair eserler yazmaya; Mısır, Hindistan, İrlanda, Güney Afrika örnekleri ortada dururken küçük milletler için savaştığını öne süren İngilizlerle, Ermeniler tarafından bile "ruhumuzun hırsızı" diye nitelendirilen ve öteden beri "Ermenileri darağacında, Sibiryâ bozkırlarında" görmekten hoşlanırken, bu kez, Ermenilerin koruyuculuğuna soyunan Ruslar, parlamentolarında bu sorunları söz konusu etmeye başladılar.

Ermeniler ihanet ettiler. Bu çok açıktır. Hem de bu ihaneti, sayesinde dil, din ve milliyetlerini koruyabildikleri, her zaman şefkat ve saygı gördükleri Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının söz konusu olduğu korkunç bir savaş sırasında, arkasından vurmak, can alıcı yerlerine saldırmak yoluyla ve düzenli bir tertibatla yaptılar. Hükûmet, bunların haklarına ve millî değerlerine her zaman saygı gösterdi, dinî ve millî konularda kendilerine geniş haklar verdi; karşılığında ise hainlik ve kötülük gördü. Özellikle İttihat ve Terakki Partisi,¹⁴ Meşrutiyet'in ilanından önce ve sonra, bu komitelere uzlaşma ve birlikte hareket etme çağrısında bulunmuştu; oysa onlar nefret ve düşmanlığı yaymayı, yabancıların amaçlarına alet olmayı daha uygun buldular. Balkan Savaşı'nda, Malkara, Keşan, Tekirdağ ve Edirne'de en korkunç kıyımlarda ve "Doğu illeri ıslahatı"¹⁵ meselesinde, millî onuru yaralayıcı girişimlerde bulundular.

Birinci Dünya Savaşı'nda rahatça yaşayıp varlık sahibi oldukları yurdu savunmak yerine, ihaneti tercih ettiler. Bunlar aslında bilinen şeylerdir, belgelemeye gerek yoktur; fakat bununla birlikte, aşağıda yer alan belgeler, bu ihanetleri kesin olarak kanıtlayacaktır.

Ermeni sorununu ve özellikle son harekâtı doğru şekilde değerlendirmek için, öteden beri komitelerin ve bunların faaliyetlerinin düzenleyicisi olan ve Ermeniler üzerinde çok büyük etkileri bulunan patriklerle, diğer din adamları ve bazı kişilerin girişim ve hareketleriyle, komitelerin çalışmaları iyi anlaşılmalıdır. Onun için bu eserdeki incelemeler iki bölümü içeriyor: Birinci bölüm Ermeni sorununun ilk dönemlerindeki kişilerle, komitelerin Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan faaliyetlerini; ikinci bölüm ise bundan sonraki zamanı kapsamaktadır.

¹⁴ İttihat ve Terakki Partisi: 1889 yılında "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane" öğrencileri "İttihad-ı Osmani" adıyla gizli bir dernek kurmuşlardır. İstibdat rejimine karşı kurulan bu dernek Paris'te kurulan "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ile birleşmiştir. İttihat ve Terakki asıl olarak 1906'da, Selanik'te 3'üncü Ordu subaylarının girişimiyle "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adıyla subay ve bürokratların oluşturduğu 10 kişilik bir grup tarafından kurulmuştur. 1907'de Paris örgütü ile anlaşarak önce "Terakki ve İttihat" sonra "İttihat ve Terakki" adını almış, 1908-1918 yılları arasında tüm siyasal yaşama egemen olmuştur. Tunaya; Türkiye'de Siyasal Partiler, C.3, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s.27-31.

¹⁵ İlk defa, 3 Mart 1878'de imzalanan Yeşilköy Anlaşması'yla gündeme gelen Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılması fikri Berlin Anlaşması'nın 61'inci maddesinde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zekeriya Türkmen; Türk - Ermeni İhtilâfı Makaleler: "Unutulan Senaryo", TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2007, s.33-53.

BİRİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de yaşayan Ermeniler, XIV. yüzyıldan beri, Osmanlı Devleti’nin yönetiminde yaşıyorlardı. Hükûmet, Ermenilere karşı daima iyi davranmış, dini ve millî haklarına her zaman saygılı olmuş, kendilerini en önemli görevlere getirerek güvenini göstermiş, bunun yanında, toplumsal ve düşünsel gelişmelerini, toplum içindeki mevkilerini yükseltecek ortamı hazırlayarak kendilerine özel ayrıcalıklar vermiştir.

Fatih Sultan Mehmet’in, İstanbul’u fethettikten sonra, Anadolu’dan, başkente getirip yerleştirdiği Ermenilere, 1461 yılında bir lütuf olarak dinsel bir kurum olan Patrikliğin kurulması konusunda izin vermesi; Islahat Fermanı’yla, Ermenilere de anayasal haklar tanınması ve yine Ermenilere karşı, bir güven ve yakınlık işareti olarak 1860 yılında, dinî, millî ve sosyal sorunlarını görüşmek ve idare etmek üzere Ermeni Genel Meclisi adıyla bir meclis kurulmasına izin verilmesi; hükûmetin Ermeniler hakkındaki görüş ve tutumunu göstermektedir. Diğer ülkelerdeki ve özellikle Rusya’daki Ermeniler, baskıcı Rus yönetiminin en korkunç işkence ve haksızlıkları altında kıvranıyorlardı. Katogikosluğa ait vakıflara, okullara ve dinsel kurumlara el konmuş; Ermenice eğitim, ilköğretim düzeyindeki okulların açılması yasaklanmış; seyahat özgürlüğü, toplanma hakkı ve basın yayın bin türlü kayıtlı sınırlanmıştı. Hatta katogikoslar görevlerinden atılıp uzaklaştırılırken biraz direniş belirtisi gösteren Ermeniler, aileleriyle birlikte Sibirya’da ve Kafkasya’da siyasi suçlu adı altında yok edilirlerken Türkiye’deki Ermeniler hükûmetin gözü önünde alenen, millî meclislerinde tam özgürlük içinde sorunlarını tartışır, konuşurlar; patrikhaneleri, okullarını ve öğretimi idare eder; öğretmenlerini, din adamlarını istedikleri gibi atarlardı. Aynı zamanda Osmanlı Hükûmeti de tam bir güvenle en önemli siyasi memurluklara Ermenileri getirmekteydi.

Ermeni halkına gelince; Ermeniler, askere alınmadıkları için bütün gayretlerini ticaret, tarım ve sanayiye sarf ederek tam bir huzur ve refah içinde çalışmışlar, bunun sonucunda da sıkıntısız varlık sahibi olmuşlardır. Memleketin her tarafında sahip oldukları ekonomik konumlarını bu sayede elde etmişlerdir. Yabancı memleketlerde ve özellikle Rusya’da zulme ve kovuşturmayaya maruz kalanlar da Osmanlı Hükûmetinin koruyucu kanatları altına sığınarak canlarını kurtarmışlar ve yurdumuzda yerleşerek yaşamlarını sürdürebilmişlerdir.

Bu karşılıklı güven ve inanç, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Özellikle bu tarihten sonra, Osmanlı Hükûmetinin içinde bulunduğu siyasi durumdan yararlanmak isteyen diğer devletlerin elinde alet olan Ermeni komitçilerinin ve bağımsızlık hülyasıyla dolu bazı Ermenilerin telkinleri yüzünden ortaya bir Ermeni sorunu çıkarıldı.

İstanbul Patrikliğinin kuruluşundan 1861 yılına kadar, patrikler ve Patrikhane Osmanlı Devleti’ne karşı görünüşte de olsa bağlıydı. Rusya’da ise katogikoslar Rus siyasetine alet olmaya başlamışlardı. Bunlardan

özellikle Nerses Aşdarakesi adlı katogikos, “Vatan Muhafızları” adıyla kurduğu 60.000 kişilik bir kuvvetin başında Rus - İran muharebelerine katılmıştı. Rusların amaçlarına alet olan katogikoslar, daha sonra Türkiye Ermenileri üzerinde de nüfuz sağlamak için görünüşte dinî bir merci olan İstanbul Ermeni Patrikliği’ni ve Türkiye Ermenilerinin geleceklerini istedikleri gibi idare etmek üzere kullanmak için Rus siyasi görevlilerinin aracılığıyla patriklerin bazılarını elde ederek yavaş yavaş başarıya ulaşmışlardı.

Osmanlı topraklarında ve özellikle İstanbul’daki Ermeni kiliselerinde yapılan dinî törenlerde katogikosların adlarının söylenmesi âdet değilken 1844’te Patrik Matiyos, Rus Elçisinin telkinlerine uyup Katogikos Nerses Aşdarakesi’nin adını Galata Ermeni Kilisesi’nde ilk kez söyleyerek, bu usulü uygulamaya koymuştu. İstanbul Patrikliği’nin, Rusya’da bulunan ve bir Rus siyasi merkezi olan; fakat, adından başka Ermenilikle hiçbir ilişkisi olmayan katogikoslukla birleşmesinden doğacak ortamı daha o zamandan gören Ermenilerden bazıları bunu engellemek istemişlerdi. Öte yandan Rus Ermenileri arasında da siyasi akımlar çıkarılmaya ve bunların Osmanlı Devleti aleyhine çevrilmesine çalışılıyordu.

Müslümanlar vatanın savunulması uğruna can vermekte ve bu sebeple memleket ekonomisinde esaslı bir mevki elde edememekteyken yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler, ülke ekonomisinde önemli mevkilere gelmekte, kendilerine fazlasıyla verilen ayrıcalıklar sayesinde okullar açarak, cemiyetler, şirketler kurarak servetlerini artırmaktaydılar. Buna aynı zamanda hükûmetin teşvik ve yardımları da ekleniyordu. 24 Mayıs 1860’ta Ermeni Genel Meclisinin kurulması, Yedikule Ermeni Hastanesine, Hasköy Yetimhanesine ve diğer Ermeni kurumlarına verilen resmî ödenekler, Patrikhanenin yıllık bütçe açığını karşılamak amacıyla verilen paralar birer örnektir.

Rusya’daki Ermeni düşünürleri ve yazarları, daha eskiden beri gazetelerle, yayımladıkları kitap ve dergilerle Rus ve Osmanlı Ermenilerini, Türklere karşı kışkırtıyor; şiirleriyle Müslümanları aşağılıyor ve “Tanrım! Sen Ermeni milletine acı. Türkleri perişan et ve tepele.” gibi ilahiler söylüyorlardı. Bu akım doğal olarak Türkiye’deki Ermenilere de sıçradı ve zaten bağımsızlık fikriyle dolu olan beyinlerde, yabancı ülkelerde öğrenim görmüş, yaşamış gençlerde elverişli bir ortam buldu.

Sonradan patrik ve katogikos olan Mıgırdiç Hrimyan¹⁶ 1857 yılında Van’da Varak Manastırı içinde bir basımevi kurdu. Ermeni bağımsızlığı

¹⁶ Mıgırdiç Hrimyan: Ermenilerin hayrik (babacık) lakabını verdiği bu kişinin, Ermeni siyasi tarihinde pek büyük rolü vardır. Mıgırdiç Hrimyan, 1820’de Van’da doğmuştur. 1869’dan 1873’e kadar İstanbul Patrikliği’nde kalmıştır. 1893’te 72 yaşındayken katogikos olmuş, 1907’de ölmüştür. Kuzey İran, Kafkas, Eçmiyazın taraflarında dolaştıktan sonra İstanbul’a gelmiş ve ilk eseri olan “Ararat İçin”i yayımlamıştır. 1854’te Ahtamar Manastırı’na vartabet olmuş, şiddetli vaazlarıyla ve nutuklarıyla dikkati çekmiştir. Varak Manastırı’nda “Van Kartalı” isimli dergiyi çıkarmıştır. Bu dergilerde milletin tarihinden, gelecekteki görevlerinden söz edip yeni kuşağa daima mücadele ve isyan tavsiye etmiştir. 1862’de Muş’tayken de “Muş Kartalı”nı çıkarmıştır. Berlin Kongresi’ne Ermeni davasını götürmüş, temas ve bildirileriyle bu davayı savunmuştur. Uras; s.176.

amacını izlemek üzere “Arziv¹⁷ - Vaspuragan¹⁸ (Van Kartalı)” adındaki gazeteyi yayımlamaya başladı. Buna, diğer vilayetlerde de bağımsız Ermenistan şiirleri okuyanlar katıldılar. Mıgırdiç Hrimyan, 1869’da Ermeni Patrikliğine seçildikten sonra, Ermeni Millî Meclisinde büyük bir hırsla çalışmaya başladı. Ermeni çetelerinin yaptıkları zalimlikleri saklamak için vilayetlerde, Ermenilere zulüm ve haksızlık yapıldığına dair sürekli olarak raporlar yayımlamaya giriştiler.

Bu akım ve hareketlerin, özellikle de Hrimyan’ın kışkırtıcı konuşmalarının gelecekte doğuracağı sonuçları gören Ermenilerin gayretleriyle, 1873’te Hrimyan görevinden ayrıldı; fakat yandaşları, okullarda Ermeni tarihini, coğrafyasını ve edebiyatını serbestçe öğreterek, bağımsızlık şiirleri söyleterek çalışmalarına devam ettiler.

1874 yılında Nerses Varjabedyan, Hrimyan’ın yerini aldı. Bu sırada Osmanlı - Rus Harbi sona ermiş ve Rus ordusu Yeşilköy önünde durdurularak Yeşilköy Anlaşması imzalanmıştı. Patrik Nerses, Rusların İstanbul kapılarında bulunmasından yararlanarak Grandük Nikola’yı ziyaret etti. Mıgırdiç Hrimyan, Horen Narbey,¹⁹ İstapan Papazyan ve Mosdiçeyan’dan oluşan bir heyet aracılığıyla Nikola’ya gönderdiği muhtıradan, Osmanlı Devleti’ni şikâyet ettikten sonra, “Ermenilerin yaşadığı doğu illerinde, Ermenistan adıyla bağımsızlığının ilan edilmesine izin verilmesini ve hiç olmazsa buraların Rus kontrolüne alınmasını” rica etti. Amaçlarına ulaşmak ve büyük devletlerin yardımlarını sağlamak için, Hrimyan ve Narbey’le iki dinî görevliden oluşan bir heyeti de Avrupa’ya gönderdi.

Hrimyan, Roma, Viyana, Paris ve Londra’yı; Narbey de Rusya’yı ziyaret etti. Bundan sonra Berlin’de Minas Çeraz ve İstapan Papazyan ile birleşerek Berlin Kongresi’ne bir muhtıra sundular. Bunun sonucu olarak Berlin Anlaşması’na 61’inci madde eklendi. Avrupa’ya karşı bir Ermeni sorunu ortaya atılırken içeridekiler de Osmanlı Devleti’nin kendilerine olan güveninden yararlanarak tüm hızlarıyla, örgütlerini en küçük yerlere kadar genişletmeye çalışıyorlardı.

Nerses zamanında ve ondan önce kurulan Ararat, Doğu, Okul Sevenler ve Kilikya Cemiyetleri 1880’de “Miyasiyal Enikerotyon Hayuts

---

¹⁷ Arziv: Ermenice kartal demektir. Bir efsaneye göre bir çocuk yağmur ve güneş altında uyurken bir kuş kanatlarını gererek çaresiz güçsüz çocuğu korumuş. Kartal taşımak bunun simgesiymiş. Uras; s.45.

¹⁸ Vaspuragan: Ermeniler tarafından Van bölgesine verilen addır.

¹⁹ Horen Narbey: Horen Narbey’in asıl ismi Horen Kalfayan’dır. Venedik’teki Mihitaristler Okulunda öğrenim görmüş, katolik (vartabet) derecesi almıştır. İstanbul’a dönüşünde Katoliklikten çıkarak Ermeni Ana Kilisesi’ne geçmiştir. Paris’te Ermeni Okulu müdürüyken, “Masis Güvercini” dergisini kurmuştur. Oradan Kırım’da Teodosya’ya gitmiş, çok kalmadan İstanbul’a dönmüştür. 1867’de Eçmiyazin’e giderek piskoposluğa terfi etmiş, dönüşünde Beşiktaş Kilisesi vaizliğine tayin edilmiştir. Osmanlı - Rus Harbi’nden sonra Nerses Varjabedyan tarafından Hrimyan’la birlikte Berlin Kongresi’ne gönderilmiştir. Kumkapı gösterisine katıldığı için anlaşılması ve Avrupa ile haberleşmelerinin yakalanması üzerine Hükûmet, Patrikhaneden rütbesinin kaldırılmasını istemiştir. Yazar, ozan olarak tanınan Horen Narbey, 1893’te ölmüştür. Uras; s.203.

(Birleşik Ermeni Cemiyeti)" adıyla birleştirildi.²⁰ Bu cemiyetin amacı da doğu illerinde okullar açarak yeni kuşakları hazırlamaktı. Bu durum, hükûmetin Ermenilere karşı iyi duygular beslediğini açık olarak göstermektedir.

1876'da Anayasa'nın ilanı dolayısıyla düzenlenen törenlerde Ermenilerin yaptıkları unutulmamıştır. Okullarda Ermenilerin söyledikleri şarkılar, şiirler ve Gedikpaşa'daki tiyatrodaki sahnelenen Vartan Mamikonyan* oyunuyla, Ermeni krallarından İkinci Arşak ve benzeri oyunlar bağımsızlık ve özerklik düşüncelerini içeriyor, halkı galeyana getiriyordu. Hâlbuki bu sırada Rusya'daki Ermeniler, bu piyesleri değil oynatmak, adlarını bile ağızlarına almaya cesaret edemiyorlardı.

Nerses'in ölümünden sonra, Erzurum Episkoposu Harutyon Vahabedian 1885'te patrik seçildi; fakat, Türk dostu olarak tanındığı için ne Ermenistancılara ne de ruhban sınıfına yaranamadı. Hrimyan ve arkadaşlarıyla, özellikle Mateos İzmirliyan²² -ki sonradan patrik ve katogikos olmuştur- ve diğerleri, programlarına ve bozguncu düşüncelerini yaymaya hızla devam ediyorlardı.

Piskoposlar da kendilerine verilen programa uygun olarak doğu illerinde çalışmalarını sürdürüyorlar ve Avrupa'nın müdahalesini sağlamak için yapılabileceklerin hepsini yapmaktan geri kalmıyorlardı. Kafkasya'da ise Ruslar, Ermeni düşünürlerini, yazarlarını elde ederek Osmanlılara karşı eserler, sözde Ermenistan bağımsızlığı ideallerinin canlandırılması için

---

²⁰ Doğu ve Okul Sevenler Cemiyetleri faaliyetleri için Muş'u merkez yaparken Ararat Cemiyeti özellikle Van ve dolaylarında çalışmıştır. Ararat Cemiyeti, birçok Ermeni zenginlerinden Kafkas Ermenilerinden büyük ölçüde yardım görmüştür. Bu cemiyetlerin 1880 yılında Birleşik Ermeni Cemiyeti adı altında birleşmesiyle Osmanlı ve Rusya Ermenileri arasında sözde millî amaç için bir birlik kurulmuş oldu. Van'da bir okul açıldı. Burada yetiştirilecek Ermeni gençleri, bağımsızlık ülküsünü bütün Ermeniliğe yayacaklardı. Bu kuruluş özellikle Rus Ermenilerinden, Rus konsoloslarından büyük yardımlar görüyordu. En gizli görüşmeler bu konsoloslar vasıtasıyla sağlanıyor, kitaplar, yardım paraları bunların aracılığıyla temin ediliyordu. Uras; s.421.

* Vartan Mamikonyan, Ermenilerin Dara ordusuna karşı savaşı ve Ermenistan'(!) kurtardığı için azizler arasında sayılıp anılarını yüceltmek için adına özel dinî törenler düzenlenen Ermeni ulusal kahramanıdır.

(*) işaretli dipnotlar kitabın 1916 yılındaki ilk basımında yer alan dipnotlardır.

²² Mateos İzmirliyan: (İstanbul 1848 - Eçmiyazin 1911): 1894'te Horen Aşıkyan'ın yerine Mısır'ın eski Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan, İstanbul Ermeni Patrikliğine seçilmiştir. İzmirliyan'ın patrik seçilmesi, Hınçakları sevindirmiştir. O, komitelere bağlı ve üye olan memurları da hizmetine almıştır. Kendisi, sadece isyan fikirlerini yaymakla kalmamış, hükûmetin yaptığı bütün işleri en ağır bir dille eleştirmiş, İngiliz Büyükelçiliğine ve Londra gazetelerine raporlar göndermiştir. Mateos İzmirliyan'ın döneminde Ermeni bağımsızlığı için yapılan isyanlar hemen her vilayette süratle yayılmış, bu isyanlar II. Abdülhamit'in dirayeti sayesinde kısa zamanında bastırılmıştı. İngiliz politikasının ilham ettiği ümitlerin boşa çıktığını gören ve acı bir şekilde hayal kırıklığına uğrayan Ermeniler, artık Mateos'tan bıkmışlardı. Patrik seçildiği günden itibaren onun uzlaşmaz tavrını tasvip etmeyen Ermeni aristokratları ve Babialı hizmetindeki yüksek seviyeli memurlar ona istifa etmesini tavsiye ediyorlardı. İngiltere Büyükelçisi Philip Currie de ondan desteğini çekmişti. Hatta Ayan Meclisi Üyesi Ermeni Abraham Kara Kehya Paşa da ona, kendisinin artık kendi halkına faydalı olamayacağını ve bu sebeple patriklik makamında oturamayacağını söylemişti. Bütün bu olumsuzluklar Mateos İzmirliyan'ın istifa etmesine sebep oldu. İstifa eden İzmirliyan, 1896 Eylülünde Kudüs'e gitti. Ancak İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a dönebilen İzmirliyan, ikinci kez (1908-1909) ilan edilmiştir. İlder; Ermeni Kilisesi ve Terör, s.47.

destanlar yazdırıyor, komiteler kurduruyor, her türlü araçla kendilerini teşvik edip yüreklendiriyorlardı.

Ermeniler, kiliselerini, dinî bir amaçtan ziyade, milleti temsil ettiği için korumaya özen göstermişlerdir. Ermeni yazarlardan Kafkasyalı Haçadur Abovyan, Nalbandyan ve Kamar Kâtiba, eserleriyle Ermenilerin düşüncelerini bağımsızlığa ve Türkler aleyhine kışkırtırken Fransa'da eğitim gören ve Fransız devrimi eserleriyle beyinleri yıkanmış olan gençler de bu sorunlara karışmaya başlamışlar, özellikle, Ermeni cemaat ve meclislerinin yapısında büyük değişikliklere neden olmuşlardır. Sarf edilen gayretlerin sonucunda, nihayet 1865 yılında, bu meclislerin, seçimle oluşturulmasını sağlamışlardır. Asıl üzerinde durulması gereken, Osmanlı Devleti'nin bu örgütleri engellemek yerine, onaylamasıydı. Bunda da mazurdu; çünkü, Ermenileri, Hristiyan uyrukların içinde devlete en sadığı olarak tanıyordu. Yine bu sıralarda İngiltere Hükümetinin Ermenilerin oturdukları vilayetlere atadığı konsolosların kışkırtmalarıyla, vilayetlerde bağımsızlık, özerklik düşünceleri daha çok yayılmaya başladı.

Osmanlı - Rus Harbi'nden sonra Rusya'da ve özellikle Kafkasya'da egemen olan isyan düşünceleri, yavaş yavaş Ermeniler üzerinde de etkisini göstermeye başladı. Ermenilerin hoşnutsuzluğu, Rus Çarının baskı ve şiddetinin artmasına, şiddetin artması da Ermenilerin hoşnutsuzluğunun bir kat daha artmasına sebep oldu.

1882'de, Tiflis'te yayımlanan Mışak gazetesini kapattırıldı. İki yıl sonra katogikosluğa, Markar adında bir papaz, halkın isteği dışında, zorla seçtirildi. Bunu, birçok Ermeni okulunun kapatılması izledi. Rusların Tiflis'teki cemiyetleri pek çabuk ortaya çıkardıklarını ve baskının şiddetini gören Ermenilerin bir kısmı canlarını kurtarmak için Avrupa'ya, bir kısmı da Osmanlı Devleti'ne sığındı.

Bütün bu hareketlerin, Türkiye Ermenilerini etkilememesi doğal olarak mümkün değildi. Dışarıdaki Ermeniler, yurda ayaklanma yazıları göndermeye ve yayımladıkları gazeteleri sokmaya başladılar. Yurt içindekiler de zaten var olan hareketleri yönetmeye ve yaygınlaştırmaya çalışıyorlardı. Doğu illerinde açılan okullar, özellikle misyoner okulları da yeni neslin düşüncelerini bu yönde daha köklü bir biçimde hazırlamak için büyük çaba gösterdiler.

Üç yıl patriklikte kalan Vahabedyan'dan sonra yerine, 1888'de, Horen Aşıkyan patrik seçildi. Asıl etkin olan grup, bu kişiyi Türk dostu olmakla suçluyor ve yerine şöhrat düşkününü, çıkarıcı ve ikiyüzlü bir kişi olan Narbey'i geçirmek istiyordu.

Bu süre içinde, vilayetlerde meydana gelen en sıradan olaylar, oradaki piskopos ve konsoloslar tarafından büyütülüp, istenen şekil verilerek Avrupa'ya, sözde Türk'ün zulüm ve haksızlıkları şeklinde yansıtılıyor ve her fırsattan yararlanılarak duruma müdahale edilmesi isteniliyordu. Bu gibi küçük olayları dışarıda yaymak ve Avrupa'nın dikkatini çekmek için

kullanmak üzere, Van Ermeni Okulu öğretmenlerinden Mıgırdiç Portakalyan Avrupa'ya kaçarak Marsilya'da 1885'te Armenia adıyla; Minas Çeraz da Paris'te yine Armenia adıyla birer gazete çıkarmaya başladılar.

Minas Çeraz, gazetesinden başka konuşma ve konferanslarıyla da Ermeni iddialarının ve Berlin Anlaşması'nın 61'inci maddesinin uygulanması için gerekli girişimlerde bulunmayı üstlendi. Tüm Avrupa ve ABD'nin dikkatini çekmek için her türlü araca başvuruldu.

1. Hınçak Komitesinin Kuruluşu

Komitelerin Türkiye'de meydana çıkması, 1880 yılında başlar. 1882'de ilk kez Erzurum'da "Silahlılar Cemiyeti" kuruldu. Bu cemiyeti oluşturan gençler, gerektiğinde kullanmak üzere silah taşıyacaktı. Cemiyet, faaliyetlerini 1883 yılına kadar sürdürmüş, üyelerinden bazılarının tutuklanması üzerine dağılmıştır.

Birkaç yıl sonra Van'da isyan hareketleri başladı. 1885'te piskopos seçimi yüzünden yine bir isyan çıktı. Böylece, isyan ruhu çevreye sıçradı ve yayılmaya başladı. Vergi meselesi yüzünden İstanbul'da, başka sebeplerden dolayı da Muş'ta ve Eleşkirt'te²³ isyanlar çıkarıldı.

Asıl Hınçak Cemiyeti, 1886 yılında, makam ve şöhret düşkünü Kafkasyalı Nazarbeg ve eşi Maro tarafından sosyal demokrat bir cemiyet olarak İsviçre'de kuruldu ve bugün de yayımlanmakta olan Hınçak gazetesi,²⁴ bu komitenin yayın organı olarak basılmaya, Osmanlı ülkesine sokulmaya başlandı.

Hınçak Komitesinin amacı, Ermenilere yeni ve özerk bir yönetim kurmaktır. Başlangıçta İzmir, İstanbul, Halep gibi kentlerde şubeler kuruldu. Birçok Ermeni bu cemiyete katıldı. Hınçak programında, Ermeni tezlerinin Avrupa hükümetlerinin aracılığı ve müdahalesiyle sağlanması düşüncesi kabul edilmiyor ve siyasi çıkarların çatışması, bu amaca ulaşılmasını sağlamayacağı için bu yola başvurmak ve umut bağlamak boşuna görülüyordu. Bundan dolayı, her şeyden önce, komitenin Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde teşkilatının yaygınlaştırılması ve kuvvetli bulunarak uygun zamanda çıkarılacak ayaklanmalarla, sözde millî amaçların yine kuvvetle sağlanmasına çalışılması, isyana hazırlanılması, terör ve suikastler için para toplanması ve içeride çeteler kurulması yoluyla Osmanlı Hükümetinin sürekli meşgul edilerek zayıf ve güçsüz düşürülmesi ilkeleri izleniyordu.

1889 yılı içinde, Hınçaklar teşkilatlarını daha mükemmel bir duruma getirmişlerdi. Bunların kıskırtmaları sonucunda, 1890 yılında silah araması ve Ermeni Sanasaryan Okuluna siyah bayrak asılması meselelerinden dolayı, Erzurum'da ayaklanma baş gösterdi. Bunun ardından birçok yerde de büyük küçük olaylar başladı.

²³ Eleşkirt: Ağrı'ya bağlı ilçe.

²⁴ Hınçak gazetesi: Hınçak Örgütünün sözcüsü olan gazete, örgütün siyasi esaslarını ve çalışmalarını yayımlamıştır. "Bugün de yayımlanmakta olan" ifadesiyle eserin yazıldığı 1916 yılında gazetenin yayımlandığı anlatılmaktadır.

Hınçak Komitesinin önderliğinde yürütülen gösteri ve ayaklanmaların en büyüğü İstanbul'da gerçekleştirildi. 1890 yılında Cangülyan,* Kılıcayan, Açıkbaşyan,²⁵ Boyacıyan²⁶ ve Damadyan adlı kişiler, İstanbul'da ayaklanma hazırlıklarına başladılar. Kumkapı Kilisesi'nde yapılan konuşmalardan ve Cangülyan'ın Osmanlı Devleti'nin simgesi olan tuğrayı ayakları altına alarak parçalamasından sonra, göstericiler, önde patrik olduğu hâlde, şikâyetlerini iletmek üzere silahlı olarak Babıali'ye geliyorlardı.

Alınan önlemler sayesinde göstericiler dağıtılarak bu girişim, sonuçsuz bırakıldı. Bu hareketleri uygun bulmadığı söylenen Patrik Aşıkyan görevinden ayrıldı. Hınçak Komitesi, bundan sonra eylemlerini bir kat daha şiddetlendirdi. İstanbul'da ve diğer vilayetlerde yeni gösteriler hazırladılar. Rus ve İngiliz elçilikleri, doğu illerindeki konsolosları aracılığıyla komiteyi gizliden gizliye kışkırtıyor ve kendilerine maddi ve manevi yardımlarda bulunuyorlardı. Komiteler, halktan bazı kişileri asılsız vaatlerle kandırarak terörist gruplar oluşturdular.

1894'te komitelerle aynı düşüncede olan Mateos İzmirliyan, Millî Meclisin baskısıyla patrik seçildi. Mateos İzmirliyan patrik olduktan sonra Komitenin reisliğini de üstlendi ve örgütlenmeyi bir kat daha genişleterek komitecileri yüreklendirdi. O sıralarda Muş Mutasarrıfına hakaret ettiği için görevinden alınan ve İstanbul'a gönderilen Kırkor Alatçıyan adındaki bir papaz da Patrik İzmirliyan tarafından Ruhani Meclis Başkanlığına ve daha sonra Kilikya²⁷ Katogikosluğuna atandı.

2. Taşnaksutyun Komitesi

Bu sırada, yani 1890 yılında Hınçakların memnun edemediği bazı kişiler Troşak adıyla, sonradan Taşnaksutyun adı verilen bir cemiyet kurarak Troşak gazetesini²⁸ çıkardılar.

Hınçaklar sözde kutsal amaçlarına ulaşmak için zorla para toplamakta, tüccarlara tehdit mektupları göndermekte ve birtakım Ermenileri, komiteye para vermediklerinden ya da memleket için zararlı oldukları kararına vararak komite yararına uygun hareket etmediklerinden dolayı öldürmekteydiler.

---

* Cangülyan: Hınçak Komitesi reislerinden olan Cangülyan, Kumkapı Patrikhane Kilisesi'nde Babıali gösterisini tertiplemiş, Osmanlı tuğrasını ayakları altında parçaladıktan sonra silahlı fedailerin önüne düşerek onları Babıali'ye getirmiştir.

²⁵ Açıkbaşyan: Eylemleri için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.III - IV, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2006.

²⁶ Hamparsum Boyacıyan (1867-1915): Haçin'de (Saimbeyli - Adana) doğmuştur. İstanbul'da, sekiz yıl tıp öğrenimi görmüştür. 1890'daki Kumkapı gösterisine katılarak bu gösteriyi idare etmiştir. Bu gösteriden sonra Hınçak Komitesinin İstanbul Şubesi başkanı olmuş, daha sonra Atina'ya kaçmıştır. Sason'a gitmek üzere Kafkasya'dan geçerken Taşnaklardan yardım görmüştür. 1894 yılında Sason'daki isyanı Hınçaklar adına yönetmiş, isyan bastırıldıktan sonra tutuklanmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde Kozan Milletvekilliği yapan Hamparsum Boyacıyan, komitede Murat takma adını kullanmıştır. Uras; s. 461, 471, 472, 476. Eylemleri için Bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.IV.

²⁷ Kilikya: Çukurova.

²⁸ Troşak: Taşnaksutyun Komitesinin Cenevre'de çıkan yayın organıdır. Ermenicede bayrak demektir.

Papaz Mampre Üsküdar'da, avukatlardan Haçık Topkapı'da, Dikran Karagözyan Galata Köprüsü üstünde, Sebuhan Galata'da Havyar Hanı kapısında, tüccar Apik Uncuyan Galata'da Hınçakların öldürdükleri kişilerdir.

Bir yandan Rusların, öte yandan İngilizlerin ve Fransızların siyasi girişimleri için ellerinde güzel bir alet olan ve onların yalan vaatlerine aldanan bu komiteler, kendilerinin daha büyük işler yapacaklarına ve Rus, İngiliz ve Fransızların himayesine dayanarak sözde ulusal amaçlarını elde edeceklerine inanıyorlardı. Avrupa'daki Hınçak, Troşak ile ABD'de yayımlanan diğer Ermenice gazeteler, her gün baştan sona Osmanlı Hükümeti ve Müslümanlar aleyhinde akla gelmeyecek ağır, aşağılayıcı yazılarla sayfalarını dolduruyorlardı. İstanbul'da Patrik İzmirliyan da her fırsattan yararlanarak saraya ültimatı veriyor, vilayetlerde piskoposlar, Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına aracılık ve müdahale isteklerini içeren dilekçeler yazıyorlardı. Komitelerin sürekli bozgunculukları sonucunda Zeytin ve Sasonlular²⁹ ayaklanıyor ve çevrelerindeki Müslüman halkı toplu olarak öldürüyorlardı. Sonunda, 1896'da dışarıda tertip edilen ve İzmirliyan'ın onayı alındıktan sonra uygulanan "Osmanlı Bankası Baskını" meydana geldi.

3. Osmanlı Bankası Baskını

Komiteler, yabancı devletlerin daha esaslı biçimde müdahalesini sağlamak için Osmanlı Bankasını basmaya ve burayı havaya uçuracaklarını öne sürerek amaçlarına ulaşmaya karar vermişlerdi. Rus pasaportuyla Avrupa'dan gelen birkaç komitecinin yanında, serseri takımından bir kısım yerli, bir gün ansızın silah ve bombalarla bankaya girerek planlarını uygulamaya yeltendiler. Hükümet, doğal olarak bunları dağıttı ve ortalığı yatıştırdı. Asıl tertipçiler ise Fransız ve Rusların himayesiyle yakalanmaktan kurtuldular; Fransız Elçiliği Baş Tercümanı Rue ve Rus Elçiliği Baş Tercümanı Ermeni asıllı Maksimof'un eşliğinde Fransız Elçiliğinin istibotuna bindirilerek Messagerie Deniz Ulaşım Şirketinin Gironde vapuruna götürülüp her türlü ihtiyaçları karşılandıktan sonra, İstanbul'dan uzaklaştırıldılar.

Galata, Samatya ve Patrikhane kiliselerine sığınan Troşak fedaileri, Osmanlı Hükümetinden aflarını isterken ve komite reislerinden Armen Agnuni, Samatya'da Sulu Manastır Tepesi'nde saatlerce İngiliz donanmasının gelmesini bekledikten sonra, kendisini kandıranlara karşı duyduğu nefretle canına kıyarken İzmirliyan patriklik koltuğunda gönül rahatlığıyla hiçbir şey olmamış gibi oturuyor; banka baskıncıları da Gironde gemisinin salonunda birleşerek İstanbul'dan ayrılıyorlardı. Bozguncu tertiplerinden geri durmayan İzmirliyan, sonunda, 1896 Eylülünde görevinden alınarak Kudüs'e yollandı. Bu tarihten sonra Ermenilerin Avrupa ve ABD'ye firarları başladı. Komitelerin gerek içeride gerekse dışarıdaki girişim ve hareketleri Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etti. Eçmiyazın³⁰

²⁹ Sason: Batman'a bağlı ilçe.

³⁰ Eçmiyazın: Ermenistan'da şehir.

Katogikosunun Rusların ağır işkenceleri karşısında sessiz kaldığı ve komitelerin oralardaki en küçük bir hareketi bile göze alamadıkları sıralarda, Katogikos Ermeni sorunu (!!!) için Lahey Barış Konferansı'na delegeler gönderdi.

Komitelerin, 1896 ayaklanmasından sonra Osmanlı toprakları dışındaki 12 yıllık eylem ve hareketleri ayrıca açıklanacağından burada daha çok dikkat çekici hareketlerden olan Zeytun, Sason ve Erzurum ayaklanmaları incelenecektir.

4. Zeytun Olayları

Zeytun isyanları, 1545 yılından Meşrutiyet'in ikinci kez ilanına, yani 1908 yılına kadar yaklaşık 400 yıl sürmüştür. Zeytun halkı, bölgenin dağlık ve engebeli oluşundan yararlanarak feodal bir yönetim altında toplanmış ve işhan³¹ (prens) adını verdikleri reisleri tarafından idare edilmişlerdir. İşhanlar dört mahalleden oluşan Zeytun'un birer mahallesini yöneten dört kişi olup, her biri kendi mahallesine egemendi. Türk köyleri bunlara vergi öder ve vergiler işhanların görevlendirdiği kişiler tarafından toplanırdı.

Bu şekildeki yönetim, 1895 yılına kadar devam etti. Sonunda yine bu tarihte Osmanlı Hükûmeti hem işhan denilen bu kişilerin egemenliklerine hem de bu yönetim biçimine son verdi.

İşhanların gerek Osmanlı Hükûmetine gerekse Türk halkına karşı göstermiş oldukları davranış, ilk olayları doğurdu.

Zeytun Ermenileri, ilk olarak vergilerin çokluğunu ve toplama yöntemini bahane edip 15.000 kuruştan ibaret olan vergilerini ödemeyerek isyan ettiler. Bir süre direndikten sonra vergilerini düzenli olarak ödemeyi kabul ettilerse de 1782'de yeniden ayaklanarak birbiri ardına 1786, 1808, 1818, 1825, 1831 ve 1842 yıllarında isyanlar çıkardılar. Birbirini izleyen bu isyanların ardından, 1853 yılında Melekyan Arzruni adındaki bir papaz düzenleme ve hazırlıklar yapmak üzere "faal üye" sıfatıyla Zeytun'a gelip yerleşti; işhanları hükûmet danışmanı, Papaz Dirasuyan'ı genel hâkim atadı. Hayalci bir üye olarak bilinen bu papaz, kendi amaç ve düşüncelerine yandaş aramak, koruyucular bulmak için Rusya'ya giderken Erzurum'da tutuklandı.

1850 isyanı henüz sona ermeden dağlı Ermenilerin işkence ve yağmalarından dolayı çaresiz kalan Türk köylüleri, kendi yurtlarını ve bütün mallarını bırakarak uzaklara göç etmek zorunda kaldılar. Bu tarihe kadar Zeytun'da cereyan eden olaylar, zorbalık, derebeylik ve hükûmete karşı sürekli bir isyan hâliydi. Ermenileri bağımsızlık fikirleriyle kışkırtanlar işe başladıktan sonra gelişen zorbalık cereyanına, bağımsızlık cereyanları da eklendi. Galata Büyük Ermeni Okulu mezunlarından bozguncu Zeytunlu Harutyon Çakıryan, okul öğretmeni ve aynı zamanda faal üye sıfatıyla Zeytun'a gitti. Gasp ve yağmalamaya dayanan Zeytun isyanları, bu tarihten itibaren tümüyle bağımsızlık düşüncesine dayandırıldı.

---

³¹ İşhan: Zeytunlulardan güya hükümdar soyuna mensup şahıslar. Uras; s.490.

Bu hareketler, dışarıdaki Ermeniler tarafından da kışkırtılıyor ve destekleniyordu. Zeytun okullarına, İzmirli Takvor Agobyan 200, Kahire’de yerleşmiş Arapgirli³² Bogos 400 lira yardım etti. Miyasyal İngerutyun da Zeytun’da okullar açarak oraya özel öğretmenler gönderdi. Bu öğretmenlerden Avedik Keshanyan, 1895 isyanında çok önemli roller üstlenmişti. 1861 yılında Zeytun’a Haçin’den³³ başka bir kışkırtıcı daha geldi. Bu adam, daha sonra kendisine prens ünvanını vererek Fransa İmparatoru III. Napolyon’a sunulmak üzere, birçok kişinin imzasının bulunduğu bir dilekçe hazırlattı. Bu dilekçede “70.000 Zeytunlu Ermeni adına Zeytun’un bağımsızlığı” isteniyordu. Napolyon, bazı siyasi amaçlar sebebiyle, sözü edilen bu belgeye başlangıçta önem vermişse de sonradan içeriğinin anlamsızlığı ve Ermeni nüfusunun abartıldığı anlaşıncaya, belge etkisini yitirmiştir. Bir yandan da Ermeniler, Zeytun olaylarının, sözde Türk halkının saldırılarından ortaya çıktığını ileri sürüyorlardı. 1865’te Ermeni milliyetçileri ve komiteleri, Zeytun’un bağımsızlığının sağlanması için doğrudan doğruya Hükûmete karşı ayaklandılar. Bu ayaklanma da doğal olarak ötekiler gibi birçok Müslüman kanının dökülmesine sebep oldu.

1862 Eylûlünde Zeytun delegeleri gizlice İstanbul’a geldiler. Galata Şubesi üyeleriyle, Ermeni düşünür ve yazarlarından oluşan bir heyet tarafından bunlara görkemli bir karşılama yapıldı. Ermeni şairlerinden Beşiktaşlıyan, tören sırasında Zeytun haydutlarına hitaben şu şiiri okudu:

Zeytunlulara

Ey nazlı ana, kimi özlüyorsun
Gel buraya, korkma, yakın gel,
Yarasından kan akan yavruna,
Göz yaşları dökmeyerek metanetle bak,
Bırak Türk anaları ağlasın.
Sen, Zeytun’a sevinç haberi götür.
Güneş doğdu Zeytunlular, çabuk atlara binelim,
Silahlar yukarı, arş ileri yürüyelim.
Korkanlar, yurt ve kucak düşkünleri bizden değil,
Bunca çektiğimiz kulluk, esaret artık yeter,
Acıyı biraz da Türk’e tattırmaya çalışalım.

Bozgunculuğun 1865 yılında İstanbul’a da sıçradığı yukarıda anlatılmıştı. Bu sıralarda Ermeni Meclisi, yasalar gereğince yalnız cemaatin işleriyle uğraşacağı yerde, yetkisini aşarak işi, memleketin iç ve dış siyasetiyle ilgili konulara karışmaya kadar götürüyordu.

³² Arapgir: Malatya’ya bağlı ilçe.

³³ Haçin: Adana’ya bağlı ilçe. Bugünkü adı Saimbeyli.

Zeytun delegeleri İstanbul'a varmadan önce Kevork Vartabet Apatyan, Napolyon nezdinde protestoda bulunmak üzere Paris'e gitti. Kışkırtıcılardan Papaz Karabet Şahnazaryan da ona eşlik etti.

Zeytun meselesini incelemek ve araştırmak için Hükûmet bir soruşturma kurulu oluşturdu. Bu kurulda, sonradan patrik seçilen Nerses Varjabedian da bulunuyordu. Nerses, yolluk olarak aldığı parayı Sis³⁴ Katogikosuna vererek episkoposluk rütbesini kaptı ve doğruca İstanbul'a döndü. Bu sıralarda, Hükûmet de Osmanlı toprağı olan Zeytun'a bir kaymakam gönderdi. Bu, doğal olarak Zeytun haydutlarının hoşuna gitmedi. Patrikhaneye, kaymakamın görevden alınması için müracaatlar başladı. Eşkiyalık ve çapulculuk 1875-1878 yıllarına kadar sürdü. Bu tarihlerde Babik Paşa adında bir eşkiya türedi ve ölümüne kadar da eylemlerine devam etti.

1879'da isyan yeniden başladı. Bu isyanın başında yine Babik Paşa vardı. İsyanların en önemlisi, 1895'te meydana gelendir ki, bu isyana bir iki bozguncudan başka, genellikle dağılı Ermeniler katıldı. İsyanı ve silah tedarik işlerini Patrikhane yürütüyordu. Patrikhane ve Millî Meclis, Sinem ve Maksud adlarındaki iki tüfek ustasını Zeytun okul öğretmenleriyle birlikte oraya gönderdi ve ayaklanmayı 65 yıl idare etti.

1895'te Agasi, Hıraçya, Abah, Nişan, Meleh ve Karabet adlarındaki Hınçaklar yanlarında 400 lirayla Zeytun'a geldiler. İskenderun Limanı'nda emirlerine hazır bir İngiliz zırhlısı olduğunu ve Avrupa'nın, bağımsızlığa yönelik komite hareketleri konusunda kendilerini takdir ettiğini ileri sürerek dağılı Ermenileri yeniden ayaklandırıdılar.

Ayaklanma başladı, 45 gün devam etti ve sonunda konsolosların aracılığıyla bastırıldı. Komiteciler de konsolosların yardımıyla yakayı kurtararak Avrupa'ya kaçtılar.

Zeytun ayaklanmalarının sayısını bazı Ermeni yazarları 41 olarak gösteriyor; hâlbuki bundan başka 16 ayaklanma daha vardır ki toplam 57 eder!

Zeytun ayaklanmaları, önceleri yağma amacıyla yapılırken sonradan komitecilerin kışkırtmalarıyla siyasi bir hüviyete bürünmüştür. Komiteler bundan yararlanma fırsatını da kaçırmamışlar ve güya Zeytunlulara yardım için içeride ve dışarıda topladıkları önemli miktarlardaki yardım paralarını ceplerine indirmişlerdir.

Zeytun ayaklanmaları da benzeri diğer ayaklanmalar gibi yabancı devletlerin işe karışmasını sağlamak, Osmanlı Devleti'nin yıkılışını kolaylaştırmak ve Zeytun'un bağımsızlığını sağlamak amaçlarını taşıyordu.

Ermenilerin, Zeytun ayaklanmalarıyla ilgili olarak Adana ve Maraş çevresinde sazla söyledikleri şu Türkçe destan o bölgelerdeki havayı çok açık biçimde göstermektedir:

---

³⁴ Sis: Adana'ya bağılı ilçe. Bugünkü adı Kozan.

Zeytun Ağıtı

Dinleyin ağalar, destanım kısa

Elbet alırsınız kıssadan hisse

Koruyucumuzdur Hazreti İsa

Zeytun'un övgüsünü söyler ağızlar

En önce savaş Bertiz'de³⁵ oldu

İkincide asıl kışla vuruldu

Üçüncüde Çukurhisar vuruldu

Dördüncü Andırın çekti figanı

Beşincide Yenikale vuruldu

Altıncı Keban'da Türk'e zulüm oldu

Yedincide büyük büyük savaş oldu

Asker yenilip canından oldu

Ulu Partogime kışlaya indi

Çekip kılıcını elinde tuttu

Subaylar yeniden haçını öptü

Albay övdü Ermeniyan'ı

Bölüğü başında, kılıç elinde,

Haçı da göğsünde dua dilinde,

Asker eyvah deyip teslimlerinde

Kölelikleri teker teker oldu.

Subayların yirmi beş kadınları da

Denildi emanet siz papazlara

Korkmayın teslim olun bu güvenilir cana

Haç göğsünde tamdır onun inancı

Peder Partogime'yi dersin

Ata bindiğinde mert ama görsen

Savaşta çokça düşman öldürsen

Yürekliklik verirdi kutsal sözleri

Zeytun yiğitleri, kışlaya geldi

Baron Ağasiler kıvançla doldu

Askerden eyvah sesi duyuldu

Asker ölüp teslim feryadını bastı

---

³⁵ Bertiz: Kahramanmaraş - Merkez ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Ağabeyli.

Zeytun'da o gün yer gök inledi
Kışlanın askeri acı ile bağırdı
Elbette Tanrı da Hay (Ermeni) imiş denildi
Yeniden tazelendi Ermeniyan dini
    Sonradan Merginan kışlaya geldi
    Üç yüz er ile komutanı sardı
    Hücumla ordunun kökünü kırdı
    Ölülerini atıp kaçtılar yani
Çarik oğlu Avak Bozbayırlıdır
Kışlayı aldırın onun fennidir
Ne amaçla ise, ölen kendidir
Öldüğünde elbet koptu acı haykırışlar
    Zeytun tepesinde üç dört yüz kişi
    Nazaret çavuştur komutanbaşı
    Binlerce genç Türk'ün sayısız na'sı
    Çerkezler dediler Vallah amanı
Hem Bertiz çayında döğüşen gördü
Bindi kır atına karşıya durdu
Baron Hınçakistler bu hâli gördü
Dediler görmedik böyle aslanı
    Yenidünya Egya bir kolu bastı
    Ya Surp Pırgıç deyip çok asker kesti
    Osmanlı ordusunun kökünü sarstı
    Redifler kaçarak kurtardı canı
Bat oğlu Sarkis'le Hacı Artin Aznemyan
Mahallece hepsi de kahraman
Düşman için yaman dersin pek yaman
Savaşlarda gönülden döktüler kanı
    Övelim Panos Çolakyan'ı
    Saldırdı orduya kara dumanı
    On sekiz saatlik Tum, Andırın'ı
    Vurup yıktı Türk Müslümanı

Yenidünya Nişan Panos Çakıryan

Andırın'da oldu savaşları yaman

Hücum zamanında sarsıldı gökler

Tüfeklerden çıkan renkli dumanı

Aşık Nişan, Bedros, Kevork adı

Alacı Manuel oldu birinci

Hay fedailerden intikam öcü

Andırın Türkleri tattılar acı

Baron Tersemekısyen Keban'ı sarstı

Tutup Muhammed'i ilk defa kesti

Andırın'da Türk'ü çaba ile bastı

Acı bağrıışmaları tuttu gökleri

Fersenli rahip oldu zorbacı

Andırın ağası duydu acı

Türk kızları teslim oldular bacı

Dediler doğrudur İsa imanı

Şu Andırın'daki Ermeni mahpusu

Yardıma çağırıldı Partogiyumiyos'u

Öldürdüler de Yusuf Çavuşu

Ölümden kurtuldu mahpuslar canı

Bu hücumları hep Tum'dan gördüler

Yenicekale'ye yardıma geldiler

Lâtin rahipleri hep kurtuldular

Tümü birden güldü yüzü

Latinler sonradan Zeytun'a geldi

Hay (Ermeni) ile birlikte ölüyoruz dedi

Kurtarılan Şemmas rahipler idi

Övüldü Zeytunluların inancı

Zeytun'da konuk çok Hay vardı

Savaşçı az ama pek yiğit vardı

Çallat Esmelyan çok asker idi

Sonunda ölüp gördü imanı

Avrupa'dan özellikle bize gelenler
Ünleri ise Hınçak Baronlar
Millet için bunlar fedaidirler
Haykazyan soyunun hep kahramanı
Baron Abah dedi Türk'ü kiralım
Eski toprağımıza sahip olalım
Arslan gibi muharebe kuralım
Kaldıralım aradan birden dumanı

Baron Hıraçyaysa pek cesaretli
Yüzüne baksan arslan suratlı
Milletin kurtarılmasına pek inançlı
Vuralım der idi, çıksın dumanı
Meleh, Nişan, Karabet fedailer
İyice yiğitlik gösterenler
Çokça Türklere kurşun attılar
Çokça ağlattılar, Türk Müslümanı

Yüz on bin askere, Zeytun'un bini
Kırk beş günde tamamladı bu cengi
Paşa yenik düşüp, değişti rengi
Dedi küçük düştüm, yazık bu şanı
Hınçak, Troşak, yiğitler ve başkaları
Ulusun uğruna can verenleri
Avrupa sevgisini hep kazandılar
Ermeni bu işte görmedi kanı

Aşık Ferdi bu destanı söyledi
İnip aşkın deryasını boyladı
Tüm haberler Avrupa'ya yayıldı
Zeytun fatih olup kaldı bu unvanı

5. Erzurum Olayları

Ermeni Anayasası adı verilen Genel Meclis Tüzüğü Ermeni düşünürlerini, yazarlarını fazlasıyla şımartmıştı. Eli kalem tutan her Ermeni tarafından, Ermenistan ağıtları, destanları yazılmakta, eski uydurma kahramanlık öyküleri canlandırılmakta, özellikle Ermeni Millî Meclisinin kuruluş yıl dönümü törenlerinde büyük taşkınlıklar yapılmakta ve sözde “büyük emel” yapılan konuşmaların başlıca konusu olmaktaydı.

Özellikle, Ermenistan, yani bağımsız Ermenistan hayali, İstanbul'da toplanan taşralı başıboş halkı büsbütün galeyana getiriyor, halk ne anlama geldiğini bilmediği bu saçma lafları alkışlıyordu. Törenin yapıldığı Yedikule Hastanesinin bahçesi o gün gözleri dönmüş, sağlıklı düşünemeyen birtakım bozguncu komitecilerle doluyordu. Söylenen şarkılar ise bunlardan çok daha etkili oluyordu. Bunlardan bir örnek:

Savaşa Çağrı

Borular Ararat* Tepesi'nden ovaya gök gürültüsünü andıran sesler yağıyor,

Kahramanların kanları, ateş altında bir kat daha kabarıyor,

Yurt yoluna herkes işitsin, anlasın,

Ermeni ruhları ateş gibi parlıyor.

Siz kahramanlar, Tanrı'nın vereceği zafer tacının özlemini çekiyorsunuz,

Siz Tanrı'nın kutsamasına muhtaçsınız.

İleri, cesur kahramanların çocukları.

Ey vatan öcünü almak isteyen Ermeniler,

Haydi, takım takım silah başına

Hepiniz, sık birer sıraya.

İntikam silahıyla ileriye doğru atılın,

İntikam silahıyla bir sağa bir sola saldırın,

Haydi ileri,

Bir sağa bir sola,

Haydi ileri,

İleri hep ileri,

Haydi ileri.

1890'da, Yedikule Hastanesinin karşısındaki bahçede Erzurum'da yapılacak gösterinin programı düzenleniyordu. İstanbul'da ve diğer vilayetlerde gösteriler yapmaya karar veren Hınçaklar işe Erzurum'dan başladılar. Ayaklanmaya bir sebep bulmak gerekiyordu. Bu sebep çok güzel bir rastlantıyla bulundu:

Bu sıralarda, birtakım Rus Ermenileri, Türkiye'ye sınırdan silah sokuyorlardı. Hükûmet bunu haber almış ve bazı etkili önlemler almakla

---

* Ararat: Ermenilerin Ağrı Dağı'na verdikleri addır.

birlikte, Erzurum Piskoposluğunda da yüzeysel bir arama yapmıştı. Hınçaklar bu silah aramasını, ayaklanma için güzel bir fırsat sayarak başta Kerekciyan olmak üzere gösteriye başladılar. Tüm dükkânlar kapandı. Hınçak Komitesi yandaşları kilise girişine toplanarak Erzurum Piskoposluğunun aranmasından dolayı hükûmeti protesto ettiler. Bu cüret, komitelerdeki ve bunlara ayak uyduran Ermenilerdeki ruhsal durumu gösterir. Bu isyan ve başkaldırıların amacının da yabancıların müdahalesini sağlamak olduğu çok açıktır. Gerek Hınçak gerekse Taşnaksutyun Komitesi bundan sonra da sürekli olarak bu amaç için çalışmış, bir yandan yabancı ülkelerdeki gazete, dergi ve kitaplarıyla, konferanslarıyla kamuoyunu hazırlarken öte yandan yabancıların müdahalesine sebep olabileceğini umdukları hiçbir girişimi kaçırmamıştır.

6. Sason Olayları

Ermeni komitelerinin hepsi Sason olaylarını ve burada çarpışanları takdir ederler. Bununla birlikte, bu olaylara ithafen yazılan birçok eser, tamamıyla yalan ve abartılıdır. Bu eserler incelendiğinde, Ermeni komitelerinin her zaman İtilaf devletlerinin siyasi oyunlarına alet oldukları görülür. Olayların amacının ise yabancıların müdahalesini sağlamak olduğu bir kez daha ortaya çıkar.

Sason isyan programı, 1894'te düzenlenmişti. Hükûmet yanlısı olan Patrik Aşıkyan, hükûmetin Ermeniler hakkındaki olumlu düşüncelerini sürdürebilmek için Anadolu'daki olayların iç yüzünü hükûmete anlatmak istedi. Patriğin bu hareketini casusluk olarak değerlendiren Hınçaklar, daha yaygın eylemlerde bulunabilmek ve Patrikhaneyi tamamen ellerine alabilmek amacıyla Patriği öldürme kararı alarak bu görevi, özel bir toplantı sırasında, gizli oyla, Diyarbakırlı Agop adında birine verdiler. Agop, 25 Mart 1894 pazar sabahı Patrikhane kilisesinin girişinde, taşıdığı Karadağ rovelveriyle Patrik Aşıkyan'ı öldürmeye teşebbüs etti; fakat, başaramayarak yakayı ele verdi. Bu olaydan sonra Aşıkyan istifa etti. Yerine komite programını kabul eden ve tamamıyla yerine getirmeye söz veren İzmirliyan patrik oldu.

1895'te Sason İsyanı başladı. Bu isyanı, sonradan Kozan milletvekili olan Murat (Hamparsum Boyacıyan) ile Damadyan idare etti. Gittikçe feci bir hâl alan bu isyandan korkuya kapılan İzmirliyan, komite reislerini kurtarmak için kafa tutar bir tavırla hükûmetten kovuşturmalara son verilmesini istedi.

İkinci Sason İsyanı 1905 yılında başlamıştı. Bu defaki isyanın idaresini Taşnaksaganlar³⁶ üstlenerek Ahapur Serop'u, diğer adıyla Serop Paşa'yı ayaklanmayı idare etmek üzere reis seçtiler. Sason çapulcularından ve azıllı çete reislerinden olup Balkan Savaşı'nda Rumeli'de ve bu kez de Ermeni

---

³⁶ Taşnaksagan: Taşnaksutyun Örgütüne üye olanlara verilen ad.

gönüllüleriyle Kafkas sınırında bize karşı savaşan Antranik'in³⁷ kendi eliyle yazmış olduğu "Sason Anıları" adlı kitapta başından geçenleri anlattığı bir bölüm, örnek olarak aşağıya çıkarılmıştır:

"Hatırimda kaldığına göre, 16 Mayıs 1895 tarihiydi. Karaargan³⁸ civarından sınırı geçtik, hepimiz silahlıydık. Sınırı geçtiğimiz gece istenen yere ulaşmak için sekiz saat yürümek gerekiyordu. Fakat onbaşılardan yürüyememesinden dolayı hedefe ulaşamadık. Güneş doğmasına rağmen biz hâlâ yoldaydık. Yakınımızda cadırlar gördük; fakat hiçbir şeye önem vermeden belirlenen yere çıktık, orada akşama kadar susuz kaldık. Abro (Mıgırdiç Sahakyan), Çallatı, Kaftar ve Arşak bizden önce Erzurum'a gelmişlerdi.

Akşama doğru Çallatı, dürbünle yolları ve çevreyi inceledikten sonra, karanlıkta yine yola çıktık. Bu gece hızla sekiz saat yürümek koşuluyla gideceğimiz yere varabilecektik; fakat, iki saat yürüyüşten sonra bizim onbaşılar artık ayak sürümeye başladılar. Bunların tüfek, fişek ve torbalarını yeniden almak zorunda kaldık. Saatten anlamayan Valat sürekli acele etmekte ve "Sabah oluyor, biz daha Pasin Yaylası'ndayız." diye söylenmekteydi. Yolun yaklaşık yarısını geçmiştik ki bizim onbaşılar yürümekten artık büsbütün kesildiler. Düşündük, onbaşılardan bırakarak hızla ilerlemeye başladık. Çetemizin tehlikeye maruz kalmasındansa bu iki onbaşılı gözden çıkarmayı tercih ettik. Silahlarını aldık, yanlarına yalnız 6 lirayla birer saat ve birer de tabanca bıraktık. Hızla yürümeye başladık. Aras kıyısına ulaştığımız zaman güneş doğmuştu. Vakit dar olduğundan giysi ve çamaşırlarımızı çıkarmadan nehri geçmek zorunda kaldık. Kıyıda Komador'a³⁹ kadar daha bir saatlik yol vardı. Ben ve Hınıslı Mardiros iki yüz

³⁷ Antranik Ozanyan: 1865'te Şebinkarahisar'da doğmuştur. Burada 1885 yılında kurulan isyan hareketine ilk katılanlardandır. Daha sonra İstanbul'a giderek Hınçaklarla temasa geçmiş ve bir Türk polis şefini öldürerek Batum'a kaçmıştır. 16 Mayıs 1895'te silahlı 40 adamıyla birlikte Sason'a geçerek Ermeni Serop'un çetesine katılmış, 1889 yılında Serop ölünce yerine geçmiştir. Sason çevresinde iki yıl içinde birçok Müslüman'ı katletmiş hatta Ermeni köylerine girerek Ermenilere de çeşitli işkenceler yapmıştır. Ruslardan silah ve mühimmat yardımı alan Antranik, 1906 yılında Bulgaristan'a gitmiş ve Balkan Savaşı'nda, çetesıyla Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da Müslümanları katletmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermeniler Kafkasya'daki gönüllü alaylarıyla Rus ordusunun öncü kuvvetleri olarak harekete geçtiklerinde Selmas ve çevresindeki Ermeniler, Antranik komutasında Ruslarla birlikte Osmanlıya karşı savaşmıştır. 2 Mart 1908'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a gelen Antranik, Erzurum Merkez Komutanlığı görevini Albay Morel'den devralmış, burada büyük tahribat ve katliam yaptıktan sonra Kafkasya'ya kaçmış; Karabağ, Zengezur ve çevresinde, Ermenileri Türklere karşı teşkilatlandırmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra çetesini dağıtarak 15 Mayıs 1919'da Paris'e gitmiştir. Londra, Paris ve New York'ta dolaşarak Türk topraklarında büyük Ermenistan'ın kurulması için destek aramış, katliamlarını Türklere üzerine atarak Türklere Ermenileri katlettiği propagandasını yapmıştır. 1927 yılında ABD'de ölmüştür. Haluk Selvi; "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan" Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, C.I, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2003, s.459-473. Yarbay Tverdohlebov; Gördüklerim Yaşadıklarım, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2007.

³⁸ Karaargan: Kars - Sarıkamış ilçesine bağlı bucak.

³⁹ Komador: Erzurum - Horasan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kırkgözeler.

adım ilerideydik. Bir arabanın bize doğru geldiğini gördük. Gizlice arabaya yaklaştık. Ermenice konuşan arabacıların konuşmalarından, arabanın, ekin demetleri yüklemek üzere tarlaya gittiğini anladık. Birdenbire ortaya çıktık, arabacıları yakaladık ve 'Korkmayın, biz de Ermeni'yiz. Bölük arkadan geliyor. Bize bir çare bulunuz, ne yapalım?' dedik. Arabacılar korkak bir tavırla 'Silahlarınızı getirin. Arabaya alalım ve ekin demetleri arasında gizleyerek köye götürelim. Köyde de bostanlar arasına saklarız.' dediler. Bu sırada arkadaşlar da geldiler. Yüklerimizi, silahlarımızı arabaya yükledik, biz de yanımızdaki birer rovelverle bostanların arasında gizlendik. Arabacılar, Komador'da bulunduğunu önceden öğrendiğimiz R. ve A. adlarındaki güvenilir iki ağanın, bulunduğumuz yere gelmelerini söyledik. Yolluk almak ve ne şekilde hareket edeceğimizi öğrenmek üzere Erzurum'da bulunan Abro ve Çallatı'nın yanına bir atlı gönderdik. Biz de geceleyin silahlarımızı alarak Komador'dan çıktık, yürüyerek üç buçuk saatte İlho'ya vardık. R. ve A. Ağalar da bizimle geldiler. İlho'da iki gün bekledik. Oradan Harsenkar'a⁴⁰ geçtik. Bir gün de orada kaldık. İkinci gün Çallatı, Kaftar ve Arşak Erzurum'dan geldiler. Bize 3 lira yolluk ve 3 saat vererek döndüler. Biz de ertesi sabah güneş doğarken Yahya'ya⁴¹ vardık. Valantin, bir Ermeni evine girdiğimizi haber verdi. Onlar da bizi alıp bir ahıra götürdüler. O günü ahırda mısır ve benzeri ot demetleri üzerinde geçirdik. Ermeniler konukseverlik göstererek bizi ağırladılar ve yedirip içirdiler. Gece yeniden yola çıktık. Bir süre sonra Hunuzhuzlu Kasbar'ın köyüne, oradan da Palkik köyüne gittik. Gelecek öteki çeteleri burada beklemeye karar verdik. On iki gün bekledik, çeteler gelmediler. Çavuşköylü⁴² B.S. adlı biri de burada çetelerin gelmesini bekliyordu...

...Burada mübarek bir Kürt şeyhi varmış. Kürtlerin söylediğine göre, şeyhi kurşun etkilemezmiş. Şeyh her gece Mekke ve Medine'ye gider, tekrar dönermiş. Bizim Ermeniler arasında da yayılan bu söylentiye duyan B. S. 'Şeyhe bir kurşun atsam, bakalım etkiliyor mu etkilemiyor mu?' diyerek, bir gün atlı olarak karşılaştığı şeyhe ateş eder ve öldürür. Bu delikanlının geçmişinde buna benzer serüvenler ve özellikle Sason'da pek yaman olaylar varmış. Şeyhin cesedini bir göle attılar. Bu sırada Abro Erzurum'dan gelmişti. Şeyhin öldürülmesinden dolayı aramalar hızlandırıldığından, biz de ikişer ikişer Hınıs'ın⁴³ Ermeni köylerine dağılmıştık. Hınıslılar, kasabada sadece yedi genç kaldığını söyleyerek çetenin buradan çekilmesini rica ettiler.

Abro Hınıs'ta yirmi iki gün kaldıktan sonra bizi yolcu etti. Hınıslı yedi delikanlıdan başka, çetelerine yetişemeyen Eleşkirtli M. ve Bayburtlu A. da orada kaldılar ve Abro'ya 'Eğer burada savaşmak gerekirse, biz burada yedi genç birlikte savunuruz. Yeterince silahımız vardır.' dediler. Abro, Valantin'i yanında alıkoydu ve kendisini Kafkasya'ya gönderdi. O gün biz de Bingöl'e gittik. Sarıdağ'ı iki günde aşarak ve Kumkum Geçidi'nden geçerek Tanze-

⁴⁰ Harsenkar: Erzurum - Köprüköy ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Ağcaşar.

⁴¹ Yahya: Erzurum - Karayazı ilçesi - Göksu bucağına bağlı köy.

⁴² Çavuşköy: Erzurum - Karayazı ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

⁴³ Hınıs: Erzurum'a bağlı ilçe.

Emir'e ulaştık. Yolculuğumuzun üçüncü günü yine yola çıktık. Gün doğarken Surp Karabet ormanına vardık. Oradaki manastırda sürekli oturan iki atlı jandarma bulduk. Manastırın şemması,* başpapaza sezdirmeden bize ekmek getirdi. Akşam yine yola çıkarak, Muş Ovası'na, Hırayir'in köyü olan Kızılağaç'a⁴⁴ vardık. Orada iki gün kaldık.

Perterli Bedros ile Abro kılık değiştirerek başka bir yoldan geçip Hınıs'tan Muş'a geldiler. Abro hemen yanımıza geldi. Fazla fişeklerimizi güvenilir bir adama verdi, fişekliklerimizdekileri bize bıraktı. Kızılağaçlılar, köylülerinde hiç iş olmadığından söz ederek Abro'nun kalmasını rica ettiler. Abro tüfek ve cephanesini bırakarak orada kalmayı kabul etti. Abro'yla birlikte Kızılağaçlı iki onbaşı ve beş asker de orada kaldı. Geri kalanların hepsi Sason'a doğru hareket etti." (Troşak; Sayı 4 - 209, Nisan 1914, Sayfa 262.)

∴

Taşnak militanları arasında, savaşta çeteleriyle Kafkasya'da Rus ordusuna katılarak Müslüman halka akla gelmeyecek kötülükler yapan Tero ve Haço'dan başka, Nikol Tuman da unutulmamalıdır. Tuman, 1910'daki son Sason olaylarında önemli rol oynamış, sonunda Rus zindanlarında öldürülmüştür.

Nikol Tuman, Hanasur ayaklanmasının da azılı bir militanıdır. Taşnakların buna dair önemli bir belgesi şudur: "Hanasur hücumu sırasında, Nikol Tuman'ın gür ve keskin sesiyle şu sözleri duyuluyordu: Gayret evlatlar!.. Kadınlara, yavrulara koruyucu elinizi uzatın, erkekleri acımadan hemen boğazlayın." (Troşak; Sayı: 12, Eylül - Aralık 1914, Sayfa 242.)

∴

Ayaklanmalar sınırlı bir bölgede meydana gelmiyordu. Amasya, Sivas, Tokat, Muş ve Van birbiri ardına ayaklanıyor; komiteciler, ayaklanmaları genişletip şiddetlendirmek için olanca gayretleriyle bozguncu eylemleri yayıyorlardı.

1870 yılında, İstanbul'da birçok eylemci gençle, Şahnazaryan, Portakalyan, Çeraz, Arpiyaryan, Demircibaşyan gibi bazı kişiler, okullarda eğitimle, yayımladıkları eserlerle kamuoyunu yeni yeni heveslere sürüklediler. "Nura Doğru", "İleri", "Kayıtsızlık Ölümdür", "Hareket Edelim" gibi şiirler, özgürlük övgüleri, ilkokul çocuklarına varıncaya kadar herkesin beyinde yer etmişti. Şair Felekyan, Badganyan'ın "Ana Araksisi"ni hatırlatan "Fırat'ın Feryadı"nı yazmıştı.

1873'te Portakalyan, ilk Ermeni komitesini kurmayı başararak Asya gazetesini yayımlamaya başladı. Bundan sonra Araratyan Komitesi,

* Şemmas: Kilise kandilcisi.

⁴⁴ Kızılağaç: Muş - Merkez ilçesine bağlı bucak.

gençlere daha uygun ve cazip bir çalışma ortamı hazırladı. Öğretim derneği, yardım derneği gibi adlarla kurulan dernekler, Osmanlı topraklarında millî kültür eğitimi bakımından çok önemli işler gördüler. 1860'lı yıllarda Fedakâr Derneğiyle, Kilikya'yı bayındır duruma getirmek amacıyla Umuru Hayriye Derneği (Yararlı İşler) adıyla başka büyük bir dernek kuruldu. Adı geçen derneklerin de özerklik, bağımsızlık programları vardı. Derneğin önde gelenlerinden Mikail Nalbandyan adında yaşlı bir Katolik Ermeni, epeyce para toplayarak çiftlik almak ve bir ziraat okulu kurmak üzere Kilikya'ya gitti. Araratyan, Tabrotsasirans, Aravelyan Kilikya adlı derneklerden en bilineni Araratyan olup bu derneğin amacı da Osmanlı - Rus Ermenileri arasında güçlü bağlar kurmaktır. Bunu da başardılar. Derneğin sistem ve programını Arpiyaryan ile Portakalyan düzenlediler. Portakalyan, her türlü mahrumiyete katlanıp Ermenistan'da örgütlenme görevini üstlenerek Ermenistan'a ve 1876'da Van'a gitti. Eğitim kurumları üzerinde orada oldukça uzun süre araştırmalarda bulundu. İstanbul demekleri de bunun yaptıklarını örnek alarak çabalarını Ermenistan'a doğru yöneltip çalışmaya ve birbirleriyle yarışmaya başladılar.

Araratyan Derneği, yavaş yavaş büyüdü, üyeleri çoğaldı. Portakalyan, Osmanlı - Rus Harbi sırasında Kafkasya'ya gitti. Orada, derneğin ileri gelen üyelerinden Kirkor (Arzruni)⁴⁵ ile iş birliği yaparak Rus Ermenilerinin dikkatlerini İstanbul ve Ermenistan'daki yeni teşebbüslere yöneltti. Arzruni'nin çağrısı üzerine İstanbul'dan gelen genç Ermeni heyeti, Kafkas Hükûmetine tanıtıldı ve izin alınarak yardım parası toplanmaya başlandı. Rus Ermenileri, ilk kez Arzruni aracılığıyla 1000 ruble yardımda bulundular. Bu olay İstanbul Ermenileri tarafından bir nimet olarak kabul edildi. Portakalyan yeniden Van'a dönerek düşünce ve görüşlerini yaymak üzere 1878'de ruhban okulunu açtı. Dinin ve dinî sıfatların komitecilerin elinde alet olduğunu gören bazı Ermenilerin uyarılarıyla Portakalyan ve yandaşlarına karşı saldırılar başladı. Orada kalamayacağını anlayan Portakalyan da Fransa'ya kaçarak Armenia gazetesini yayımlamaya başladı.

Bağımsızlık fikirlerinin kâh ürkekçe kâh serbestçe yer aldığı makaleler, Ermeni basınında ve edebî eserlerinde sürekli olarak yer almaktaydı. Şişmanyar adındaki bir yazar, Kafkasyalı Apovyan ve Raffi gibi azınlılar hakkında birçok hikaye uydurdu. Şişmanyar'ın "Toros Leon" ve "Teodoros Rişduni" adlı eserleri, isyan ve savaşa kışkırtan, isyanın gerekliliğini belirten şeylerle ve özellikle sözde kahramanlık uydurmalarıyla dolu olduğu için, en değerli eserlerden sayılıyordu.

1870'te genç Ermenilerin yayın organı olan Ponç dergisinde, Demircibaşyan, "Görev ve Savaş" başlıklı bir makale yayımladı. Bu makalede; "XX. yüzyıl, birçok millete hürriyetlerini verecek; Ermeni hürriyetini de o yüzyıl getirecek. Yine o yüzyıl, geçmiş yüzyılların baş tacı olacak, hafife alınan ve dudak bükülen millî prensipler, bu büyük yüzyılda egemen olacak, himaye ve gözetim altında yaşayan uluslar, rûştünü kanıtlayarak kendi yönetim ve geleceklerini ellerine alacaklar. Yine bu büyük yüzyılda, esaret

⁴⁵ Arzruni: Eylemleri için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.III, IV, V.

altında inleyen milletler zincirlerini kıracaklar. Kuşkunuz olmasın! Özgürlük güneşi yine bu büyük yüzyılda doğarak Masis Tepesi'nden⁴⁶ Ermenistan'a özgürlük ışıklarını saçacaktır." diyordu.

Ayvazyan adındaki ruhani lider de Ponç dergisinde şöyle diyordu: "Ermenilerin, budalaca olan korkaklıkları o dereceye vardı ki, içine düştükleri acıklı durumu görebilecek bir varlık bile gösteremiyorlar. Daha önce isteklerinin gerçekleşmesini anayasadan beklemişlerdi. Şimdi de umutlarını okullara bağladılar. Güya özgürlüğü okullar kazanacakmış! Acaba Türkleri perişan etmek de okullarda öğreniliyor mu? Gerek yumuşak başlılıkla gerekse zor ve şiddetle ya da isyanla, sözün kısası her ne şekilde olursa olsun, millet kesinlikle kurtarılmalı!"

1876 yılının sonlarında Zeytunluların ayaklanması, bu çağrı ve kışkırtmalara bir cevap olmuştu.

Meşrutiyet'in ilanına kadar komitelerin çıkardıkları olaylardan ve başvurdukları bu yöntemlerden başka, 1899'da Minas Çeraz'la, çeşitli yerlerden seçilen heyetlerin Lahey Barış Konferansı'na müracaatları ve bir muhtıra sunmaları da dikkat çekicidir.

Mısır Ermenilerinin, Adana'da, Mersin'de katliam yapılacağı söylentilerine dayanarak Pieire Geillard aracılığıyla D'elcasa'ya müracaatları üzerine, Fransa Hükûmeti tarafından Mersin ve İskenderun'a savaş gemileri gönderildi.

1905 yılında Rus ve yerli Ermeni komitecilerinin tertiplemeleriyle, Yıldız'da II. Abdülhamit'e karşı maşin enferyal⁴⁷ kullanılarak bir suikast girişiminde bulunuldu.

1907'de İngiltere Kralı VII. Edvard'la Rus Çarı, Reval'de Ermeni ve Makedonya sorunlarıyla, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konularını görüştüler. Ermeniler bu görüşmeden umutlandılar. Bu sırada, Taşnaksutyun Komitesiyle, Ademi Merkeziyet Cemiyeti⁴⁸ arasında Paris'te görüşmeler başladı.

Komitelerin Meşrutiyet'in ilanından sonraki durumlarını incelemenden önce, Rusya'daki durumlarını ve çarlığa karşı konumlarını gözden geçirmek yararlı olacaktır.

---

⁴⁶ Masis Tepesi: Ararat Dağı'nın Ermenilerce adı Masis'tir. Uras; s.757.

⁴⁷ Maşin Enferyal: İçinde barut ve mermi bulunan tahrip gücü yüksek bir cins patlayıcı.

⁴⁸ Ademi Merkeziyet Cemiyeti: Jön Türkleri birleştirmek amacıyla 1902 yılında Paris'te düzenlenen kongrede ortaya iki cemiyet çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey grubu tarafından kurulan "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin ideolojik beğenisi Auguste Comte ve pozitivizmden yana olmuştur. Prens Sabahattin grubu ise "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuştur. Bu cemiyetin yayın organı Terakki gazetesidir. Prens, Edmond Desmolins ve Frederis Le Play'den aktardığı "İlm-i İçtima" doktrinini benimseyerek Osmanlı toplumuna uygulama yanlısı olmuştur. Cemiyetin programı 27 Temmuz 1906 tarihinde Paris'te hazırlanmış ve üyeler tarafından kabul edilmiştir. Tunaya; C.1, s.53. Teşebbüsü Şahsi, Meşrutiyet ve Ademi Merkeziyet Cemiyetinin programı için bk. Nezahet Nurettin Ege; Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmî Müdafaaları, Güneş Yay., İstanbul, 1977, s.71-72.

7. Rusya’da Ermeni Komiteleri ve Çarizm

1906 yılında bütün Rusya’da Ermenilere olağanüstü işkenceler yapılmakta ve Ruslaştırma politikası özellikle Kafkasya’da, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde şiddetle uygulanmaktaydı. Aslında bu politika, Taşnaksagan, Hınçak ve Veragazmiyalların koruyucusu olan Hrimyan’ın katogikosluğu zamanında uygulanmaya başlanmıştı.

Kafkas Genel Valisi Galiçin’in 1898’de Çara sunduğu ünlü raporun Ermenilere ait kısmında şunlar ifade ediliyordu:

“Ermeni İstekleri: Ermenilerin ayaklanmalarının amacı, bağımsızlıklarını kazanmaktır. Bu düşünce, kentlerde oturan öğrenim görmüş halkla, ruhban sınıfı arasında oldukça yaygındır. Köylüler henüz bu hastalığa tutulmamışlardır. Bu hareketin kışkırtıcıları, rahipler, Ermeni basını ve yabancı ülkelerde bulunan komitelerdir. Bu akımın halk arasında daha fazla yayılmaması için, hükümet tarafından daha kuvvetli ve düzenli bir idare kurulması zorunludur.

Katogikos ve Eçmiyazin Sinodu: Geçen eylül ve aralık aylarında Tiflis’i ziyaret eden katogikosu ziyaret için Eçmiyazin’e gitmiştim. Her iki görüşmede de yaşlı katogikosun, muhakeme yeteneğinden yoksun olduğu ve danışmanlarının etkisinde bulunduğu kanısına vardım. Meseleyi yakından inceledim; katogikosa hükümetin yetkisi dışında görev yaptırmak için gösterilen çabanın, halka katogikosun istisnai nitelikleri olduğu inancını vermek amacıyla olduğu sonucuna vardım. Bundan dolayı, Rusya Hükûmeti tarafından, katogikos ile sinodun özel yasalara uygun hareket etmelerinin sağlanması noktasında ısrarla durulması görüşündeyim. Sinodda bundan sonra çıkacak yolsuzluklara meydan vermemek üzere sinod üyelerinden Vahan Kirkoryans ile rahip Nahabed Nahabedyans’ın cezalandırılmasını emrettim. Nahabed Nahabedyans katogikosun özel kâtibidir. Bunların Kafkasya’dan uzaklaştırılmalarını uygun gördüm. Bu düşüncem tarafınızdan da onaylanmaktadır.

Ermeni İlkokulları: Ermeni okullarının Eğitim Bakanlığı emrine verilmesi, 1897 fermanı gereğidir. Bu mesele ilke olarak çok önemlidir; çünkü, yeni kuşakları ruhban sınıfının zararlarından kurtarmak için alınabilecek tek tedbirdir. Ermeni rahipleri bu gibi yeni uygulamalardan kaçındıklarından, hükümetin emriyle 320 okul kapatıldı. İşte bundan dolayı okullara ait malların Eğitim Bakanlığına verilmesi konusunun onayınıza sunulmasını arz ettim. Bu konuda yeni emirlerinizi bekliyorum.

Kafkas Ermeni Basını: Tiflis’te yayımlanan gazeteler, Ruslarla Ermenilerin kaynaştırılması konusunda çalışacakları yerde, tersine onları ayıracak uçurumu kazmaya kalkışmışlardır.

Yardımlaşma Dernekleri: Ermeni yardım dernekleri, yardımdan çok, politika ile uğraşmaktadırlar. Yerel hükümet bunları, tüzüklerinden çok az bile ayrıldıkları zaman hemen kapatmaya yetkili olmalıdır. Bu derneklerden biri, birkaç yıl önce, genç düşünürler tarafından tertiplenen bölücü harekete

katıldı. Erivan⁴⁹ Yüksek Okulu Müdürü, bir Ermeni'nin onur kırıcı davranışına maruz kaldı. Bu hareketin yandaşlarından çoğunun, derneğin üyelerinden olduğuna dair belgeler vardır. Ermeni Yardım Derneğinin kapatılması için bana yetki verilmesini rica ederim.

Yerel Yönetim: Batum, Kars ve Artvin'de yerel yönetim yoktur. Yerel adetlerle ilgili birçok şikâyet, birçok karmaşık sorun çözüm bekliyor. Bu sorunların Tiflis'te benim meclisimde çözümlenmesine izin verilmesini arz ederim. Bunlar, çözüm için Petersburg Senatosuna götürülecek olursa, uzun süre beklemek gerekir.

Yerel Meclisler: Yerel meclislerde Ermenilerin özel ayrıcalıkları vardır. Nitekim, 1892 yasası, mal sahiplerine bir ayrıcalık tanımaktadır. Bu düzeltilmelidir. Belediye başkanlarını hükûmet atamalı ve aylıklarını hükûmet vermeli, meclis üyeleri de hükûmetin gözetiminde başka bir tüzüğe göre seçilmelidirler. Mutasarrıflara, görevlerini iyi yapmayan üyeleri görevlerinden uzaklaştırma yetkisinin verilmesini de arz ve teklif ediyorum.”

Çarın 21 Haziran 1903 tarihindeki bir fermanı, Gregoryen Ermeni kiliselerine bağlı tüm malların ilgili oldukları bakanlıklara teslim edilmesine yönelikti. Bu ferman, tüm ilk, orta ve yüksek Ermeni okullarında Rusça öğretimi zorunlu kılıyordu. Yine bu ferman, Rusya'daki katogikosun, sinod üyelerinin seçiminde sahip olduğu hakları sınırladı ve nikâh kıyma meselesinde hükûm verme yetkisini azalttı. Bundan iki, üç yıl sonra işkenceler daha şiddetli ve korkunç biçimde yeniden başladı.

Taşnaksutyun Komitesi ileri gelenlerinden birisi bu sorunlar hakkında yazdığı eserde şöyle söylüyor: “21 Haziran 1903 tarihinde Çarın, Ermeni kiliselerine ait mallara el konulması ve hükûmete teslimi konusunda, fermanı geldi. Bu konuda gerek Ermeni katogikosu tarafından, gerekse Ermeni halkı tarafından yapılan şikâyetler yararlı olmadı. Zorba Çarı hiçbir şey etkilemedi. Fermanın uygulanması için askerî kuvvete başvuruldu. Kilise kapıları kırıldı; hatta dinî yönetim merkezi olan Eçmiyazin'deki manastırın veznesi parçalandı, rahipler zindanlara atıldı, kanlar akıtıldı, ölümler kiliselerin çevresinde yığınlar oluştu.

İki yıl geçti. 6 Şubat 1905 tarihinde, Bakü'de başıboş bir topluluk ateş saçarak, kin ve öfkeyle, hiçbir sebep yokken Ermeni mahallelerine ve sokaklarda gezen Ermeniler üzerine saldırdı. Herkes korku ve telaş içindeydi. Polis, Ermenilerin müracaat ve yalvarışları karşısında kayıtsız kalıyordu. Bakü'den sonra Erivan, Nahcivan,⁵⁰ Şuşa⁵¹ ve Kansak⁵² da düşünülemeyecek acı olaylara sahne oldu. Yeniden kan dökülmeye başladı. Bu katliamda, Ermenilerin yerleştikleri 148 köyle, 14.760 aile yok edildi.

⁴⁹ Erivan: Ermenistan'ın başkentidir. Türkiye sınırından 23 km uzaklıkta, Razdan Irmağı'nın kıyısında yer alır.

⁵⁰ Nahcivan: Azerbaycan'da, Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin başkentidir.

⁵¹ Şuşa: Azerbaycan'da şehir.

⁵² Kansak: Orta Çağ Ermeni yazarları tarafından Gence'ye verilen ad.

Zorbalığın başkenti olan Petersburg'da zehir saçan şu sözler duyuluyordu: 'Ermenilerin tüm yuvalarını yıkarak yerle bir etmeli!' Ermeniler Ruslar tarafından yok edilmek isteniyordu.”

İşte bu sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyetinin çalışmaları sonucunda Meşrutiyet ilan edildi. Artık Ermeniler de Türklerle birlikte özgürdü.

Söz konusu Taşnaksagan Reisinin sözlerine dönersek;

“Osmanlı Devleti'nin zindanlarında siyasi tutuklu yok. Rusya'da ise tek cezaevi yok ki boş yer bulunsun. Kafkas Ermenisi Taşnaksaganlar, hapisten, işkenceden, yer ve yurtlarından uzaklaştırılmaktan, Sibiry'a'dan kurtulmak için, İstanbul'a Osmanlı topraklarına sığınıyorlardı. Şimdi Osmanlı toprakları, Ermenilere zulmeden Rus zorbasına karşı bir sığınma yeri oluyordu.

Tutuklamalar için ilk işaret, 1908 yılının Aralık ayında Tiflis'te verildi ve 1909 yılı başlarında son haddine geldi. Arananların sayısı birkaç bini aştı. 5000'den fazla kişi tutuklanarak hapsedildi. Hapsedilenler arasında 8 yazar, 32 doktor, avukat ve başka uzmanlar, 24 profesör, 30 memur, 45 tüccar, 70 sanatkâr, birçok işçi, rahip, kadın ve hatta öğrenciler vardı.

Şüpheli görülen 3000 kişi sürgün edildi. Şüphe altında bulunan ve adı çizelgelere geçirilen birçok kişi, işkence ve eziyetten kurtulmak için kaçıyordu. İşte Kafkas tutuklamalarının şiddeti, işte durumun korkunçluğu!

Polis, İshân gizli adıyla bilinen bir isyancıyı arıyordu. Hâlbuki asıl İshân Van'a sığınmış ve orada yükünü tuttuktan sonra politikayla uğraşmaya başlamıştı. Bunun yerine İshân Agobyan adlı biri tutuklandı. Milletvekillerinden Vahan Papasyan'ın⁵³ yerine Trabzonlu Vahanyan adlı birisi hapsedildi.” diyor.

Kafkas işkenceleri tüm dehşetiyle devam ederken 1907 Ekiminde ölen Hrimyan'ın yerine, yeni katogikos seçimi için Çar tarafından emir verildi. 1908'de yani bir yıl sonra İzmirliyan, katogikos seçildi. İstanbul'daki Rus Elçisi seçimin onaylandığını İzmirliyan'a bildirdi. İzmirliyan 29 Mayıs 1909 tarihinde İstanbul'dan Odessa'ya⁵⁴ ve oradan da Çarın huzuruna çıkmak üzere Petersburg'a gitti. Aynı yazar bu konuda da şunları söylüyor:

“1909 Temmuzunda İzmirliyan, İstanbul'dan Petersburg'a giderek, Çarın huzuruna çıktı ve şunları söyledi: 'Yüce imparatoran, Kafkas Ermeni hükümlülerinin bağışlanıp serbest bırakılmalarını diliyorum. Bu takdirde, yüce imparatorun desteğini kazanmış olarak Kafkasya'ya gidip kutsal imparatorluk makamlarıyla ona sadık Ermeni uyrukları arasında çok eski zamanlardan beri kurulmuş olan maddi ve manevi bağlılığı daha da güçlendirebileceğimi ve böylece hükûmetime daha yararlı hizmetlerde bulunabileceğimi arz ederim.'

İmparator, İzmirliyan'ın konuşmasını keserek şunları söyledi:

⁵³ Vahan Papasyan: Eylemleri için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.I.

⁵⁴ Odessa: Ukrayna'nın Karadeniz kıyısında bir liman şehridir.

‘Siz daha Kafkasya’ya varmadan hükümlüler tahliye edilecektir.’

Katogikos, ümitlenerek ve imparatorun kendisine verdiği sözden gurur duyarak Kafkasya’ya hareket etti. Şehir şehir dolaştı; fakat, tutukluların tahliyeleri şöyle dursun, tersine günden güne sayıları arttı. Taşnak anıtı kırılarak parça parça edildi ve uğruna canlarını vermeye hazır olan parti üyeleri darmadağın oldu.”

∴

İstanbul’daki hürriyetçiler çarizmi yerle bir etmek için programlar düzenliyor, Osmanlı Hükûmetiyle basını da Rus mezalimine karşı şikâyetlerde bulunuyorlardı. Osmanlı milletvekili ve Rusya’da bize karşı savaşan Ermeni Gönüllü Taburları Komutanı olan Karakin Pastırmacıyan’ın⁵⁵ tutuklanıp Rusya’nın korkunç zindanlarına atılmışken kurtarılarak yeniden milletvekilliğine getirilmesi buna çok açık bir örnektir.

Çarlığın işkenceleri gittikçe yayılıyor, korkunç zindanları komiteleri korkutuyor, sonuç olarak tüm Kafkasya ateş içinde yanıyorken İstanbul’daki firari Taşnaklar, Osmanlı Devleti’nin her türlü hoşgörü ve yardımından yararlanarak tam bir özgürlük içinde yaşamaktaydılar. Özellikle Genç Türklerin en saygın kişileri, Rusya Ermenilerini savunma konusunda her türlü çabayı göstermekten çekinmediler. O zaman, komitelerin tek amacı Kafkas Ermenilerini, Rus işkence ve baskısından kurtarmaktı. Taşnaksutyun Komitesinin bu amaçla her yana dağıttığı bildirilerden biri şuydu:

“Vatandaşlar!

Yıllardan beri sürekli Ermeni ayaklanmalarına sahne olan Kafkasya, yazık ki bugün Çarlığın korkunç baskısı altında inliyor. Ermenilerin en seçkin nesli, iki yıldır, Çarın korkunç hapisanelerinde çile çekiyor. Rus ihtilal hareketlerinden sonra, şimdi meydan, kanlı başarılarından cesaret alarak acımadan Ermeniliğin en seçkin neslini vuran gericiliğe kaldı. Öğretmen, şair, tüccar, sanatçı, düşünür, işçi, komiteci, sözün kısası herkes hapisanelerin karanlık duvarları arasında inliyor.

Vatandaşlar!

Bugün Kafkasya’da acı çeken Ermeniler, Abdülhamit döneminde hudutlardan kaçarak oraya giden Ermeniler, şimdi özgürce yaşadığımız bu memleketin evlatlarıdır. Bunlar, acılı günlerimizde yanımızda olan, bizim

⁵⁵ Karakin Pastırmacıyan (1872-1923): Armen Garo olarak da tanınan Karakin Pastırmacıyan, Sanasaryan Varjaran Akademisinden mezun olmuştur. 1895 yılında Taşnak Örgütüne girmiş, 1896’da Osmanlı Bankasına yapılan baskına katılmıştır. Fen bilimleri tahsili görmek üzere Fransa’ya dönmüştür. 1908’de Erzurum milletvekili olarak Meclise girmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus - Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulması için çalışmış ve Doğu Anadolu’daki illerimize düzenlenen saldırılarda etkin rol oynamıştır. Nisan 1919’da yapılan Paris Konferansı’na üye olarak katılmıştır. 1921 ve 1922 yıllarında Türk devlet adamlarının öldürülmelerini organize etmiştir. Eylemleri için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.IV, VI.

acılarımızla acılanan gerçek kardeşlerimiz, isyan günlerimizde bizimle birlikte canlarını ortaya koyan, davamız için kan döken savaşçılarımızdır.

Bugün Osmanlı topraklarında halkın hakları için verilen mücadele başarıyla sonuçlandı. Fakat sınırın öte yanında Çarlık Hükûmeti iş başındadır. Ayaklanma düşüncesi, orada halkın en doğal haklarına saldıran baskıcı yönetime karşı olanca gücüyle savaşıyor. Sınırlar, geçmişte isyan fikirlerinin yayılmasını önleyemedi. Kafkas halkı yirmi yıl boyunca, kan kardeşleri için ne gerekiyorsa yaptı. Şimdi de sınırlar, Türkiye Ermenilerinin amaçlarını, özellikle bugün hapishanelerde inleyen kardeşlerimizin siyasi suçlu sıfatıyla Rus mahkemelerine çıkarıldıkları sırada durduramaz.

Meşrutiyet yönetiminin verdiği özgürlükten yararlanan Türkiye Ermenileri, kardeşlerinin gece gündüz jandarmaların baskı ve işkencelerine maruz kalmasına kayıtsız kalamazlar. Taşnaksutyun Komitesinin doğu şubesi olan Rayon Cemiyeti, bu köklü inançla, sınıf ayırt etmeksizin tüm Türkiye Ermenilerini, ivedilikle, Kafkasya'da hapisteki Ermenilere ve bunların yardıma muhtaç ailelerine maddi yardımda bulunmaya çağırıyor. İvedi yardım gerekiyor. Çünkü hapistekilerin tarihi bir anı olacak yargılamaları başlamak üzeredir ve büyük fedakârlıklara ihtiyaç vardır.

Rayon Cemiyeti, bu amaçla Taşnaksutyun Komitesinin ileri gelenlerinin denetimi altında bir yardım derneği kurulmasını, bununla birlikte bütün şubelerine, yardım toplanması için gerekli girişimlerde bulunmalarını bildirmiştir. Bağışları Erzurum'da Haraç ve İstanbul'da Azadamard⁵⁶ gazeteleri yazı işleri aracılığıyla göndermek mümkündür.

Vatandaşlar! Taşnaksutyun Cemiyeti, size bu tebligatı yapmakla beraber, Türkiye Ermenilerinin buna cevap vereceğinden, elindekinin büyük bölümünü felakete uğramış kardeşlerine ayıracağından ve böylelikle bir kez daha sınırlarla ayrılmış olsalar da sağlam kardeşlik bağlarının aynı milletin hakiki evlatlarında her zaman var olduğunu kanıtlayacaklarından emindir.”

1909 yılında Varna'da toplanan kongrenin tutanağında “Taşnak Komitesi de tüm yandaşlarıyla birlikte, diğer komiteler gibi Rus mezalimine karşı ABD, Mısır, Romanya ve Paris'te şiddetli gösteriler yapıyorlardı. İsviçre merkezi her yere protesto telgrafları yağırdıyordu.” cümleleri yazılıdır.

Fakat bir yıl sonra roller değişti ve bütün komiteler bir hamlede Rusya'nın kucağına atıldılar.

---

⁵⁶ Azadamard: Taşnaksutyun Komitesinin İstanbul'da çıkardığı gazetedir.

İKİNCİ BÖLÜM

1. Meşrutiyet'in İlanından Sonra İstanbul'da ve Vilayetlerde Komiteler

Meşrutiyet'in ilanından sonra, siyasi ve isyancı yapıya sahip olan komitelerin doğal olarak eylemlerine son vermeleri ve Meşrutiyet'in koruyucuları olarak, yurdun medeni ve ekonomik gelişimi için çalışmaları gerekirdi. Komiteler de dış görünüşte buna karar verdiler. Mesela Hınçak Komitesi Reisi Kafkasya Ermenilerinden Sabah Gülyan,⁵⁷ 1908 yılı Ağustos ayında Beyoğlu Surp Yerortutyun Kilisesi'nde Hınçak Komitesinin yaptığı toplantıda, Hınçak programından ve Meşrutiyet yönetiminden söz ederken "Biz Hınçaklar, artık ayaklanmalara son vererek tüm varlığımızla vatanın yükselmesine çalışacağız." dedi.

Taşnaksutyun Komitesi reislerinden yine Rusyalı Agnuni "Taşnaksaganların öncelikli görevlerinden biri de Osmanlı Meşrutiyetini korumak, Osmanlı halklarının birbirleriyle kaynaşmalarını sağlamak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle iş birliği yapmak olacaktır." diyordu.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Avrupa'da faaliyet gösteren Ermeni komitecileri, siyasi hükümlüleri, firarileri, serserileri başkente doldular. Hele şapkalılarıyla, kelebek siyah boyun bağlarıyla, Rus lehçesiyle konuştukları Ermeniceleriyle Taşnaksaganlar, özellikle dikkati üzerlerine çekiyorlardı. Osmanlı Hükümeti, Ermeni düşünürleri arasında kendini göstermiş kişileri önemli memurluklara atadı. Ermenilere ait özel günlerde yapılan törenlerin ön sıralarında İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen üyeleri bulunuyor, Şişli'de Ermeni mezarlığında Meşrutiyet'in ilanı uğrunda canlarını veren Ermeni fedailerine adına yapılan törende; bozguncu amaç ve hareketleri daha önce açıklanan Patrik İzmirliyan'ın Kudüs'ten dönüşü sırasında yapılan karşılama töreninde yine o saygıdeğer cemiyetin en önemli kişileri görülüyordu.

Ermeni hayır kurumları için yapılan toplantıları, düzenlenen konserleri, ülkenin en önde gelen kişileri himaye ediyorlardı.

---

⁵⁷ Stepan Sabah Gülyan (1861 - 1928): Nahcivan'da doğmuştur. Eğitimini Tiflis'teki Nersesyan Akademisinde tamamlayarak Nahcivan Okulları Müdürlüğüne atanmış ve burada Paramaz'la isyancı fikirlerini yoğunlaştırmıştır. Kudüs Ermeni Okulu Müdürlüğüne atanmış, yüksek öğrenim için Paris'e gitmiş ve École Libre des Sciences Politiques'den mezun olmuştur. Hınçak Partisi başkanlığına getirilen Gülyan, 1903'te Yeridasart Hayasdan (Ermeni Gençliği), Hınçak, Veradsnound (Uyanış), Nor Ashakharh dergilerini yayımlamıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Partisine muhalifliğini açıklayan Gülyan, 1915'te Kahire'de bulunduğu sırada diğer Hınçak partisi üyeleriyle birlikte gıyabında ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bunun üzerine, ABD'ye giderek savaşan Ermenileri desteklemek için gönüllü toplamıştır. New York'ta Yeridasart Hayasdan'ın Yazı İşleri Müdürlüğünü yapmıştır. Ermenistan'a Amerikan mandasını Bolşevik Rusya lehine reddetmiştir. Hınçaklarla, Sosyal Demokratlar arasındaki ilişkiler üzerine Nazarbekyan'la fikir ayrılığına düşmüştür. Hınçak Partisinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü savunan Sabah Gülyan ABD'de ölmüştür. Eylemleri için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.III, IV.

Ermeniler, Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ve adaletten yararlanıyor ve siyasi haklarına tümüyle sahip oluyorlarken Ermeni siyasi komitelerinin adlarındaki "isyancı" sıfatı koruyarak varlıklarını sürdürmelerinde artık hiçbir anlam kalmamıştı. Aslında Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıracak yollara başvurmak, yabancıların devletin iç işlerine müdahalesini sağlamak, suikastler düzenlemek ve isyanlar çıkarmak yoluyla amaçlarına ulaşmak isteyen komiteler, Meşrutiyet'ten önce, sırf bu amaçlar çevresinde birleşebilmişlerdi. Yoksa, aralarında, yine çeşitli hırslar mevcuttu. Bu geçici iş birliği Meşrutiyet'ten sonra büsbütün bozuldu.

Ermeniler üzerinde mutlak nüfuz sağlanmasına ve bunun sürdürülmesine çalışan Taşnaksutyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak ve daha sonra Sahmana Taragan Ramgavar (Halk Hakları) Komiteleri yeniden örgütlenmeye ve memleketin her yanında şubeler kurma çalışmalarına başladılar. Ulusal çevrelerde kesin egemenlik ve üstünlük sağlanması için ilk önce Patrikhane ve temsilcilikleri elde etmeye çalıştılar. Bunun doğal sonucu olarak Ermeni Genel Meclisi, siyasi entrikaların merkezi oldu.

Burada en önemli mevkileri, Rusya'dan kovulmuş, Avrupa'nın çeşitli yerlerinden İstanbul'a gelmiş işsiz güçsüz diplomatlar, vatansızlar doldurmaya başladı. Bu diplomatlar konuşmalarında, açıktan açığa Osmanlı Devleti'ni bir hükûmet olarak tanıyamayacaklarını söylüyorlardı. Ermeni isteklerinin Rusya'da Ermeni katogikosuna arz edilmesini de bu Meclis ortaya çıkardı.

Komitelerin nüfuz ve başarı sağlamaları ve özellikle seçimlerde kazanmaları için mahallelerle okullara da el atılması gerekiyordu. Komiteler görünüşte dostluk ve birliğe, gerçekte ise her yola başvurarak sözde millî idealin sağlanmasına çalıştılar. İstanbul'da ve vilayetlerde kütüphaneler, kulüpler, açtılar. Bunların kurulmasındaki amaç, gelecek nesillerin fikir bakımından hazırlanmasıydı. Kulüplere, okuma salonlarına verilen isimler özellikle geçmişten, tarihî değer taşıyan şeylerden, Ermenilerin kulaklarına hoş gelen isimlerden seçiliyordu. Kafkasyalı Ermeni Raffi ve yine Rus Ermenilerinden Aharonyan, Apovyan, Masis, Ararat, Vaspuragan, Daron, Vrej (İntikam), Gayzak (Yıldırım), Haçinler (Haçin Dağı), Kristofor Mikailyan ve Asparez gibi adlar bunlara birer örnektir.

Kütüphanelere konulan, halka okutturulan kitaplar da incelenmeye değerdir: "Ermeniler İçin", "Sosyalizm Nedir?", "İhtilal", "İslahat Meselesi", "Zindandan Zindana", "Kan Yolu Üzerinde", "İtiraz", "Unutulmuş Kahramanlar", "Yıldız Bombası" gibi... Cenevre'de komitenin bastırduğu Türkleri aşağılayan en kötü eserler; Rusya'da yazılmış, Rus parasıyla yayımlanmış kitaplar, Ermenistan'ın geçmişi, Ermenistan tarihi, eski Ermenistan haritaları, Ermeni kahramanları(!) gibi eserlerden oluşuyordu. Ermeni komitecilerinin kartpostalları, Ermenistan krallarının büyük boyutlu resimleri, Ermenistan arması, doğu illerinde en korkunç işkenceleri yapmış Rus - Ermeni çetelerinin büyük boy tabloları, Sason ve Zeytun isyancılarının resimleri sokaklarda satılıyor, binlerce resim komiteler tarafından vilayetlere

gönderiliyordu. Bunların yanı sıra komiteciler okullara da girdiler. Öğretmenler, özellikle, koyu Taşnak, Hınçak ve Ramgavar yanlılarından seçildiler. Çocukların zihinlerini zehirleyecek isyan temelleri üzerine kitaplar yazılmaya ve Türklüğe, Türklere karşı kinlerini artıracak eserler hazırlanmaya başlandı. Ermeni kamuoyunu kazanmak için yapılan bu girişimlerin sonucunda, komiteler arasında şiddetli tartışmalar; hatta İstanbul'da, İzmir'de ve diğer yerlerde birçok olaylar meydana geldi.

Ermeni okullarında, özellikle ilk ve ortaokullarda okutulan kitapların en bilinenlerinden birer parça aşağıya çıkarılmıştır:

H. Asador ve Madam Zabol tarafından ilkokullar için hazırlanıp 1914'te Matosyan Basımevinde basılan dil bilgisi kitabının 16'ncı sayfasından "Onurlu Yervant" adlı bölüm:

"Yervant arkadaşımıdır. Kendisini çok takdir ederim. Çünkü çok onurlu bir çocuktur. Çok güzel Ermenice konuşur. Dilimize, tarihimize ait dersleri ilgiyle izler. Ana dilini bilmeyen, konuşma sırasında yabancı sözcükler kullanan, hep Avrupa kitapları okuyan çocuklara benzemez. O size Ermeni mitolojisini, Ermeni krallarının kahramanlıklarını, karşılaştıkları felaketleri anlatabilir. Nerede saygıdeğer bir Ermeni yazarın resmini görse tanır ve size adını söyler."

Aynı kitabın 17'nci sayfasında yer alan "Ermeni Çocuğu" adlı yazıdan:

"Ben Ermeni soyundan bir çocuğum. Hayk'ın, Aram'ın dilini konuşurum. Tacım, altınım, elmasım yok. Fakat tokgözlüyümdür. Namusluyum, milletimin hasret ve sevgisiyle yanıyorum, içimde atalarımın ruhu yaşıyor. Atalarımın ruhumdaki ateşini, hazinelere değişmem. Ermeni, her ne kadar kara bahtlı olsa ve zulüm ve haksızlıklara maruz kalsa da hiçbir zaman kimseden ekmek dilenmez."

Aynı yazarlar tarafından ilkokullar için yazılan "Kitaphane" adlı okuma kitabının 40'inci sayfasından "Ermeni Çocuğu" başlıklı yazıdan:

"Ey Ermeni çocuğu! Sen, Vartan'ın soyundansın. Namuslu ol. Milletten seninle övünsün. Büyük bir bilgin ol, yurduna öncülük et, büyük bir peygamber ol, ulusunun ruhunu yücelt. Her Ermeni çocuğu, atalarının yolundan ilerlemek ve yurduna yararlı olmak için çalışmak zorundadır."

Aynı eserin 13'üncü sayfasında Ermeni krallarından I. Ardaş'ın sözde kahramanlık öyküleri, 37'nci sayfasında, Ermenilerin başkenti(!) olan Ani⁵⁸ kentinin kalıntıları, 59'uncu sayfasında Kilikya'nın son kralı Leon'un yaşam öyküsü, 78'inci sayfasında Vartan Mamikonyan'ın yaşam öyküsü ve 98'inci sayfasında Kral Dartad'ın destanıyla resimleri yer alıyordu.

Yine aynı yazarlar tarafından yazılan "İkinci Yıl Dil Bilgisi" adlı kitabın 32'nci sayfasında yer alan A. Panosyan'ın "Ermeni Güneşi" adlı yazısından:

---

⁵⁸ Ani: Kars'ın doğusunda aynı adı taşıyan köy civarında, bugün Arpaçay'ın sağ sahilinde ve bu nehrin Aras'la birleştiği noktaya tahminen 40 km mesafede bulunan bir şehir harabesidir.

“Ey Ermenistan'ın sevgili güneşi! Vatanın ovalarını aydınlat. İşte mavi göğün hoş yansımaları altında hayat verecek olan bahar geliyor. Ermeni çiftçilerine sıcak ışığını ver, Ermenilerin alınlarına umut ve inanç ışıklarını saç...”

Kitabın 82'nci sayfasında yer alan “Birlik” adlı parça:

“Hangi dinsel inançla olursanız olunuz Ermeniler, her zaman yan yana çalışınız. Tarihiniz, diliniz birdir. Birbirinize bağlı olunuz. Hangi komiteden olursanız olunuz Ermeniler! Hep el ele yürüyünüz. Bir diliniz, bir yurdunuz var. O hâlde bir amaca, bir ruha sahip olunuz. Hangi makam ve sınıfta olursanız Ermeniler! Her zaman kalp kalbe bağlı olunuz. Hayatınızı hep aynı fırtına mahvetti. Ant birliği eden ayrılmaz arkadaşlar olunuz. Hangi yıldız altında yaşarsanız yaşayınız, çalışınız, Ermeniler! Size kardeşlik sevgisi gerek. Atalarınız mezarlarından size birlik öğütüyorlar.”

Bunlardan başka, aynı kitaplar Kafkas Ermeni edebiyatçıları ve yazarları ile yerli ve yabancı isyancıların resimlerini ve yaşam öykülerini içeriyor. S. Kapamacıyan'ın “Kamer - Şarkta Küçük Seyyah - Ermeni'nin Yegâne Okuma Kitabı” adlı eserinde, bir Ermeni çocuğunun Ermenistan'da seyahat ettiği farz edilerek Ermeni tarihine, geçmişteki Ermeni uygarlığına, krallarına, mitolojisine, Erzurum, Sivas, Harput ve Zeytun gibi yerlerin Ermenilerin gözündeki değerine ve içerdiği anılara dair fikirler verilmiş, Ermeni yazarlarının, isyancıların resimleri konulmuş ve yaşam öyküleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Yine K. H. Basmacıyan tarafından ortaokullar için hazırlanıp, 1910 yılında İstanbul'da Balenz Kitabevi tarafından yayımlanan, “Resimli Ermeni Tarihi” adlı ders kitabının ilk sayfasından:

Birinci Ders: Ermenistan

“Atalarımızın yerleştikleri topraklara, milletimizin adından dolayı Ermenistan denir ki bugün üç devlet arasında paylaşılmıştır. Ermenistan, önceleri çok mutlu, kalabalık bir ülkeydi.

Ermenistan, kuzeyde Pontus (Karadeniz) ve Varasdan (Gürcistan), doğuda Hazar Denizi ve İran, güneyde Asuristan ve Elcezire (Rupenyenlar Hükûmeti zamanında Akdeniz), batıda Alus Nehri (Kızılırmak) ile çevrilmiştir.”

82'nci sayfasından:

Türkiye'de Ermeniler

“Ermenistan'ın büyük bir bölümü, Türklerin eline geçtikten sonra Tatar mezalimi yeniden başladı. Ermeniler ve Türkiye'deki öteki unsurlar Meşrutiyet'in ilanına kadar epeyce bir süre acı çektiler. Rus Hükûmeti, Hristiyanları koruma amacıyla önceki baskıcı hükûmete karşı savaş açmıştı.”

87'nci sayfasından:

Ermeni Sorunu

“Ermenistan’da meydana gelen din değiştirmeler, gasp, yağma, ölümler ve başka acı olaylarla, Abdülhamit yönetiminin uygulamaları, Ermenilerin kendilerini Avrupa’ya acındırıcı seslerinin yükselmesine sebep oldu ve böylece Ermeni sorunu ortaya çıktı.

1878 yılında Osmanlı - Rus Harbi sona erdikten sonra Yeşilköy’de yabancı elçilerin katıldığı toplantıda anlaşma imzalanırken Ermenilerin saygıdeğer patriği Nerses Varjabedian, elçilere, Ermenilerin çektikleri acıları anlatarak derman bulmaları için yalvardı. Ermeni tezleri 16’ncı maddedeki şekliyle kabul edildi. Fakat yine bu yıl içinde Berlin’de elçilerin yaptığı konferansta, bu madde değiştirildi ve isteklerimizi 61’inci madde ile yeniden kayda bağladılar.”

88’inci sayfasından:

Ermeni Komiteleri

“Geciktirilmeden yapılması gereken ıslahatlar, bugüne kadar yapılmadığı gibi yolsuzluklar da arttı. Bunun sonucu olarak Hınçak ve Taşnak Komiteleri ortaya çıktı.

Bu komiteler halka nüfuz ederek onları uyandırdı ve isyana sebep olan amacı ve bunun sağlayacağı faydaları her yerde yayımlayıp açıkladı.”

Yine 88’inci sayfadan:

Ermeni Ölümleri

“Abdülhamit zamanında, Ermeni sorunu için bir çözüm yolu bulundu. Bu da Ermenistan’daki Ermenileri çıkararak yerlerine göçmen Çerkezleri ya da Kürtleri yerleştirmekti. Fakat bu programın uygulaması kolay değildi. Çünkü hiçbir Ermeni, ocağını kendi rızasıyla terk etmek istemezdi. Bu nedenle Avrupa’nın gözü önünde Timurlenk’i anımsatacak olaylar yaşandı. Avrupa devletleri, 1895 yılından beri utanmadan, İstanbul’da ve özellikle Ermenistan’da gerçekleşen bu olaylara kayıtsız kaldılar ve akan kanları durdurmadılar. Özellikle bir Hristiyan hükümet var ki, Tatar soyundan geldiğini göstermek için insanlığa sığmayan o politikayı kendisi de uyguladı. Ermenilerin atalarından kalan topraklarını almak istedi ve bu nedenle, Kafkasya’da da olaylar başladı. Zeytun isyancıları, atalarının yiğitlik ve fedakârlıklarını kanıtladı. Ermeniler Tatarlara Kafkasya’da da dersini verdi.”

Bu kitaplardan başka “Megraged”, “Uşakan”, “Ermenistan Coğrafyası” ve “Porak” gibi kitaplar da vardır. İlkokullarda coğrafya ve tarih yalnız isyan fikirlerini aşılacak için okutuluyordu. En ufak tarih kitaplarında bile eski prens ve kralların uydurma resimleri ve azılı isyancıların fotoğrafları bulunuyordu. Coğrafya haritalarında Van, Erzurum, Diyarbakır ve diğer şehirlerin yerine Vaspuragan, Garin, Dikranagerd gibi adlar yazılmış, coğrafya kitaplarında ise en geniş yer doğu illeri için ayrılmıştı.

Komiteci öğretmenler, Osmanlı Devleti'nden söz ederlerken Türklerin Anadolu'yu Ermenilerden zorla aldıklarını söylüyor ve atalarının ülkesini sözde Türk boyunduruğundan kurtarmaya çalışmanın her Ermeni için bir vatandaşlık görevi ve bir borç olduğunu söylüyorlardı. Komitelerin amaçlarına göre hazırlanan ve Patrikhane tarafından seçilen bu kitapların okullarda okutulması zorunluydu. Okuma kitaplarına konulan eski ve yeni en coşkulu ayaklanma şiirlerini öğrencilerin ezberlemesi şarttı. Öğrencilere verilen defterlerde, okuma, tarih, coğrafya, aritmetik, kısacası bütün kitaplarda kesinlikle Ermenistan haritası, arması ve Ermenistan'ı simgeleyen tablo bulunuyordu. Okul müdürlüklerine ve öğretmenliklerine patrikhane tarafından tercihen komite reisleri ve Rusya'dan gelen komiteciler geçiriliyordu. Özellikle Galata'daki Ermeni Merkez Yüksek Okulu (Gatronagan) bu adamların elinde yüz kızartıcı bir hâl almış ve bozguncu ocağına dönmüştü. Komiteye ait en önemli tartışma ve görüşmeler bu okulla, Sanasaryan Okulunda yapılıyordu.

Okullar ve kitapların yanı sıra Ermeni yazarları tarafından her yıl yayımlanan yıllıklar da dikkat çekicidir. Bunlardan Teotik'in, her yıl İstanbul'da çıkardığı "Amenon Daresvisi" adlı yıllık, yalnızca Ermeni komitecilerinin resimlerini, bunların şiir ve yazılarını ve Ermeni sorunuyla uğraşan yabancıların resimlerini içeriyordu. Hele bu yılının 1914 yılında, yani Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlanan sayısında, Rus ordusunda çalışan Ermeni subay ve generallerin resim ve öz geçmişleri yer almış, bunların anıları, sözde kahramanlık öyküleri anlatılarak takdir edilmiş ve özellikle Ermeni sorununun ayrıntılı bir tarihçesi konulmuştu. Düşünmeli ki, o zaman Osmanlı Hükûmeti Ruslarla savaşa tutuşmuş, Ermeni çeteleri de sınırlarda ve içeride eylemlere başlamışlardı. Bundan başka Sahak ve Mesrop tarafından yazılan "Ermeni'nin Yıllığı", "Taşra Yıllığı" gibi birçok eserle de bu gibi bozguncu fikirler yayılıyordu.

Gençlerin okudukları şiirler ve okullarda öğretilen parçalar, isyandan başka bir şey içermiyordu. Komite marşlarıyla, okullarda ve diğer yerlerde okunan şiirler, komitelerin ruhsal durumlarını ve Ermenilerin hangi yollara yöneltildiğini göstermektedir:

Taşnaksagan Marşı

Taşnaksagan çetesi, Sason'a gidelim
Arkadaşlarımız bizi bekliyorlar
Antranik, cesur arkadaşlarıyla
Savaş istiyor, baharı bekliyor
Çetebaşları can ve gönülden ant içerek
Fedaileriyile ilerliyorlar
En önlerinde Antranik

Haykırarak savaş istiyor
Yetişir artık kardeşler çok uyuduk
Bunca sabır ve dayanma yetmez mi?
Anamız Ermenistan'ı elden çıkardık
Şimdi güçlüyüz yeniden alalım

Bağımsızlığa Çağrı

Ermeniler, silah başına, kılıç bele, tüfek omuza
Türkiye'den bizi bir ses çağırıyor
Dağdan dağa korkunç çığlıklar yansıyor
Vatana koşunuz Ermeniler, Ermenistan'a koşunuz
Ermenistan'da Ermeniler yine ayaklandı.
Arslanlar gibi intikam intikam diye bağırıyorlar.
Bütün ovalar kana boyandı
Bütün derelerden kan akıyor
Düşman, korkusundan, dehşetinden kaçtı
Ermenilere birçok ganimet bıraktı
Bir ağızdan zafer diye bağıralım.
Düşman yenik düştü, yaşasın Ermenistan!

Okullarda Küçük Çocuklara Söylenen Ermeni Çete Başlarından Han'ın Şarkısı

Ay yoktu, karanlık bir geceydi.
Bir çete hızlı hızlı gidiyordu.
Bu çete Han'ın çetesi idi.
Hepsi de silahlanmıştı.
Han, Pasin'e çıktığı zaman
Top sesleri duyuldu.
Ermenilerin silahlarından
Çıkan kurşunlar gürlüyordu.
Ermenistan toprağında
Han kanını döktü
Ağlama, onu daima hatırla, Han'ın adını hiç unutma

Hınçakyan Marşı

Sen uzak ellerde boynu bükük oturduğun hâlde
Vatanın uğradığı yıkımı yakından biliyorsun
Yeni emellerin yüce ve cesur sözcüsü
İsyanın çınlayan Hınçak'ı (çingırağı)
Senin saçtığıın, ektiğin yeni yüce idealin,
Güzel meyveleri çabuk yetişsin
Erzurum'da İstanbul'da gök gürlemesi gibi
İlk hareketin çanını çabuk çal
Ermeniler her yerde ayaklansın
Tutsaklık zinciri kırılsın, yeni ay doğsun
Özgürüz, Hınçak inancı çınla!

Ermenistan'ın Ağıtı

Amacıma kavuşayım da
Varsın beni darağacına çıkarsınlar
Darağacından boğuk sesle
Ah, Ermenistan diye bağıracağım
Ah! Ermenistan kalbimi, ruhumu
Sana armağan ediyorum kabul et
Mümkün ise, ben öleyim yalnız
Çaresiz Ermenistan hayat bulsun
Benim de süslü taçlı bir kralım olsun,
Ermenistan bayrağı dalgalansın!

Ana Vatan "Ermenistan"

Mezarımın yanına, taşımın üzerine şu zafer anıtını dikiş
Ermenistan görsün, Ermeniler okusun
Ölen arkadaşlar ana Ermenistan'ı hatırlasınlar
Onların önünde, durduğum zaman
Haydi ileri diye bağırdım
Ermeniler! Düşmanımıza karşı savaşalım
Yiğitliğimizi, Ermeniliği, onlara gösterelim
Kemiklerimiz mezarda rahat etsin,
Özgür sancaklarıyla mezarımızı Ermeni kahramanları örtsün.

Komitecilerin, isyancıların bu şarkıları, okullardan başka tiyatro sahnelerinde, Ermeni kahvelerinde, kulüplerinde, sokaklarda bile çekinmeden söyleniyordu. Örneğin hiçbir memlekette oynanmasına izin verilmeyecek derecede taşkınca yazılmış olan Vartan Mamikonyan piyesi Beyoğlu'nda, Üsküdar'da oynanırken Ermenilerin en coşkulu ayaklanma havalarından olan "Pamp Omdan" bir ağızdan söyleniyor, Ermeniliği temsil eden Peri, "Ermenistan özgür, Ermeniler özgür" dediği zaman halkın coşkusu son haddine geliyor, "Yaşasın Ermenistan!" diye bağırırlar bile oluyordu. Bununla da yetinilmedi, bu şarkılar plaklara da okundu ve her yana gönderildi. Acaba nerede bu denli şımarıklığa, arsızlığa dayanılabilir? Propagandanın komitecilerce özel önemi olduğundan parayla tutulmuş konuşmacılar mahalle mahalle gezerek halkı kıskırtıyorlardı. Ermeni yazarlarına gelince, bunların aslında hemen hepsi, hürriyetin ilanından sonra tek bir ciddi, edebî eser yazmamış ve kalemlerini tümüyle komitecilik, Ermenilerin isteklerinin elde edilmesi, isyan ve bozgunculuk için kullanmışlardı.

Özellikle tarih kitapları dikkat çekiciydi. Meşrutiyet'ten sonra her önüne gelen bir tarih kitabı yazdı; hatta tarih yazarlarından biri, Bizans imparatorlarından on dört ya da on sekiz kişinin Ermeni asıllı(!) olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti.

Patrikhane tamamıyla komiteci yatağı oldu. Öğretmenler, vilayetlerdeki piskoposlar, uzun uzun yapılan araştırmalardan sonra genç ve ateşli papazlardan seçiliyor ve bunlar da papaz kılığında gittikleri yerlerde mevkilerinden yararlanarak komiteler hesabına çalışıyorlardı.

Okullarda Ermenistan tabloları en değerli köşelere yerleştiriliyordu. Piskoposluklarda Osmanlı tuğrası kaldırılarak yerine Ermenistan'ı simgeleyen tablo, Ermenistan haritası, martin ve mavzer tüfekleri asılmıştı. Bombalar tedarik ediliyor, bomba yapımını öğrenmek üzere Erzurum, Kayseri, Diyarbakır ve Van'dan, Rusya, ABD ve Avrupa'ya adamlar gönderiliyordu. Komite gazeteleri, en küçük köylere kadar gönderilerek bozgunculuk yayılıyordu. Gazetelerin yayınları, bütünüyle halkı hükûmete karşı kıskırtmaya ve memleketi hükûmetsizmiş gibi göstererek devletin yönetimini eleştirmeye yönelikti. Yurt dışındaki gazete ve dergilerde ise hükûmet ileri gelenleriyle, Türklüğe karşı ağza alınmaz ağır hakaretler yer alıyordu. Edebî ve bilimsel gazeteler, kendi konularını bir yana bırakarak eski Ermeni yaşamını(!), Ermeni geçmişini(!) yeniden canlandıracak konular işlemeye başladılar. Kısacası gazete, kitap, konferans ve şarkı gibi akla gelen daha ne gibi araç varsa hepsiyle hükûmetin, Türklerin onurunu, dinî duygularını aşağılayıcı, küçültücü her yola başvurdular.

Komiteler verdikleri sözlere karşın daha Meşrutiyet'in ilanının birinci yılı dolmadan, yine eski eylemlerine başladılar. Saçma, akıl almaz isteklerle çıkardıkları arazi meselesi, din değiştirmeye zorlandıkları ve katliamlar yapıldığı gibi artık herkesin öğrendiği adi yalanlarla yine Ermenileri kıskırtmaya ve isyan hazırlığına çalıştılar.

Komitelerin Meşrutiyet'ten sonra başlayan ve öncekilere oranla daha şiddetli ve aynı zamanda daha serbest olan bu propagandalarının doğal sonucu olarak ilk kez Adana olayları baş gösterdi.

Aslında komiteler, daha 1905 yılında Paris'te yaptıkları bir kongrede, her ne şekilde olursa olsun Kilikya'nın bağımsızlığını elde etmeye karar vermişlerdi. Bunda komitelerle birlikte, aynı zamanda Adana, Maraş, İskenderun civarında Ermeniler arasında Ortodoksluğu yaymaya ve Ortodoks olacak köylerde kilise inşa ederek kendisi için bir nüfuz bölgesi oluşturmaya ve Akdeniz'e bir yol açmaya çalışan Rus parmağı da vardı.

İsyan programı bir süre bir yana atılmış; fakat, "31 Mart Olayı" (13 Nisan 1909)⁵⁹ güzel bir fırsat vermiştir.

Müslüman halkın dinî ve millî duygularına saldırılması, Müslümanların evlerine haç işaretleri çizilmesi, sokaklara tehdit edici afişler yapıştırılması, Ermeni köylerinde, yollarda ve hatta kasabalarda erkek ve kadınlara saldırılması, jandarma ve halkın öldürülmesiyle olaylar başladı. Aslında oraya piskopos olarak gönderilen Moşeg Episkopos, açıkça kiliselerde isyanı öğütlemek, Taniyelyan adlı papaz da kilisede günlük⁶⁰ yerine barut tütsülemek, okullarda, tiyatrolarda Ermeni bağımsızlığına, Ermenilerin geçmişteki sözde kahramanlıklarına, isyana ve sözde Türk mezalimine dair piyesler oynattırmak yoluyla Ermenileri buna hazırlamışlardı. Bu isyan da her zaman olduğu gibi feryatlara, dışarıdan müdahale isteklerine ve hükûmete kusur bulmaya sebep oldu. Olaydan sonra Ermeni yazarları tarafından "Adana Katliamı", "Adana Faciası" adıyla birçok eser yazıldı. Yabancı yazarlardan bir bölümü de bunlara katıldı. Özellikle bu yazarların, Ermeni kamuoyunu Müslümanlara karşı ne denli kışkırttıklarına, açıktan açığa başkentte yayımlanan gazetelerde, kitaplarda neler yazdıklarına birer örnek olmak üzere, yıllık sahibi Teotik'in eşi Madam Arşagohi Teotik tarafından yazılıp İstanbul'da basılan "Kilikya'da Bir Ay" adlı eserden bir parça ve Agop Terziyan'ın yazdığı "Adana Katliamı" adlı bin sayfalık diğer bir kitaptan "Son Ninni" adlı parçalar ibret vericidir:

"Kilikya'da Bir Ay" adlı eserden:

"Bu adamın kim olduğunu biliyor musun? Bu adam, çarpışmalar sırasında, cihat sevabına kavuşmak için, boğazlamak üzere hemşerilerinden bir Ermeni isteyen o hoyrat kör hocadır, isteğine de ulaşmıştır."

⁵⁹ 31 Mart Olayı: Kâmil Paşa Hükûmetinin düşürülmesinden sonra muhalefet gazetelerinin, bazen dini de alet ederek açtıkları kampanya ile siyasi hava İttihat ve Terakki aleyhine gelişmiştir. Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle de durum gitgide gerginleşmiş, Taşkıışla'da bulunan 4'üncü Avcı Taburunun askerleri ayaklanmış. Ayaklanmaya ilmiye talebeleri, ulema ve birçok sivil de katılmış, Meclis kuşatılmıştır. Hareket Ordusunun İstanbul'a gelmesiyle ayaklanma bastırılmıştır. Sina Akşin; Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994.

⁶⁰ Günlük: Tütsü için kullanılan bir çeşit ağaç sakızı. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara, 2005, s.813.

“Adana Katliamı” adlı eserden:

Son Ninni

Ninni yavrum uyu

Uyu da yaralı babanın iniltisini duyma

Mememden emdiğin zehirdir, süt değil

Bu kutsal yerlerde kan tufanı oldu

Sen sakın kaçma, yurdunu sev ve onu hep kutsal kıl

Yurdunda, toprağında hiçbir zaman esir olarak yaşama, hükmet, hakim ol,

Babanın üzerine ben de cansız olarak düşmedimse,

Bundan amacım, vatana, Roma'nın dişi kurdu gibi yeni bir Romilüs yetiştirmeye ant içmemdir.

Kollarım bağlandı, ayaklarım baltalandı,

Ah, sonunda memelerimi de kestiler.

Yaramdan kanımı em bir tanecik yavrum

İşte ölüyorum;... artık sana Ermenistan ana olsun,

Üzerinde babanın henüz sıcak kanı kokan

Şu kırık kılıç da benden sana armağan olsun.

Bu olay, komitecilerin eylemlerini daha çok şiddetlendirdi. İstanbul'da türlü türlü adlarla yayımlanan ve komiteler hesabına çalışan gazetelerle, vilayetlerde, örneğin Van'da -binlerce sayısı ABD'deki ve diğer yabancı ülkelerdeki Ermenilere gönderilen- Vandoseb, Aşhadank; Erzurum'da Haraç ve benzeri gazeteler, Osmanlı ülkesini karmakarışık ve anarşi içinde göstermekten zevk alıyor ve dışarıda bir etki oluşturmak için hep bu konuyu hedef alarak çalışmalarını sürdürüyorlardı.

Komiteleri, en çok, Ermeni halkını silahlandırmak, bomba ve silahları en küçük Ermeni köylerine kadar sokmak meselesi uğraştırıyordu. Bunun için, herkes daha yeni hürriyet sevincini yaşarken, bütün vatandaşlar Meşrutiyet'i kutlar ve bütün Osmanlılar birbirini kucaklarken, Ermeniler fırsattan ve durumdan yararlanarak olanca gayretleriyle silah ve bomba yağmayı sürdürüyorlardı.

Hinçak Komitesinin önde gelenlerinden Sabah Gülyan Angah Hayasdan (Bağımsız Ermenistan) gazetesinde “Bir ara Türklerin kayıtsızlığından yararlanarak bütün halkı silahlandırmaya karar verdik. Bu amaçla, başlıca merkezlerde silah mağazaları açmayı ve halka yarı fiyatla; hatta bedava silah dağıtmayı kararlaştırdık. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti, bunu fark ettikten sonra silah ithalini yasakladı. O zaman biz de başka yollara başvurmak zorunda kaldık.” diyordu.

∴

Komiteler hararetle, silah dağıtımı, teşkilatın en küçük köylere kadar genişletilmesi ve üyelerin silahlandırılması için çalıştığı sırada, üyelerinin güzel silah kullanması, taarruz ve gerektiğinde yapılacak savunma için yararlı bilgileri kazanması için de ellerinden geleni yapmaktan geri kalmıyorlardı. Kafkas Ermeni komitecilerinden Tuman'ın 1910'da komite aracılığıyla gizlice bastırılan "Kişisel Savunma İçin Talimat" adlı kitabından binlerce adet, tüm şubelere ve Ermenilerin yaşadığı en küçük köylere kadar yollandı.

Rus, İran ve Türkiye Ermenileri için hazırlanan 64 sayfalık bu eserin önemli bölümlerinden bazılarında şunlar yer alıyor:

"Silah Seçimi"

"Silaha ihtiyacı olan kişi, ilk önce güvendiği başka bir kişiden en iyi cins silahın hangisi olduğunu öğrenmelidir. Doğal olarak Avrupa'nın yaptığı, en iyisi ve en gelişmiş olanıdır; fakat, bunun Ermeni'ye bir faydası yoktur. Çünkü ne biz Avrupa'ya gidebiliriz ne de Avrupa'nın silahı Ermenistan'a gelebilir. Aslında bu silahlar elde edilse bile mermilerinin sürekli olarak alınması mümkün değildir. Bundan dolayı, silahımızı çevremizde aramalıyız. Biz üç hükûmetin sınırında bulunuyoruz. Bunlarda bugün iki tür silah vardır. Rusya'da bugün kullanılan 'musin'dir, eskiden 'pertan'dı. Türkiye'de ise eskiden martin, bugün mavzer kullanılmaktadır. Bunların en iyisi hükûmetin kullandığıdır. Bu silahlar bize yakın olduğundan mermilerini kolayca ve ucuz fiyatla elde etmek mümkündür. Bununla birlikte, hiçbir hükûmet, devlet malı silahı halkın kullanmasına izin vermediğinden ve bunda gerek satıcı gerekse alıcı için sakınca görüldüğünden biz sağlanması daha kolay olan eski silahları tercih etmeliyiz. Şu hâlde önemli bir soru akla gelir: Eski ve kötü bir silahla yeni ve iyi cinsten bir silah taşıyan kişiye nasıl karşı konulabilir? Bu düşünce yersizdir. Birincisi, düşmanlarımızın bizim taşıyacağımız silahtan daha üstün silah kullanması mümkün değildir; ikincisi, iyi cins bir silahın her zaman halkın elinde yararlı olamayacağı da herkesçe bilinir.

Rusya'da hükûmete ait birkaç silah fabrikası vardır. Türkiye'de ise tek bir fabrika bile yoktur. Bunun için silah sağlanması işinde Rus Ermenileri, Türkiye'deki kardeşlerine yardım ve aracılık etmek zorundadır."

"Köyler"

"Bizde üç çeşit köy vardır:

1. Ermeni köyleri arasında ve yalnızca Ermenilerin yerleşmiş olduğu köyler.
2. Diğer toplulukların bölgelerinde yalnız Ermenilerin oturduğu köyler.
3. Ermenilerle diğer toplulukların birlikte yaşadıkları köyler.

Bu köyler arasında teşkilat açısından bir fark yoktur. Her köy bir heyet oluşturacak, köyde mevcut kuvvetlerin tamamı, silahlarıyla bu heyete katılacaktır. Heyetler, sabit ve gezici olarak iki kısma ayrılacaktır. Her kısma

birer reisle yardımcı verilecektir. Heyetler her köyde ortaklaşa aralarında deneyimli bir reis seçeceklerdir. Reis köyün en büyük amiri olacak ve oradaki bütün kuvvetler kendisine bağlı bulunacaktır. Reis aynı zamanda bölge komutanının temsilcisidir.

Aynı bölgede bulunan tüm köylerin reisleri toplanarak aralarında üç kişiden oluşan geçici bir kurmay heyeti seçeceklerdir. Kurmay heyeti ya da bölge komutanı, çarpışma günlerinde kendi sorumlulukları altındaki kişilerden silah kullanamayanların silahlarını toplayıp kullanabilen kişilere dağıtabileceklerdir. Ani bir hücumla uğrayan köyler, yardım isteği için hemen yakın köylere haberciler çıkaracaklardır. Ermenilerin azınlıkta bulundukları ve zamanında yakın köylerden yardımcı kuvvet alamayacak durumda olan köylerdeki Ermeniler, çarpışmadan önce, taşınması kolay olan mallarını alarak hemen Ermeni bölgelerine gideceklerdir.

Düşmanın, Ermenilere oranla azınlıkta bulunduğu karışık köylerde, azınlıktakiler önceden kaçmamışlarsa bunlar ya rehin olarak alıkonulmalı ya da bu gibi hâllerde kendilerinin yahut hükûmetin almış olduğu önlemlere göre, köyden dışarı çıkmaları istenmelidir.

Çarpışma sırasında evlerin kapıları açık bulundurulacak ve askerlerin ve güvenlik kuvvetlerinin takibinden kaçanlar içeri alınacaktır. Bu sıralarda, eliboş silahsız adamların dışarıda bulunmaları kesinlikle yasaklanmalıdır. Düşmanın eline geçen silahın parasını bütün köy halkı öder. Düşmandan alınan silahlar, alanlarındır.

Köylere hücum için;

1. Düşman köylerinin müstahkem mevkillerini bilmek gerekir.
2. Ricat hattı, önceden seçilerek noktalarla güvence altına alınmalıdır.
3. Düşmana hangi köylerden yardımcı kuvvet gelebileceği keşfedilerek bunun önüne geçilmelidir.

4. Hücum edilecek köyün, yalnız üç tarafına hücum edilip içlerindeki kaçması için bir tarafı açık bırakılmalıdır. (Köy eğer dört yönden kuşatılırsa, düşman son gayretiyle direnir ve karşı koyarak zaferi tehlikeye düşürebilir.) Yalnız, açık bırakılan bu tarafta, taarruz edenlerden bir bölümü gizlenerek kaçanları sıkıştırıp kayıplara uğratmalıdır. Aslında, bu tarafın açık bırakılmasının gerçek nedeni, düşmanın kaçışını kolaylaştırmaktan çok, onun dayanma gücünün bölünmesini ve başarının çabucak kazanılmasını sağlamaktır.

5. Düşmanı şaşırtmak için hücum zamanı olarak sabahın erken saatleri seçilmelidir. Daha erken yapılacak hücum, karanlık nedeniyle beklemeye ve gereksiz kayıplara sebep olur.

6. Telaş ve kargaşalığın tam olarak sağlanması için yangın çıkarmak ve bunu birkaç yerde yaparak genişletmek gerekir. Bunun için de gereken şeyler, hücumdan önce hazırlanmalıdır.

7. Hücüm edecek heyette süvari yoksa ölü ve yaralıların tanınmalarını önlemek üzere Ermeni köylerine taşınması için birkaç beygir bulundurulmalıdır.

Hücumdan birkaç gün önce kurmay heyetinin seçip görevlendireceği yetenekli ve güvenilir kişiler köylere yollanır. Bunlardan her biri, kimliğini belli etmeden görevlendirildiği bölgede kalarak incelemelerini bitirdikten sonra raporunu verir, bu kişinin verdiği bilgilere dayanılarak gerekli önlemler alınır.”

∴

Ermenilerin bütün çarpışmalarda, özellikle de doğu illerinde meydana gelen isyanlarda, bu kitapta belirtilen esaslara harfiyen riayet ettikleri görülmüştür.

Ermeni komiteleri büyük bir hızla çalışıyorlardı. Özellikle milletvekili seçimlerini elverişli bir fırsat olarak gördüler. İlk kez, Hınçak Komitesi sözünden döndü ve yabancı memleketlere kaçan muhaliflerle birleşti.

Noraşaret (Yeni Dünya) gazetesinde Sabah Gülyan, kışkırtıcı makaleler yayımlamakta ve Ermenistan'a dışişleri bakanı olacağı vaadini alarak muhaliflerle iş birliği içinde suikastlar, terör eylemleri düzenlemekteydi.

Bu sıralarda Balkan Savaşı çıktı. Ermeni komiteleri bu savaşta, iç yüzlerini göstermek için güzel bir fırsat buldular. Taşnaksaganlar, bir taraftan gazeteleriyle, Ermeni askerlerini Osmanlı ordusundan firara kışkırtırken diğer taraftan çeteci Antranik başına topladığı Osmanlı Ermenilerinden oluşan intikam çetesiyle, Rumeli'de Edirne, Keşan, Malkara ve Tekirdağ'da çaresiz, zavallı Müslüman kadın ve çocukları boğazlamakta, küçük yavruları, güçsüz yaşlıları camilere doldurarak diri diri yakmakta ve camileri kiliselere çevirmekteydi. Aynı zamanda Rus Elçiliği, düşman devletler ve Patrikhane arasında muhabere sürüyor ve bildiriler alınıp veriliyordu. Bunlar da doğal olarak Osmanlı Hükûmeti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhineydi.

Komitelerin Balkan yenilgimizden ne kadar memnun olduklarını, Türkleri ne kadar aşağıladıklarını göstermek üzere, bunlar tarafından Ermenilerin okuması için Ermenice ve Türklerin anlaması için de Türkçe yazılıp Bulgaristan'da bastırılan ve Anadolu'ya yollanan şiir şöyledir:

Kaçın ey vatandaşlar,
Savuşalım yoldaşlar,
Silahlar par par yanıyor,
Askerimiz titriyor.
Ağlaşalım kardeşler,
Vatan elden gidiyor,
Ovada harap olduk,
Tabyada derman bulduk.

Çok şükür esir düşüp,
Süngülerden kurtulduk,
Beş asır gün sürdük,
Cihanı hep titrettik.

Biz gaziyiz derken,
Balkan'da tepelendik,
Şu savaşta neler oldu,
Türk adı berbat oldu.

Dere tepe hendekler,
Ovalar leşle doldu,
Lüleburgaz pek yaman,
Bize vermedi aman.

Tanrım sen kurtar bizi,
Çünkü kalmadı derman,
Kaçmaktan perişan olduk,
Çatalca'da tutunduk.

Yazık Osman şanına,
Cihana rezil olduk,
Kader, kısmet bu imiş,
Yol göründü Bursa'ya.

Radko Dimitrof Paşa,
Neler getirdin başa,
Tanrı da yüz çevirmiş,
Yardıma gel Golç Paşa.

Balkan Savaşı'nın ardından, Taşnaksutyun Komitesinin şubelerine dağıttığı bildirilerden biri şöyleydi:

(Çok gizlidir)

5 Mart 1913

“Arkadaşlar,

Balkan Savaşı'nın yeniden başlaması, siyasi çevreleri yine karıştırdı. Bu yüzden Ermeni meselesinin de zayıfladığı zannediliyor. Gerçekte mesele böyle değildir. Çünkü belli kişiler, heyetler ve özellikle cemiyetimiz, Ermeni meselesini ileride diplomasi masasına yatırmak ve yararlı bir biçimde çözüme bağlayacak ortam hazırlamak için siyasi başvurularda ve girişimlerde bulunmuştur. Bu konuda bürodan gelen mektuplardan aşağıdaki önemli bilgileri çıkarıyoruz:

Ermeni davası hakkında size üç noktayı bildirebiliriz:

1. Davamız bu elçiler konferansına götürülmeyecektir.

2. Üç devlet, Fransa, İngiltere ve Rusya barışın kesin olarak imzalanmasından sonra bizim meselemizi ele almaya karar vermişlerdir.

3. Bu üç devlet de Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde özel bir yönetim kurulması konusunda aynı görüştedir, yani başka bir deyimle, ıslahatın uygulanması sağlanacaktır. Paris'te Poincare, Londra'da Sör Edward Grey, Petersburg'da Sazanof ve bunların İstanbul'daki elçileri, bu düşüncüyü öne sürerek şimdilik bir süre beklenilmesini tavsiye etmişlerdir.

Aralarında Balkan komitesinin en etkili üyeleri de bulunan Londra'daki "İngiliz-Ermeni Komitesi" büyük faaliyet içindedir. Bunlar altı devlet başkanı ile hükûmetlerine çok etkili bir muhtıra vermişler ve bu muhtıranın bir örneğini ABD Başkanı Taft'a göndermişlerdir. İngiliz, Fransız, Rus elçilerinin, Ermeni meselesiyle uğraşmaları için direktif aldıklarına dair kesin bilgi sahibiyiz. Diğer devletlerin de katılmasını ya da hiç olmazsa muhalefet etmemelerini sağlamak için çaba gösteriyoruz. Şimdilik şurası gerçektir ki, Ermeni sorunu elçiler konferansına getirilmeyecektir. Halk, bundan etkilenmemelidir. Çünkü Küçük Asya sorununun, Rumeli sorununun çözümünden sonra söz konusu edilmesi kararlaştırılmıştır. Fransa Hükûmeti ve Elçiliği, davamıza hararetle sarılıyor. En önemli nokta, İngiltere ile Rusya arasında Ermeni meselesinden dolayı anlaşmazlık çıkmamasıdır. Petersburg'da Ermeniler, Başbakan ve Dışişleri Bakanına başvurmuşlar, başvuruları kabul edilmiş ve İstanbul Elçisine direktif verileceği cevabının yanı sıra -şaşırtıcı görünüyor- Fransa ve İngiltere'de propaganda yapılması tavsiyesini almışlardır.

Daha önce de size yazdığımız gibi, Patrikhane, önerilerimizi hemen aynen kabul etti. Her noktanın neden ve ayrıntılarıyla açıklanmasını rica ediyorlar. Şimdi bizi uğraştıran konu budur. Ana hatları, ayrıntılı olarak ve ivedilikle bildireceğimizi umuyoruz.

İstanbul Ermeni çevreleriyle görüşmek üzere Petersburg'dan buraya iki Ermeni delegeesi geldi ve yeterli bilgiyi toplayarak döndü. Savunma çetelerimizin Van'da Kürtler üzerinde oldukça etkili olduğu ve Valinin de kendi siyasi tutumundan dönmeye başlayarak bizim oradaki heyetlerimize yaklaşmaya çalıştığı yazılıyor.

Siyasi meselelerimizin yanı sıra memlekette kişisel müdafaa sorunu da vardır ki, bu hayati bir sorundur. Memleketin durumuna gelince; durum, kimi yerlerde Ermeniler için dayanılmaz bir hâl almaya başladı. Bu arada yaşayabilmek için şu siyasi fırtınayı atlatarak bütün dikkatimizi bu yöne çevirmemiz gerekmektedir.

Arkadaşlar! Bugünkü durumu göz önüne getirerek şubelerden aşağıdaki maddelerin gereğini rica ediyoruz:

1. 1913 yılı üyelik ücretlerinin hemen toplanıp gönderilmesi.

2. Taşnaksutyuna bağlı Kızılhaç, müzik, tiyatro ve başka cemiyetlerin çalışmalarının daima kişisel müdafaa yararına kullanılması için ilgililere duyurularda bulunulması.

3. Halkın büyük bölümünün daima bizimle birlikte olduğuna inanarak propogandaların, mitinglerin sürdürülmesi.

4. Hayrenik gazetesinin açtığı “Yaşamak İçin” adlı yardım kampanyasına destek verilmesi.

5. Ziyafet, düğün, yortu gibi toplantılarda kişisel müdafaa için para toplanması.”

Bildirinin diğer bölümlerinde de yine kişisel müdafaa teşkilatının önemi hakkında Troşak gazetesinin bazı kısımlarına yer verilmiş, adı noktalarla geçilen yere -ki Türkiye olacaktır- bu teşkilatı kurmak için komite reislerinden bazılarının gittikleri, son zamanlarda Erzurum, Van, Bitlis Rus konsoloslarının hükûmete karşı davranışlarını değiştirdikleri ve hatta Van Konsolosunun valiyi tehdit ederek ‘Eğer Ermenilere karşı azıcık tehlike görülürse, Rus askerinin Azerbaycan’dan geçerek güvenliği sağlamak zorunda kalacağını’ söylediği yazılmış ve İran’daki çetelerin durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Hınçak Komitesinin 1913’te Köstence’de⁶¹ yaptığı kongrenin⁶² tutanağı da dikkat çekici noktaları içerdiği için önemlidir:

2. Sosyal Demokrat Hınçak Komitesinin Yedinci Kongresi

17 Eylül 1913, Köstence

a. Sosyal Demokrat Hınçak Komitesinin Türkiye’deki Durumu

10 Temmuz 1908 tarihinde askerî bir ayaklanma sonucunda ilanı sağlanan Osmanlı Meşrutiyetinin eseri olarak, Türkiye’de yaşayan toplulukların varlıklarını korumaları ve bu arada Ermenilerin de amaçlarının gerçekleşmesinin takibi ve geliştirilmesini sağlamak için, her türlü yönetim baskısından uzak olarak tam yetkiye sahip olmaları gerekirdi.

62 yıldan beri, ayaklanma ve çatışmalar içindeki Ermeni milletinin, yeniden kuvvetlenerek siyasi alana çıkmak için hiç olmazsa geçici bir dinlenmeye ihtiyacı vardı.

Meşrutiyet’in vaatleri sınırlı ölçüde görünmekle birlikte, Komitemiz; yaydığı fikirlerin filizlenmesine çalışarak hiç olmazsa mevcut şartlardan mümkün olduğunca yararlanabileceğini umuyordu. Bundan dolayıdır ki,

⁶¹ Köstence: Romanya’nın Dobruca bölgesinde, Karadeniz kıyısında yer alan bir liman şehridir.

⁶² Köstence Kongresi: Hınçak Örgütünün 17 Eylül 1913 yılında Köstence’de yaptığı kongredir. Bu örgütün 7’nci Temsilciler Meclisi Genel Kurulunda bir tek karşı oyla, hakların elde edilmesi için artık yasal araçların kullanılmaması gerektiğine, gelecekte yasa dışı yollara yönelmenin ve yeni siyasi ve iktisadi şartlar elde edilinceye kadar örgüt savaşımına daha büyük bir hız verilmesinin uygun olacağına karar verilmiştir. Talât Paşa’nın Anıları; Yayına Haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yay., İstanbul, 1984, s.63-67. Köstence Kongresi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.V.

Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesinin Altıncı Kongresi'nde,⁶³ Osmanlı Meşrutiyet Hükûmetine karşı bölücülük yaratacak düşüncelerde bulunmayıp yasal bir şekilde varlık göstermek suretiyle eylemlerini hızlandırmaya karar vermişti.

Şu dört, beş yıllık dönemde, Osmanlı Meşrutiyet yönetiminin gerçekçi hiçbir söz vermediği, her şeyin lafta kaldığı; hükûmet yasalarının, bütün siyasi partiler ve özellikle sol partiyle aşırı sol parti hakkında birtakım baskılar içerdiği; Osmanlı Hükûmetinin bu yeni düzenlemelerinin, çeşitli unsurları birbiriyle karıştırmaya yönelik olduğu anlaşıldı. Hâkim ulusun, şimdiye kadar yeni bir hükûmet kurma konusundaki yeteneksizliği görüldü. İktidarı elinde tutan İttihat ve Terakki Cemiyetinde bir oligarşinin egemen olduğu bilinmektedir. Bu cemiyetin asıl amacı, Türk bürokrasisini korumak ve ilerici bir hükûmetin kuruluşuna izin vermemektir. Görünürdeki amacı çeşitli toplulukları birleştirmek, asıl izlediği siyaset ise bu toplulukları sürekli bir baskı altında bulundurmaktır. Osmanlı Hükûmeti tarafından belirlenen birtakım koşullar altında, Ermeni milletinin, artık kendi prensiplerinin gerçekleşmesini sağlamaya gücünün yetmeyeceği açıktır. Ermeniler, başlarının üstünde asılı olan kılıcı kaldırmak ve hâkim sınıfları yok etmek için, bundan sonra daima yılmadan direnmek gerektiğine inanmışlardır.

Hınçakyan Partisinin Yedinci Kongresi'nde, yasal yöntemlerle elde edilmesi olanaksız görülen haklara kavuşmak için, bundan sonra gayrimeşru yollara başvurmak ve daha uygun siyasi ve ekonomik koşullar oluşuncaya kadar parti çekişmelerine hız vermek gerekeceği bir oy dışında oy birliğiyle karar altına alınmıştır.

b. Yasal Yoldan Yasa Dışı Yola Geçiş

Yedinci Kongre'den önce, Komitenin Türkiye şubelerinin ve diğer heyetlerin yasal çerçevede örgütlenmeleri kararlaştırılmıştı; ancak, mevcut durum göz önüne alınarak Hınçakyan Partisi Yedinci Delegeler Kurulunda, aşağıdaki kararlar alınmıştır:

Birinci olarak; Osmanlı ülkesindeki yönetim kurulu, zaten oradaki şubelerin güvenini kazanmamış olduğundan ve gayrimeşru bir biçimde eylemini sürdürerek partinin mevcut isteklerini yerine getirecek yetenek ve güce sahip olmadığından feshedilerek yerine başka bir yönetim kurulunun atanmasına,

İkinci olarak; komitenin Osmanlı ülkesindeki şubelerinin en büyük yürütme merkezi olan Merkez Yönetim Kurulunun, bundan sonra Türkiye Yönetim Kurulu adıyla anılmasına,

Üçüncü olarak; Osmanlı ülkesindeki yönetim kurulu üyeleri, Türkiye şubelerinden seçildiklerinden Genel Merkez Yönetim Kuruluna karşı az çok yetki sahibi olmalarına; fakat, kararlarının adı geçen yönetim kurulunun onayına bağlı olmasına,

---

⁶³ Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesinin Altıncı Kongresi için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.IV, s.81-87.

Dördüncü olarak; bugün mevcut olan şubelerin ve diğer teşkilatın, mevcut durumlarını görünüşte korumasına, bunun yanında Genel Merkez Yönetim Kurulunun vereceği direktife ve Türkiye Yönetim Kurulundan yapılacak tebligata uyarak komitemizin faal üyeleri ve delegeleriyle birlikte el altından gizlice yasa dışı eylemlerde bulunmalarına, alınan son kararlar gereğince, komite tarafından yeniden gizli şubeler kurulması için çalışılmasına,

Beşinci olarak; eski iç tüzüğün zamanın şartlarına göre düzenlenmesine, şimdiye kadar izlenen siyasi ve ekonomik ilkelerin kaldırılarak yerine komitemizin kabul ettiği en son ilkelerin konulmasına ve bunları takip edecek yeni bir yürütme kurulunun oluşturulmasına karar verilmiştir.

c. Genel ve Özel Değişiklikler

Bağımsız Ermenistan: Osmanlı Devleti'nin yapmak istediği bölgesel ve genel ıslahat işlerine müdahale etmemekle birlikte, Ermenistan'da yaşamakta olan Ermenilerin ve diğer toplulukların rahatça ve tam bir güven içinde yaşamlarını sürdürmelerinin, uygarlık yolunda güvenle ilerlemelerinin ve Ermeni milletinin iç ve dış müdahalelere karşı varlığını koruyabilmesinin ancak bağımsız bir Ermenistan kurulmasına bağlı olduğu konusunda tam bir inanç olduğundan Hınçakyan Komitesi bağımsız Ermenistan düşüncesinin savunulmasını kararlaştırmıştır.

Türk hâkim unsurunun ve iş başında bulunan hükûmet adamlarının yıllardan beri inkâr edilemez olan yeteneksizlikleri, bilgisizlikleri, dış ilişkileri ve siyasal eğilimleri herkes tarafından bilindiğinden Avrupa kontrolü altında bağımsız bir Ermenistan düşüncesinin savunulması zorunludur.

ç. Komiteler Arasındaki İlişkiler

Hınçakyan Komitesinin Yedinci Genel Kurulu, İttihat ve Terakki Partisinin gerçekleştirmeye çalıştığı Türk sosyalizminin, diğer siyasal partilere ve özellikle diğer unsurlara karşı çok tehlikeli ve zararlı olduğunu düşünerek bütün eylemci üyelerinin bu partiyle iş birliğini kesinlikle yasaklamaya ve eyleme geçerek bu partiyi düşürmek için gereken her türlü çalışma ve gayretten çekinmemeye karar vermiştir. Yine, bu partiyi düşürmek için tüm komitelerin iş birliği yapmaları gerektiği inancıyla, merkez yönetim ile komite kurullarına yalnız bu konuda, sol muhalefet ve aşırı sol partilerle ancak bu partilerin ilkelerini bozmamak; yerel kurullara da merkez yönetimince verilecek talimat çerçevesinde hareket etmek ve İttihat ve Terakki Partisine karşı zararlı ve yıpratıcı eylemlerde bulunmak şartıyla, ittifaklar yapmaya izin vermeyi karar altına almıştır.

d. Komitelerin Karşılıklı İlişkileri

Tüm çalışmalarında "demokratik" ilkeleri izleyen komitemizin Yedinci Genel Kurulunda, Rusya, Kafkasya, Bulgaristan, Romanya ve ABD'de bulunan tüm komitelerin, mevcut durumları oranında ve kendi ilkelerinden ayrılmamak üzere, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin karşılaştıkları siyasal

bunalımı da göz önünde tutarak Ermenistan ve Osmanlı Ermenileri sorununa maddi ve manevi destek vermeye zorlanmaları kararlaştırılmıştır.

e. Komite Merkezinin Değiştirilmesi

Hınçakyan Komitesi Yedinci Kongresi, Osmanlı topraklarına daha yakın olması, diğer bazı koşullara sahip bulunması ve özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı izlenen siyasetin değişmesi nedeniyle, komite merkezinin Paris'ten Sofya'ya taşınmasını ve komitenin yayın organı olan Hınçak gazetesinin bundan sonra Sofya'da yayımlanmasını karar altına almıştır.

f. Genel Merkez Üyelerinin Seçimleri

Sabah Gülyan (Sahakyans), Paramaz ve Verastad (Arşagoni)⁶⁴ genel merkez üyeliğine, K. Ozanyan ve Sonik de yedek üyeliklere seçilmişlerdir. Bütün Osmanlı ülkesi için yönetim kurulu üyeliğine Duked,⁶⁵ Benene,⁶⁵ Yeğıkıyan ve Arzruni, yedek üyeliğe de R. Karabetyan⁶⁶ ve S. Vahak⁶⁷ seçilmişlerdir.

g. Delegeler Genel Kurulu

Hınçakyan Komitesi Yedinci Kongresi, sekizinci kongrenin en geç iki yıl içinde toplanmak üzere, toplantı yerinin seçimini, merkez kurulun onayına bırakmaya karar vermiştir.

ğ. Genel Merkez Bütçesi

	Frank
Merkez Kurul üyelerinin yıllık ödeneği	20.000
Hınçak gazetesinin yayımı için yıllık ödenek	10.000
Merkez Kurulun otel ve yolluk giderleri	4000
Posta ve telgraf giderleri	1000
Dergi yayımı için	1500
Yönetim binası giderleri	1000
Ev kirası	2000
Tercüme için	500
Öğrenci ödeneği	5000
Diğer harcamalar	2000
Toplam	47.000

∴

Hınçakyan Kongresi'nin bu kararları üzerine, artık bu konuda düşünce yürütmek yersizdir.

⁶⁴ Verastad (Arşagoni): Eylemleri için bk. a.g.e.; 1914-1918; C.III.

⁶⁵ Benene: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.III, IV.

⁶⁶ R. Karabetyan: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.III, IV.

⁶⁷ S. Vahak: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.III, IV.

Rus Hükûmeti, kendi ülkesinde faaliyette bulunan Ermeni komitelerinin üyelerini her fırsattan yararlanarak ezmekteyken Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsüne sığınan komiteler, hükûmete karşı darbe ve ayaklanmalar hazırlamakla meşguldüler!..

Acaba İtilaf hükûmetleri ya da herhangi bir devlet, kendi ülkesinde, aleyhine böyle gizli hareketler, küçük düşürücü girişimlerde bulunulsaydı ne yapardı?..

Osmanlı Hükûmetinin Balkan Savaşı'ndan sonraki durumu Ermeniler için kaybedilmeyecek bir fırsattı. Bu durumdan yararlanmak için komiteler, aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakarak hemen birleştiler ve ortaya bir "doğu illeri ıslahatı" sorunu çıkardılar. Eçmiyazin Katogikosu da Avrupa hükûmetleri nezdinde girişimde bulunmak üzere Mısır'daki Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında bir kurul oluşturarak Avrupa başkentlerine gönderdi.

Bu hareketi idare etmek için ABD'de ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde çıkarılan Ermeni gazeteleri bir yana, İstanbul'da çıkan gazeteler, özellikle Taşnaksutyun Komitesinin görüşlerini yayan Azadamard gazetesi, sütunlarını yalan haber ve iftiralarla dolduruyor, her gün zulme, haksızlığa ve saldırılara dair şubelerinden çekilen düzmece telgrafları yayımlıyordu. Van'ın Gevaş ilçesine bağlı Pendekanis⁶⁸ Ermeni köyünde oturan ve yapılan soruşturma sonucunda yine bu köyden bir iki Ermeni tarafından para için öldürüldüğü anlaşıp katilleri mahkemeye verilen Kör Miko adlı dilencinin öldürülmesini fırsat bilerek sayfalarını matem rengiyle basacak, ağıtlar yazacak ve akla, hayale gelmeyecek yalanlar yayacak derecede alçaldı.

Her gün büyük başlıklarla, uydurma saldırı haberleri yayımlanıyor; köylerinin Müslümanlar tarafından kuşatıldığına, katliam yapılacağına, koruma ve yardım isteklerine dair Ermenilerin gönderdiği imzalı tutanaklar, telgraflar basılıyor; akla gelmeyecek yalanlar uyduruluyordu. Hâlbuki özellikle bu sıralarda doğu illerinin istisnasız her yerinde Ermeniler saldırgan durumdaydılar.

Müslüman halkın gözünde büyük yeri olan ve halktan saygı gören namuslu bir adam, alçakça bir pusuya düşürülerek Ermeniler tarafından komitenin tertibiyle öldürülüyor ve arkasından köylerinin kuşatıldığından, hayatlarının tehlikede olduğundan söz edilerek İstanbul'a, elçiliklere telgraflar yağdırılıyor, dükkânlar kapatılıyor, güvenliğin sağlanması için giden asker ve hükûmet memurları günlerce kurşun yağmuruna tutuluyordu.

Bir yandan zor bir savaştan çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin durumundan öte yandan Rus, İngiliz ve Fransız kışkırtmalarından güç alan Ermeniler, ıslahat konusunda, Rus Elçiliğinin oyuncağı durumuna gelen Patrikleri başta olmak üzere içeride, Bogos Nubar başkanlığındaki heyetleriyle de dışarıda var güçleriyle çalışıyorlardı.

---

⁶⁸ Pendekanis: Van - Gevaş ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dokuzağaç.

Islahat meselesi planları, tamamıyla Rus ve İngiliz elçilikleri tarafından yapılyordu. Patrikhane tarafından Rus Elçiliği tercümanı aracılığıyla Büyükelçiye verilen nota bunun kesin bir delilidir:

“Meclisimiz, haklarımızın tam olarak korunmasının sağlanması için genel müfettiş atanmasıyla ilgili metnin olduğu gibi bırakılması konusunda gösterdiği azimden dolayı sonsuz minnetinin, sayın Elçiye iletilmesi için beni görevlendirdi.

Genel Millet Meclisi, Osmanlı Hükûmetinin, büyük devletlere resmî olarak bildirmeden önce, bugün İmparatorluk Elçiliğine bildirmesi gereken nota projesini, pek kolay anlaşılacağı gibi, büyük bir merak ve endişeyle bekliyor.

Osmanlı Hükûmetinde süregelen gelenek gereğince genel müfettişin yetki derecesine, gerek Müslüman olmayanların yönetim kuruluna, devlet memurluklarına katılma paylarına gerekse alınan diğer kararlara dair, Rus Elçiliğince yapılan tekliflerin, Osmanlı Hükûmeti tarafından değiştirilip bozulması muhtemeldir.

Meclis, bu konudaki görüşlerini belirlenen zamanda açıklayabileceğini umuyor. Genel müfettiş atamasına dair yazının, değiştirilmiş olmasından doğan zararların giderilmesi için diğer kararların aynen uygulanması zorunludur.”

1-19 Ocak 1914

∴

“Doğu illeri ıslahatı” meselesinin söz konusu olduğu, içte ve dışta komitelerin hareket ve eylem birliği içinde Avrupa kontrolü altında özerk bir yönetim elde etmeye çalıştıkları ve milletvekili seçiminde nispi temsili ileri sürerek seçimlere katılmaktan çekindikleri sıralarda Balkan Komitesinin tanınmış üyelerinden Bakston kardeşler Makedonya’yı Türklere kurtardıkları ve artık orada yapacakları bir şey kalmadığı için Ermeni sorununu ele alarak çalışmaya başladılar. Güya Ermeni sorunu ve Ermenilerin toplumdaki yerleri üzerinde daha yetkili olarak söz söyleyebilmek için bir araştırma ve inceleme gezisine lüzum görerek Raffi’nin oğlu Aram Raffi’yle birlikte Rusya yoluyla İran ve Azerbaycan’dan Van’a geldiler. Van’da Ahtamar’da⁶⁹ Taşnaksutyun yöneticileriyle görüşerek onları Rus politikasına bir kat daha yaklaştırdılar. Ermenistan’a ve Ermenilere ilişkin görüşlerini, daha sonra “Ermenistan’da Gezi ve İncelemeler” adıyla çıkardıkları kitapta yayımladılar. Bu kitap incelendiğinde, bu kişilerin ne denli dar görüşlü oldukları, davalarını savunmak için giriştikleri bu teşebbüste bile, Ermenilerin sosyal durumları hakkında ne denli taraf tutarak yargıya vardıkları ve Müslüman düşmanlığıyla gözlerinin ne ölçüde karardığı anlaşılmaktadır.

⁶⁹ Akdamar adası: Van Gölü’nde yer alan en büyük adadır. Van’ın Gevaş ilçesi sınırları içerisinde yer alan adada Ermenilerden kalma bir de kilise bulunur. Yüz ölçümü 700 m² olan adanın toplam kıyı uzunluğu 3 km’yi bulmaktadır.

Başkentte hükûmetin, bütün vilayetlerin idari ve toplumsal ihtiyaçlarını gidermek için giriştiği ıslahat projeleri sonuçsuz kalıyor ve İngiltere'den istenen uzman ve müfettişlerin atama ve gönderme istekleri şiddetle reddediliyorken arkasında Rus Elçisi olan Patrikhane, Osmanlı Hükûmetine her gün kabul edilemez önerilerde bulunuyordu. Dışarıda ise Katogikos tarafından Ermeni isteklerini takiple görevlendirilen Bogos Nubar, beraberindeki heyetle dolaşıyordu.

3. Ermeni Komitelerinin Taleplerine Dair Yabancı Gazetelerde Yayımlanan Yazılar

Bogos Nubar ve ıslahat meselesi hakkında Cenevre'de yayımlanan Troşak gazetesinden bir makale:

“Bogos Nubar gibi bir Ermeninin ortaya çıkması takdire değerdir. Kendisi başlı başına bütün Ermeni büyüklerine ve düşünürlerine, bir buçuk yıldan beri sürdürmekte olduğu çalışma ve çabalarıyla örnek olmuş ve tarihimizde onurlu bir yer kazanmıştır.

Ermeni sorununun istediğimiz şekilde sonuçlanmasını sağlamak için, Bogos Nubar'ın bazı Avrupa hükûmetlerine sunduğu inandırıcı kanıt ve düşüncelerin ne derece etkili olduğunu, bütün bu çalışmalarının ayrıntılarını ve karşılaştığı engelleri açıklamaya şimdilik zaman ve yer uygun değildir. Kuşkusuz henüz amacımızdan uzak bulunuyoruz; daha Alman siyasetini lehimize çeviremedik. Bununla birlikte, Nubar'ın Berlin'deki çalışmalarının bu konuda yararlı olacağı açıktır. Aynı siyaset alanında Taşnakların, Ermeni sorunu ve Ermeni istekleri üzerine siyasetçileri aydınlatmak, onları asılsız düşüncelerden arındırmak konusunda şimdilik, oldukça yararlı olan deneyimlerinden de söz etmeyeceğiz. Biz burada komitemizden olmamalarına rağmen uzun süreden beri işkence çeken milletimizin yararına canla başla çalışan kişileri ve bunların yaptıklarını aktarmaya çalışacağız.

Fransız dostlarımızın kurdukları Pro-Armenia* gazetesinin hizmetlerini unutmayalım. Bu ve benzeri basın ve özellikle 'Avrupa propagandalarının' yadsınamayacak bir önemi vardır denilirse abartılmış olmaz. Ermenistan'ın durumu ve Osmanlı siyaseti hakkında Paris gazetelerinde çıkan eleştiriler ve Fransız basınında yer alan kanıt ve yorumların bize karşı olan resmî çevreleri, bizden yana çevirdiğini sürekli olarak göz önünde tutmalıyız. Özellikle, bu gibi gazetelere bundan sonra daha çok ihtiyaç vardır. Bu gibi yayımların, Ermeni ıslahat tasarılarının uygulamaya geçirilmesini hızlandırması bile beklenebilir. Bundan dolayı, memlekette meydana gelecek olaylara karşı sürekli uyanık olmak gerekir. Ne kadar zamanda, ne derecede ıslahat yapıldığını, Ermenistan'ın ne beklediğini, Rus - Alman siyasetinin nasıl bir durum alacağını ve önümüzdeki baharda neler olacağını kim

---

* Pro-Armenia: Pierre Geyar tarafından Paris'te kurulan, hükûmet ve Türk düşmanlığı güden haftalık gazete.

bilebilir? Türklerin başına daha ne gibi yeni felaketler geleceğini... Sözün kısası, bunları gözden uzak tutmadan, beyinlerimizi, faydasız işlerle yormaktansa görevlerimizi yapmaya bakalım, her zaman çalışalım. Ermenilere kanat gerelim, savunma için onlara araç ve para hazırlayalım ki zararlı ve tehlikeli olan göçün önünü alabilelim.” (Troşak; Sayı 1 - 237, Ocak 1914.)

Bogos Nubar'ın Bir Çağrısı

“Vatandaşlar;

Öncelikle, para toplayan bütün şubelerimize içten teşekkürlerimi bildirmeyi bir borç sayarım. Çünkü her taraftan, hatta çok uzak ülkelerden bile çağrımıza uyularak Kafkasya'ya göç eden Ermeniler adına toplanan ve biriken paralar (H.P-İ) yardım derneği aracılığıyla gönderildi. Bu yardımlar, düşündüğümüzden fazladır. Şimdiye kadar Tiflis'e ve Eçmiyazın'e 60.000 liraya yakın para yardımı gönderdik. Fakat bugün, başımıza gelenlere karşı, bütün Ermenilerin ilgisiz kalmamaları ve bu uğurda yeni fedakârlıklarda bulunulması zorunlu olduğundan sağlanan büyük başarılarla karşın adı geçen yardım defterlerinin kapatılması gerekti. Özellikle, yardımlarını doğrudan doğruya adıma gönderen birçok kişi, birikmekte olan yardımların yalnız Kafkas göçmenlerine ayrılmasından üzüntü duymakla birlikte daha genel bir yardım defterinin açılmasını talep ettiler. İşte bundan dolayı genel çıkarların savunulmasında faydalanmak ve Ermeni genel cemiyeti dışında bulunmak üzere, burada başkanlığında yeni bir özel yardım komisyonu kuruldu. Komisyonun izleyeceği amaç tüzüğünde yazılı olduğu gibi, yardım derneğinin çalışma alanı dışında ve daha kapsamlıdır. Mısır Ermeni topluluğunun üç dinî liderinin katılmasından gurur duyan bu komisyonun kuruluşunun, mevcut siyasi durumdan kaynaklanan önemli ihtiyaçlara cevap verebileceğini sanıyorum. Bundan dolayı komisyonumuz, Ermenilerin hayatı söz konusu olduğu ve geleceğinin belirmesinin yaklaştığı böyle mutlu bir zamanda tüm Ermenilerin, böyle hayırlı bir girişime büyük bir kıvançla katılmalarını istiyor. Tarihimizde, amaçlarımızın gerçekleşmesi için bundan daha elverişli bir ortama rastlanmamıştır. Ancak, tüm özel girişimlerin bir noktada toplanmasını ve böylece uzlaşarak çalışmaların birleştirilmesini sağlamak kesinlikle zorunludur. Tüm Ermenilerin dinî lideri olan Katogikos tarafından ulusal sorunlarla uğraşmaya çağırıldığım zamandan beri Ermenilerin bana gösterdikleri güvenin “iş birliği” konusunda beklenenden daha çok gösterileceği kanısındayım. Zaten bunu, ıslahat konusunda yaptığım görüşmelerden de anladım. Şimdi davamızın başarıyla sonuçlanması için, komitelerin birleşmesi her zamankinden daha çok gereklidir. Şu sırada durumun hassasiyetini ve tarihimizin önemini, benim gibi her Ermeni'nin de hakkıyla takdir ettiğini bildiğimden, artık amaçlarımızı, her Ermeni'nin gönülden isteyerek kesinlikle kabul edeceği umudunu beslemeye hakkım vardır.” (Bogos Nubar - Hayrenik gazetesi)

4. Ermeni Komitelerinin Balkan Savaşı'ndan Sonra Doğu İllerindeki Durumu ve Çalışmaları Hakkındaki Raporlar

Bitlis'teki Rusya Konsolosluğu tarafından İstanbul'daki Rus Elçisine gönderilen 24 Aralık 1912 tarih ve 63 sayılı genel raporun son kısımlarında şu ifadeler yer alıyor:

"... Genel olarak Balkan Savaşı'nın Bitlis Müslümanlarında yalnız Slavlara ya da Hristiyanlara karşı değil bütün dünyaya karşı bir kızgınlık doğurduğu; Ermenileri de heyecanlandırarak onlarda daha mutlu ve aydınlık bir gelecek ve Türk hâkimiyetinden kurtulmak fikirlerini uyandırdığı inkâr edilemez. İki taraf kamuoyunun bu hâlde bulunması ve özellikle Rusya'nın Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceği yolunda Ermenilerin yaydıkları haberler sonucunda, en küçük olaylar işin alevlenmesine yol açabilir ve böylece çıkabilecek genel bir Ermeni - Müslüman çatışmasında Ermeniler Balkan yenilgilerinin fidesi olabilirler. Bu Ermeni - Müslüman gerginliği, Londra Barış Görüşmeleri'nden önce Bulgarların İstanbul'a girmek üzere olduklarına dair haberlerin alındığı sıralarda son haddine ulaşmıştı. Söylediklerine göre, pazarda, İstanbul'dan gelen telgrafları okuyan Müslümanlar, Hristiyanlara karşı kızgınlık ve öfkelerini güçlükle zapt ediyorlardı.

Ermenilerde ise bunun büsbütün tersi bir hâl görülebiliyordu. Bana bildirdiklerine göre Ermeniler geceleri evlerinde toplantılar düzenlemekte ve Bitlis Müslümanlarının evlerini, topraklarını kendi aralarında paylaşmaktaydılar. Çünkü Ermeniler, Rus askerlerinin gelmesi üzerine Müslümanların taşınmaz mallarını bırakarak güneye doğru çekileceklerini düşünüyordular.

Heyecana kapılmış hâldeki Ermenilerin ve din adamlarının, Müslümanlarla birlikte yaşayamayacaklarından ve Türklerin de Ermenilerin varlığına dayanamayacaklarından valiye yakındıklarını gözlerimle gördüm ve duydum. Bundan dolayı şimdi Bitlis'te Ermenilerle Müslümanlar arasında gerginlik yaşanmakta. Bu gerginlik Balkan Savaşı'ndan doğan sonuçlarla orantılı olarak bazen artmakta bazen azalmaktadır. Bu durumun devam etmesi hâlinde, yukarıda da açıkladığım gibi en küçük bir olayla Müslüman fanatizminin parlaması beklenebilir.

Ermeni kamuoyunun yukarıda açıklanan duruma gelmesinde Taşnaksutyun Cemiyetinin faaliyetlerinin büyük etkisi vardır. Bu cemiyet, inatla, Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya, Ermeniler için burada meydana gelecek kötü olaylar sonucunda Rusya'nın işe karışmasına ve memleketin Rus askerlerinin eline geçmesine çalışmaktadır.

Bir süre önce Muş'un yakınlarındaki Surp Karabet Manastırında komite üyeleri tarafından bir toplantı yapılarak yukarıda açıklandığı gibi karar alınmış ve İstanbul ya da Cenevre'de toplanacak olan genel kongreye de bir delege seçilip gönderilmiştir.

Şimdi Taşnaklar, Ermenilerin felaket ve sefaletinden başka bir şeye yaramadıkları beyanıyla daha önceleri onlara tamamen kızgın olan huzur yanlısı Ermeni halkın karşısında namuslarını aklamak ve kendi deyimleriyle “Rusya’yı buraya getirmek” kararına uyuyorlar.

Bu amaçla Taşnaklar türlü yollara başvurarak genellikle Müslümanlarla, özellikle de Osmanlı askerleriyle Ermenilerin çatışmaları için uğraşıyorlardı. Örneğin Bitlis ve Muş’taki Taşnak Komitesi korku ve heyecan yaratmak için çarşıdaki Ermenilere iş yerlerini kapattırmışlardı. Yine bir Ermeni çetesini silahlandırmışlar ve bu çete Hizan’da⁷⁰ ekim ve kasım aylarında uzun uzadıya dolaştıktan sonra, Ermeni Okulu Müfettişi ve Taşnaksutyun yanlısı Rafael’in öldürülmesinin öcünü almak için birkaç Müslüman’ı öldürmüştür. Bütün bunların amacı, Müslümanları Taşnaklarla çatışmaya kışkırtmaktır. Doğal olarak, sonra Müslümanlar Ermeni köylerine hücum edecekler ve bu da umdukları gibi Rusya’nın silahlı müdahalesiyle sonuçlanacaktı. Bu amaçlarını elde etmek için, Bitlis Taşnaklarının ileri gelenleri, eğer Türkiye’nin bugünkü durumundan yararlanarak Rusları buraya getiremeyecek olurlarsa büyük bir yanılgıya düşmüş olacaklarını bildiriyorlar.

Yukarıda arz edilen sözlerden, Ermenilerle Müslümanlar arasında gelecekteki çarpışmaların, kısmen Taşnaksutyun Komitesinin tutum ve eylemlerine, Balkan Slav devletleriyle Osmanlı Devleti arasındaki barış görüşmelerinin gidişatına ve bunun sonucu olarak Müttefikler tarafından İstanbul’un işgali ihtimaline bağlı olacağı düşüncesine varmalısınız. Bu görüşmeler barış anlaşmasıyla sonuçlanmayacak olursa, Osmanlı başkentinin düşüşünün yaklaşması, Bitlis Müslümanlarıyla Ermenilerin ilişkilerini etkileyecektir.

Gerek şehirli gerekse köylü Ermeniler din görevlileriyle birlikte her zaman Rusya’ya karşı yakınlık göstermiş ve Osmanlı Hükûmetinin gücünün, burada güvenlik ve huzuru sağlamaya yetmediğini söylemişlerdir. Birçok Ermeni, Ortodoks kiliselerine çevrilmek üzere kendi kiliselerini Rus askerlerine açmayı şimdiden vadediyorlar.

Balkanların bugünkü durumu, Slav ve Yunan hükûmetlerinin Osmanlı Devleti’ni yenik düşürmeleri Ermenileri heyecandırmış ve onların gönülleri, Türkiye’den kurtulmak umuduyla doldurmuştur. İntikam hissiyle kaynayan Ermeniler, Türklerin yenilgisini Tanrı’nın yardımı ve Ermenilerin hor görülmesinin bir intikamı olarak değerlendiriyorlar. Kafkasya gubernaları,* Kafkasya halkının durumu, ticareti ve nakil araçlarıyla, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin Bitlis, Erzurum ve Van’la karşılaştırılması, Ermenilere, kendilerinin Türk hâkimiyetinden daha fazla bir mutluluk ve özgürlük beklemeyeceklerini açıkça anlatmaktadır. Ermenilerin ve sanıyorum Bitlis ve civarındaki Hristiyanların tüm umutları Rusya’dadır.

⁷⁰ Hizan: Bitlis’e bağlı ilçe.

* Guberna: İdari bölge.

İslahatın uygulanması için Londra'da bir İngiliz'in başkanlığında Ermeni ve Türklerden kurulu bir komisyonun Bitlis'e geleceği haberi alındığı zaman, bu haberin Ermeniler üzerinde sıkıntı yarattığını inkâr edemem. Ermeniler, bir süre önce, Eçmiyazin'den Piskopos Mesrop'un başkanlığında Petersburg'a giden heyete, Anadolu Ermenilerinin, İngilizlerin gönderilmesini isteyip istemediğini de soruyorlar.

Bütün Ermeniler, Rus askerlerinin kanıyla yoğrulmuş olan ve Kafkasya'nın yanında bulunan Türk illerine İngilizlerin ıslahat fikri sokmalarından büsbütün gücenmişlerdi. İngilizlerin gelecekteki çalışmalarından vazgeçerek buraya ıslahat amacıyla görevli göndermeleri, herkes tarafından Yemen ve Basra'ya Rus görevlilerinin gitmesi kadar anlaşılabilir bulunmuştur. Ermenilerin yerleşmiş olduğu yerlere ıslahat amacıyla İngilizlerin gelmesi, bana göre, Osmanlı Hükûmeti tarafından Londra Barış Görüşmeleri sırasında, İngiltere'nin yardımını kazanmak ve Anadolu'ya İngilizleri getirerek İngiltere ve Rusya Hükûmetleri arasında anlaşmazlık ve kavga çıkarmak için bilerek ve isteyerek düşünülmüştür.

Ermenilerin Rusya'ya eğiliminden söz ederken 1907 yılında Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ Ermenilerinin, 200.000'in üstünde imzayla Rus uyuşuna kabul edilmeleri konusunda Konsolosluğumuza yazdıkları dilekçeyi ve 1904-1905 yıllarında Süryanilerin Ortodoksluğa kabulü için Rus papazları gönderilmesi isteğine dair girişimlerini unutmamak gerekir. Bana 1903 yılında verilen raporda, Konsolosluğun faaliyetleri içindeki bu iki olay, hem Hristiyanların bu memleketteki durumlarını hem de Rusya'ya karşı eğilimlerini göstermektedir. O zamandan beri Hristiyanların durumu pek az iyileşti ve gözleri eskisi gibi Rusya'ya dönük kaldı. Şurası da geçirtilmemelidir ki, Bitlis'teki Ermeniler arasında da başka illerde olduğu gibi bazı ikiyüzlü zenginler yok değildir. Bunlar çıkarları ve rahatları için tüm Ermenilerin zararına Türkler ve Türk memurlarıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışıyorlar. Bu durum geçicidir; fakat, bölgede Türk egemenliği devam ettiği sürece görülecektir. Ermeniler ve genel olarak bütün Hristiyanlar, Rusya'ya eğilimlerinde samimidirler ve görüş birliği içindedirler. Şehir ve köy halkı arasında bu konuda fark da yoktur.

Halkın gözünden düşmüş olan Taşnaksutyun Cemiyeti, Ermenilerin güvenini yeniden kazanmaya çalışıyor ve daha önce belirttiğim gibi Ermenilerle Kürtler ve bütün Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarak ortalığı karıştırmak ve Rusya'nın silahlı müdahalesine yol açmak istiyor.

Bir süre önce Van sınırı yakınındaki Karçıkan ve Karkar'da⁷¹ türeyen silahlı Ermeni çetelerinin, son zamanlardaki girişimler arasında düşünülmesi gerekir. Bunlar dağlarda gezerek Kürtlerle çarpışma fırsatını aramışlardır.

Taşnaksutyun Cemiyeti üyelerinin tutum ve davranışlarıyla, Rusya'ya bağlılıkları İstanbul'daki genel merkezin direktifine bağlıdır.

---

⁷¹ Karkar: Van - Gevaş ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Daldere.

Üye sayısı az olmakla beraber, Bitlis'te iki Ermeni partisi daha vardır ki bunlar da Hınçak ve Sahmana Taragan Partileridir. Hınçakların Muş'ta dört, Bitlis'te bir, Harput'ta 100 üyesi vardır.

Sahmana Taragan Partisinin burada yalnız iki ya da üç üyesi vardır. Az çok eğitim görmüş Bitlis Ermenileri, Sahmana Taragan Partisini tutarlar. Bu iki partinin, üyesinin az olması nedeniyle Rusya'ya dost mu düşman mı oldukları konusu özel bir önem taşımaz. Hınçak Partisi, Rusya aleyhtarı değildir. Sahmana Taragan Partisi de Rusya'ya eğilimlidir ve Türkiye'nin geleceği ve her yönden gelişimi hakkında kötümserdir.”

∴

Bitlis'teki Rusya Konsolosluğunun 3 Aralık 1910 tarih ve 602 sayılı raporu:

“Bitlis'te dikkat çekici durumlardan biri de Ermeni cemiyeti olan Taşnaksutyunun burada sürekli çalışmasıdır. Bu cemiyetle ilgili olarak raporumda yeterli bilgi vermiş bulunuyorum.

Cahil; fakat çalışkan Ermeniler, önceki yıllarda Taşnaksutyunun direktifiyle hareket eden fedailerin eylemlerinden dolayı katlanmak zorunda kaldıkları zahmetlere ve “Ermenilerin kurtarıcısı” unvanını takınan kışkırtıcılara karşı, özellikle son zamanlarda isteksizliklerini açıkça göstermektedirler. Buna rağmen Taşnaksutyun Cemiyetinin üyeleri, Bitlis'te varlıklarını sürdürmekte ve doğal olarak eski amaçlarından vazgeçmemekle beraber, sessizce bekleyip silahları bir yana bırakarak gizli faaliyetlere başlamışlar, özellikle eğitim alanına el atmışlardır.

Muş Vadisi'nin ileri gelen eski fedai avcıları, anlaşılmaz bir değişiklikle, vilayetdeki Ermeni okullarında pedagog kesildiler. 1903-1904 yıllarında Sason'da Osmanlı askerleriyle çarpışan fedailerin başları da 1909-1910'da Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için hâkim sıfatıyla Bitlis'e geldiler. Ermeniler kendilerine hiçbir vekillik vermediği hâlde “Ermeni milleti” adına görüşmelere giriştiler.

Muş'un köylerinde, sözde okullar için para toplayan Ermeni isyancısı Karnik⁷² hakkında soruşturma yapmakla görevlendirilen bir Osmanlı adliye memuru pek haklı olarak ‘Bu Karnikler şimdi kendilerini Ermenilerin Türkiye'deki başkonsolosları sayıyorlar.’ diyordu.

Meşrutiyet'in ilanından beri Türkiye'de isyancıların eylemleri azalmış ve şimdilik sakin bir döneme girilmiştir. Bu değişikliğin ne kadar süreceğini ve ne kadar içten olduğunu söylemek zordur. Ermeni komiteleri şimdiye kadar Ermeni milletin cahilliğinden pek ustaca yararlanmışlardır.

⁷² Karnik: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.III, IV.

Şimdi bu cemiyetin Sason, Muş sancağı, Muş Ovası, Bulanık, Ahlat ve Malazgirt ilçeleriyle Bitlis'teki üye sayısı 100.000'e ulaşmıştır. Bu teşkilatın vilayet dâhilindeki reisi Karmen, diğer adıyla Karnik'tir.

Karnik, Taşnaksutyun Cemiyetine girmeden önce bir papazdı. Asıl adı Dacad Vartabet'miş. Dinî sıfatını bırakarak Taşnaksutyun Cemiyetine girdikten sonra diğer Ermeni isyancıları gibi o da bir takma ad almıştır. Şimdi Karmen adıyla bilinmektedir.

Karmen'in Muş'taki yardımcıları öncelikle Simon Zavaryan, sonra Agop Hodovyan, Mecbuluyan ve Simpat'tır. Karmen'in vekilleri, Bulanık'ın Hupe beldesinde Moşeh, Sason'da Manuk, Muş Vadisi'nde İso Kumsli ve Misak adlarındaki iki kişidir. Taşnaksutyunun Bitlis'teki işlerini Osep Parsihyan idare ediyor. Tam yetkiye sahip olan Osep, Bitlis'teki Osmanlı görevlilerini ziyaretten de geri kalmıyor. Buna rağmen güvenlik görevlileri Osep'in evinde kimi zaman arama yapmaktan çekinmemektedirler.

Reisleriyle birlikte 100.000 üyesi olan bu cemiyetin yönetim merkezi Muş'tadır. Bu örgüt, 20 komiteye, 100 alt komiteye ve 8000 gruba ayrılmıştır. Buna göre her grupta 10-12 üye bulunmaktadır. 100 ila 1000 kişi bir alt komiteyi, 1000 ila 5000 kişi de bir komiteyi oluşturur. Büyük merkez komitesi sürekli olarak Muş'ta bulunmaktadır. Muş şehri, Muş Vadisi, Sason, Bulanık ve Malazgirt ilçeleriyle Bitlis ve civarındaki Taşnaksutyun Cemiyeti şubeleri, merkeze bağlıdır. Taşnaksutyun Cemiyetinin üyelerinden her biri, her ay Cemiyet kasasına 10 para ile 1 kuruş arasında bir meblağ ödemek zorundadır. Bundan dolayı bu Cemiyetin yalnız Bitlis'te yılda 1000-1500 liralık bir gelire sahip olduğu sanılmaktadır.

Böylece her grup ve komitenin topladığı paralar, Cenevre'deki Taşnaksutyun Batı Bürosuna⁷³ gönderilmekte ve bu büro tarafından İsviçre Taşnakist Yüksek Kurulu kararlarına uygun olarak harcanmaktadır.

Bitlis halkından olan Ermeni isyancıları, yani Taşnaksutyun üyeleri resmî olarak komitelerden ya da bürodan hiçbir mükafat ya da maaş almıyorlar. Tabii, halktan çokça para isteyerek fazlasını kendileri alabilirler. Karmen gibi yerli halktan olmayan yabancı isyancıların geçimleri de adı geçen bu komiteler tarafından sağlanmaktadır.

Komite ve alt komitelerin reisleriyle, Osmanlı askerleriyle çarpışmış "eski" isyancılarda Rovolver, Miravn musin, Berdan cinsinde tüfekler ve yeterince fişek vardır. Taşnaksutyun Cemiyetinin diğer üyelerinde, Berdanga, Kürd (Kremenofkas=kramnövka), Martin ve Gra gibi çeşitli cinslerde 600-800 tüfek vardır. Bu tüfekler önceleri köylerde toprak altında saklanıyordu. Şimdi açıktadır.

---

⁷³ Taşnaksutyun Komitesinin doğu bürosunu Giresun, Harput, Diyarbakır hattının doğusuyla, Kafkasya, Rusya, İran meydana getirir. Batı bürosunu ise Giresun, Harput, Diyarbakır hattının batısıyla ve Balkan yarımadası, ABD, Mısır ve Rusya ile İran'dan başka bütün yabancı ülkeler oluşturur. Uras; s.446-447.

Taşnakistler, Meşrutiyet'in ilanından beri, özellikle de 1910 yılı içinde, vilayette silahlı eylemlerden vazgeçmiş gibi görünüyor ve güya çabalarını yalnız Ermeni milletinin hizmetine sarf ederek duyduğuma göre vilayetlere, merkeze bağlı olmadan yönetilme usulünü getirmeye ve Ermeni kültürünü geliştirmeye çalışıyorlar. Taşnaksutyun Cemiyetinin çalışmaları sayesinde Muş Vadisi'ndeki Ermeni köyleriyle, Sason'da Ermeni çocukları için okulların açıldığı bildirilmektedir. Okulların yalnız Taşnakistlerin sayesinde çalıştıklarını söyleyemem. Fakat şurası da inkâr edilemez ki, Ermeni toplumu ve dinî liderleri tarafından ayakta tutulan bu okullara, Taşnakistler -örneğin Bitlis'e geldiği zaman Karmen- yüksek müfettiş sıfatıyla gelmektedir.

Taşnaksutyun Cemiyeti üyelerinin Ermenilerin dinî işlerine katılması, geçen yıl içinde ve bu yılın başlarında, önemli bir dereceye varmıştır. Önceki yıllarda olduğu gibi, Bitlis'te Ermeni piskoposu ya da vekili bulunmaması da bunu kolaylaştırmıştır.

Dinî işler, Kültün köyünün cahil papazı tarafından idare edilmektedir. Bu papaz, yerli yersiz her türlü etkiye kolayca kapılmaktadır. Bundan dolayı bu papazı elde ederek işleri kendi çıkarlarına uygun şekilde idare etmek, Taşnaklar için hiç zor olmamıştır. Şurası da kayda değerdir ki, bu yılın sonuna doğru Bitlis'teki Ermenilerin, Taşnaksutyun Cemiyetinin yöneticilerine karşı nefret duymaları sonucunda nüfuzları hızla azalmıştır. Ermenilerin ileri gelenlerinden birçoğu, Karmen gibi reislerin, şimdiye kadar Ermenilerin zarar ve sefaletine sebep olmaktan başka bir işe yaramadığını söylemeye başlamışlardır. Bitlislilerin, Taşnaklara karşı bu tutum ve davranışları, cemiyetin üyelerinden bazılarının şehre gelerek varlıklı görünen Ermenilerden tehditle önemli miktarda para almalarından beri daha çok artmıştır. Bu Ermenilerden biri dayak da yemiş ve uzunca bir süre evinden çıkamamıştı. Bundan anlaşılacağı gibi Taşnaklar, buranın halkından para istediklerinde bilinen yolları kullanıyor, yani mektupla tehditten ve dayağa başvurmadan geri kalmıyorlardı. İş, şimdilik, öldürme eylemlerine kadar varmadı.

Muş Vadisi'ndeki Kirtakom köyü⁷⁴ halkı da Taşnakların hareketlerinden hoşnut olmadıklarını bildirmişler ve bu yıl gerek Muş gerekse Bitlis memurlarına, kendilerinden sözde okullar için para toplayan ve bununla birlikte silahlanmalarını öğütleyen Karmen'i şikâyet etmişlerdir. Taşnakistlerin okul ve eğitim konusundaki çalışmaları, diğer amaçlarını da içermekte ve gizlemektedir.

Taşnakistlerin Muş'un dinî işlerine karışmalarına gelince; oradaki kuvvet ve nüfuzları daha belirgindir. Çünkü, Muş'taki Ermeniler her türlü harekete, Bitlis Ermenilerinden daha meyillidir. İsyancılarla Taşnakların eylemlerine daha olumlu bakıyorlar. Bu durum 1904 yılında, Muş Vadisi'nde birçok Ermeni isyancısının Osmanlı askeriyeye çarpışmasıyla sonuçlanan Sason ayaklanmasında dikkati çekmişti. Muş'ta daha uygun bir ortamda

⁷⁴ Kirtakom: Muş - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Tabanlı.

bulunan Taşnakistlerin, oradaki Ermeni dinî yönetimi üzerindeki nüfuz ve etkilerini daha şiddetli biçimde kullandıkları ve din adamlarını kendi isteklerini kabul etmeye zorladıkları anlaşılmaktadır.

Gerçekte Muş Piskoposu Nerses Karahanyan'ın Bitlis'e son gelişinde, Taşnakların her işe karışmalarından yakındığını haber aldım.

Taşnaksutyun Cemiyetinin büyük merkezinin Muş'ta olması da bu şehrin halkının komiteye eğilimini ve hoşgörüsünü gösterir niteliktedir. Muş'taki Ermeni çevreleri Taşnaksutyun düşüncelerinin aşılması açısından daha uygundur. Ayrıca Taşnakların çalışmaları Bitlis'teki memurların gözü önünde cereyan etmiyor.

Taşnakların, Muş'un dinî işlerine karışmaları, din görevlileri başka bir yere gittiğinde de kendini göstermektedir. Bir süre önce Muş Piskoposu Nerses Karahanyan Bitlis'e geldiğinde, Karmen, kendisinden ayrılmayarak ona eşlik etmiştir. Her ne kadar Muş Merkez Komitesi Reisinin Bitlis'e, Muş Vadisi Ermenileri tarafından aleyhinde yapılan şikâyetlere karşı, kendisini valiye savunmak için geldiği söylenmişse de Karmen'in buradaki hareketlerinden amacının, Piskoposun hâl ve hareketlerini incelemek olduğu anlaşılmıştır. Piskopos nereye giderse, Karmen de onunla birlikte gitmiş; yalnız Piskopos ve yanındaki papazlar birkaç kez Konsolosluğa geldikleri hâlde Karmen kendilerine eşlik etmemiştir.

Karmen'in Bitlis'teki tutum ve davranışları göz önüne alındığında onun kendisinde bir Ermeni "yüksek iktidarı" varsaydırmak istediği düşünülebilir. Karmen'in bu isteği, Osmanlı adliye memurunun söylediği "Tüm Karmenlerin Ermeni konsolosları olduğu" yolundaki sözlere uymaktadır; bununla birlikte Ermeniler tarafından bu konuda kendilerine hiçbir vekillik verilmemiştir.

Bitlis'teki devlet memurları, şimdi Taşnaklara karşı tam bir ihtiyatla hareket etmekte ve onların bütün eylemlerini dikkatle izlemektedirler. Geçen yılki Bitlis valileri, yasa ve asayişe muhalif hareket etmemek koşuluyla bütün Taşnakist fedailerin Bitlis'e gelebileceklerini söylemişlerdi.

Ermeni din adamlarıyla Ermenilerin ve Taşnaksutyun üyelerinin karşılıklı ilişkileri konusunda yukarıda söylenen sözleri özetleyecek ve bu ilişkilerin gidişatıyla, gelecekte alacağı şekli dikkate alacak olursak şu kanaata varmak mümkündür: Bu cemiyetin siyasi, zirai işlerle, Meclisi Mebusana seçilecek Ermeni üyeleri konularına karışması, kendisinin Ermeni dinî idaresi üzerindeki önem ve nüfuzuyla orantılıdır.

Taşnakların, Muş gibi dinî idareleri kendi ellerine almayı başardıkları yerlerde, Ermeni toplumunun tüm işlerinde Taşnaksutyun Cemiyetinin eli ve idaresi hissedilir. Meclisi Mebusandaki Muş Ermeni milletvekili, Taşnakların sözünü dikkatle dinler, Muş mahkemelerindeki Ermeni üyeler de Taşnakların isteklerine uygun hareket ederler. Muş Vadisi'ndeki öğretmen ve ihtiyar heyetleri de ister istemez Muş Komitesinin ve vekillerinin kararlarına uyar ve emirlerini uygularlar.

Ermeni köylerine gelince; gerçi bunlar da ara sıra Osmanlı memurlarına yakınıyorlarsa da herhâlde Taşnaklardan kendilerini kurtarmaktan acizler. Diğerleri gibi az çok tereddütle adlarını Taşnak listelerine yazdırıyor ve düşünmekten bile aciz oldukları amaçlar için tehdit ve dayakla gelirlerinden bir bölümünü veriyorlar. Köylülerin önceleri bunlara karşı güven ve eğilimleri olduğunu varsaysak bile, şimdi artık bundan eser kalmamıştır.

Taşnakların yabancı ülkelerle olan ilişkilerine gelince; bu ilişkiler, Meşrutiyet'in ilanından sonra denetim ve güvenlik önlemlerinin kaldırılması ve Ermenilerin yabancı memleketlere rahatça gidip gelebilmeleri sonucunda oldukça gelişmiştir.

Raporuma son verirken Taşnaksutyun Cemiyetinin Cenevre'de Fransızca ve Ermenice olarak basılan programını da size sunuyorum. Bu programın Kafkasya'yla ilgili istekler bölümü önemlidir."

∴

Bitlis'teki Rusya Konsolosluğunun 19 Kasım 1912 tarih ve 63 sayılı diğer raporu:

"Bitlis'te 38, Muş'ta 190, Genç'te beş, Siirt'te iki üyesi olan Taşnak Komitesi (Komite, İttihat ve Terakki Partisiyle birlikte hareket etmek ve İran'da ve hatta Kafkasya'da karşılıklı yardımda bulunmak üzere önceden bir de anlaşma yapmıştı.) İttihat ve Terakki Partisinin düşmesinden sonra anlaşılan Türk çıkarlarının savunmasının sonuçsuz olduğu kanısına vararak Osmanlı Hükûmetine karşı harekâta bulunmak için karar almıştır.

Komite tarafından bu yolda karar alınmasının sebebi; tüm vilayette ardı arkası gelmeyen öldürme ve hırsızlık olaylarıyla, son olarak Van ve Bitlis sınırında bulunan Karkar mevkinde bir Ermeni papazıyla, Okul Müfettişi Rafael'in öldürülmesidir. Bu nedenle Taşnaksutyun Komitesi tarafından Van'da hükûmete karşı yapılan gösterinin haberi buraya da gelmiş ve buradaki Taşnaklar da kendilerini göstermeye karar vererek bunun için uygun bir fırsat bulmuşlardır: Balkan Savaşı'ndaki Osmanlı yenilgileri, Müslümanların Hristiyanlara karşı davranışları ve Ermenilerin genel durumu Taşnakları kıskırtmış ve onlar da başarısız şekilde eylemlere başlamışlardır. 9 Ekim Cuma günü birkaç kunduracı Ermeni, Ermenilerin namazdan çıkacak olan Müslümanlar tarafından öldürüleceklerini söyleyerek dükkânlarını kapattı; fakat, hiç kimse onlara uymadığı için yalnız kaldılar.

Güvenlik kuvvetlerince alınan önlemler sayesinde hiçbir taşkınlık olmadı ve suçlular tutuklandı. Soruşturmalar sonucunda, bunların Bitlis Taşnaksutyun Cemiyetinden olduklarının ve Cemiyetin etkili diğer üyelerinin kıskırtmalarıyla bu yolda hareket ettiklerinin anlaşılması üzerine o üyeler de tutuklandılar.

Taşnaksutyun Cemiyetinin bu hareketi her ne kadar bir sonuç vermemişse de Komitenin eylemlerinin başlangıcı olması açısından, yerel memurlar tarafından dikkate alınmalıdır. Taşnaksutyun Cemiyeti, Karkar'da öldürülen iki Ermeni'nin intikamını Müslümanlardan almak ve memlekette karışıklık çıkarmak için fırsat kolluyor.

Bu iki Ermeni'nin ölümünden sonra Komitenin giriştiği hareketlerden biri de Karkar ve Hizan'da yirmişer kişilik silahlı iki çetenin kurulmasıdır. Bunlar Müslümanları kıskırtmak için bir Kürt'ü öldürdükten ve birkaç gün dağlarda gezindikten sonra gizlenmişlerdir. Bu çetecilerden bir kısmının Van'a geçtiği, bir kısmının da 1903, 1904, 1905, 1906 yıllarında Bitlis'te Ermeni fedaileriyle Osmanlı askerleri arasındaki çarpışmalardan sonra olduğu gibi Muş Vadisi'ndeki Ermeni köylerine çekildikleri söyleniyordu. Muş Vadisi'ne daha geçen sonbaharda gizlice silah nakledilmişti.

∴

Komitelerin tertibiyle hazırlanan ve Ermeni köylülerinin uyruk değiştirme isteklerini içerip yüzlerce mühür ve imzayla Bitlis'teki Rusya Konsolosuna verilen çok sayıdaki dilekçeden biri şöyledir:

“Yukarıda imzaları bulunan bizler, köyümüzde ne kadar mal ve toprak varsa, tamamının, çevremizde bulunan Müslüman Kürtler tarafından zapt edilerek ekilip biçilmekte olduğunu arz ederiz. Perkard ve Kanısatı Kürtleri de düşman olduklarından bize zarar vermekten çekinmiyorlar. Bundan dolayı, yüce hükûmetinizin uyruğuna girmeyi uygun gördük; bundan sonra ancak bu şekilde rahat yaşayabileceğiz. Bu durumda ve Osmanlı yönetimi altında kalacak olursak kesinlikle can güvenliğimiz olmadığından artık burada yaşamımızı sürdüremeyeceğiz. Bundan dolayı, umutsuz ve her şeyden yoksun olan bizler, güçlü Rus Hükûmetinin merhametine sığınarak bu konuda gerekli işlemlerin yapılıp yapılmayacağı hakkındaki değerli görüşlerinizin bildirilmesini dileriz.”

İleri gelen Rus asker ve siyaset adamlarından olup uzun süre Van ve Bitlis çevresinde görevli olarak bulunan General Mayewski tarafından “Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiği” adıyla hazırlanan ve Rusya'da belirli kişiler için bastırılıp dağıtılan kitabın Ermeniler hakkında önem taşıyan bazı parçaları, Ermeni sorunuyla en çok ilgili olan bir hükûmetin, bunlar hakkındaki görüşünü gösterdiği için aşağıya çıkarılmıştır:

“Şehirli Ermeniler son zamanlarda bazı özel huylar edinmeye başlamışlardır. İlkokul derecesinde öğrenim görmüş bir Ermeni bile, izlenen politika üzerinde son derece geniş bilgi sahibidir. Şöhret kazanmak hırsı ve yüksekte atıp tutarak yalnız kendi fikrini beğenmenin yanı sıra bunların hepsinde Ermenilerin bugün politika alanında önemli bir yer edinmemelerinin Osmanlı uyruğunda bulunmalarından ileri geldiği ve Ermenilerin yeniden doğup kendisine yakışan siyasi değeri kazanacağı düşüncesi vardır.

Şehirli Ermeniler ve özellikle de gençler her türlü politikayla uğraşırlar. Bunlarda politikanın bütün inceliklerini bilir görünmek merakı vardır. Ermenilerin yeni nesilleri bütünüyle güzel söz söyleyebilmek hastalığına tutulmuşlardır. Düğün, vaftiz ve cenaze gibi toplumsal ve dinsel törenlerde 20-30 Ermeni bir araya gelince içlerinden bir yığın hatibin çıkıp da söz söylememesi görülmüş değildir. Son kuşak Ermenilerinin hepsinin en önemli düşüncesi, etkili bir konuşmacı olmaktır. Son zamanlarda Ermeni isyancılarının pek çoğu, milletin gerçek isteklerini bilmediklerinden, parlak söz söyleyenlerle onları dinleyenlerden çok çekmişlerdir. Türkiye'deki şehirli Ermeni isyancılar arasında gerçek bir vatansever yoktur.

Ermeni çeteleri kimlerden oluşuyordu? Yurdun esenliğini, kendi ailesini ve dinini savunanlardan mı? Hiçbir zaman! Bunların hemen hepsi, bir şey bilmeyen şehirli gençlerden yani ancak tanınmış komitecilerin parlak sözleriyle alevlenerek genellikle en basit konuyu bile anlayamayacak olan bilgisizlerden oluşuyordu. Çünkü yaptıkları hareketlerle vatandaşlarını huzura değil felakete sürüklüyorlardı.

1895 yılında Ermenilerin büyük kısmı, bu komitecileri, hem milletin kurtarıcıları diye yüceltiler hem de bunlardan vebadan korktukları kadar korktular. Türkiye'deki Ermenilerin, dayanılmaz dedikleri hâllerine dair şikâyetleri, asla şehirli Ermenilere ait değildir. Çünkü bunlar her zaman özgür olmuş ve her konuda çıkar peşinde koşmuşlardır.

Gerek çiftçilik gerekse sulama işlerini bilmeleri sayesinde Türkiye'deki köylü Ermenilerin durumu Rusya'dakilerden daha iyiydi. Ermeni köylülerinin, sürekli olarak Kürt saldırılarına maruz kaldığı düşünülmemelidir. Çünkü gerçek böyle olsaydı, bu bölgede şimdiye kadar hiçbir Ermeni köyünün kalmamış olması gerekirdi. Hâlbuki Ermeni köyleri her zaman Kürt köylerinden daha zengin olmuş ve daha çok gelir elde etmiştir.

Ermeni komiteleri, 1895 ve 1896 yıllarında Kürtlerle Ermeniler arasında öyle bir soğukluk soktular ki hiçbir ıslahat, artık bunu gideremezdi.

Ermeni dinî liderlerine gelince, bunların din konusunda hemen hemen hiçbir çalışmaları yoktur; buna karşılık, millî duyguların geliştirilmesi konusunda pek çok hizmetlerde bulunmaktadırlar. Yüzlerce yıldan beri bu gibi düşünceler esrarlı manastırların suskun duvarları arasında gelişmiştir. Buralarda dinî törenler yapılmak yerine, Hristiyan - Müslüman düşmanlığı yerleştirilmiştir.

Okullar ve kilise okulları da bu konuda din adamlarına çok yardım etmişlerdir. Zaman geçtikçe dinî bağnazlık, yerini millî duygulara bırakmıştır. Ermenilerin kalbinde din duygusu pek az yer tutar. Bunların mezhep inançlarına da diyecek yoktur. Onun için Ermeni komitecileri, papazları pek çabuk kendi halkaları içine almayı başardılar. Türk ve Kürtlere karşı büyük bir nefret beslemeye başladılar. Batılı diplomatlar da kendi görüşlerine göre bu milliyet kavgasından pek acımasızca yararlanmaya kalkışmışlar, Ermenilerin millî duygularını kışkırtarak hiç sıkılmadan Türkiye'de bir Ermeni meselesi yaratmışlardır. Hâlbuki bunların hepsi, Türkiye'nin göz kamaştırıcı mirasından pay almaya yöneliktir. Hristiyanları korumak, insanlığı ve

kanunları savunmak, bunların hepsi, utanmayı gizlemek için birer maskedir. Ermenilerin gerçekten zora düşmeleri Avrupa'nın umurunda bile değildir.

Ermeniler, parlak laflarla galeyana gelip bir daha ayaklansalar ve geçen olaylar kadar zarara uğrasalar, o hatiplerin yüzleri zerre kadar kızarmaz.

1885'te, Avrupa'da ilk kez Ermeni hareketleri duyuldu. Ermeni isyancıları Fransa, İngiltere, Avusturya ve ABD'de toplandılar. Komiteler kuruldu. Fransızca, İngilizce gazeteler yayımlandı. Bu gazeteler millî fikir dersleri ve sözde Türk mezalimi hikâyeleriyle dolduruldu. İşte bu andan başlayarak Berlin Anlaşması hükümlerinin yerine getirilmediği yaygaraları ortaya atıldı. Ermeni propagandası, önce Fransa'nın dikkatini çekti. Basında çeşitli yazılar yayımlanmaya başladı. Saint Denis'de Lusignan'ın mezarı üzerinde gösteriler yapıldı. Fakat açıkça söylenmelidir ki Fransa bundan hiçbir şey anlamadı. Bu milletle hiç ilgili değillerdi; adını duydukları zaman Ararat Dağları'nı hatırlıyorlardı. Londra'da Ermeniler çok daha iyi karşılandılar. Gladstone Kabinesi, memnun olmayanları bir yere topladı, düzene koydu ve onları koruma sözü verdi.

Bu tarihten itibaren komite orada yerleşerek gereken cesareti buradan aldı. Ermeni köylerinin tamamında başlıca iki düşüncenin aşılması gerekiyordu: Milliyet ve istiklal. Komiteciler, uzun süre, bütün Ermeni köylerine gizlice dağılarak bu düşüncenin yayılmasına ve tutunmasına çalıştılar.

Türk Hükûmetinin zalim ve güçsüz olduğu propagandası yapılarak milliyet ve bağımsızlık düşüncesi uyandırıldı. Ermeni hareketinin ortaya çıkması için sadece küçük bir bahane gerekiyordu. Eski İstanbul Patriğinin katogikos seçilmesi, buna güzel bir fırsat oldu.”

5. Silah, Cephane ve Bomba Tedariki Konusunda Komite Şubeleri Arasındaki Yazışmalar

Komiteler, şubelerinin silah, cephane ve bomba gibi ihtiyaçlarının tamamlanmasını ve gerektiğinde, verilecek emir üzerine, her yerde aynı anda harekete geçilebilmesi için lüzumlu araç ve gereçlerin hazırlanmasını unutmuyorlardı. Buna dair belgelerden birkaçı aşağıdadır:

Armaş,* 18 Kasım 1914

İstanbul Hınçak Şubesine

Emriniz gereğince, arkadaşlarımız, aracılığınızla silah satın almak istemektedir. Silahların değerini bilmek istiyoruz. Birinci üç bilezikli Martin, ikinci mavzer tabancası, üçüncü kırma çifte tam çakmak, dördüncü Amerika

---

* Armaş: İzmit - Merkez ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Akmeşe. Akmeşe'de Ermenilerin bir ruhban okulu ve manastırı vardır. Buralarda yapılan aramalarda, tahrip gücü yüksek birçok bomba ve büyük çapta silah ele geçirilmiştir.

smith kırma tabanca ve beşinci brovning olmak üzere toplam fişekleriyle birlikte iki yüz adet.

Taşnak Komitesi propagandacıları buraya geldiler, hâlbuki Hınçak propagandacılarından hiçbiri henüz gelmedi.

Kurul adına

Başkan	Başkâtip
H. Melidosyon	Rahip Bogos Kalemryan

∴

Bahçecik,⁷⁵ Haziran 1913

Sayın Arkadaşım Cangülyan

Yanınıza gelen arkadaşımız Ardaşez Kimiloyan, iyi cinsten güzel bir silah almak üzere size başvuracaktır. Kendisine gereken yardımın yapılmasını rica ederiz. Kendisi buranın muharip çete reislerinden olduğundan güzel bir silaha sahip olmak istiyor. Silah parasını da faizle almıştır.

Bahçecik Yönetim Kurulu adına

Başkan	Başkâtip
Pos (Alu)	Farhat

∴

Bahçecik, 19 Mart

Hınçak Komitesi İstanbul Şubesine

Yanınıza gelen arkadaş Adom Amadoni, silahlar hakkında sizinle görüşecektir. Kendisine gereken kolaylığın gösterilmesini rica ederiz. Kendisine 8 Osmanlı lirası verilmiştir. 3 Martin Hanri alacaktır. Kalan para için gereken ödeme süresinin verilmesini rica ederiz.

Hınçak Komitesi Bahçecik Yönetim Kurulu adına

∴

Kayseri, 14 Mart

Arkadaş,

... tekrar ederim. Silah işiyle (faal) meselesi, en son (Mezbak) büyük yortunun ilk haftasına kadar çözümlenmeli ve silahlar mümkünse daha önce burada bulunmalıdır. Çünkü Taşnaksaganların hem silahları hem de faal

⁷⁵ Bahçecik: Kocaeli merkez ilçesine bağlı bucak.

üyeleri geldi. Bizden daha çok hazırđırlar. Oradan usta getirmezsın kesinlikle birkaç tane boş dinamit getir. Burada yapan ustayı buldum. Azdan çok anla, burada ustalar da vardır, epeyce hazırlanmıştış.

... çeteye aldım, denendi. Yerli barutu iyi oluyor, düzenli kimyevi maddeyle yapıłırsa eşsiz olacaktır. H. K. tarihinden 30 gün önce İstanbul'a gelmek üzere Kayseri'den iki arkadaşıyla yola çıktık. İstanbul'daki malların işimize yaramayacağını anladık. Şimdilik Konya'dan biraz aldık. Lütfen büyük kundaklı mavzerlerin ve diğerlerinin fiyatlarını bize bildirin. Adresi, Konya'da Mecidiye Hanında K. K. Taşçıyan vasıtasıyla R. Sisilyan diye yazınız.

∴

Kayseri, 28 Ocak

Komitenin İstanbul Şubesine

Evrak sahibi, şubemiz üyelerinden 115 numaralı Sisilyan ile 116 numaralı Jamkoçıyan'ı 150 lirayla yola çıkarmayı başardık. İşe yarayacak her cins silahla dinamit alacağız. Sözü uzatmaya gerek yok, siz orada gereğinin yapılmasına bakınız; satın alınacak bomba ve silahlarla birlikte bir de yetenekli, çalışkan bir arkadaşın en kısa zamanda gönderilmesini tekrar rica ederiz.

Başkan

Başkâtip

Klişe

Asob

∴

İlıca,⁷⁶ 25 Aralık

H.S.T. Komitesi İstanbul Şubesine

Arkadaşlar;

... silah meselesinde yararlı hiçbir önlem alınmadı. Ziraat Bankası, tohumluk vermemiş olsaydı alınacak paranın 1/3'ünü silah almak amacıyla harcamak düşüncesindeydik.

Burada etrafımız Türk köylüleriyle çevrili olduğundan, mutlaka silahlanmalıyız. Mümkünse bize taksitle silah veriniz.

Kurul adına

Birinci Başkan

Başkâtip

Başkan

Rahip Vahan Miğirdıçyan

Merker Portakalyan

S. Bakıryan

∴

---

⁷⁶ İlıca: Erzurum'a bağılı ilçe.

Kiğı - Kasaba, 23 Ocak

Murat,

Silah meselesi bizi en çok uğraştıran konulardan biridir. İdarelerimizde bulunan Hınçak çetesi üyelerinden çok azı silahlıdır. Fikren komitecilik, eylem olmadıkça hiçbir işe yaramaz.

S. Lays Alayı adına

Başkan

Vahan Zeytunluyan

Başkâtip

K. Postacıyan

∴

Kiğı, 31 Ocak

Hınçak Komitesi İstanbul Şubesindeki Sevgili Arkadaşlara,

Haço'dan kalanları bırakalım, rahipliğini alalım. Bu adam, Antranik gibi Taşnaksutyun Komitesinin adetâ bir komutanı oldu.

Biz bu tür boşboğazlarla ölçüşmek istemeyiz. Silaha büyük ihtiyacımız vardır. Para hazırdır. En önemli mesele, silahların buraya ulaştırılmasıdır. Bu konuda dikkatinizi çekerim.

Kurul ve Başkan adına

L. Mardirosyan

∴

Adapazarı, 21 Mart

Murat,

Sevgili kardeşim, Bahçecik Şubesinin örgütlendiği köyler için bize henüz başvurulmamıştır. Silah tedarik eden heyetin faaliyetleri hakkında şikâyetler geliyor. Bu heyetin ne sıfat ve yetkiyle hareket ettiğini bilmek istiyoruz.

Kurul adına

Başkan

Krog

Başkâtip

M. Terziyan

∴

Erzurum, 1 Mart 1914

S.T.H. Komitesi İstanbul Şubesine,

... 92 çeteleri

308 kişiden oluşan komite, oy çokluğuyla Erzurumlu avukat K.'yi üye olarak delegeler kuruluna seçti. Silah meselesini unutmayınız.

Kurul adına

Başkan

Başkâtip

Mardik

Haseta Damyans

∴

Tercan,⁷⁷ 6 Aralık

Hınçak Komitesi İstanbul Merkezine

Arkadaşlar;

Belgenizle gelen arkadaş S. Yeretsiyan (Şirvan) burada bütün teşkilat bölgesini denetleyerek maddi ve manevi kuvvetimizi gördü.

Şubemizin eşyası, şimdilik 60 büyük musin, iki Rus sürmeli, üç revolverden ibarettir.

Kurul adına

Başkan

Başkâtip

K. Dacat

K. Selak

∴

İzmit, 14 Nisan 1914

Sevgili Arkadaşlar,

Belgenin sahibi İzmit çetelerinin reisidir. Kendisiyle tanışabilirsiniz. Çeteleri daha iyi duruma getirmek için gereken talimatı verebilirsiniz. Adı Kolpank'tır. Ben de Bahçecik'e hareket ettim. Merak etmeyiniz.

Mikail Pantuht

6. Komitelerin Dâhilî Teşkilatları

Komitelerin dâhildeki teşkilatı; siyasi muharip çeteler, köy çeteleri, esnaf cemiyetleri, ihtiyat çeteleri ve aydın cemiyetleri şeklindeydi.

Siyasi takımlar da iki grup olup bunlardan biri savunma diğeri saldırı için gerekli eğitimi almıştı.

---

⁷⁷ Tercan: Erzincan'a bağlı ilçe.

Her köyde, seyyar çeteleri denetlemek, fedailerin çeşitli ihtiyaçlarını gidermek, bir yerden başka yere nakillerini ve gerektiğinde kaçmalarını sağlamakla görevli, 45-50 yaşlarında beş ila sekiz kişiden oluşan deneyimli, güvenilir heyetler bulunuyordu.

Seyyar müfrezelerden başka her köyde; 30-50 kişiden oluşan muharip müfreze, yardımcı müfreze, silah ve cephane sağlayacak müfreze ve mektupların, yazıların alınıp verilmesini sağlamak için kadınlar müfrezesi bulunuyordu.

Doğu illerinin ıslahatı hakkında Ermenilerin görüşlerini bildirmek ve bunu savunmak üzere Katogikosun görevlendirdiği Bogos Nubar, beraberindeki heyetle Avrupa başkentlerini dolaştığı sırada bütün komiteler de bu meselelerle uğraşıyordu.

Çalışmaların en önemli bölümü, Meşrutiyet'ten sonra Mısır'da Bogos Nubar'ın başkanlığında, yalnızca Ermeni halkının maddi ve manevi ihtiyaçlarının kolayca sağlanması için okullar, yetimhaneler açmak, tarım işlerini düzeltmek, çiftçiler için yardım sandıkları kurmak gibi işlerle uğraşmak amacıyla kurulan Ramgavar (Halkın Hakları) Partisine düşüyordu. Ramgavar Partisinin mensupları, Ermenilerin ileri gelenlerinden ve yazarlarından oldukları için yaptıklarının ve girişimlerinin halk üzerindeki etkisi doğal olarak mevkileriyle orantılıydı. Genel merkezi Mısır'da olan bu parti ıslahat meselesinde ve komitelerin birleşmesinde çok büyük roller oynadı. Bu partinin, komitelerin, ıslahat sorunu için birlikte çalışmaları gerektiğine dair teklifine, İstanbul Şubesinin verdiği cevapta şunlar söyleniyordu:

5-20 Mart 1914

Sayı 55

Ramgavar Partisi İskenderiye Şubesine

Arkadaşlar,

24 Ocak 1914 tarihli mektubunuzu aldık. İstanbul Merkez Şubesi hakkındaki düşüncelerinizden dolayı teşekkür ederiz.

1. Silah sorunu, önemli bir iştir. Bunun önemini kimse inkâr edemez.

2. Delegeler Meclisinin kararına göre, merkez şubemiz, iç tüzüğün istisnai bölümüne istinaden haklarının korunduğunu savunur.

Hınçak Komitesiyle aynı düşünce içinde birlikte çalışmak hepimizin amacıdır. Merkezimiz şimdiye kadar bunun için çalışmıştır, bundan sonra da bu konu üzerinde çalışmaya devam edecektir. Veragazmiyal Hınçak Komitesiyle birleşmek zor bir şey değildir. Zira aramızda anlaşmazlık doğuracak bir şey yoktur.

Bugünkü durumda bizim için her şeyden önce birleşmek ne kadar gerekliyse, ortaklaşa çalışmak da o kadar gereklidir.

Ramgavar ve Hınçak komitelerinin yetkili kurulları bu amaca ulaşmak için Taşnak ve Veragazmiyal Hınçak komiteleriyle görüşüp onları teşvik etmelidir.

Ramgavar Partisi İstanbul Merkez Şubesi

Başkan

Kâtip

Diran Kilikyan

Haçik İngilizyan

7. “İslahat Sorunu” Dolayısıyla Taşnaksutyun Komitesinin Şubeleriyle Yazışmaları

Cenevre’de Troşak Gazetesi Yazı İşleri Kuruluna

Arkadaşlar,

7 Temmuz tarihli kartınızla Mikail’in iki telgrafını aldık. Birinci telgrafta gelemeyeceğini bildiriyor, ikincisinde de “Bir haftaya kadar memlekete gelmek üzere hareket ederim” diyor. Acaba giden kendisi midir? Nereye gidecek? Erzurum’a mı İstanbul’a mı? O, İstanbul’a varıncaya kadar bu hususlar tarafımızdan bilinemeyecektir.

Tutanağı bugüne dek alamadık. Arkadaşlar cuma ya da cumartesi günü yola çıkacaklar. Bunun için raporu onlara vermek en iyi tedbir olacağından bu konuda acele hareket etmek lazımdır. Erzurum’dan Arşen Derohannesyan’ın gönderdiği mektubu aldık. Kendisi, eylülde gitmeyi uygun buluyor. Müfettişler yol hazırlığındadır. Ermeni memurları için yapılan öneri başarısızlığa uğradı. Çünkü İttihat ve Terakki Partisi, buna şiddetle karşı çıkıyor. Vestenenk çok uğraşıyor; fakat, umut yoktur. İster istemez kabul edeceklerdir. Daha önce “Eski Ermeni Tarihi” hakkındaki yazımıza kısaca “Bizim beklediğimiz bu değildir.” cevabını verdiniz. Biz de yazarın direktmesi üzerine yeniden yazmak zorunda kaldık. Yazdıklarımızı kabul edip etmediğinize dair lütfen cevap veriniz.

∴

İstanbul

2-15 Temmuz 1914

Şam Merkez Komitesine

Arkadaşlar,

Sevizinci Genel Meclise ilişkin bilgileri içeren 6 ve 16 tarihli kartları aldık. Bugüne kadar delegelerinizin kimler olduklarına ve yola çıkıp çıkmadıklarına dair hiçbir bilgi alamadık. 9 Haziran tarihli mektubunuzu H.E.H. ve Aredeluyan’ın “Partesraert” için ısrarını göz önüne almak mümkün değildi. Zaten 15 Temmuzda Matmazel Garinyan’a telgraf çektik. Bununla birlikte bu sorun kapanmıştır. Müfettişler yol hazırlığındadır. Ermeni memurlar hakkında görüş birliği sağlandı. Ermeni listesi suya düştü. Çünkü

İttihatçılar şiddetle karşı çıktılar. Özellikle komitenin, Felemenklilerin tercih edilmesi hakkındaki görüşlerine şiddetle karşı çıktı. Fakat er geç başlarını eğeceklerini umuyoruz. Kitaplarla birlikte gönderilen beş adet talimatı kuşkusuz aldınız; bunları kesinlikle gizli tutmalısınız. İstanbul'a ulaşan delegelerimiz cumartesi günü yola çıkacaklar. Mecliste tam çoğunluk sağlanması için olanaklar elverdiğince çalışıldı. Dört kez çağrı yapıldı ve son saatte de telgraf çekildi. Yayınlarıyla tanınan Firiz, yakında şehrinize gelecektir. Kendisi devamıza inanmış bir taraftarımızdır. Onunla dost olunuz. Tarih incelemelerinde bulunmak üzere eşyle birlikte bir yıl orada kalacaktır. Başka amaçları da olabilir. Kendisine her türlü yardımı esirgemeyiniz. Fakat teşkilatımız hakkında temkinli davranmanız uygun olur.

Batı Yönetim Bürosu

∴

İstanbul

H.H.T. ABD Merkez Komitesine

23 Haziran, 6 ve 13 Temmuz tarihli mektuplarınızı aldık. Meclis Yönetim Kurulu üyelerinin çoğunluğu genel meclis toplantısına gitmiş olduklarından ancak mevcut meseleler hakkında yanıt verebiliriz.

1. Arkadaş "Vratsyan" cumartesi hareket etti. Kendisiyle ilgili belgeleri bir paket içinde, birkaç güne kadar gelecek arkadaşlardan biriyle size göndeririz. Diğer belgeleri de postayla göndereceğiz.

2. Arkadaş Arsen Ohannesyan (Arsen Mikailyan) ABD'ye gelmeyi düşünmektedir. Fakat bazı sorunların incelenmesi için memlekete gitmiş olduğundan cevabı gecikti. Erzurum'dan mektubunu aldık. Oradan Muş ve Van'a geçecektir. Eylülde hatta ağustosta ABD'ye gidecektir. O arkadaş güvenilirdir; siz de güvenebilirsiniz. Biz de ABD'ye hareketinde daha çok gecikmemesi için, bugün Muş'a, kendisine yazdık.

3. Tamzara'nın Çahdak alt komitesi için gönderilen biri 22, diğeri 26 liralık iki çeki aldık. Daha parayı tahsil etmedik. Fakat hemen yarın oraya gönderip cevaplı makbuz senedini isteriz.

Tamzaralılar bu yoldaki hareketleriyle, kuşkusuz komite teşkilatı aleyhinde bir adım atmış oluyorlar. Bunu göz önüne almanız gerekir. Önceki paraların başına neler geldi? Gürün'e de gönderildi. Çemişkezek için Parnak'a ağır bir mektup yazdık. Bu adam, o işten sorumludur. Daha önce, elde olmayan nedenlerin olduğunu duyduk; hâlbuki şimdi gönderiyorlar. Bilmem neye dayanarak Zovok'u anıyorsunuz?... Bu meseleler hakkında delegeniz genel mecliste kuşkusuz özür dileyecektir. Artık bunları her mektupta yineleyerek yazmamanızı rica ederiz.

Doğrusunu söylemek gerekirse, birçok mektubunuzda ciddiyet yoktur. Hele beyannamelerinizde kullanılan dil, hiç hoş gitmiyor. Özellikle 1 Haziran

tarihli mektubunuz dikkat çekicidir. Buna cevap bile vermeyeceğiz. Söz konusu ettiğiniz sorunlar Mecliste incelenecektir.

4. Gönüllüler kendi kendilerine memleketlerine gidebilirler. Gerekirse kendi paralarıyla bile giderler. Bu konuda hiçbir şey yapılamaz. Genel müfettişlerden Hoff,⁷⁸ bugün hareket etti. Vestenenk de on güne kadar hareket edecektir. Bugünlerde durum çok karışık. Çünkü hükûmet, gerek yetki gerekse memurlarla ilgili görüşünü kabul ettirmek için çok sıkı çalışıyor. Başvurularımız, birtakım yardımlar ve özellikle Felemenklilerin savunması sayesinde bazı önemli izinler alınabildi. İttihat ve Terakki, memurların yarı yarıya olması ilkesini kabul etti. Hoff, yanına üç Ermeni, iki Rum ve üç Türk (biri görünürde Kürt), Vestenenk ise iki Ermeni almıştır.

∴

Doğu illeri ıslahatının biçimi ve müfettişlerle emirlerine atananların durumu netlik kazandıktan sonra, buna komiteler tarafından Ermenilerin bir başarısı ve özerkliğe doğru ilk adım süsü verilerek Katogikos tarafından Bogos Nubar'a ve ondan da Sazanof'a kutlama telgrafları çekildi.

Patrikhane, iki genel müfettişin görev bölgelerindeki piskoposları, dinî liderleri görevlerinden alarak yerlerine komitecilikle ün kazanmış, Ermeni milliyetçisi ve hükûmet aleyhtarlığıyla tanınan ve yabancı dil bilenleri atadı. Taşnaksutyun Komitesi de merkezini Erzurum'a taşımaya ve büyük kongresinin orada yapılmasına karar verdi. Komiteler müfettişler sorunu üzerinde çalıştıkları zamanlarda bir yandan da suikast planları hazırlamakta, içeride, özellikle başkentte ayaklanmalar çıkarmaya çalışmaktaydılar. Bunlardan Hınçak Komitesi, Rusya'ya, Kafkasya'ya bazı önemli kişileri göndererek İstanbul'da çıkarılacak ayaklanmalar için yardım toplamaya başladı. Öte yandan da Hınçak'ın en etkili kişilerinden Sabah Gülyan, Mısır'da Sadık Bey ve Şerif'le anlaşarak hükûmeti ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyetini devirmek ve askeri elde ederek ayaklanma çıkarmak için pazarlığa girişti. Karamaz⁷⁹ adındaki Kafkasyalı komiteci, Bulgaristan'dan, Romanya'dan yanına aldığı bir iki başıboş adamla, hükûmetin ileri gelenlerinden bazılarını suikast düzenlemek üzere İstanbul'a geldi. Elde edilen yazışma evrakları sayesinde planlar vaktinde ortaya çıkarıldı ve kendileriyle birlikte burada bu işi idare edenler tutuklandı.

Bu sıralarda Birinci Dünya Savaşı başladı. Ermenilerin bundan sonraki çalışmaları iki bölüme ayrılır:

⁷⁸ Hoff: Doğu Anadolu vilayetlerinde görevlendirilecek müfettişler için büyük devletlerin elçileri tarafından önerilen adaylar hakkında gerekli tahkikat yapıldıktan sonra Hariciye Nezaretine Lahey ve Stockholm Büyükelçiliklerinden gelen cevaplar değerlendirilmiş ve Norveç'ten Binbaşı Nicolas Hoff ile Hollanda'dan Vestenenk'in bu işte görevlendirilmesi Meclisi Vükelada yapılan gizli bir toplantıda kabul edilmişti. Rusya ile varılan anlaşma gereğince; Van - Bitlis - Harput ve Diyarbakır bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff, Trabzon - Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollandalı Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Vestenenk, Dâhiliye Nezaretinin 28 Nisan 1914 tarihli tezkeresiyle atanmışlardır. Türkmen; s.33-53.

⁷⁹ Karamaz: Kafkasyalı Karamaz kod adıyla biline Mateos Serkisyan'ın eylemleri için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.III, IV.

1. Osmanlı Hükûmetinin seferberlik ilanından savaşın başlamasına kadar geçen süre içindeki faaliyetleri,

2. Savaşın başlamasından bugüne kadar olan faaliyetleri.

Osmanlı Hükûmeti, 21 Temmuz 1914 tarihinde seferberlik ilan etti. Aynı gün Taşnaksutyun Komitesinin İstanbul merkezinde sıra dışı bir faaliyet görüldü. Komitenin reisleri toplanarak taşra şubelerine şifreli talimatlar veriyorlardı. Hınçak, Ramgavar ve Veragazmiyal komitelerinde de benzer çalışmalar görülüyordu. Aslında ıslahat meselesi dolayısıyla ittifak eden bu komiteler, aralarındaki birliği bugünlerde daha çok korumaya özen gösteriyorlardı. Taşralara verilen talimat “Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı askeri çekilirse, her yanda birden eldeki araçlarla ayaklanılacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, komuta binaları bombalarla havaya uçurulacak, yakılacak, hükûmet kuvvetleri içeride oyalanacak, ikmal kollarına baskınlar yapılacak; aksine Osmanlı ordusu ilerlerse Ermeni askerleri, silahlarıyla Ruslara katılacak ve birliklerinden firar ederek çeteler oluşturacaklar.” şeklindeydi.⁸⁰

Komiteler, böylece şubelerine emirler gönderdikleri sıralarda, kendisine Ermeni milletinin siyasi temsilcisi süsünü veren Patriğin başkanlığında, Osmanlı Hükûmetinin de savaşa katılması hâlinde, Ermenilerin alacakları tutum ve davranışı belirleyip tartışmak üzere, Patrikhanede, Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar, Veragazmiyal Hınçak ve Ermeni Millî Meclisinin çeşitli komitelere mensup üyelerinden oluşan bir meclis toplandı. Burada Patrik, durumu anlattıktan sonra, komitelerin oylarına başvurdu.

Hınçak Komitesinin temsilcileri kayıtsız şartsız görüş bildirmekten mazur olduklarını, Taşnaksaganlar ise durumun gelişmesini bekleyip şimdilik bir görüş bildiremeyeceklerini söylediler! Bununla birlikte kendi çıkarları için olanca güçleriyle çalışmaya başladılar.

8. “Seferberlik” Hakkında Taşnaksutyun Şubeleri Arasındaki Yazışmalar

Balkan Komitesine

12 numaralı mektubunuzu aldık. Bizimle sürekli ve düzenli ilişkide bulunmak istediğinizden kıvanç duyduk; fakat, yazdıklarımıza süratle cevap vermekte gecikmemenizi rica ederiz.

Genel Meclisin önemli kararlarından biri de Taşnak Komitesi merkezinin memleket dâhiline alınması ve Ermenistan Yönetim Merkezinin kuvvetlendirilerek batı yönetim merkezine dönüştürülmesi hakkındadır. İstanbul’da, yalnız doğu yönetim kısmı bulunacak. Yöneticilerimiz, düşmanın gücü konusunda yanılıyorlar. Bugün Kafkasya’da yarım milyonluk bir ordu emre hazır beklemektedir.

∴

⁸⁰ Komiteler tarafından taşralara verilen bu talimat hakkında bk. a.g.e.; C.I.

İzmir Komitesine

Arkadaşlar,

Size siyasi olaylara dair haberleri zorlukla verebileceğiz. Bu savaşta, memleketimizin ne olacağını bilemiyoruz. Görünüşe göre, hükûmetin uygun bir zamanda tarafsızlığını bırakacağı anlaşılıyor. Hazırlıklarını hızlandırdı. Savaş sırasında alacağımız durum biliniyor. Her bir Ermeni seferberliğe şiddetle karşı koymak zorundadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bu savaşa katılması, izlediğimiz politikaya tamamıyla aykırıdır. Haber aldığımıza göre, Ruslar Kafkasya'ya büyük kuvvetler yığmışlardır. Şu hâlde, doğu illeri büyük bir tehlike karşısındadır. Son olaylar nedeniyle alt komitelerin üyeleri eksilmiştir. Yeniden birkaç üye çağırıp heyeti tamamlamamız gerekir. Sık ve düzenli olarak mektup yazınız. Mektuplarınızı şimdilik Azadamlar vasıtasıyla Kayloz adresine gönderiniz.

∴

Mısır Komitesine

Arkadaşlar,

Delegeniz yerine ulaştı. Ondan gerek Genel Meclis gerekse memleketin durumu hakkında bilgi alabilirsiniz. Buradaki resmî çevreler genellikle savaştan yanadır. Doğu sınırında Almanlar başarılı olurlarsa, o zaman savaş kötü bir duruma girer. Yazık ki bunu anlamadılar.

Haber aldığımıza göre Kafkasya'da Ruslar büyük kuvvetler yığmışlar. Bundan dolayı onlar da harekete hazırdılar. Bugünlerde savaş istekleri biraz azaldı. Bunun başlıca nedenini Bulgaristan ile Romanya'nın anlaşmalarında aramalı. Bu zor durum sırasında komitenin dışarıdaki heyetleri daha çok çalışacaklardır. Bugünkü durum ne denli kötü olsa, yine de üzüntüye yer yoktur. Hoff Van'a varır varmaz yeniden İstanbul'a geri gönderildi. Mektupların açılması olağan bir hâlde geldi. Yavaş yavaş eski uygulamalar geri dönüyor. Paralarımız doğu bankalarında kalıyor. ABD ve başka yerlerde gidecek olan arkadaşlar burada tutuklanıyorlar. Yanınızdaki paraları hemen bize gönderiniz ve aylık taksitleri düzenlice toplamaya çaba gösteriniz.

∴

Perak* Komitesine

Arkadaşlar,

27 Temmuz tarihli mektubunuzu aldık. Lernasarlılar* hakkındaki şikâyetlerinizde haklı olsanız da onlarla ilişkinizi kesmemelisiniz. Çünkü, karışık ve teşkilata aykırı bir durum ortaya çıkmış olur. Biz özel bir mektupla onlara gerekli uyarıda bulunuruz. Görünüşe göre, seferberlik telaşıyla örgüt

* Perak: Vilayet merkezlerinden birine verilen ad.

* Lernasar: Vilayet merkezlerinden birine verilen ad.

yüzüstü kalmış. İşlerin görülmesi ve düzenlenmesi için askerlik yaşı dışında olanlardan bir heyetin oluşturulması, övgüye değerdir. Panalı merkeziyle diğer yerlerde de aynı etkiler sebebiyle bir şaşkınlık yaşanmış; fakat, teşkilatın böyle zamanlarda kuvvetli bulunması gerektiğinin bildirilmesi üzerine onlar da sizin gibi hareket etmişlerdir. Siz gerekeni yaptınız. Büyük bir kıvançla, diğer yerlerde sizi örnek olarak göstereceğiz. Ara sıra haber vermeye gayret ediniz. Uygun olduğunda biz de yazarız. Olaylar hakkında Lernasar'dan haber alırsınız.

Sekizinci genel meclis, savaş bunalımına karşın tam bir başarıyla sona erdi. Arkadaşların bir bölümü dağılmıştır. Sansür çok sıkıdır. Verilen haberlerin üçte ikisi yalan yanlış. Bir iki günden beri bir Fransızların yenilgisi haberi dolaşıyor. Eğer bu başarısızlık devam ederse düşmanlar artık durmayacaklardır. Selamlar.

∴

İstanbul
19 Ağustos 1914

T. Şubesindeki Arkadaşlarımıza

Savaşın ağırlığı kuşkusuz Osmanlı Devleti'ni de baskısı altına aldı ki, seferberlik ilan edildi. Tüm milletler birbirine girdi. Osmanlı Devleti'nin de bu savaştan bir pay alacağı açıktı. Özellikle orada bu yolda uğraşan kişiler de eksik değil. Vahan, Rusya'dan Van'a geliyor. Aram da aynı yoldan bugün Van'a hareket ediyor. Bakalım bir yer alabilecekler mi alamayacaklar mı? Durum günden güne değişmektedir. Hepsini o tarafa gönderiyoruz. Liyej'i Almanlar almadılar, Fransızlar Alsas'a girdiler. Sansür pek sıkıdır. Gazetelerden bir şey anlayamazsınız. Biz de burada savaş hakkında çok fazla şey duymuyoruz.

∴

ABD Komitesine

10 Ağustos tarihli mektubunuzu aldık. Genel meclis hakkında ayrıntılı bilgi vermeyi gerekli görmüyoruz. Veratsiyan kardeşimiz gerekli tebligatı yapmak üzere hemen yanınıza gelecektir.

Arkadaş ...'in de bugün yarın buraya gelerek onunla birlikte yanınıza hareket edeceği haberi alınmıştır. Daha önce de bildirildiği gibi Türkiye'deki büromuzda bulunan üyelerin çoğu Ermenistan'dan olacaktır. İstanbul'dan ancak üç üye bulunacaktır. Bundan sonra haberleşmenin ne şekilde yapılacağı, bütün şube üyeleri yakında burada bulundukları zaman size bildirilecektir. Savaş, Osmanlı Devleti'ni çok etkiledi. Savaş eğilimi çok büyüktür. Resmî çevreler düşmanın gerçek kuvveti hakkında asla bilgi alamamışlardır. Hâlbuki Rusların Kafkas sınırında büyük bir ordusu vardır. Önemli haberleri hemen bildiriniz.

∴

İstanbul
2-15 Temmuz 1914

Doğu Komitesine

Arkadaşlar,

Dört mektup yazmış olduğumuz hâlde hiçbirine cevap alamadık. Acaba mektuplar elinize geçmiyor mu? Yoksa siz, mektup yazmayı önemsemiyor musunuz? Bu konu açıklanmalı. Yeniden faaliyete geçeceğimizden her sınıftan birçok arkadaş toplamak gerekir. Biz Osmanlıdan ve Batılı Ermenilerden yaklaşık 13 yerden faal arkadaşları davet ettik. Bunlardan pek azı gerçek bir istek göstermektedir. Çoğu danışman üye olarak katılıyor. Siz de aynı şekilde hareket etmelisiniz.

Navahankesed, Aykesdan, Çarapert, Karin, Mergasdan, Büyük Patson, Vosnanagap ve Holi* gibi önemli yerlerden mutlaka arkadaşları çağırınız. Dostlarla yetinmeyiniz. Zamanın önemi göz önüne alınmalı. Sarosdan, birçok arkadaş toplamaya çalışacak, çalışkan arkadaşlar çağırmayı da unutmayacak. Bu yörede bulunan arkadaşlardan büyük kısmı Erzurum'a doğru hareket ettiler. Bir kısmı da bir haftaya kadar yola çıkacaklardır. Siz de geç kalmayınız. Arkadaşları telgrafla çağırarak hemen istenen yere doğru yola çıkarınız. Bu konuya özellikle dikkatinizi çekeriz. Marzabanlarla* birçok arkadaşın daha önce yola çıkmış olmaları muhtemeldir. Fakat onların daha güçlü ve yetkili olmalarına çalışılmalı. Uluslararası sözleşmelere uymaya çalışıyorlar. Belki bu yolla, Ermenilerin de durumları bir dereceye kadar düzelir. Bundan sonra yeni emirler daha iyi koşullar altında ulaşabilir. Artık bundan sonra, daha düzenli haberleşmeye çalışacağınızı umuyoruz. Selamlar.

9. Savaşın Önce Dışarıdaki Ermenilere Hitaben Yayımlanan Bildiriler

İçeride bu şekilde önlemler alınırken dışarıda da Ermenilerin alacağı durumla ilgili yayınlar başladı. İlk önce, Meşrutiyet'in ilanından beri İstanbul'da özgürce gezen, her yerde saygı gören Taşnaksutyun reislerinden ve Kafkasya firarilerinden Agnuni (Malumyan), İstanbul'dan ABD'de yayımlanan Asparez gazetesıyla Ermenilere hitaben şunları söylüyordu:

İstanbul
1 Ocak 1914

ABD'deki Ermeni Göçmenlerine

Siyasi fırtına, düşünmekten bile korktuğumuz dünyayı saran fırtına başladı. O artık geçmişte çekindiğimiz bir korku değil bugün acı bir gerçek oldu. Bu tehlikeli fırtınanın bir ucu Ermenistan'da, bizim toprağımızdadır. O Ermenistan'daki harap kulübeler, akşamın hafif rüzgârına bile dayanamamakta.

* Komite tarafından İzmir, Erzurum, Elazığ ve diğer yerlere verilen adlar.

* Sınır koruyucularına verilen ad. Burada genel müfettişler denmek isteniyor.

Ermenistan ve Lehistan. İkisi de yaslı, ikisi de üçer parçaya ayrılmış, ikisi de özgürlük ateşiyle yanıyor, ikisi de bugün birer savaş ve kavga alanı, bu demir gibi savaş iki suçu birden işliyor. Savaşanları biçiyor, suçsuz ve silaha sarılmak gibi bir suç da işlememiş olan toprağı çöle çeviriyor. Suçsuz olmasına rağmen onu ayaklar altına alıyor, yıkıyor.

Topraklar hayat veren çiğ damlacıkları yerine ölü kanları emiyor; son damlasına kadar kan içiyor. ABD'deki Ermeni kardeşlerim; sizin yüreğinizin de bu dehşetli fırtınaya tutulduğuna inanıyorum. Uzaktan duyulan belli belirsiz sesler için sizin de acıyla yandığınızı bilirim. Belki bu benzeri görülmemiş olaylar karşısında yasa kapılırsınız. Hakkınız var. Evet, Ermeni tarihinde şimdiye kadar, bu denli korku salan olaylara rastlanmamıştır; fakat, muallakta kalan uluslararası sorunların çözümleneceğı bu olağanüstü günlerdeki kadar da umutlarımıza bağlanmamıştık.

Şimdiye kadar, kötü olaylar gördük; fakat umut yok, umut görmedik. Yaşamımız, düşüncemiz, bedenimiz artık korkulara alıştı; fakat, daima umutlarımıza hasret kaldık. Her türlü mahrumiyete rağmen, Ermeniliğe özgü metanetle artık dayanalım, ikinciye de tam bir istek ve özlemle kucaklayalım. Umutlarımızın gerçekleşebileceğı dönemdeyiz. Onların acılarına katlanalım, oyalanmayalım.

Bu büyük tehlike, daha doğrusu bu büyük kanlı savaş karşısında sıkı duralım. Siz, ey yabancı ülkelerdeki kimsesiz Ermeniler; dikkatinizi bize çevriniz, rahmet ve şefkat meydanı olan savaş alanına bakınız, o sizin yurdunuzdur. Ona kalbinizi, gücünüzü, paranızı, kısaca tüm yaşamınızın kazancını veriniz. Her zaman ana ve babanıza, ailelerinize, köylülerinize, tüm Ermeni yurduna teşvik edici sözler yazınız. Özellikle, böyle günlerde o vatan, bütün evlatlarının gücüne, sevgisine, kalbine, çabasına muhtaçtır.

Sağlam durunuz Ermeniler; acı ve kara haberin önünde yenik düşecek bir zaman değildir; uzaktan, yakından gönül kırıcı umutlar yine uyusukluk ve gevşeklik doğururlar. Böyle haberlere karşı isyan ediniz. Her yerde, her gün evlerinizde, toplantılarınızda tanıdığınıza, yabancılara, "Ermeni yaşayacak, baki kalacak, özgürlük sabahının gül renkli doğuşunu görecek." deyiniz. Çünkü o, düne kadar bunun uğruna yavrularını şehit verdi. Geçmişte ve bugün verdiğimiz kurbanlarımızla, kurulacak uluslararası adalet mahkemesi önünde hesap verileceğı sırada, biz de insanlığa yakışan hayatı, başkalarının sahip olup da bizim senelerdir mahrum bırakıldığımız haklarımızı isteyeceğiz...

Avrupa bizden kan istedi, kan verdik; savaşçı istedi verdik. Fedai gibi savaşçı, asker gibi savaşçı, gönüllü savaşçı, kısaca kanını dökmeye hazırlanmış insanlar istedi, verdik.

Evet! Yaralarımız ve acılarımız büyüktür. Fakat umut ve amaçlarımız da çok büyüktür ve büyük olacaktırlar. Şu acılı günlerden, geleceğimize gönül rahatlığı ve tam bir inançla bakalım. Fırtınanın en korkunç günlerindeyiz ve daha birçok korkunç ve acılı durumla karşılaşacağız.

Bununla birlikte umutlarımız, bağımsız bir ulusa yakışır pek çok bekleyeceğimiz şeyler de var. Güçlü olun, kimsesiz Ermeniler.

A. Agnuni
Asparez; Sayı: 350

∴

Savaştan önce Bakû'de yayımlanan Arev gazetesinin 11 Eylül 1914 tarihli sayısında şu yazı yayımlanmıştı:

Önemli Dakikalar Önünde

“Bugün sınırlarımızda meydana gelen olaylar, çevremizde yaşanan hadiseler son derece dikkat çekicidir. Bugünkü dakikalar, yalnız Rus tarihi için değil biz Ermeniler için de önemlidir. Yüzyıllardır esaret zinciri altında saklanan ve kendisinde bulunan ülküsü yok edilmek istenen bir halk, bugün yeniden önümüze dikilerek Ermeni sorununun çözümünü istiyor. Ermeniler bunun için olağanüstü çabalar göstermiş, özellikle son çeyrek yüzyılda fedakâr kişiler yetiştirmiş ve yüzyıllardan beri muhalifi olanlarla çarpışarak bugüne kadar vazgeçmemiş, dayanmıştır.

Osmanlı Ermenileri meselesine bir son verilmelidir. Ermenilerin yüzyıllardan beri yaşadığı bu ağır trajedi artık bitmelidir.

Avrupa devletleri, Berlin Kongresi'nden itibaren, şimdiye kadar bizim için bir şey yapamadılar. Biz hep barış zamanlarında Osmanlı Hükûmetine karşı etkisiz, zayıf bir siyasete başvurduk. Fakat bugün dünya fırtınaya tutulmuştur. Bugün her ulus, kendisi için var olma hakkının sağlanmasına, güneş altında bir köşe bulmaya çalışıyor. Bugün milliyet sorunu, tarihte eşî görülmemiş biçimde, daha şiddetli ve geniş bir şekilde ortaya atılmıştır. Bütün büyük ve küçük milletlerin geleceğinin, olayların gidişatına bırakıldığı bir sırada acaba biz uyumalı mıyız? Ermenilik bunca yüzyıllık bir yaşama sahiptir ve önüne şimdiye kadar önemli tarihî bir an çıkmamıştır.

Bizden önce hizmet edenler, bir ulusu dünyanın tahribatından kurtararak bugüne kadar ulaştırmayı başardılar. Onlar, Ermeniliğın vasıf ve ahlâkını, Asya'dan bize çevrilen saldırı ve hücumlara karşı savundular. Bugün siyasal alanda zayıf bir mevkideyse de ancak bu çabalar sayesinde milletler arasında bulunuyoruz. Şimdi bu yerimizi bırakarak namussuzca çekilelim mi? Yoksa kendimize uygun bir gelecek mi hazırlayalım?

İşte soyumuza bu önemli dakikada yöneltilen soru!

Milletler uğraşılıyor, sınırlarda hareketler oluyor, hepsi tarihine sahip çıkmaya çalışıyor. Bu zor günlerde Ermeni gençliği, Ermeniler geçmiş kuşaklarımızdan neleri miras aldığımızı ve yarından ne beklediğimizi dikkatle araştırmalıdır. XIX. yüzyıl Ermeniler Van'dan İstanbul'a, Zeytun'dan Sason'a,

Erivan'dan Şiraz,⁸¹ Lur⁸² ve Karabağ'a⁸³ kadar bizi kuşatan tarihî engellere karşı çalışarak yeni bir Ermenilik yaratmaya çaba gösterdiler. İşte şimdi bu yeni Ermenilik, önemli olaylar karşısında bulunuyor. Yarın bu birlik, küçülür ya da yok olabilir veya XIX. yüzyılda yeniden hayatiyet kazanan küçük milletler gibi büyüyebilir. Yarın, öbür gün sınır üzerinde tarihî olaylar meydana gelebilir. Yine yarın, öbür gün Ermenistan ufuklarında da savaşın gürültüleri duyulabilir. Ermeniler, bu yarınlar için hazır olmalıdır. Biz o önemli günü, birleşme sözleri ve çağrılılarıyla değil eylem ve hareketle karşılamalıyız. Şimdiye kadar çalışanlar, tehlikelerle dolu fedakârlıklarda bulunanlar, Ermeni halkının sadece bir kısmıydı. Ermenilik adına söz söyleyen, komitelerin hareketlerini sağdan soldan eleştiren adamların görevlerini yapacaklarının ortaya çıkacağı zaman daha gelmedi mi?

Atalarımızın ruhları bugün Ermenilerin üstünden kendilerine bakıyor. Acaba bunların isteklerini duyacak, kendilerini tanıyabilecek miyiz? Bu zor günlerde kendilerinin en kötü koşullar altında, acı ve felaketli zamanlarda başladıkları yeni yaşamı, onurla elde etmeyi başarabilecek miyiz?"

∴

Hınçak Komitesi Paris Genel Merkezi, aşağıda önemli kısımları yer alan bildiriye Hınçak gazetesinde yayımlayarak savaş ilan ediyordu:

"... zulüm ve baskıya maruz kalan, haklarından mahrum bırakılan Ermenilerin temsilcisi olan ve çeyrek yüzyıldan fazla bir zamandır kanlı yollarla Türkiye Ermenilerinin kurtuluşunu sağlamak için çalışan Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi, mevcut siyasi durumun getirdiği şartlar içinde savaş ve isyan borusunu çalarak Toros Dağları'ndan ve Ermenistan ufuklarından, Osmanlı baskısını yok etmeye ant içip savaş alanına iniyor.

Hınçakyan Komitesi de milletlerin varlıklarının söz konusu olduğu bu büyük savaşta, maddi ve manevi kuvvetlerini toplayarak isyan kılıcını çekip büyük savaşa katılacak ve İtilaf devletlerinin, özellikle de Rus kuvvetlerinin müttefiki sıfatıyla, emrindeki bütün siyasi ve isyan araçlarıyla Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya'da, Azerbaycan'da müttefiklerin zafer kazanmalarına yardımcı olarak gerek kendisi için gerekse uygarlık adına görevini yerine getirecektir.

Ermeniliğin kurtuluş amacı uğrunda canlarını verecekler, maddi ve manevi güçleriyle bu genel amaç için ortaya atılırlar. Böylece, yarın açılacak kongreye Ermeniler, hem uygarlık hem de kendi davaları için döktükleri kanlarla övünerek çıksınlar. Siyasal özgürlüğünü elde etmeye

⁸¹ Şiraz: İran'ın orta-güney kesimindeki Fars ilinin merkezidir.

⁸² Lur: İran'ın batı kesiminde yer alır. Kuzeybatıda Bahteran, kuzeydoğuda Hemedan ve Merkezî, güneybatıda İlam, güneyde Huzistan ve doğuda İsfahan'la çevrilidir.

⁸³ Karabağ: Azerbaycan sınırları içinde Kür ve Aras nehirleriyle Gökçeöl arasında, dağ ve ovalardan oluşan bölgedir. Bugün bölgede devam eden hâkimiyet mücadelelerinin arkasında, jeopolitik konumunun önemi büyüktür. Bölge 1992 yılında Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.

çalışsın, yaşama hakkı olduğunu kanıtlasın, kan döktüğü yurduna ve İtilaf devletlerinin onayıyla verilecek bağımsızlığına sahip çıksın. Savaşın başladığı bu sırada hak, adalet, özgürlük, kardeşlik ışıkları parlasın.

O hâlde ileri! Arkadaşlar, iş başına, ölümümüzle Ermenistan'ı tehdit eden ölümü ezelim. Ve böylelikle Ermenistan yaşasın, sonsuza dek yaşasın.”

Paris, 1914

Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi
Genel Merkezi

∴

Rus Çarı da Ermenilere hitaben şu bildiriye yayımlamıştı:

“Ermeniler,

Doğudan batıya kadar Büyük Rusya'nın tüm halkı, çağırımı, tam bir saygıyla kabul etti. Ermeniler, özgürlüğe kavuşacağınız saat geldi. Ruslar, Ermeni yavrularını tam bir övünçle anımsıyor. Lazaroﬂar, Melikoﬂar ve diğer Ermeniler, Slav kardeşlerinin yanında vatanın yücelmesi için savaşmışlardı. Yüzyıllardan beri devam eden bağlılığınız, bu büyük günde de bütün görevlerinizi sarsılmaz bir inanç ve düşünceyle yapacağınızın ve haklı davamızda silahlarımızın kesinlikle zafer kazanmasına çalışacağınızın bence bir kanıtıdır.

Ermeniler! Çarlık Hükûmeti altında kan kardeşlerinizle birleşerek özgürlük ve adalete kavuşacaksınız.”

Katogikos Keork da Katogikosluğun resmî gazetesi olan Ararat'ın Ağustos 1914 tarihli sayısında, tüm Ermenilere hitaben yayımladığı bildiride şunları söylüyordu:

“İsa Mesih'in sözü ve Tanrı'nın buyruğuyla bütün Ermenilerin katogikosu, Ararat Ana Kilisesi'nin patriği ve kutsal Eçmiyazin'in Katogikosu Keork:

Saygıdeğer piskoposlara, piskopos vekillerine, papazlara, onurlu kişilere, tüccar ve sanatkârlara, ter dökerek geçimini sağlayan çiftçilere, yararlı hizmetlerde bulunan öğretmenlere, eğitimcilere ve millî işlerle uğraşan kişilere, kısacası ana kilisenin tüm gerçek evlatlarına İsa adına selamlar sunuyorum ve Katogikosluk katından onları kutsuyorum.

Düşmanların, dışarıdan yurdumuza, büyük Rusya'ya hücum ettikleri zaten biliniyor. Hükûmetimizin barışçı bir istek ve iyi niyetli çabalarına rağmen, yazık ki uygar Avrupa milletleri ve hükûmetleri arasında korkunç bir savaş başladı. Felaket ve dehşetle dolu olan bu tarihî dakikada büyük Rusya halkının tesellisi, bir ailenin bireyleri gibi çalışma birliği ve dostluk içinde, adalet ve hakkın savunulması ve ulusların baskı yönetimine ve haksızlığa karşı korunması için çabalamasıdır. Birlik, zafer ve mutluluğun sağlayıcısı;

ittifak ise güzel çalışmaların ve kahramanca hareketlerin temelidir. Her tarafta bulunan manevi evlatlarımızdan her birinin, tam bir istek ve sevgiyle hükûmete karşı siyasi ve şahsi görevlerini, yurdu ve onun şerefini savunmak üzere yerine getirmelerini bildirmekle teselli buluyoruz.

Ermeniler de Rus İmparatorluğu'nun büyüklüğüne ve görkemine karşı geçmişte olduğu gibi bugün de sadakatlerini ve bu fikre karşı metanetle her zaman hazır olduklarını göstermelidir. Manevi çocuklarımızın, şahsi görevlerini, atalarının eserlerine uygun biçimde tam bir cesaret ve fedakârlıkla yerine getireceklerine inanıyor ve bu emirlerimizle, onları, başarıya ve vatanımız Büyük Rusya'nın refah ve namusu için savaşa girmeye hazırlananların ailelerine hemen maddi, manevi yardımlarda bulunmaya davet ediyoruz. Bu korkunç savaş süresince yardım ve tedaviye ihtiyacı olan birçok yaralı olacaktır. Bunlara hemen yardım edilmesi ve acılarının dindirilmesine çalışılması, tüm vatan evlatları için dinî bir görevdir. Rusya'nın kahraman askerlerine başarı ve zafer için dua eder ve hepinizi kutsayarak, büyük Rusya Hükûmetinin her tür tehlike ve düşmandan korunmasını, tam bir zafer kazanarak yaşamasını ve bütün sadık uyruklarına sevinç ve mutluluk getirmesini ulu Tanrı'dan dilerim.”

Bütün Ermenilerin Katogikosu
Beşinci Keork

∴

Ermeni gönüllüleri adına Paris'te Aram Turabyan da şu bildiriye dağıtmıştı:

“Fransız milletine,

Savaşın başlangıcında, Fransa'da bulunan Ermenilerden 50 kişi, gönüllü olarak Lejyon Eteranejer'e⁸⁴ yazılmışlardı. Bu hareketimizle, ezilmiş ulusları her zaman savunan ve koruyan Fransa'ya karşı beslediğimiz olağanüstü sevgiyi göstermek istedik. Fransa'ya karşı duyduğumuz minnettarlık bizi onun etrafında toplanmaya ve onun uğrunda çarpışmaya çağırıyor.

İtilaf devletleriyle Osmanlı Devleti arasındaki siyasi ilişkilerin kesildiği şu sıralarda, haritaya bakılacak olursa görülür ki, Kafkasya sınırında biz Ermeniler, dost ve büyük koruyucumuz olan Rusya'yla ortak hareket ederek tedarik ettiğimiz ve edeceğimiz tüm araç ve gereçlerle Belçika'nın rolünü oynamaya kararlıyız.

Bizim çıkarımız, Rus çıkarlarıyla iç içedir. Büyük Rus Çarı ve Ermenistan Kralı II. Nikola'nın bildirisi, bizim yüzyıllardır devam eden içten bağlılığımızın açık bir kanıtıdır. Şimdi binlerce kardeşimiz, Rus orduları saflarında savaşmak, uygarlığa hizmet etmek ve Ermenistan'ı Türk

⁸⁴ Yabancılar lejyonu.

boyunduruğundan kurtarmak için öleceklerdir. Bir zamanlar 300.000 kardeşimizin kanı Türklerin kılıçlarıyla akarken Hristiyanların esirgeyen ve bağışlayan Tanrısı, Türklerin yeryüzündeki eylemlerini görmemek için göklerin ışıklarını söndürmüştü. Fransa Cumhuriyet ordularının İngiliz ordusuyla el ele vererek Kızıl Sultan'ı aratmayan Kızıl Giyom'un 44 yıldan beri Avrupa'nın havasını bozan iğrenç çetelerini kılıçtan geçirmek üzere bulundukları ve İtilaf devletlerinin tam egemen sıfatıyla tüm dünyayı Alman egemenliği kâbusundan kurtarmaya çalıştıkları şu sırada, II. Nikola orduları da Ermenistan sınırında kılıçlarını çekerek Avrupa ve Asya'yı Türklerin varlığından temizleyeceklerdir. Türkler ki Boğazlar'ın o alımlı kıyılarında yerleşerek insanlık ve uygarlık için utanç verici bir görünüm oluşturuyorlar. O Türkler ki ancak Mekke ve Medine çöllerinin kuytularına yakışırlar; zaten oralardan hiçbir zaman çıkmamaları gerekirdi.

Korkunç orduların boy ölçüştükleri savaş alanlarında biz Ermeniler de Ermenistan düşmanlarına ve onların koruyucuları olan Almanlara karşı kazanılacak zaferde küçük bir pay sahibi olmak istiyoruz. Bundan dolayı bizim yerimiz önceden belirlenmiştir; biz, dostlarımız Rusların, Fransızların ve İngilizlerin yanlarında savaşacağız. Fransızlar bizi Osmanlılarla bir tutmak gibi ağır, küçültücü bir davranışı bize uygun görmemelidirler. İyiliksever Fransız ulusundan bu kardeşçe tutum ve davranışı bekliyoruz. Ulusların hakları ve bağımsızlıkları yolunda ileri, hep ileri:

Yaşasın büyük Rusya! Yaşasın aziz Fransa! Yaşasın İngiltere! Yaşasın Rus Ermenistanı!"

Ermeni Gönüllü Teşkilatı Komitesi adına

Delege

Aram Turabyan

∴

İtilaf devletleri Ermenilere çok fazla umut bağlamışlardı. Öteden beri siyasi çıkarlarına alet ettikleri Ermenileri, bu kez de Osmanlı Hükûmetine karşı kullanmak için kışkırtmaya başladılar. Bütün İtilaf devletleri gazeteleri varlıklarını şimdye dek isyanlarla kanıtlayan Ermenilerin sonunda bekledikleri günün geldiğini, bunun için de Ermenilerin aslında, küçük milletlerin kurtarılması ve insanlık adına savaşan İtilaf devletleriyle kader ve hareket birliği yapmaları gerekeceğini öne sürdüler. Komitecilerin kışkırtmaları da buna eklendi. Rus, Fransız, İngiliz konsolosları bulundukları yerlerde, Kafkas Genel Valisi Tiflis'te komite reislerine gereken direktifi verdiler. ABD, Kafkasya, Mısır, İngiltere, Romanya ve İtalya'da ise Ermeni gönüllü alayları kurulmasına, bunları silahlandırmaya, çeşitli savaş alanlarına, özellikle gönüllülerin Türklerden intikam almak için en çok istedikleri Kafkas ve İran cephelerine göndermeye başladılar. Ermeniler, katogikoslarıyla Episkopos Mesrop başkanlığında "Millî Büro" adıyla Kafkasya'da, Bogos Nubar ve diğer bazı kişiler tarafından Mısır'da, "Millî Savunma Komisyonu" adıyla ABD'de yardım ve gönüllü dernekleri kurdular.

ABD'de yayımlanan Ermenice Goçnak gazetesinin 2 Ekim 1915 tarihli sayısında ABD'deki Millî Savunma Komisyonunu oluşturan üyelerin adları şöyle yer almıştı:

Başkan: ABD Ermenileri Piskoposu Rahip Arşen Vehuni.

İkinci Başkan: ABD Ermeni Kilisesi Başkanı C. Yardımyan.

ABD Ermeni Kilisesi Piskoposu ve eski Adana Piskoposu Moşeg Episkopos (Adana olaylarının sebebi olan papaz giysili bozguncu kişi).

ABD İncil Kilisesi Piskoposu K. Manavyan.

Hınçak Partisi delegeleri S. Safo, Y. Sirvarat.

Veragazmiyal Hınçak delegeleri; Sivaslı Mihran, Dr. A. Margosyan, Mikail Ohannesyan, A. N. Natar.

Veznedar ve Millî Savunma Komisyonu sorumlu delegesi, Ankara eski Piskoposu Episkopos Papken.

Bunlardan başka, Kütahya Piskoposu Papken Güleseryan, eski Feriköy ve Üsküdar Vaizi Rahip Dirayer, öğrenci dernekleri kurulması için ABD'de bulunan Vagarşak ve Şahe bunlar arasında bulunuyorlardı.

Komisyonu oluşturan üyelerin tümü Osmanlı Ermenisidir. İçlerinde en önemli yeri olanlar da görüyor ki Türkiye'de yıllarca piskoposluk etmiş ve hep saygı görmüş episkoposlarla dinî liderlerdir.

Komisyon uzun bir bildiri yayımlayarak kuruluş amacını açıkladıktan sonra, bütün Ermenileri maddi, manevi bütün güçleriyle çalışarak amaçların elde edilmesi için çaba göstermeye çağırdı ve yapılacak yardımların doğrudan Katogikosa ya da Bogos Nubar'a gönderileceğini bildirerek haberleşme ve yardımlar için "Armenien National Defence Union of Amerika, P.O.box, 2917 Boston Mans." adresini verdi.

Osmanlı Hükûmeti İtilaf devletleriyle savaşa başlayıncaya kadar geçen üç, dört aylık zaman, komiteler için epeyce bir fırsat sağladı. İtilaf devletlerinden, ABD ve Mısır'dan gelen açık, şifreli, gizli mürekkeplerle yazılmış mektuplarla, komiteler, şubelerine gerekli talimatı veriyorlardı. Düzenli ve eksiksiz bir isyan çıkarmak için her türlü önlemi, köklü bir biçimde almaya ve malzemelerini tamamlamaya çalışıyorlardı. Öte yandan, Katogikos İstanbul Patrikliği ile ilişkilerde bulunmayı ihmal etmedi. Patrik, çevresindeki komite reisleriyle iş birliği yaparak gizlice çalışmaya, taşradaki din adamlarına bildiriler dağıtmaya ve Osmanlı ülkesindeki durumu özel vasıtalarla Eçmiyazın'e ulaştırmaya başladı. Komiteciler de vilayetlere özel amaçla, propagandacılar gönderdi. Mısır'dan Samsun'da Kasabyan adında birisine yazılan şu mektup içeriği bakımından dikkat çekicidir:

31 Ocak 1915

Samsun'da Hosrof Kasabyan Efendi'ye

Arkadaş,

Mektubunu aldık, fakat merkezden Manuk Yazıcıyan'dan silahlar için verilen 165 lirayı almadığınızı okuduğumuz zaman şaşırdık. Hâlbuki, onlar

bize, o parayı verdiklerini yazıyorlar. Kuşkusuz bu konuda bizi aydınlatmayı unutmazsınız. Marsilya'da S. ye yazdık. O da bize, silahları, yelkenli gemiden diğer bir yelkenli gemiye aktararak, gümrüğe uğratmadan çok güvenilir şekilde Samsun'a çıkarabileceğini vadetti. Silahlar 112 tanedir. Hepsi de çok güvenilir tüfeklerdir. Şimdiden bu silah için yer hazırla. Bunlar yanında çok kalmayacak. Çerkez E. arabayla Sivas'a, oradan da Harput'a götürülecektir. Marsilya'daki S., bu zor koşullar altında sözünü yerine getirebilirse, büyük bir iş görmüş olacaktır. Mektubu ve silahları alırsan, o zaman araçlarına güvenerek başka şeyler de göndeririz. Bu silahlardan bir şey çıkmaz. Boş yere ses çıkarır ve bir süre için korkutur. Ancak o rahmetli!* olmalı ki yıkım yapsın, zaten karışıklık sırasında en çok buna ihtiyaç vardır.

Talimatı, gereken yerlere dağıttığınız için çok teşekkür ederiz. Bundan önce mektuplar kontrol edilirken oldukça kaygılıydık. Fakat bugün o baskı kalktı diyorlar. Rahatça ve korkusuzca o kâğıtları gönderebiliriz.

Mademki gizli yazı vardır, haberleşme sorunu bizim için o kadar önemli olmazdı. Fakat zavallı kasabalı, gizli yazı açmayı nereden öğrensın?

Her neyse, şimdilik gerek memleket içinde gerekse dışında koşullar, oldukça uygundur. Arkadaş S. nin Mısır'a varışını mutlaka duymuşsundur; fakat, onun gelecekteki amacıyla, İstanbul'a gelişi ve bundan sonra kullanacağı takma adlar hakkında oradaki arkadaşlara bilgi vermeyiniz. Çünkü öyle büyük bir sorun halka duyurulursa, hemen her yere yayılır. Bu konuda olağanüstü dikkatli olunuz. Hiç kimseye güvenmeyiniz.

İş yerlerini değiştirmek için bir şey yazmamışsınız ki, Keork orada kalsın. Sen birkaç ay için eğer uygun görürsen halı tüccarıymış gibi Van'a geç. Tebriz'den arkadaş M. halılar içerisinde amaçlarımızın çekirdeklerini* gönderecektir. Bilirsin ya! Deniz yolu güvenli görünmüyor. O yol kolaydır. Bu konuda ne düşünüyorsan bize yaz ki, biz de Marsilya'da çalışan arkadaşımızla işe koyulalım.

Arkadaş, çalışma zamanıdır. Bu kadar uygun zamana bir daha pek az rastlanır. Şimdi kanıtlayacağız ki, biz gerçek insanız, gerçek Ermenileriz. Ah, eğer her kentte senin gibi birer adamımız olsaydı, o zaman yangın çabuk alevlenirdi ve her şey çabuk parçalanırdı. Acaba üzölmeli miyiz? Hayır! Tersine daha sağlam ve daha güçlü çalışmalıyız.

Talih bize yardım ediyor. Osmanlı Hükümeti son bir umut ve kuvvetle Rusya'ya savaş ilan etti. Biz başkalarıyla birleşerek, varlığı XX. yüzyıl uygarlığına bir leke olan bu canavarı öldürmeye ve mezarını binlerce Ermeni'yi öldürdüğü yerde kazmaya çalışacağız. Soğukkanlılık perdesi altında sakladığın vakarın bizden de hepimizden de uzak olmasın, gözler sana çevrilmiştir. Hiç kimse şüphe etmez. Yakın bir gelecekte Ermenilik sizi tanıyacak ve heykelinizi dikecek.

Yaşasın yaklaşan tan kızılığı! Yaşasın gizli ve kutsal birlik! Yaşasın Ermenilik!

---

* Bomba.

* Bombalar.

Merak etme 25 Nisan ya da Mayıs'ta yanında olurum.

Arkadaşça Selamlar.”

(Gayzak) Yıldırım

Birinci Dünya Savaşı'nın ilanından önce Taşnak Komitesi reislerinden birinin yayımladığı diğer bir bildiri, Paris'te Ermeni öğrencileri tarafından çıkarılan Vasdan gazetesinde basılmıştı:

“Acaba H. H. Taşnaksagan Komitesi için kanlı dönem sona erdi mi? Osmanlı Meşrutiyeti'nin ilanı, Meclisi Mebusanın açılışı ve daha sonra Hareket Ordusunun İstanbul'a gelmesi, geçmişin kanlı günlerine son verdi mi? Hayır, o dönem henüz sona ermedi. Bugünkü durum, eski dönemle yeni dönem arasında bir geçittir. Bu geçitte değişmez ve belirgin hiçbir şey yoktur. Bundan dolayı uyanık ve dikkatli bulunmak, kendini her şeye hazırlamak, her isyan komitesinin başlıca görevidir. Hayalî ve yapmacık davranışlara aldanarak silahlı elden bırakmamalı.” (Vasdan; Paris, Sayı 14, Sayfa 325.)

10. Savaşın İlanının Ardından ABD ve Diğer Yabancı Ülkelerde Bulunan Osmanlı Ermenilerinden Osmanlı Topraklarındaki Ailelerine Gönderilen Mektuplar

Bu mektuplardan aşağıya çıkarılan birkaç örnek, Ermenilerin Türkler ve Osmanlı Hükûmeti hakkındaki görüşlerini açık olarak göstermektedir:

Adapazarı'nda Mihran Aknesyan'a

16 Kasım 1914

(Cornell Üniversitesi)

Sevgili Dayıcığım,

Büyük harp gerçekten korkunçtur. Sonunu Tanrı bilir. Şimdilik tek tarafsız devlet ABD'dir. İnşallah sonuna kadar da öyle kalır.

Osmanlı Devleti de muharebeye girdi. Biz burada, savaş haberlerini daha inanılır biçimde sizden önce alıyoruz. Sabah ajanslarının verdiği haberlere göre, Kazaklar Van'a kadar gelmişler! Kim bilir bu savaş Ermenistan için ne kadar yararlı olacaktır? Artık Osmanlı Devleti'nin son günleri yaklaştı sanırım.

Yeğeniniz

Aram

∴

Arapgir'de Keork İsrailyan'a

22 Kasım 1914

Camden - ABD

Sevgili Yeğenim;

Beklenen şey oldu. Osmanlı Hükûmeti, Almanya'nın geçici başarılarına kapılarak ve Panislamizm düşüncesine dayanarak üç hafta önce

Rusya İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Almanlar, Genç Türklerin milliyetçilik duygularından yararlanarak Osmanlı Hükûmetini de savaşa sürüklüyorlar. Sizin ancak son bir umudunuz var, bütün yaşanan olaylardan, dayanılmaz acılardan, kızıl kan ırmaklarından bir şey doğacaktır; o da Ermenilerin özgürlüğü. Bunu tam bir metanet ve inançla bekleyiniz, pek yakındır. Kapımızın eşiğindeyiz. En yakın zamanda Ermenistan'ın yüksek tepelerinde özgürlük güneşinin parladığını, yurdumuzun ilkbaharının geldiğini göreceğiz; fakat, o gün bizim için çok pahalıya mal olacaktır. Hepinizi özlemle öperek mektubuma son veririm.

Yervant

∴

Erzurum'da Keork Abrahamyan'a

16 Kasım 1914

Providence

... Savaş alanlarında düşmandan intikam almak için İtilaf devletlerinin çağrısını beklerken gereken planları Baron Levon ile birlikte iki ay önce hazırladık. Çağrı yakındır. Birkaç güne kadar ilan edilir; o zaman biz de düşmana yıldırım gibi vurmak üzere görevimize koşacağız. Dostlarımızla savaş alanlarında el ele vererek, kucaklaşarak yıllardan beri çektiğimiz özleme son verelim ve hep birlikte vatanın özgürlüğüne doğru yürüelim. Muharebe sırasında, önceden haber verdiğin şeyleri yapacağına inanıyorum. Evet, bunları çabuk yapmaya çalış.

Kardeşin

Aleksan Arzumanyan

∴

Samsun'da Baron Benovk Azkabedyan'a

14 Kasım 1914

Union College

Vienna College. Veb

Sevgili Kardeşim,

Geçen hafta gönderdiğim mektupta, Ermenilerin Van tarafından hücum ederek, Türk ve Kürtleri büyük kayıplarla geri attıklarını yazmışım. Bu haftaki haberlere göre birçok Ermeni Türklere karşı savaşmak üzere Rus ordusuna yazılmış, Rusya da yeni bir Ermenistan kurulmasını kararlaştırmıştır. İngiliz ve Fransız donanması Çanakkale, Rus donanması da Karadeniz Boğazları'nı topa tuttular. Çanakkale'nin çoğu siperi yıkılmıştır. Bu durum İngiltere Başbakanı Lord Asquit'in dediği gibi, Türklerin yalnız Avrupa'dan değil Anadolu'dan da atılacağını kanıtlıyor. Orada geçen olayları bütün ayrıntılarıyla lütfen yazınız. Bu savaş Türklerin yenilgisiyle

sonuçlanacak olursa, Ermeniler, bolluk ve mutluluğa kavuşacaklardır umudundayım. Rusya'nın bu kez de sözünden döneceğini düşünmüyorum.

Mihran Nahabedian

∴

Bitlis'te Karaoğlanyan Kardeşlere

17 Kasım 1914

Frezno

Kardeşlerim,

... Milletimizin yeni hayatını bir hafta önce gazetelerde okudum. Ruslar Beyazıt⁸⁵ ve Eleşkirt'e girmişler. Zaten Türk'ü bitirecekler; benim de o zaman vatanıma dönüşüm kararlaştırılmıştır. Selamlar...

Nivart (Kız adı)

∴

Bitlis'te Vartar Harutunyan'a

20 Kasım 1914

Detroit

Sevgili Babam,

Bu mektup son mektubumdur. Çünkü ben de artık vatan borcumu ödemek ve Türk'ün başını ezmek üzere, Ermeni gönüllülerine katılmaya gidiyorum. Rusya, İngiltere ve Fransa, Türklerden ve Almanlardan intikam almak için kesin karar vermişlerdir. Ermeni, özgür ve bağımsız olacaktır, inanınız, kurtuluş pek yakındır.

Oğlun

Bedros Harutunyan

∴

Bitlis'te Nektar Seferyan'a

Güzel Kız Kardeşim,

Mektubumun cevabını almadan size ikinci bir mektup daha yazıyorum. Güzel bir yortu geçirdiğinizi umarım. İnanınız ki gelecek yıl paskalyayı Ermenistan bağımsızlığı şenlikleriyle kutlayacağız. Osmanlı Devleti artık yoktur. Avrupa, sonunda bu uğursuz hükûmeti ortadan kaldırmak düşüncesini uygulamaya geçirecektir.

Arkadaşın

Bogos Seferyan

∴

⁸⁵ Beyazıt: Ağrı'ya bağlı ilçe. Bugünkü adı Doğubeyazıt.

4 Ocak 1915 Fresno
Bayburt

Sevgili Arkadaşım,

Son mektubunuzu aldım. Verdiğin haberlerden dolayı kıvanç duydum. Selamınızı kardeşinize ve Vartan'a bildirdim. Bedel için iyi düşünmüşsünüz. Gerekirse her şeyi satarak askerlikten kurtulunuz. Onlara hizmet etmeyiniz ve bütün komşularınızı da bu yolda hareket etmeleri için ikna ediniz. Türk'ün son günleri yaklaştı. Vatanımızın bağımsızlığı pek yakındır. Üzülmeyiniz. Ekmek ve buğday depolayınız. Komiteler Van'ın düşmesini bekliyorlar.

Mikail Pantuht

∴

26 Temmuz 1915
ABD

Van'da Kalost Torkomyan'a

Arkadaşlarım,

Kime yazacağımı, kime cevap vereceğimi gerçekten bilmiyorum. Kim sağ kalmış, kimler ölmüştür? Şu sıkıntılı günlerde ne yaptığınızı, görevinizi nasıl yerine getirdiğinizi bana bildirin. Bizimkilerin ve sizlerin ne yolda hareket ettiğini lütfen bana haber verin. Birkaç gün önce Harutyon Zarifyan yaklaşık 100 kadar arkadaşıyla savaşa arkadaşlarına katılmak üzere buradan Kafkasya'ya hareket etti; Hınçakyanlardan 3000 kişi de Erzurum hattına doğru gitti. Bunların reisleri Ordomit Kasbaryan, Harutyon Canbolatyan, Nişan Mirakyan ve Pantuht'tur. Yakında belki ben de gelirim. Çok iyiyim...

B. Baneryan

(North St. Paul'deki Hınçakyanlardan)

∴

24 Temmuz 1915
ABD

Van'da Kalost Torkomyan vasıtasıyla Yeprem Baneryan'a

Anneme ve Babam Y. Baneryan'a,

Vatanın kurtuluşu ve sizin sağlık haberinizden son derece memnun oldum. 17 numaralı mektubunuzla verdiğiniz bilgileri öğrendik. Aynı bilgiler, buradaki İngilizce gazetelerde çıkmıştı. Mektubunuz ise bu bilgileri, Van'ın direnişini doğruluyordu. Bugün tüm Ermenilik, bütün Kafkas Ermenileri ayaklanmış, intikam diye bağırıyor. ABD Ermenileri ilgisiz değildir. Yüz binlerce dolar vererek maddi fedakârlıkta bulunmakla birlikte yüzlerce çocuğu da kardeşlerinin yardımına koştu. Üç gün önce arkadaşımızı vatana

doğru yola çıkardık. Belki ben de gelirim. Bugünün savaşı, başka savaflara benzemez. Bu savaş hayal bile edilemezdi. Rusya'nın yenmesi ihtimali yoktur. Çünkü şu son günlerde büyük yenilgilere uğradı. Tanrı korusun! Eğer yenilirse hâlimiz pek yaman olacaktır.

B. Baneryan - North St. Paul

Taşnaksutyun Komitesi üyelerinden ABD'de bulunan Hanri C. Hayatyan tarafından Van Taşnak Komitesine yazılan mektup:

22 Temmuz 1915

Valparezo - ABD

Türkiye'nin bugünkü karışık siyasi durumu bizi öyle bir hâle getirdi ki hiçbir taraftan ciddi ve kesin haber almak mümkün değildir. Lehimize sonuçlanan şu son girişimlere dayanarak mektubumuzun elinize geçeceğini umuyoruz. Cereyan eden olaylardan yararlanarak Doktor Bonapartyan hakkında vereceğiniz kesin bilgileri sabırsızlıkla bekliyoruz. Lütfen bizi aydınlatınız. Bonapartyan hakkında bize gelen bilgilere göre, kendisinin orada bulunması muhtemeldir. Bununla birlikte bu bilgiler de doğrulanmadığından, gerçeğı öğrenmek için size başvurmak zorunda kaldık.

Doktor Bonapartyan, partimizin sözü geçen ve en çalışkan tanınmış üyelerinden olduğundan, elinizde bulunan bütün araçlarla, kendisi hakkında kesin bilgiler vereceğinizden eminim. Elde ettiğiniz başarıdan dolayı sizi kutlar, saygılarımın kabulünü dilerim.

Hanri C. Hayatyan

∴

Yabancı ülkelerdeki Ermenilerle Osmanlı topraklarındaki Ermeniler arasında bu gibi mektuplardan başka, şifreli ve kendilerince önceden belirlenen kelimelerle yazılmış birçok mektup da vardır. Bunlardan birer örnek aşağıdadır:

1 Haziran 1915

ABD

Erzincan'da Ohannes Hafaryan'a

Bu kez biraz kısa yazacağım. Keri bugün Nerses Arzruni'nin kentinde bulunuyor. Bu haberi kendisinden ve onunla aynı fabrikada* çalışan 6000 kadar Ermeni arkadaşından aldım. Dostlarımızdan Antranik, Armen Garo, Keri, Hamazasp, Tero, Haço, Sebu, Samson, Vartan ve diğer bütün Ermeniler bunlarla birliktedirler. Tiro fabrikada ağır yaralanıp tedavi altına alınmış; fakat, şimdi iyileşmiştir. Bu saydığım kişiler bu 6000 işçi üzerinde ekip başıdırılar.* Bunların usta başıları Antranik, Keri, Vartan, Hamazasp,

---

* Savaş alanı.

* Çete başı.

Tero ve Armen Garo'dur. Diğerleri bunlara yardımcıdır. Yukarıda belirttiğim gibi bu fabrikada 6-7000 Ermeni* çalışıyor. Öte yandan 100.000 dolayında göçmenin durumları da çok dikkat çekicidir. Bunlar altı ay önce emlak ve öte berilerini bırakarak iş ya da ... bulmak üzere oraya gittiler. Gerçi buldularsa da maddi olarak çok sıkıntı çektiler. Bu nedenle, bu bölgedeki kentlerden önce 100.000, sonra da büyük fedakârlıklarla 2.500.000 dolar biriktirilerek göçmenlere verildi ve bunlar da yavaş yavaş memleketlerine dönmeye başladılar.

A. Vojojiyan

∴

Harput'tan ABD'de Ermenice yayımlanan Goçnak dergisine yazılan mektuptan:

"Azizim,

11 Şubat 1915 tarihli mektubun, 40 günde, Mis Barnem'in toprağa verildiği gün bize ulaştı. Şükürler olsun yaşıyoruz. Tanrı bizi kolları altında korumuştur. Hz. Davut'a inen Zebur'un 91'inci bölümü güven ve inancımızın, 34'üncü bölümü duamızın, 74'üncü bölümü ise üzüntü ve acılarımızın ilahisidir.* O kadar yastayız ki ne kadar eski giysek azdır. Madam Arşaloyus, Aşo-Yosef yastadır.* Her yerde yas ve acı vardır... Küçük Armine (?) çok şeytan bir kız olmuştur. Şaşılacak şeyler yapıyor, kendisini görenleri ve öğretmenlerini şaşırtıyor. Ne yazık ki, mangabaroz (anaokulu) kapatılmış olduğundan, diplomasını alamadı. Geçen gün oturmuş, üzüntüyle şarkı söylüyordu."

∴

Savaşa katılan gönüllülerle, isyan sebebiyle firar eden Ermenilere yardım için, savaşın ilanından sonra Bulgaristan'da oluşturulan Kadınlar Kızılhaç Demeği tarafından yayımlanan bildiri:

Uyanalım!

Balkanlar'daki Kız Kardeşlerimize;

Ermenistan'daki erkek ve kız kardeşlerimizin başına büyük felaketler gelmeye başladı. Daha dün dul kalan kız kardeşimizin göz yaşları kurumadan, yetimlerimizin feryatları dinmeden, yaşamını hiçe sayarak çarpışan Ermeni askerlerimizin yaraları kapanmadan, yangın, Ermenilerin daha önceleri tahrip edilen kulübelerini yeniden yakmaya başladı. Bu şiddetli

---

* Gönüllü.

* Hz. Davut'a inen Zebur surelerinden 91'inci surenin özeti: "Allah'ı anmak, sabahları merhametini, geceleri gerçeğini tarif etmek hayırlıdır. Dinsizler yok olacak. Sen ya Rab, sen, sonsuza dek varsın! Düşmanların yok olacak, tüm zulmedenler kahredilecektir." 34'üncü surenin özeti: "Allah'ım beni yargılayanları yargıla, benimle savaşanlarla sen savaş. Silahlarını al ve yardıma yetiş. Beni kovan ve atanlara karşı kılıcını çek." 74'üncü surenin özeti: "Allah'ım, sana sığınıyor ve ancak senin kutsal adını anıyoruz. Dinsizlere zulmetmeyin dedim."

* Yasta olmak: Hapis ve tutuklu anlamında kullanılmıştır.

kış mevsiminde Ermeniler, Ermenistan'ın karlı dağlarına dağıldılar. Baskı altında, geleceğinden hiçbir umut beklemeyen kız kardeşlerimiz çocuklarını göğüslerine basarak kaçıyorlar. Yabancı uzak diyarlara ve uğursuz sonlarına doğru gidiyorlar.

Kız kardeşler! Silkinelim, artık zamanı gelmiştir. Namusumuzu ve adımızı kurtaralım. Biz Balkan Ermeni kadınları, geçen savaş sırasında hiçbir güzel anı bırakmadık; yoksullar için okul açmadık, yetimhane yapmadık; biz ailelerimizle rahat bir hayat sürerken, küçük çocuklarımız sıcak elbiseler içinde rahat rahat yaşarken, hiçbir zaman uzaklarda, dünyanın bahtsız bir ufkı altında milyonlarca anasız ve babasız yetimler, yiyecek ve barınacak yer bulmaktan yoksun insanlar olduğunu aklımıza getirmedik. O zaman ailemizin mutluluğuyla ilgilendik. Bugün ise tüm Ermeni kadınlarıyla birlikte insanlığın gelecekte bizim hakkımızda vereceği hükme kendimiz zemin hazırlayacağız. Hiç değilse bugün insanlığa ve milletimize karşı görevimizi yapalım. Yapmazsak, hakkımız olmadığı hâlde, sonuna kadar acılara dayanan Ermenistan'daki kız kardeşlerimize ve görevlerine bağlı Kafkasyalı kız kardeşlerimize yapılacak övgülere katılmış oluruz.

Ermeni hareketi elli yıldan beri başlamıştır. Ermeni kadını daha kendisini tanıtmamıştır. Artık dünya kamuoyuna, kardeşlerimize Ermeni kadınlarının hayatında yarım yüzyıllık bu zamanın boşa geçmediğini göstermek zamanı gelmiştir. Biz Sofya'da bulunan Ermeni kadınları hemen toparlanarak, gücümüz oranında çalışmaya giriştik. Fakat felaketin büyüklüğünü, buna karşılık gücümüzün yetersizliğini görerek Balkanlarda bulunan diğer kız kardeşlerimize başvurmak ve gözlerimizi onlara çevirmek zorunda kaldık. Artık şimdi size müracaat ediyoruz. Size seslenen biz değiliz, Ermenistan'daki yetim kızların, kız kardeşlerimizin haykırıışları, savaşta kimsesiz kalmış olan yaralı kardeşlerimizin ahları, inlemeleridir.

Bulgaristan ve Romanya Ermeni kadınları birleşerek, firar eden, kimsesiz kalan Ermenilere, iki cephede bulunan yaralı askerlere, dul kalan kadınlara ve yardıma muhtaç yetimlere yardım edelim; işe başlayalım, Kızılhaç ve başka adlarla birçok dernek kuralım ve hepimiz birleşip çalışalım. Kafkasya'da bulunan kız kardeşlerimizin gayretlerini ve savaş alanlarına kadar giderek erkeklerine, çocuklarına yardım eden Ortaçağ'daki analarımızdan örnek alalım. ABD'den ve Mısır'dan da kız kardeşlerimizin çalışmaları duyuluyor. Balkanlar'daki kız kardeşlerimiz! Masis Dağı eteğinden Van'a kadar yayılan "yetişin" ve "yardım edin" feryatlarını duyalım... Hayatını kaybeden Ermeni askerlerinin acılarını, yetim kalan kız kardeşlerimizin haykırıışlarını duyarak vicdanımızın sesini dinleyelim, güçlük çeken tüm kardeşlerimizi, kutsayalım ve saygıyla analım.

"Yaşasın Ermeni kadınlarının uyanışı! Yaşasın Balkan kadınlarının birliği!" diye bağıralım."

Ermeni Kadınları Kızılhaç Derneği - Sofya

∴

Savaşa girmeden önce Paris'te oturan Ermeni yazarlarından ve bağımsızlık düşüncesinin destekleyicilerinden Arşak Çobanyan'ın ABD'de Hınçak Komitesine yazdığı mektup:

“Benden ne şekilde hareket edeceğinizi bildirmem konusunda bilgi istiyorsunuz, teşekkür ederim. En büyük sorun şimdiki savaştır. Yalnız onunla uğraşmalıyız. Bunun dışındaki işler, sonradan yapılabilecek işlerdir. Dünyanın her yanına dağılmış olan Ermeniler, tüm güçleriyle İtilaf devletleri için çalışmalıdırlar. Almanya ve müttefikleri kesinlikle batacaklardır. Yeni bir dönem açılacak, bundan yararlanmak için çalışmalısınız. Paris Ermenileri, Fransız ordusuna birçok gönüllü verdi ve hâlâ da veriyor. Fransa yaralıları için yardım topluyoruz. Kısacası, elimizden gelen her şeyi yapacağız. ABD'den de İngiltere ve Fransa'ya gönüllü göndermeye çalışınız. Bunun faydalarını göreceğiz. ABD'den 40.000 Polonyalı, gönüllü olarak Fransa'ya geldi. Ermeniler de bu mücadelelerinde kendilerine düşen fedakârlıkları yapmalıdırlar. Fransa için çalışırsak öncelikle minnetimizi göstermiş oluruz ve isteklerimizi elde ederiz. Yardım toplayınız. Fransa Elçiliğinden gönüllü teşkilatı hakkında bilgi aldıktan sonra gönüllü gönderiniz. Bunlara lazım olan parayı verdikten sonra, az da olsa kalanını yaralılara harcanmak üzere Fransız, İngiliz, Rus elçilerine teslim ediniz. Ne kadar az olursa olsun, çok etkili olur. Gazetelerde sürekli Ermeni gönüllülerinden söz edilmesi için çaba gösteriniz. ABD'ye gelip orada oturmanın ABD Ermenilerinin yararına olacağını yazıyorsunuz. Ben burada oturuyorum ve devamızın takibi için burada bulunmak zorundayım.”

Arşak Çobanyan

∴

Marsilya'da Aram Turabyan tarafından ABD'de yayımlanan Asparez gazetesine gönderilen ve bu gazetenin 367 numaralı sayısında yer alan mektuptan:

“Petersburg'da kurulan Millî Komite Merkez Heyeti, tüm Rusya Ermenilerinin güvenini kazanmıştır. Türkiye Ermenilerinin tamamı da amaçların sağlanmasına çalışan ve bunun için tek araç olan bu heyete, teşekkürü borç bilmelidirler.

Tüm Rusya Ermenileri tarafından seçilen bu merkez heyetiyle bütün komiteler ve tarafsızlar arasında, Ermeni meselesi hakkında şu konular üzerinde birlik vardır. Çok sayıda gönüllü bulup, savaş alanına göndermek; Osmanlı Devleti'nden firar ve iltica edenleri uygun yerlere yerleştirerek, ihtiyaçlarını gidermek ve Ermeni meselesinin savunulması için gereken tüm siyasi tedbirleri almak. Episkopos Mesrop'un başkanlığında, katogikosun himayesini, Rusya'daki Ermeni aydınlarının ve Taşnak Partisinin yardımını sağlayan Millî Komite Merkez Heyetini tüm Ermenilerin temsilcisi olarak sayamıyoruz. Bundan dolayı isteklerimizin savunulması konusunda başka başka amaçlar besleyerek kaş yapacak yerde göz çıkarmayalım. Biz Rusya Ermenilerine şükran duymalıyız. Davamızın uygun koşullar altında

kazanılmasını isteyenler, bu heyetin kararlarına bağılı olmalıdırlar. Bogos Nubar Paşa'nın da ayrı bir heyet oluşturmak yerine, bu heyetle iş birliği yapacağını umuyoruz.”

∴

Yine Asparez gazetesinde yer alan “Durumumuz” başlıklı ve Simpat imzalı makaleden:

“Bütün milletler ve küçük kavimler, şu dünya savaşında ayaklar altında çiğneniyorlar. Bizim bundan korunamayacağımız doğaldır. Türklerin siyaseti artık bizi kurtaramaz. Biz ancak silaha sarılıp, üzerimize saldıran düşmanı def ederek isteklerimize kavuşabiliriz. Ermenistan henüz Türklerin elindedir. Tarafsız kalmamız bir cinayettir.”

∴

Hınçak Komitesinin Bükreş Şubesinin Bildirisi:

Romence Domeniçe gazetesinin 21 Temmuz 1915 tarih ve 4088 numaralı sayısından:

Özerk Ermenistan

“Ermeni meselesinin çözümüyle Ermenilerin özgürlüğünü sağlamak için otuz yıldan beri çalışan Sosyal Demokrat Hınçak Komitesinin Paris Genel Merkezi yayımladığı bir bildiriyle, Ermenileri Avrupa'nın herhangi bir kısmında, savaşın cereyan ettiği bölgelerde İtilaf devletlerinin ordularına gönüllü olarak yazılmaya çağırıyor ve savaşın ardından “küçük milletlerin bağımsız olmaları, özgürlüğe kavuşmaları” ilkesinin benimseneceğini tüm dünyaya bildiriyordu. Bu yolla Hınçak Komitesi, Ermenilerin amaçlarını, kendi prensiplerini ve sosyal, iktisadi, siyasi ve coğrafi yapısıyla var olan Ermenistan'a ait geleneksel idealini açıklamıştı.

Altı yüz yıldan beri esaret altındaki Ermeniler, özerk bir Ermenistan düşüncesini izliyorlar. Hakları için düşmana karşı adım adım savaşan Ermeni gönüllüleri, savaşın sonunda yapılacak ve Ermenilerin hak ettikleri, kendilerine yakışan mükafatı belirleyecek olan kongreye, bilim, edebiyat ve sanat alanlarında gelişmiş milletler arasında katılabilmek için savaşıyorlar. Kongreden sonra özerk Ermenistan'ın nüfus sayımı yapılacaktır. Yürütme komitesiyle Hınçak şubeleri tarafından İngiltere'de, Mısır'da, Rusya'da, Fransa'da gönüllü alayları kuruldu. Paris'te 900'den fazla Ermeni gönüllüsü, özgürlük bayrağıyla kurmay başkanı tarafından kabul edildi.

Gönüllüler, 24 Ağustos 1914 tarihinde Plava yoluyla İvri İstasyonu'ndan savaş alanına sevk edilirken halk tarafından alkışlandılar.

Resmî görevli kişilerin, özerk Ermenistan hakkında yaptıkları konuşmalar üzerine, Ermeni yazarlarından Mösyö A. Çobanyan tarafından Fransızca olarak verilen cevapta, birçok Ermeni'nin öldürülmesine sebep olan Almanya eleştirildi.

Ermeni gönüllüleri hareketlerinden önce, Envalid Sarayı'nın önünde fotoğraf çektirdiler. Ertesi gün gazeteler, Ermeni gönüllülerinden bahsettiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Sör Edward Grey yaptığı konuşmada, Ermenilerin bu savaştan sonra özerk bir Ermenistan meydana getirmekle, uzun zamandan beri takip ettikleri amaçlarına ulaşacaklarını söyledi.

Ermeni meselesinin çözümü, Yeşilköy Anlaşması'nın 16'ncı ve Berlin Anlaşması'nın 61'inci maddeleriyle Ermenistan'da ıslahat yapılması şeklinde tanınmıştı. Fakat bu, mümkün olmadı.

Ermeni meselesi ilk aşamasındayken yani (1683-1815) Romanya'nın bağımsızlığa kavuşmasından, (1877-1878) Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bağımsızlıklarına kavuşmasına rastlayan Romanya - Rusya - Osmanlı Devleti savaşına gelinceye kadar Ermeniler özgürlüklerini kazanmak için birçok girişimde bulundular.

Loris, Melikof, Lazarof, Selkovniyef Minasof gibi Rus ordusunun başında bulunan generallerin büyük kısmı Ermeni'ydi.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilanından beri yani Lobanof'un "Ermenistan Ermenilerindir." görüşü ortadan kalktıktan sonra, Rus ordusunun safları arasında Ermenistan'ın, bu Asya Belçikası'nın hakları için savaşanlar çoktur. 5 Aralık 1914'te Katogikosla, Eçmiyazin Ermeni Kilisesi'nin dinî lideri IV. Kigork, Tiflis'te Ermeni Kilisesi'nde birçok Ermeni baş episkoposuyla çevrili olarak bayrağı kutsadı.

Diz çökerek Rus ordusunun zaferi ve Ermenilerin özgürlüğü için dua eden dinî liderin sözleri, kendisinin önünde bir geçit töreni yapan 2000'den fazla gönüllü tarafından dinlendi.

Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan büyük kitapta Ermenilerin geçmiş ve gelecekteki yaşantısı anlatıldı. Türkiye ve İran'dan gelen ve büyük kısmı yiyecekten mahrum 150.000'den fazla Ermeni mültecisine Kafkasyalı kardeşleri tarafından bakılıyor.

Kafkasya cephesinden gelen son haberlere göre, Ermeni gönüllüleri çeşitli yerlerde savaşıyorlar. Ermeni gazeteleri Romanya'da bulunan Ermenilerin refah içinde yaşadığını yazıyor. Bunlardan Ermeni gönüllüleri arasında bulunanların adları, Ermenistan tarihine altın harflerle yazılacaktır.

Roma'da son zamanda, tanınmış birçok yazar ve Luzati, Sonino, Pisolati gibi siyasetçiler tarafından oluşturulan ve Ermenistan'ın kurulması için çalışan "Pro Armenia" adında bir komite vardır."

Hınçak Komitesi Bükreş Şubesi

∴

Yardımlara Dair Yazışmalardan:
Boston H.H. Taşnaksutyun Komitesi
ABD, Boston

Ermeni Millî Merkez Yönetimi
13 Mart 1915
Tiflis

Daha önce, 7 Mart 1915 tarihinde Piskopos Mesrop vasıtasıyla, Komiteniz tarafından gönderilen 47.061 ruble 31 kapağı aldık, samimi tebriklerinize teşekkürlerimizi sunarız. Daha sonra yine Mesrop vasıtasıyla gönderilen 47.024 ruble de alındı, bu değerli yardımdan dolayı minnetimizi arz ederiz.

İkinci Başkan
H. Hanak
(Asparez; Sayı 356 - 1915)

∴

16 Mart 1915
Tiflis

Taşnaksutyun Komitesi Boston Şubesine,
Gönderilen 47.061 ruble ve 31 kapık için yönetimimiz ve gönüllüler adına teşekkür ederim.

Baş Piskopos
Mesrop

Önceki 20.000 doların alındığına dair cevabı alınca 20.000 dolar daha yolladık.

Baş Piskopos
Mesrop
(Hayrenik; Sayı 34 - 1915)

∴

Bogos Nubar tarafından Ermeni sorunu hakkında Hınçak Komitesi reislerinden Mikail Varantiyan'a gönderilen ve Kafkasya'daki Horizon gazetesinde yayımlanan mektubun bazı bölümlerinde şunlar yazılmıştı:

"Ben olayları büyük bir sabırsızlıkla izlemekteyim. Ermeni sorununun isteklerimize göre çözümlenip sonuçlanacağına inanabiliriz. Osmanlı Devleti'ni intihara sürükleyen hareketi, Ermenistan sorununun çözümlenmesini birdenbire engelledi. Daha önceki görüşmelerimize temel olarak aldığımız o etkin yöntem, hükümetlerin Birinci Dünya Savaşı'ndan kaçınmalarından ileri geliyordu. Bu yöntem artık yoktur. Çünkü bugün bütün Avrupa, geniş bir savaş alanı olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması da kesinlikle kararlaştırılmıştır.

Bu yeni durum karşısında yeni kararlar almak gerekir. Rus kamuoyunun, Ermeni bağımsızlığından yana olduğunu kıvançla gördüm. Baron Sazanof'un bildirisi olağanüstü umut vericidir. Son hesabın görüleceği dakikada, Çar Hükûmetinin hürriyet ve milliyetçilik ilkeleriyle uygulanacağından umutluyum... Ermeni gönüllülerinin davamızı kazanmak için büyük hizmetler edeceklerine şüphe yoktur... Savaş, Ermenilerin bileğindeki zinciri kırmıştır. İsteklerimizi savunmak, zamanında davamıza güç vererek sesimizi duyurmak hakkını bize ancak o gönüllüler verecektir... Mektubunuza gelince; ben de sizinle aynı düşüncedeyim. Avrupa'daki çabalarımıza yeniden başlama zamanı yaklaşmıştır. Yeniden kapıların tokmağını ele almaya hazırlanmalıyız. Hükûmetlerin çıkarlarını uzlaştırmak zorunluluğu ortadayken her zaman olduğu gibi bu kez de karşılaşacağımız zorlukları gizlemeden davamızı savunmalıyız. Propaganda yapmalıyız. İşte ben bu amaçla Ermenileri amaçlarımız için çağırarak sayın Katogikosun himayesi altında bulunan Meclisi açtım. İyi iş görmek için ıslahat konusunda hepimiz birleşmeli ve tek vücut olmalıyız. Başarı buna bağlıdır.

Bogos Nubar

∴

Ermeni gönüllülerden Vahan Şabanyan tarafından ABD'de yayımlanan Yeridasart Hayasdan (Genç Ermenistan) gazetesine gönderilen mektup:

9 Mayıs 1915, Sarıkamış

Göreve Doğru

"Gönülden sevgiyle beslediğimiz hayalimizin, artık bugün hayata geçirilme zamanı gelmiştir. İnsan, bir kez ölür. Görevini yaparak canını vermek, ne büyük mutluluktur! Bugün yaralı bir yurttan yaşayan erkek ve kız kardeşlerimiz bizden yardım bekliyorlar. Onların çağrısına uyalım. Onları biraz olsun mutlu etmek için, zorbarların kılıç darbelerinden kurtarmaya gidelim. Artık yurt sevgisiyle yanan ve özgürlüğe susayan erler ortaya çıksın, dökülen kanlara saygı duyanlar göreve atılsın. Artık zenginler hazinelerini bağışlasın, güçlü olanlar kollarını kullansınlar, bu görevlerin en güzeli ve en yücesidir. İşte bu görevi yerine getirerek özgürlüğü hak ettiğimizi, özgürlük için doğduğumuzu dünyaya göstereceğiz.

Kardeşlerim! Özgürlük, "İsa peygamberin çarmıha gerildiği yer" karşımızda dikilmiş, ona yaklaşınız. Birer haç alarak hep birlikte oraya çıkalım.

Bugün gönüllü taburları, savaş alanına doğru gidiyorlar. Ermeni anaları, çocuklarını arkamızdan göndersinler.

Cesur Ermeni kadınının, ciğerparesinin elinden tutarak söylediği şu şiiri siz de okuyunuz:

Oğlumu da birlikte götürünüz
Sevgili yavrum Bale'yi de götürünüz
Düşmanla savaşsın
Oğlum vatana kurban olsun!

6'ncı Tabur erlerinden Vahan K. Şabanyan

Not: Bu ayın yedinci günü bir geçit töreni yapıldı. Ertesi gün Kars'tan hareket ettik. Uğurlama için toplanan halk yurtseverliğe yakışır gösterilerle bizi yolcu etti. Şimdi Erzurum'a doğru ilerliyoruz. İki ABD'li, geçit töreni sırasında, taburumuzun fotoğrafını çekti. Ben süvariler arasındayım. Zamanım oldukça hareketimize dair size yazarım." (Yeridasart Hayasdan, 1915, Sayı: 2, 12'nci Yıl)

∴

Komite reislerinden Yervantoni tarafından yine ABD'de yayımlanan Asparez gazetesine gönderilen mektup:

Ruslar ve Ermeniler

"Komiteler, Kafkas muharebelerinde Rusların ününü artırdılar. Antranik'in askerleri, Saray⁸⁶ ve Başkale'yi⁸⁷ Ruslar adına işgal etti. Beyazıt üzerine hücum eden yine Antranik'in askerleriydi. Azerbaycan'da Türklerin kuşatmasını önleyerek Rusları kanlı bir yenilgiden kurtaran Samson'un emrinde bulunan Ermeni gönüllüleriydi.

Rusların en saygın gazetesi olan Novoye Vremya, Ermenilerin Ruslara ve Hristiyanlığa karşı besledikleri sevgi ve güvenin onları, canlarını vermeye kadar götürdüğünü övgüyle yazdı. Ruslardan ve Ermenilerden oluşan bir komisyon oluşturuldu. İlk oturumda Tolstoy'un kızı, Ermenilerin Ruslar için gösterdiği fedakârlığı ve bunun medeni etkisini açık bir dille anlattı. Ermeni milletinin bugünkü büyük savaşı, Rus davası uğrunda yaptığı fedakârlığı, medeniyetinin geçmişi ve onun ebediyen devamı, Rusları Ermenilere yaklaştırır ve Çar Hükûmetine bu savaştan sonra bağımsızlık düşüncesine doğru bir adım daha attırır. İşte böylece ileride yeniden doğacak olan Ermenistan bir uygarlık merkezi, barbar ve hükûmetsiz toplumlar arasında bir adalet kaynağı ve bununla birlikte yüce Çar Hükûmetinin izlediği büyük amacın manevi gelişimi için de kuvvetli bir el olacaktır."

Yervantoni
(Asparez, Sayı 350, 23 Nisan 1915)

∴

⁸⁶ Saray: Van'a bağlı ilçe.

⁸⁷ Başkale: Van'a bağlı ilçe.

İngiltere’de yayımlanan Daily Chronicle gazetesinin 23 Eylül 1914 tarihli sayısında “Yedinci Müttefikimiz” başlığıyla yer alan makalede Ermeniler övülüyordu:

“İtilaf devletleri, Sırplarla ve Belçika’yla birleşerek altı hükûmet oldular. Acaba yedinci müttefik kimdir? Biz bunu tanımıyoruz. Hükûmet, basın aracılığıyla şimdiye dek sözü edilen bu yedinci müttefik hakkında gerekli bilgileri vermediğinden bir gün halkın sorgusuyla karşı karşıya kalacaktır. Oysa ki, bu küçük müttefik, savaşın başından beri olağanüstü fedakârlıklar gösterdi; İtilaf devletlerinin davası uğrunda varını yoğunu, ailesini, yaşamını, vatanını ve varlığını kaybetmeyi göze aldı.

Yaptığımız bu ayrıntılı açıklamadan sonra, yedinci müttefikin Ermeniler olduğu anlaşılmıştır. Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı’na daha başlangıcında katıldılar. İtilaf devletlerinin, küçük milletlerin davasını ve milliyet esaslarını silahla savunmak istemesi, Ermenilerin yüzyıllardan beri beslemekte oldukları amaçlarına çok uygun olduğundan, bizden davet beklemeden, pazarlığa girişmeden büyük bir istekle savaş alanına atıldılar. Balkan devletleri bugün ne yazık ki çıkarlarını gözeterek, savaşanlardan kuvvetli olan tarafa katılma eğiliminde oldukları hâlde Ermeniler böyle yapmadılar. Onlar, İtilaf devletlerinin savaşın başından beri gösterdikleri düzenin sonucunda ve çok eskiden beri hakkımızda besledikleri büyük saygı ve güvene dayanarak hemen savaşa koştular. İşte şimdi de çarpışıyorlar. 100.000’den fazla Ermeni Rus ordusunda, 20.000’den fazlası da Kafkas ordusuyla birlikte savaşırken birçok Ermeni gönüllüsü de İtilaf devletlerinin Fransız cephesinde savaşmaktadır; hatta Rus Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı General Aleksiyef bile aslında bir Ermeni’dir.”

ABD’de yayımlanan Yeridasart Hayasdan gazetesinin 25 Haziran 1914 tarihli sayısının baş makalesinde Hınçak Partisinin çalışmalarından söz edildikten sonra, “... Bu dakikada Rus bayrağı altında 80.000 Ermeni askeri, Avusturya ve Almanya ordularına ve 40.000’i de Türkiye’ye karşı savaşılıyorlar. Her yandan gelen binlerce Ermeni gönüllüsü, müttefiklerinin galibiyetini sağlamak için Türkiye ve İran sınırında kanlarını döküyor. Türk askerinin ruhsal durumunu bilen Ermeni fedaileri oradadırlar. Bunlar, memleketin stratejik açıdan en önemli yerlerini bildiklerinden, Rus ordusunun öncülerine değerli hizmetlerde bulundular.

İsyan eden Ermenistan’ın müttefiklerin lehine olan bu girişimleri zafer kazanıldıktan sonra değerlendirilecek ve Ermeni meselesi, Ermeni milletin isteklerine uygun biçimde çözümlenmek üzere masaya yatırılacaktır. Ermeni meselesi, Şark meselesinin başlıca etkenlerinden biridir. Bunun çözümü, kalıcı bir barış ve asayişin yeniden sağlanması için bir ön koşuldur. Avrupa, bu konuda açıkça bir görev üstlenmiştir. Balkan Savaşı sırasında Hınçak Partisi kendi bildirileriyle bu sorunun çözümünün gerekli ve uygun olacağını hatırlatmıştı. Fakat bazı hükûmetlerin karşı çıkması ve bir kısmının da ilgisiz kalması, bu sorunun çözümünün ertelenmesine sebep oldu. Yarınki barış kongresinde yaralı Ermenistan alını açık duracak, tarihî haklarını isteyecektir. Biz inanıyoruz ki müttefikler, Ermeni meselesini dikkate alarak Ermeni

ulusunun isteğine uygun bir biçimde meselenin çözümlenmesini sağlayacaktır.” deniyordu.

∴

Azılı çetebaşlarından Vraçyan tarafından Tiflis’te yayımlanan Horizon gazetesine gönderilen mektup:

“15 Nisanda hareketim için kesin emir gelmişti. Erivan’da, Kanaker ve Çalmahçı köylerinde uzun süre birlikte bulunduğum Ermeni alaylarından ayrıldığım zamana kadar, tüm komitelerin savaş hazırlıkları için gerçekten çalıştıklarına gururla tanıklık ettim. Orada komiteler, verilen her emre karşı çıkmaksızın uymaktaydı. Alay Komutanları Baron Vartan’la, Bölük Komutanları Tero, Hamazasp, Keri ve elebaşı Haço’nun akıllıca idareleri sayesinde çok güzel sonuçlar elde edildi. Vatanın kurtuluşu için çalışan bütün bu kılavuzlara, gözü pek gönüllülerimize mutluluk ve başarı dileyerek kendilerine teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Gönüllüleri, Cemaranla* çevresindeki dairelere yerleştirdiler. Komutanlar ve diğer konuklar Katogikosa tanıtıldıktan sonra okulda mükemmel bir yemekle ağırlandılar, iki taraf da makamlarına uygun konuşmalar yaptı. Eğlence gece yarısına kadar devam etti. Uzun süreden beri Eçmiyazın böyle konuklar kabul etmemiş, manastırın köhne hisarları çoktan beri böyle coşkulu seslerle yankılanmamıştı. O gece manastır üzerine gelen gizli melek, o zamana kadar konuştuğu dilden başka bir dille konuşuyordu. Ertesi gün bütün Vagarşabat çevresi ayakta; Vagarant Lisesi, manastır, kısacası her yer, civar köylerden gelen halkla hınca hınç doluydu, âdetâ bir insan denizi oluşmuştu.

O sabah güneşin çok parlak ve havanın olağanüstü güzel olmasına rağmen, Masis Tepesi her zaman olduğu gibi yine beyaz örtüsüne bürünmüş şekilde büyüklüğünü gösteriyordu.

Papaz Okulunun avlusunun ortasında ve bahçesinde dua için hazırlanmış yerler, harekete hazırlanan gönüllü tümenle ve halkla doluydu. Katogikos, etrafında iki sıra papazla gelerek ayini yaptı. Ayinden sonra coşkulu bir konuşma yaparak gönüllüleri savaşa teşvik etti. Konuşmasında Vartan ve arkadaşlarından söz ederek ‘Vartan’ın görevini şimdi siz Ermeni gönüllüleri sürdüreceksiniz. Siz de, 300 arkadaşıyla birlikte vatani uğrunda canını verdiği için arkasından gelenlerin saygı ve övgüsünü kazanan Leonidas gibi anılacaksınız. Ermeni soyu sonsuza dek adlarınızı onur ve saygıyla anacak. Gidiniz, kalbimiz sizlerle birliktedir. Gidiniz, yüz yıllık intikamımızı alınız. Baskı altındaki Osmanlı Ermenilerini kurtarınız.’ dedi.

Katogikostan sonra Okul Müdürü S. Malhamyan da bir konuşma yaparak, şimdi bilimle silahın birlikte iş gördüklerinden bahsetti.”

S. Vraçyan
Horizon, Sayı 125.

---

* Ruhban okulu.

Meşrutiyet'in ilanından önce mümkün olabildiğince hazırlanan, bundan sonra ise hazırlıklarını bir kat daha artırarak tertibatını tamamlayan komiteler, başta Patrikhane olmak üzere, Osmanlı Hükûmetinin savaşa katılmasından sonra alacakları tutumu tamamıyla kararlaştırmışlar ve güvenilir vasıtalarla vilayet merkezlerindeki şubelerine, din adamlarına tebligatta bulunmuşlardı.

Patrikhane özellikle Erzurum, Van, Bitlis gibi savaş bölgesi olan yerlerde, otoritesine ve çalışmasına pek güvenemediği din adamlarını görevden alarak yerlerine daha tecrübeli olanları atamaya başladı. Verilen talimat yukarıda yer aldığı gibi pek açıktı. Durum açıklık kazanıncaya kadar Ermenilerin ayaklanmaya geçmeleri komitelerce uygun görülüyordu. Bundan dolayı, görünüşte, seferberliğe uymaları, hükûmeti kuşkulandırmamak için yardımlar yapmaları ve savaş vergilerine katılmaları şubelere önemle bildirildi. Patrikhane de gazetelerde bu yönde bir bildiri yayımladı. Ancak yıllardan beri Türkler aleyhindeki kışkırtmalarla, intikam duygusuyla çıldırılan, bağımsızlık tutkusuyla gözleri dönen Ermeniler, komitelerin bildirdiği zaman gelmeden önce işe başladılar.

Çetelerin teşkili ve idaresi hakkında komiteler tarafından hazırlanarak şubelere gönderilen talimattan köylere ait bir tanesiyle, Kayseri'nin Everek⁸⁸ - Fense köyünde yazılmış bir diğeri, çeteler hakkında fikir vermektedir:

11. Taşnaksutyun Komitesi

a. Köylere Talimat

Genel Maddeler

1. İsyan düşüncesi kutsaldır. Bu sebeple çetelere katılacak kişiler, özgürlük tutkunu ve sır saklayan kişilerden seçileceklerdir.
2. Köy çeteleri en az yedi, en çok 15 kişiden oluşacaktır.
Uyarı: 15'ten çok üyesi olan çeteler ikiye ayrılacaktır.
3. Çete reisi, yardımcısı ve veznedar, çete üyelerinin oy çokluğuyla seçilir ve Yürütme Kurulu adını alır. Toplantılarda eşit oya sahiptirler.
4. Yürütme Kurulu tarafından çete üyelerinden bir ya da birkaç kişi, silah muhafızı olarak seçilir.
Uyarı: Silah muhafızı seçimi, çetenin diğer üyelerinden gizli tutulacaktır.

5. Eğer köyde iki çete varsa, yürütme kurulu, bunların reisi, yardımcı ve veznedarlarından, ikiden çok olursa yalnız çete reislerinden oluşacaktır.

Çetelerin Görevleri

6. Her üye, çetenin sermayesini artırmaya, silah ve cephane elde etmeye ve ayaklanma hareketlerine yardıma mecburdur.

⁸⁸ Everek: Kayseri'ye bağlı ilçe. Bugünkü adı Develi.

7. Her yeni üye, çeteye bağıştta bulunmakla ve söz verdiği parayı zamanında ödemekle yükümlüdür.

8. Üyelerinden her biri, çetenin toplantılarına düzenli olarak katılacaktır. Kabul edilecek özrü olmadan art arda üç kez toplantılara katılmayan üye, ihraç edilir.

9. Her üye için, çevresinde bulunan kişilere çetelerine yazılmasını önermeleri, teşkilat hakkında bilgi vermeleri, duydukları ya da öğrendikleri ayaklanma sırları üzerine konuşmaları ve kendilerine ait olmayan isyan tertibatını anlamaya çalışmaları kesinlikle yasaktır.

10. Komitenin kararı ve yürütme kurulunun onayıyla üyelerden her biri kendisine verilen görevi hemen yapacaktır. Aldığı emri gizli bir şekilde bile olsa arkadaşlarına söyleyemez.

11. Her çete, silahlarını ve üyelerini saklamak için gizlenme yerleri hazırlamaya mecburdur. Bu gizlenme yerlerini sadece silah muhafızlarıyla çete reisleri bilecektir.

Uyarı: Çete üyelerinin, silah muhafızının kim olduğunu ve saklanan kişi ya da silahların yerini öğrenmeye çalışması kesinlikle yasaktır.

12. Çete üyeleri, Komite tarafından silah eğitimi yapmak ve bu amaçla Komiteden gönderilecek kişinin gözetiminde tecrübe kazanmak zorundadır.

13. Her çete, gerek kendi köyünde gerekse diğer köylerdeki durumu gözlemek ve köylüyle iyi geçinmek zorundadır. Gerektiğinde bunlara yardım etmelidir.

14. Çete reisleri ve yürütme kurulu hakkındaki şikâyetler, yine reisler aracılığıyla bağılı olunan komiteye bildirilir.

15. Bir çeteye mensup olan kişilerin yürütme kurulunun onayı olmadan kendi başlarına hareket etmeleri yasaktır.

Uyarı: Kişisel istekleri için hırsızlık yapanlar ya da yalan söyleyenler şiddetle cezalandırılırlar.

16. Üyelerden her biri, hükûmetin gizli işlerini öğrenmek, şüpheli kişilerin hareketlerini takip etmek ve elde edeceği bilgileri yürütme kuruluna bildirmek zorundadır.

17. Üyeler, isyanla ilgili bir işten dolayı tehlikede bulunan ya da tutuklanan her arkadaşına yardım için, komite tarafından verilecek görevleri yerine getirmek zorundadır.

18. Kendisiyle ilgili bir işten dolayı tehlikede olan üye, çeteden yardım isteyemez.

19. Çeteler, komitenin onayı olmadan kendi başlarına bir işe girişemezler.

20. Çeteden kendi isteğiyle ayrılan ya da atılan kişiler, çeteden silah, para gibi şeylerin iadesini talep edemez.

21. Başka bir yerden gelip çeteye girmek isteyenler, isteğin yapıldığı yerde, kendisi hakkında soruşturma yapıldıktan sonra, bütün çetenin onayıyla çeteye alınabilir.

Uyarı: Bir çeteden kovulan kişi, başka bir çeteye giremez.

22. Varlıklı olan üyeler, çeteye yapacakları bağışlardan ve aylık verecekleri paradan başka birer özel silah alacaklardır.

23. Üyelerin alacakları silahlar, yalnızca ayaklanma hareketlerinde kullanılacaktır. Bu silahlar komite tarafından istendiği zaman, kesinlikle verilecektir.

24. Üyelerden hiçbirisi olağanüstü durumlar dışında komitenin onayı olmadıkça silahını başkasına satamayacak ve geri de veremeyecektir.

25. Üyelerden hiçbirisi, çetesine ait konularda, komite tarafından gönderilen görevlilerden başkasına konuşamaz.

26. Komiteden ve alt şubelerden gelecek emirlerle, resmî tebligat Taşnaksutyun mührünü taşıyan evraka yazılacaktır.

Uyarı: Sözlü verilen emirler ve mühürsüz kâğıtlara yazılı talimatlar geçersiz sayılacak, dikkate alınmayacaktır.

Yürütme Kurulunun Görevleri

27. Yürütme kurulu, çetelerin düşüncelerini aydınlatmakla, yönetmeliği iyi bir biçimde uygulamakla görevlidir.

Uyarı: Yürütme kurulunun yanında komiteden atanmış bir delege bulunur ve bu delegenin aracılığıyla komiteyle haberleşilir.

28. Yürütme kurulu, istisnasız tüm çete üyelerini toplantıya çağırır. Çeteye ait konular, tüm çete üyelerinin onayı ve oylarıyla görüşülerek karara bağlanır.

29. Kurul, elde ettiği bütün bilgileri, köyde geçen olayları ve durumu komiteye, yanında bulunan delege aracılığıyla bildirir.

30. Komite tarafından verilen yönerge ve başka konular hakkında itiraz varsa, Yürütme kurulu bunu yazılı olarak komiteye bildirir ve komitenin kararını bekler.

31. Yürütme kurulu, çeteye verilen ya da zaten ona ait olan ayaklanma araçlarını iyi bir şekilde korumakla görevlidir. Kaybından sorumludur.

32. Komiteden verilen emirleri yapmak için, Yürütme kurulu, gerekirse silah muhafızlarından silah alarak görevlilere verir ve işin bitiminde yine alarak saklar.

Uyarı: Yapılacak işe çetenin silahı yetmezse çete üyelerinden silah alınabilir ve sonra yine kendilerine verilir. Yürütme Kurulu buna yetkilidir.

33. Yürütme kurulu, ayaklanma için komiteden gönderilecek kişilere, ihtiyaçları varsa silah vb. konularda yardım edecektir.

34. Yürütme kurulu, yılın her mevsiminde iki postacı ve iki yaya haberci bulunduracaktır. Gerekliğinde bunları, durumdan haberdar etmek için köy ve kentlerdeki komitelere gönderecek ve haberleşmeyi bunlar aracılığıyla sağlayacaktır.

Uyarı: Mektup götürecek postalar sürekli hazır bulundurulacaklardır. Postalar gittikleri yerlerde iki saat kalabilirler; haberciler ise istenen saatte hareket etmek zorundadırlar.

35. Yürütme kurulu, üç ayda bir çetelerinin silah ve paraca varlıklarını komitelere bildirecektir.

36. Kurul, üyelerden her birinin varlığını göz önüne alarak yükümleneceği aylığı belirleyecek, bağışlanan eşyayı veznedara vererek karşılığında makbuz alacaktır.

37. Yürütme kurulu, köylerine uğrayacak ya da kendilerinden yardım isteyecek arkadaşlara yardım etmek zorundadır. Kendilerinin nereden gelip nereye gideceklerini araştırmak, yetkisi dışındadır.

Uyarı: Yürütme kurulu, bu gibi kişilere gereken şeyleri verdikten sonra Komiteye bilgi verecektir.

38. Yürütme kurulu, bu gibi arkadaşlara, ancak olağanüstü durumlarda çete kasasından yardım edebilir.

39. Yürütme kurulu, isyan nedeniyle tutuklanan kişilerin ailelerine, komitenin onayını almaksızın maddi yardımda bulunabilir.

40. Yürütme kurulu, çetenin oy ve onayıyla yapılacak girişimler için komiteye başvuracak ve sonuca göre hareket edecektir.

41. Kurul görevinden ayrılır ya da uzaklaştırılırsa bütün komite üyelerine ayrıntılı hesap verilecektir.

Uyarı: Görevinden ayrılan reis, yardımcı, veznedar ve silah muhafızı, çetede sıradan bir üye konumunda olacaktır.

Veznedarın Görevleri

42. Veznedar kendisine verilmiş olan gelir ve paranın hesaplarını tutmakla görevlidir. Komitenin emir ve onayı olmadıkça kimseye borç veremez.

43. Veznedar, her ay yönetimi altındaki paranın hesabını çeteye bildirmek ve üç ayda bir çetenin para ve silahları konusunda komiteye bilgi vermek zorundadır.

44. Veznedar, ödemeleri, Yürütme kurulunun vereceği emir ve taraflarınca imzalanmış senetler üzerine yapar.

45. Çete dağılırsa veznedar tüm paraları komiteye gönderir.

Silah Muhafızının Görevleri

46. Silah muhafızı, kendisine verilen araç ve gereçleri korur ve makbuz karşılığında istenen şeyleri verir.

47. Silah muhafızı, elinde bulunan eşya hakkında, kimseye bilgi vermeyecektir.

48. Silah muhafızları, kendilerine verilen silah ve diğer araçları iyi korumak zorundadır. Yürütme kurulundan emir almadıkça kendisine silah alamaz.

Ceza

49. Çete bireyleri arasında isyan ya da başka sebeplerden dolayı ortaya çıkan suçlar, yürütme kurulu tarafından incelenir.

50. Çete arasındaki küçük çaplı suçlara, çete bakar. Büyük ve önemli meseleler için yürütme kuruluna başvurulur. Orası da gerekirse komiteye devreder.

51. Cezalar, gizli ya da açık olarak azarlama, dayak, para cezası, çeteden, köyden ve memleketten geçici olarak uzaklaştırma, sürgün, ihraç ve idamdır.

52. Azarlama ve geçici uzaklaştırma, çetenin toplanmasına gerek görülmezse yürütme kurulu tarafından uygulanabilir.

53. Para cezası, dayak ve sürgün cezaları, yürütme kurulunun müracaatıyla oluşturulacak komite meclisi tarafından oy çokluğuyla karara bağlanır.

54. İdam cezası verilen köylü ya da çete üyeleri hakkında yürütme kurulu vicdani kanaatini komiteye bildirir ve verilecek hükmü uygular.

55. İdam cezası alan kişinin sonradan suçsuzluğu anlaşılırsa, bundan yürütme kurulu sorumludur.

56. Komiteye ait silah ve diğer eşyaları satan ya da kendisine mal eden kişiye, komitenin kararıyla idam cezası verilir.

57. Komiteye ait mallara zarar veren kişiye çete kararıyla para cezası verilir.

58. Sürgüne yollanan ve uzaklaştırılan çete üyeleri, bildikleri sırları açığa vurur ya da sakıncalı, şüpheli birisine söylerlerse, komite kararıyla idama mahkûm edilirler.

1910, Taşnaksutyun Komitesi

b. Taşnaksutyun Komitesi Çete Örgütünün İç Tüzüğü

Amaç

1. Taşnak Ermeni Komitesi çetelerinin başlıca görevleri, ayaklanma eylemlerine maddi ve manevi yardımda bulunmaktır.

Üyelik ve Teşkilat

2. Cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın, istenen niteliklere sahip 18 yaşındaki her kişi çete üyesi olabilir. İstenen nitelikler; isyancı, iyi hâl sahibi, geçmişİ lekesiz ve Taşnaklara eğİlimli olmaktır. Üye olanlar, Taşnak Komitesi programına ve bu tüzüğe daima bağılı kalacaklarına dair söz vereceklerdir.

3. Diğİr komitelerden olanlar, o komitelerle bütün ilişkilerini kesmedikçe ve bu konuda yeni arkadaşlarına güven vermedikçe Taşnak Komitesine üye olamazlar.

4. Çeteye girmek isteyenler, sözlü ya da yazılı, kurulun herhangi bir üyesi aracılığıyla başvuruda bulunabilirler. Görüşmelerden sonra yapılacak oylamada, oyların üçte ikisini kazanan kişiler, üyelik sıfatını kazanırlar. Bundan sonra grup, bağılı bulunduğu üst komiteye yazılı olarak durumu bildirir. Komite, üç gün içinde cevap verir. Komite, teklif edilen üyeyi kabul ya da ret yetkisine sahiptir.

5. Üyeliğe kabul edilenler, Meclis huzurunda Taşnak Komitesi ilkelerine sadık kalacaklarına dair namusları üzerine söz verirler ve sonra bu tüzüğün bir örneğini imzalarlar. İmzalı örnek alt komite tarafından saklanır.

6. Üyeliği kabul edilmeyen kişilerin isimleri güvenlik nedeniyle tüm kurullara yazıyla bildirilir.

7. Bir çeteye üye olan, diğİr bir çeteye üye olamaz.

8. Taşnak yönetim kurulu bulunan ya da bulunmayan yerlerde üyeler çete oluşturabilirler. Ancak mensup oldukları alt komitenin onayını almak için başvurmaları ve takımı oluşturan üyelerin adlarını bildirmeleri lazımdır.

9. Bir takım, 5-10 kişiden oluşur. Takım üyelerinin sayısının dörde düşmesi hâlinde, 28'inci madde uygulanarak bu üyeler öteki takımlara dağıtılır.

10. Bir takım bölünecekse, önce yazılı olarak yönetim kuruluna bilgi verilmesi gerekir. Yönetim kurulu, üyelerden birini gönderir ve meclis başkanı tarafından da geçici bir ikinci başkan seçilir. Bundan sonra karşılıklı görüşmeler sonucu takım ikiye ayrılır.

Uyarı: Asıl takımın adı ve defteri önceki reiste bırakılır ve bölünmesine kadar elde bulunan paralar yönetim kuruluna teslim edilir. Eski takım adına olan borçları bu takım öder.

Görev ve Disiplin

11. Her üye aylık gelirinin yüzde yirmisini komitenin emrine vermek zorundadır.

12. Üst üste üç ay borcunu ödemeyen üye, takım reisinin vereceği bir aylık uzatma süresi içinde borcunun tümünü ödemek zorundadır. Eğer yine ödemezse, üyelikten çıkarılır.

13. Her üye, toplantılarda hazır bulunmak zorundadır. Mazeretsiz olarak toplantıda bulunmayan üye, ilkinde bağışlanır, ikincisinde adı duyurulur, üçüncüsünde ise para cezası verilir.

14. Her üye sır tutmakla yükümlüdür.

15. Her takım isyan için fikren gelişmeye ve bilgisini genişletmeye çalışacaktır. Takım üyeleri arasında diğerlerine bu konuda kılavuzluk edecek arkadaşlar bulunmazsa, bilgili bir arkadaşın gönderilmesi için yerel yönetim kuruluna başvurulacaktır.

16. Takımlar, en az iki haftada bir toplanmak zorundadırlar. Üyelerin üçte ikisinin bulunduğu her toplantıda alınacak kararlar geçerlidir.

17. Bir takım, kendi görevinin dışında başka bir girişimde bulunmak isterse, yerel yönetim kuruluna başvurarak onun oyunu alacaktır.

18. Her üye reisten meclisin olağanüstü toplanmasını isteyebilir. Reis, ilk isteği kabul etmek zorundadır.

19. Bir takım reisi ya da üyesi toplantı talebinde bulunursa, önce reis aracılığıyla meclis başkanlarına başvurulur. Meclis başkanlarının kararı alındıktan sonra yerel yönetim kuruluna başvurulur. Yönetim kurulu, yapılan başvuruyu kabul etmek zorundadır.

20. Bir takım içinde anlaşmazlık çıkarsa, önce o takım içinde çözümüne çalışılır, çözülemezse yerel yönetim kuruluna bilgi verilir.

21. Bir takım, takıma ait iç sorunlarda, üyelerden oluşan bir adalet kurulunu kabul eder. Taraflardan biri adalet kurulunun kararından memnun olmazsa, yerel yönetim kurulu arasından tarafların seçeceği kişilerden oluşan başka bir kurul oluşturulur. Bu ikinci kurulun vereceği kararlara uyulur.

22. Takım meclisinde, reisler meclisinde ve alt komite meclisinde ya da adalet kurullarında bir kez konuşulan sorunu yeniden açan üye, bozguncu sayılarak takımdan ihraç edilir.

23. Bir takım, yerel yönetim kurulunun bilgisi olmaksızın ve onun onayından geçmeksizin hiçbir üyeyi uzaklaştıramaz.

24. Her takım, her yılın aralık ayında, kurulun seçiminden önce kendi reisini seçerek 25'inci madde gereğince yerel yönetim kuruluna bildirir.

Uyarı: Eğer bir reis görevden alınır, yeniden bir reis seçilerek Yönetim Kuruluna bildirilir.

25. Alt komite üyelerinden biri, aynı zamanda takım reisliği görevini üstlenemez. Eğer reisliğe seçilmişse, iki görevden birini bırakması gerekir.

26. Takım reisliği süresi bir yıldır. Bu süreden sonra yeniden seçilmesi gerekir. (Madde 24, 25)

27. Bir takım reisi, öncelikle takımın düzen ve disiplinini korumak; sonra isyan düşüncesini aşılacak, Taşnak programını bireyler arasında yaymak ve onları eğitmek, bu konuda bireylerin düşünsel gelişmelerine ve eğitimlerine özen göstermek, yerel yönetim kuruluyla ilişkilerde bulunarak, bu kurul tarafından verilen emir ve yönetmeliklerle başka bilgileri takıma bildirmek; toplantılarda alınan kararları resmî olarak dosyalarına işlemek, verilen aylık ödemeleri özel defterine kaydetmek; ayda bir kez alt komiteye vermiş olduğu paraların makbuzlarını arkadaşlara gösterdikten sonra muhafazasını sağlamak ve belirli zamanlarda meclisi toplamakla yükümlüdür.

Dağılma

28. Bir takımın, üyelerinin azalması sonucu dağılması hâlinde, o takımın eşya, para ve defterleriyle diğer yazılı belgeleri komiteye ait olduğundan, bunların hepsi yerel yönetim kuruluna teslim edilir.

Reisler Kurulu

29. Reisler Kurulu, takım reisleriyle, yerel yönetim kurulunun bir üyesinden oluşur.

30. Reisler kurulu alt komitenin daveti üzerine düzenli olarak ayda bir kez toplanır. Önemli bir sorun çıktığında ya da bir takımın davetiyle olağanüstü olarak da toplanabilir. Takım reisinin, ortaya süreceği sorun hakkında diğer bir reisle görüş birliğinde olması gerekir. Reisler, olağanüstü hâllerde de kurula danışmadan meclisi toplantıya çağırmaya yetkilidirler. Yönetim kurulu üyesi, reisler kurulunda yalnız bir oya sahiptir.

31. Toplantıya bütün reislerin çağırılması zorunludur. Aksi taktirde, çağırılmayan reislerin protesto etme hakkı vardır.

32. Reisler kurulu, bir sorunu bizzat gündeme getirerek uygulamada bulunamaz. Ancak takımlar tarafından yönetim hakkında yapılan itirazları ya da takımlar arasında görülen anlaşmazlıkları yönetim kuruluna sunduktan ve onun izin ve onayını aldıktan sonra görüşebilir. Aynı şekilde, görüşmelerin sonucunda takımlar arasındaki bağlılığı güçlendirecek yararlı kararları yönetim kuruluna bildirdikten ve onun onayını aldıktan sonra uygulayabilir.

33. Reisler kurulu, alt komitenin yönetiminde ve onun tarafından gönderilen kişinin başkanlığında toplanır. Buna uyulmazsa, yani onun bilgisi olmadan başkanlığı altında meclis toplayan kişi sorumlu tutulur.

Alt Komite

34. Beş takım ya da 25 üye bir alt komiteyi oluşturur.

Uyarı: Takımların sayısı 10'a ya da üye sayısı 50'ye ulaştınca, komite kendiliğinden oluşarak bağlı olduğu yerel yönetim kuruluna durumu bildirir.

35. Alt komite beş üyeden oluşur.

36. Bir yıl önce komiteye girmiş olan her üye, alt komiteye üye seçilebilir.

37. Alt komite üyeleri, genel kurul tarafından gizli oyla, bir yıl süreyle ve yeniden seçilme hakkına sahip olarak kendi bölgesinden seçilir.

38. Alt komite, takımların tüm işlerini ve dış ilişkilerini yürütmek, sorunlarını çözümlemek; takımların gelişmesine ve komite propagandasına özen göstermek, üyeleri arasında güçlü bağlar kurmak; topluluğun bilinçlenmesine ve eğitim işlerine yardım etmek; yardım toplanmasına hizmet etmek, piyango ve temsiller düzenlemek ve bölgesinde Taşnak Komitesi fikirlerini yaymakla yükümlüdür.

39. Alt komite, nüfuz bölgesine ait işlerde bağımsızdır. Ancak yetkisi dışındaki girişimleri uygulamada, bağlı bulunduğu üst kurulun oy ve onayını almak zorundadır.

40. Alt komite, reisler kurulu tarafından yapılan teklifleri dikkate alıp uygulamakla görevlidir.

41. Alt komitenin bir reisi, bir kâtipi ve bir veznedarı olacaktır. Bunlar gizli oyla meclis tarafından seçilirler.

42. Reis, meclis başkanlığının yanı sıra, kâtiple birlikte meclisin resmî haberleşmesini idare etmek, hesapları onaylamak, veznedarla birlikte imzalamak ve kararları uygulamaya koymakla yükümlüdür.

43. Kâtip; meclisin yazı işlerini ve haberleşmeyi yürütmek, haberleşme evrakını ve kayıtlarını muhafaza etmek, alınan kararları reisle birlikte imzalamakla yükümlüdür.

44. Veznedar; paraları korumak, takımlara hesaplarına karşılık, reisin imzası bulunan makbuzlar vermek, aylık ödemelerini yapmayan takımlara uyarı yazısı göndermek, satın alınan malların faturalarını saklamak, gelir ve gider hesaplarını düzgün olarak tutmakla görevlidir.

45. Alt komite, Merkez Kurul tarafından bitirilmiş hesap defterlerini takımlara dağıtmak ve her yıl sonunda incelendikten sonra, toplanacak meclise sunmak üzere alır ve saklar.

46. Alt komite üyeleri, her üç ayda bir hesapları inceleyerek imza ve onaydan sonra genel meclise sunar.

47. Alt komite kurulu tüm suistimallerden sorumludur.

48. Üyelerden herhangi biri, veznedarın işlemlerinden kuşkulanırsa hemen diğer arkadaşlarına durumu bildirerek onlarla birlikte hesapları incelemeye ve denetlemeye yetkilidir.

49. Alt komite kurulu, gelirlerinden yalnız yüzde kırkını kullanmaya yetkilidir. Kalan kısmını Komite kasasına gönderir.

50. Alt komite, yılda iki kez uygulamaları hakkındaki raporla, hesaplarını bağlı olduğu üst kurula gönderir.

51. Kurul üyelerinden birinin değişmesi gerektiğinde, önce meclis başkanlarının onayının alınması gerekir.

52. Eğer bir takım, kendi kurulu hakkında ağır suçlamalarda bulunursa, şikâyetlerini ilk önce reisler meclisine bildirir. Reisler meclisinin çözemediği sorunlar genel meclise sunulur. O da çözüm bulamazsa bölge genel meclisine bildirilir.

53. Alt komite kurulu, takımlardan uzaklaştırılan üyelerin adlarını reisler kuruluna bildirmek zorundadır.

54. Yeni dönem başlangıcı 31 Aralıktır. Her takım o gün kendi reisini seçerek alt komiteye bildirecektir.

55. Reislerin seçimleri yapıldıktan sonra alt komite, Genel Kurulu toplantıya çağırarak 31 Aralıktan sonra görevden çekildiğini bildirmek zorundadır.

Genel Kurul

56. Genel Kurul, bölgenin en yetkili kurulusudur.

57. Genel Kurul, yine kendisinin seçtiği reis ve kâtip tarafından yönetilir.

58. Bölgenin faal üyelerinin hepsi Genel Kurula dâhildir.

Uyarı: Ceza almış üyelerin, genel kurulda oy kullanma hakları yoktur.

59. Genel Kurul Kâtipliği, kurulun toplantısı bittikten sekiz gün sonra alınan bütün kararları ve yazıları alt komiteye verecektir.

60. Genel Kurul; alt komite ve bölge kurulu delegelerini seçmek, alt komitenin bir yıl içinde yaptığı işlerle ilgili raporu okuyup incelemek, alt komite yıllık hesaplarının gelirlerini birer birer inceleyip giderlerini toplu olarak dinlemek (Giderlerin tek tek incelenmesi görevi, Genel Kurulca seçilmiş bir delegeye verilmiş olup bu delege inceleme sonucunu meclise bildirecektir.), çalışmaları artırmak için takımlarla görüş alış verişinde bulunmak ve bölgedeki siyasi işlere dair görüşünü bildirmekle yükümlüdür.

61. Alt komitelerin yıllık hesaplarında yolsuzluk görülürse, durum, ilgili alt komite kuruluna bildirilir.

62. Genel Kurulun, kendisine ait sicil kayıtları bulunacaktır.

Örgüt Aleyhinde İşlenen Suçlar

63. Aşağıda yazılı eylemleri yapan arkadaşlar suçlu sayılırlar:

- a. Komitenin iç tüzüğüne ve görüşlerine muhalif harekette bulunanlar.
- b. Takıma ait ya da kendisine verilen bir sırrı başkalarına yayanlar.
- c. Oturumlarda uygunsuz kelimeler kullananlar.
- ç. Toplantıların akışını bozanlar.
- d. Sarhoş olarak toplantıya gelenler.
- e. Uygunsuz hareketlerini komite içinde yaymaya çalışanlar.
- f. Kasıtlı olarak arkadaşlarını kötüleyen ve onların kötülüğüne çalışanlar.
- g. Tanık olarak komite hakem kurulunca çağrılıp da gelmeyenler.
- ğ. Kendisine verilen bir görev ya da memuriyeti kabul etmeyenler.
- h. Komitenin adını kötüye kullananlar.
- ı. Teşkilata ait para, eşya vb. malları çalan, saklayan ya da kötüye kullananlar.
- i. İçki ve kumar gibi kötü alışkanlıklarla, gerek arkadaşları gerekse halk arasında uygunsuz hâl ve hareketlere kalkışanlar.

Yargı ve Cezalar

64. Bu tüzükte belirtilen suçları işleyen üyeler, yargılamadan sonra uzaklaştırma ve para cezasıyla cezalandırılırlar.

65. Mahkeme kurulu, 20, 21, 22 ve 53'üncü madde hükümlerine göre oluşturulur.

66. Azarlama ve özür, kurul tarafından değerlendirilir ve ceza verilir. Bütün kurul tarafından uygulanır.

67. Azarlama ve özür dileme cezaları, meclis huzurunda, suçluya okunarak uygulanır.

68. Suçlu, hakkında verilen hüküm ve kararı, dinlemek zorundadır. Aksi takdirde, tüm komite haklarından mahrum edilir.

69. Hükümlülük süresi en çok altı aydır.

70. Para cezası, bir kuruştan yüz kuruşa kadardır.

Hüküm Kararına İtiraz

71. Takım kurulundan verilen hükme reisler kurulunda, reisler kurulundan verilen karara alt komite kurulunda ve alt komite kurulundan verilen karara da hakem kurulunda itiraz edilir.

72. Hakem kurulu, 21'inci madde gereğince oluşturulur.

73. Şikâyetçi, itiraz dilekçesini alt komiteye sunar. Alt komite bu dilekçeyi dava belgeleriyle birlikte ilgili kurula gönderir. Bu belgeler yedi gün içinde gönderilmezse alt komite sorumlu tutulur.

74. Herhangi bir kuruldan çıkan hüküm ve karara sekiz gün içinde itiraz edilmezse, karar uygulamaya konur. Ondan sonra yapılacak itirazlar kabul edilmez.

75. Reisler kuruluna gelen her davada, taraflar, kurulun belirleyeceği parayı yarı yarıya ödemek zorundadır. Davanın sonunda beraat eden tarafa parası geri verilir. Mahkeme giderleri, davayı kaybedenin hesabından düşülür, kalanı geri verilir.

76. Bu tüzük, genel mecliste üçte iki çoğunlukla değiştirilebilir.

(Everek - Fense, 26 Eylül 1915)

∴

Hınçak, Taşnak, Ramgavar, Veragazmiyal Hınçak Komitelerinin resmî tüzükleri olduğu gibi her birinin çok gizli tutulan birer de programı vardı. Ancak bunlar doğal olarak basılı değildi. Komiteler, gizli haberleşme ve tebligatlarında, hemen hiçbir zaman yazılı emir vermemişler ve gizli tebligatları şubelerine, en güvenilir üyelerini göndererek bildirmişlerdir. Gizli yazılarla ve aralarında belirli parolalarla nadiren yazılan mektupların, okunduktan sonra hemen yok edilmesi gerekiyordu.

Komiteler, belirli zamanlarda bütün şubelerinden gönderilen delegelerle kongreler yaparlar ve kongre kararlarını da tüm şubelere genel bildiri şeklinde ulaştırırlardı. Yine alınan bu kararlar, kendilerinin yayın organı olan gazetelerde yayımlanırdı.

Hınçak Komitesinin 1913'te Köstence'de yaptığı kongrede alınan kararlardan daha önce bahsedilmişti. Taşnaksutyun ve Hınçak Komiteleri tarafından 1914 Temmuzunda, yani Birinci Dünya Savaşı'ndan önce toplanan kongrenin tutanaklarından bazı önemli kararlar aşağıdadır:

c. Taşnaksutyun Komitesinin Sekizinci Genel Kongresi

Taşnaksutyun Komitesinin Sekizinci Genel Kongresi 1914 yılı Temmuzunda Ermenistan'da* yapılmıştır.

Kongre iki hafta sürdü ve 28 oturum yapıldı.

Kongreye aşağıdaki düzene göre çağrı yapıldı:

	Oy
1. Batı Bürosu	1
2. Doğu Bürosu	1
3. Ermenistan Bürosu	1

* Savaştan kısa bir süre önce Erzurum'da yapılmıştır.

Türkiye

4. İstanbul ve İstanbul Komitesine bağlı bölgeden	2
5. Trabzon	2
6. Muş	2
7. Van	2
8. Erzurum	2
9. Sivas	2
10. Harput	2
11. Samsun	2
12. Adana ve bağlı komitelerinden	1
13. Beyrut	1
14. İzmir ve bağlı komitelerinden	1
15. Kayseri	1
16. Kayseri	1

Kafkasya

17. Mergasdan* ve bağlı komitelerinden	2
18. Uskanabad* ve bağlı komitelerinden	2
19. Mezkagak* ve bağlı komitelerinden	2

İran

20. Tahran ve bağlı komitelerinden	2
21. Tebriz ve bağlı komitelerinden	2

Göçmenlerden

22. ABD ve bağlı komitelerinden	2
23. Mısır ve bağlı komitelerinden	1
24. Balkan ve bağlı komitelerinden	2

Komitenin yayın organı olan gazetelerden

25. Troşak gazetesi yazı kurulundan	1
26. Azadamard gazetesi yazı kurulundan	1

---

* Eçmiyazin ve çevresi.

* Moskova.

* Tiflis.

Öğrenci

27. Avrupa Taşnaksutyun Partisine mensup öğrencilerden	1
28. Türkiye Taşnaksutyun Partisine mensup öğrencilerden	1
29. Rusya Taşnaksutyun Partisine mensup öğrencilerden	1

30. İçeriden ve yabancı memleketlerden davet edilmiş faal üyelerden bazıları, kongrenin kesin oyuna sahip 26 kişi ve danışma niteliğinde görüşlerini açıklamaya izinli diğer dört kişiyle birlikte toplam 30 üyeden oluşuyordu.

Osmanlı Hükûmetine Karşı Siyasi Durum ve Tutumumuz:*

İttihat ve Terakki Hükûmetinin gayrimüslimlere ve özellikle Ermenilere karşı öteden beri uyguladığı ekonomik, sosyal ve idari baskıcı siyasetle, özellikle ıslahat sorununu uygulamaya koymaktaki aldatıcı hareketleri ve izlediği programı dikkate alan Taşnaksutyun Komitesi Genel Kongresi, İttihat ve Terakki Hükûmetine karşı muhalefette kalınarak, bu cemiyetin siyaset ve programının eleştirilmesine ve gerek kendisine gerekse teşkilatına karşı şiddetle mücadele edilmesine karar vermiştir.

Uyarı: Komite üyeleri hükûmete ancak genel meseleler hakkında başvuruda bulunacaklar, bundan başka hiçbir konuda hükûmetle bağlantı kurmayacaklardır.

Askerlik Meselesine Dair Genel Kararlardan:

Ermeni köylerinde derhâl bekçi teşkilatı kurularak bunların hükûmet silahlarıyla silahlandırılmasına, jandarmalar arasına daha çok Ermeni yerleştirilmesine ve böylece Ermenilerin bulunduğu bölgelerin güvenli ve uygun durumda bulundurulmasına çalışılacaktır.

Kürt Meselesine Dair Kararlardan:

Rus Hükûmetinin, Kürt hareketlerini, kendi siyasi çıkarlarını sağlamak için her yola başvurarak idare ettiği, komite tarafından kesinlikle bilinmektedir.

Kişisel Savunma* Meselesine Dair Kararlardan:

Kişisel savunma hakkında tüm komite şubelerinin oy ve görüşlerini aldıktan sonra kongre;

1. Bu yıldan geçerli olmak üzere, komitelerin bütün çalışmalarının bu konuya yöneltilmesine,

2. Bu amaçla para ve diğer araçlardan ziyade, teşkilatının genişletilip kuvvetlendirilmesine,

---

* Kongrenin ilk oturumunda oy birliğiyle kabul edilmiştir.

* Kişisel savunma örgütü, kişisel savunma yardımı, kişisel savunma tertipleri gibi komitelerin kararları ve haberleşmelerinde görülen kişisel savunma deyimini, komitelerce doğrudan doğruya silah anlamında kullanılır. Bunun için kişisel savunma deyimine rastlandığı zaman, bundan komitelerce kullanma biçimine göre hep isyan için silah, bomba anlaşılmalıdır.

3. Amaca ulaşmak için yalnız kişisel savunma işleriyle uğraşmak üzere beş kişiden oluşan bir genel merkez kurulmasına karar vermiştir.

Uyarı: Bu kurulun ne şekilde oluşturulacağı konusunda genel kurul ayrıca bir karar alacaktır.

Yazılı ve fiilî propaganda:

Kongre, propagandanın önemini dikkate alarak;

1. Bütün şubelerinin, komitecilik düşünce ve amaçlarının, teşkilat bölgelerinin genişletilmesi ve bir kat daha geliştirilmesi için çaba harcamalarına,

2. Troşak gazetesinin tamamıyla Komitenin amaç ve düşüncelerini içerdiğinin her yerde yayılıp duyurulmasına,

3. Türkiye'de çıkarılan ve komitenin düşüncelerinin savunucusu olan Azadamard gazetesinde, vilayet hayatına ve olaylara dair haberler için geniş yer ayrılmasına, komiteye gönderilecek paralar için bu gazetenin aracılık yapmasına,

4. Ermenistan bürosu aracılığıyla Komiteyle ilgili yayınları ve bunların hesaplarını idare etmek üzere özel bir kurul oluşturulmasına,

5. Ermeni sorunu için çalışan Pro-Armenia gazetesıyla, diğer Avrupa gazetelerine verilen para ödülünün diğer bölgelerden tahsil edilmesine,

6. Diğer yerlerde çıkarılan gazetelerimizin tamamıyla Komitenin amaçlarını takip etmeleri için çok sıkı denetlenmesine karar verilmiştir.

Hınçak Komitesinin 24 Temmuz 1914 tarihinde İstanbul'da Yapılan Üçüncü Kongresi'nin Tutanağından:

Osmanlı topraklarındaki 51 şubeden gönderilen 28 delege ile kongre açıldı.

Cangülyan başkan, Kedor kâtip seçildi.

Yedinci Oturum

Başkan: Cangülyan

Kâtip: Tançutyan

Oturum saat 12.00'de başladı.

Murat (Kozan Milletvekili Hamparsum Boyacıyan): Arkadaşlar, kongremiz bugün sona ermek üzeredir. Durumun komitemiz tarafından çok ciddi ve önemli görülmekte olduğuna, yönetici üyelerden biri olarak dikkatinizi çekerim.

Yarın gelecek olan yeni yönetim kurulu, bildiri dağıtımı, faal üye sayısının artırılması, posta ve benzeri şeyler için zorunlu harcamalar

yapılması karşısında kalacaktır. Bu konuda, henüz bir çözüm düşünülmedi. Buna dayanarak, meclisin bu konudaki görüşünü bildirmesini ya da bir karar almasını rica ederim.

(Başkan Cangülyan, Yönetim Kurulu adına tüm üyelere, kendisine duydukları güvenden, kongrenin başından sonuna kadar gösterdikleri devam, gayret ve sürekli çalışmalarından ve komitenin çıkarlarını sağlama yolunda kendisini aydınlatıp uyardıklarından dolayı teşekkürlerini bildirdi. Arkadaşı da başkanın sözlerini doğrulayıcı sözler söyleyerek, eski yönetim kurulunun en zor zamanlarda aylarca çalışıp her türlü sıkıntıya katlandığını, bütün delegelerin güven ve memnuniyetini kazanmış olduklarından kendilerini olağanüstü mutlu saydıklarını bildirdikten sonra, görevlerini hakkıyla yerine getirdiklerini; fakat, durum ve zamanın icaplarından kaynaklanan bazı eksiklerinin bulunduğu kabul etti.)

Başkan Cangülyan: Meclisimizin Yönetim Kurulu, beni oy birliğiyle değilse de oy çokluğuyla seçmişti. Bu da sağ kanadın verimli çalışma ve eylemlerde bulunduğunu gösterir. Arkadaşlarımın, özellikle böyle uygunsuz bir zamanda bu görevi kabul etmeleri, gerçekten büyük bir fedakârlıktır. Bundan dolayı, bu büyük fedakârlıkların, amacımızın elde edilmesi için takip ettiğimiz hedefi kesinlikle saptırmayacağını umuyorum.

Yönetim kurulumuz, en zor zamanlarda bile yalnız bırakılmamış, arkadaşlarımızın maddi ve manevi desteğini görmüştür. Burada hazır bulunan arkadaşlardan, bu gerçekleri gerek sözlü, gerekse yazılı olarak diğer arkadaşlara ve şubelere bildirmelerini rica ederim. Ta ki, şimdi seçilen yeni yönetim kurulu, görevlerini, gelecekte toplanacak olan kongreden önce, verimli ve takdire değer bir biçimde yapılacak olan bu kongrenin güvenini kazanabilecek şekilde yerine getirebilsin.

Bundan sonra, komite şubelerine gönderilecek bildirinin görüşülmesine başlandı:

12. Hınçak Komitesinin İstanbul Şubesinin Bildirisi

Sevgili Arkadaşlar,

Dünya tarihinde, eşi bulunmayan pek önemli ve ağır bir dönem geçirmekteyiz. Bir süreden beri tüm medeniyet, Birinci Dünya Savaşı'nın baskısı altında çırpınmaktadır. Bugünkü felaket, geçmişteki yanlış düşünce ve hareketlerimizin acı bir darbesinden başka bir şey değildir. Dünyayı sarsan bu felaketin, Türkiye'yle birlikte geleceği ona bağlı olan toplumlar ve özellikle Ermeniler üzerinde de yakın bir gelecekte büyük etkisini gösterdiğini göreceğiz.

Bu büyük sorunların hepsiyle ilgili olduğumuzdan, komitemizin güçsüz ve perişan durumunu da göz önüne almak zorundayız.

Komiteimizin şimdiye kadar, özellikle de en son uğradığı başarısızlıklar* gitgide dayanılmaz hâle gelmiş olduğundan, teşkilatımızda kesinlikle yeni düzenlemeler yapmak zorundayız. Bu yolda en küçük bir gecikme ve gerileme bile tarih önünde bizi suçlayacaktır. Bu yönleri incelemeden önce, gelecekteki hayatımız için gerekli koşulları acaba Türkiye’de yaşamakla, Türklere bağlı kalmakla elde edip edemeyeceğimizi düşünelim -ki bunun takdiri doğrudan doğruya Türkiye Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesine bırakılmıştır- işte önemli bir soru! Bunun yanıtını kuşkusuz gelecek verecektir.

Sevgili Arkadaşlar,

İşte Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi Türkiye’de Üçüncü Kongresi’ni, arz ettiğimiz gibi, büyük bir sorumluluk alarak, uygun olmayan bir zamanda, yani 24 Temmuz 1914 tarihinde açtı. Bütün bu olumsuz koşullara rağmen büyük bir memnuniyetle bildiriyoruz ki, dünyayı saran bu değişim döneminde ortaya çıkan yeni olaylar irticadan kaynaklandığından, yeni dönemde egemen olamayacak ve insanlık, tehlikeli ve gerici etkenlerden kurtulup coşkuyla kurtarıcı sosyalizmi kucaklayacaktır.

Kongremizi, şubelerimizin çoğunluğunun katılımıyla açtık. Yani katılma hakkına sahip 51 şubeden 29’u büyük bir coşkuyla çağrımıza uyarak delegelerini gönderdiler. Bu, Hınçak grubu bireyleri arasındaki bağların ne derece güçlü olduğunu gösterir. Yukarıda bildirilen sayıdan başka, sonradan bir-iki şube daha kongreye katıldıklarından, üyelerin sayısı 32’ye ulaştı.

Daha önce de bildirdiğimiz gibi, şubelerimizden 51’i, katılma hakkını korudular. Bunlardan başka, Komite tüzüğü’nün bazı önemli maddelerine muhalefet ederek eski merkez kuruluyla ilişkilerini kesen birkaç şube kongremize katılmaktan men edildi.

Özetle; Komiteimizin Türkiye’deki tüm şubeleri durumumuzu tamamiyle öğrenmiş olarak, amaç ve çalışmalarımızın gerektirdiği büyük sorumluluğu, ondan doğacak tehlikeleri ve uygar olduğumuzu göstererek, düşüncesiz hareketlerden sakınmalı ve daima incelenen etken ve araçların, amaç ve hareketlerimizde başarı sağlamak için tek çare olduğunu unutmamalıdır.

Kongremiz; biri açılış oturumu olmak üzere on oturumda, çeşitli sorunlardan başka gündeminde bulunan tüm komite sorunlarını ele alarak çözmüştür ki bu sorunlara dair ayrıntılı raporlar yakında yayımlanacaktır.

---

* Islahat meselesinde, öldürme eylemleri düzenlenmesinde ve Rus propagandasıyla Rus müfettişler getirilmesi önerilerindeki başarısızlıklar.

Merkez yönetim kurulu üyeliklerine, Murat (Hamparsum Boyacıyan), Nerses Zakaryan⁸⁹ ve Vahan Zeytunyan seçilmiştir. Yedek üyeler ise K. Cangülyan, S. Tomacyan'dır.⁹⁰

Arkadaşlar,

Hayat ve varlığımızın gerektirdiği fedakârlık ve sorumluluğu göz önüne alıp zorlukları yüklenerek Türkiye'nin mutsuz ve çalışan Ermenilerinin geleceklerini de omuzlarımıza alalım, kararlı ve sağlam adımlarla amacımıza doğru yürüyelim!

Bütün arkadaşlarımıza selamlar.

Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi Üçüncü Kongresi Kurulu adına

Başkan

Kâtip

Cangülyan

Tançutyan

İstanbul, 8-21 Ağustos 1914

Kongre, bir ağızdan okunan Hınçak Marşı'yla* sona erdi.

---

⁸⁹ Nerses Zakaryan: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.III, IV, V.

⁹⁰ Samoil Tomacyan: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.III, IV, V, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006.

* 42'inci sayfadaki Hınçak Marşı.

Delege ve Seçim Bölgeleri

1. Balıkesir		Karnik Karabetyan
2. Kadıköy	}	
3. Sis		
4. Everek-Fense		
5. Yenipazar		Vahan Zeytunyan
6. Malkara	}	
7. Hisarlık		
8. Adana		
9. Samatya		
10. Niksar	}	Cangülyan
11. Üsküdar		
12. İzmit		Pantokyan
13. Ovacık		Aram Semerciyan
14. Zeytun		Mihran Ağaçaryan
15. Göldağ	}	
16. Zile		
17. Muratçay		Arsen Kedor
18. Terekmen		
19. Antep	}	Topuzyan
20. Kilis		
21. Rodos	}	
22. Kayseri		Açıkbaşyan
23. Amasya		
24. Merzifon		
25. Bahçecik		Kuryan
26. Haçin		Telyan Ohannes
27. Kumkapı-Gedikpaşa	}	
28. Bandırma		Hayk Tekeyan
29.		Merkez Yönetim Kurulu

Taşnaksutyun Komitesi tarafından 1910 yılında Kopenhag'da yapılan Sosyalistler Kongresi'ne verilen muhtıranın son bölümlerinde, Osmanlı topraklarındaki teşkilat hakkında şu maddeler yer alıyordu:

"Türkiye'deki genel teşkilatımız da aynı şekildedir. Van ve Bitlis'te 1908 yılına kadar Komitemizin bayrağı altında dinç ve sağlam köylü halkı siyasi çeteler şeklinde toplamıştık.*

1908 yılına kadar komitemizin Türkiye'deki çalışma ve uygulamaları gece ve gizlice yapıldı. Komite üyeleri gündüzleri dışarı çıkmaya cesaret edemezlerdi. Silahlanma ve silah eğitimleri hep gece yapıldı. Çalışmalarımız tamamıyla isyana yönelik ve siyasi nitelikteydi. Aynı çalışmaları, bugün de Osmanlı topraklarındaki bütün merkezlerde sürdürüyoruz. Yalnız farklı olarak şimdi açıkça ve gündüz yapılıyor. Osmanlı topraklarında Ermenilerin oturduğu diğer bölgelerde komitemizin büyük ve düzenli fedai çeteleri bulunuyor."

∴

Hınçak Komitesinin Varna Şubesi tarafından, Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla 1915 yılı Martında yayımlanan ve Osmanlı topraklarında dağıtılan bildiri:

Anlayalım!

"Vatandaşlar,

Yok olmaya yüz tutmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir tantanayla çaldığı savaş borusu, ne serüvenci İttihat ve Terakki Cemiyetinin ne de dünyayı eline geçirme hırslarında olan Kayzer Vilhelm'in isteklerini tatmin edemedi. Bugün savaşan Osmanlı Devleti, yalnız siyasi bağımsızlığını değil varlığını, dinî ve manevi etkisini de kaybedecektir.

Bu durum, yüzyıllarca siyasi ve dinî egemenliğini, yıkmak, yağmalamak ve yolsuzluk gibi eylemler için bir silah olarak kullanan bir imparatorluğun, kesin olarak yok olmaya başlamasından başka bir şey değildir.

Ölüm korkusu saçan bu çan, bugün de Aras vadilerinden Nil kıyılarına kadar çınlamaktadır. Artık Osmanlıların görkemi, Üçlü İtilafın başarılı ordularının şiddetli darbeleriyle bu kez sonsuza dek yıkılıp, yok olacaktır.

Ermeniler!

Türkiye'nin geleceğini ellerine alan kişilerin, başbakanından en küçük bucak müdürüne varıncaya kadar, memurların tamamının dinî ve millî bağınazlıkla dolu olduklarını ve Sultan Abdülhamit'in Hristiyanlık aleyhtarlığını ileri götürerek, bu dünya savaşı sırasında bile, Türk askerlerinin öldürme

---

* Bu çeteler bugün vardır. Fakat sayıları doğal olarak öncekinden daha azdır.

eylemleri ve başıbozuk Kürtlerin vahşetiyle Hristiyanların medeni ve fikrî gelişimlerini yok etmeye çalıştığını acaba hanginiz biliyor?

Abdülhamit yönetiminin her türlü zulmünden bezen, Mithat Paşa Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasını içtenlikle kabul eden, bununla birlikte vatanın yenilenmesi, yükselmesi ve bayındırlığı uğruna yıllardır çektiği acıları unutan Ermeni milletinin, bu bozguna uğramışların intikam darbelerine maruz kalacağına içinde hiç kimse şüphe ediyor mu?

Bu defa da Türklerin eylemlerine hız vererek Ermenileri yerle bir edeceği güneş gibi açıktı. Şimdi Ermenistan'ın her zerre toprağından mazlumların kanlarının kokusu geliyor.

Daha İttihat ve Terakki Hükûmetinin tertipleriyle meydana gelmiş olan Adana olayının acı anıları silinmeden ve Bitlis, Harput, Diyarbakır olaylarında dökülen kanlar kurumadan yeniden işlenen suçlar, yağmalar ve kız kaçırma olayları karşısında kalan biz Ermenilerin acaba ne yapması gerekiyor?

İçinde bulunduğumuz bu durum, Ermenistan'ın, akıllara korku veren olaylara sahne olduğunu göstermekte ve bu da komitemizin öteden beri telkin ettiği bir gerçeği kanıtlamaktadır. Bu gerçek, Ermenilerin mücadelelerinde öncelikle kendi güçlerine dayanmaları gerektiğidir.

Bu durum, komitemize, ortaya çıkacak siyasi olaylar karşısında uyanık bulunarak, Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığına yardımcı olabilecek yolu açmak gibi önemli bir görevi yüklemektedir.

Komitemiz, yağma ve haksızlığa uğrayan Ermeni halkının sosyalist ülküsünün, Türkiye Ermenileri özgürlüğü adına canlı bir örneği olarak, dört asırdan beri amacına ulaşmak için kurtuluşun kanlı yollarında aşamalar kat etmiş ve o yolda Türk ve Kürtlerin saldırılarına karşı koyarak Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığı sorununu esaslı bir şekle sokmuştur. Bundan dolayı Komitemiz, içinde bulunduğumuz şu tarihî günlerde, tehlikeli olaylar karşısında Ermenileri şiddetle savunmak için bütün Ermenilerin manevi ve siyasi güçlerini idare ve takviye etmeye hak kazanmıştır.

Komitemiz, milletlerin varlıklarının söz konusu olduğu bu büyük savaşta, maddi ve manevi bütün kuvvetleriyle savaş alanına atılarak, isyan kılıcını savaş terazisine koydu ki, bu da en kısa yolla Ermeni davasının dünyaya duyurulmasıdır. Bu istekleri Avrupa milletlerine ve siyasi çevrelerine sunan, komitemizdir.

Aynı şekilde, isteklerimizi demokratik ilkelere bağlayarak millî varlığımızı güvence altına alan da yine komitemizdir. Bundan dolayı komitemiz demokrasi ilkesine dayalı Ermenistan bağımsızlığını elde edinceye kadar her türlü aracı kullanacak, hiçbir şeyden çekinmeyecektir.

Milletimiz, layık olduğu hayatı, belirsiz amaçlar peşinde koşarak değil inatla ve açıkça belirteceği isteklerle kazanacaktır.

İşte milletin bugünkü durumu budur. Bugün milletin önüne özerklik meselesi konuyor ve milletin hayatı söz konusu oluyor. Bunun için şimdi,

milletin siyasetini her zamankinden daha çok savunmalı ve sağlam ilkelere bağlı olarak bağımsızlığımızı elde etmeliyiz!

Saldırıya karşı koymamak, hem milletin kendisine hem de başkalarına hainlik olacaktır.

Ermeniler;

Komitemiz, milletin büyük emeli olan bağımsızlık davasının savunulmasını gururla omuzlarına aldığından, ulusun maddi ve manevi tüm güçlerinden yardım bekliyor. Bu büyük sorumluluğa, ancak bu şekilde göğüs gerilebilecektir.

Milletin ayaklanmasına, bu defa her zamankinden daha çok ihtiyaç vardır. Millet, bu insani yardımı kesinlikle yapmak zorundadır.

Ermeniler;

Ölüm kalım saatleri yeniden yaklaştı. Mazlum ve çaresiz Ermeniler, Ermenistan'ın yaralı göğsünden hicran ateşlerinin ve sönmeyen intikam kanlarının fışkırmasını beklemektedir.

Hiç kimse, görevinde gevşeklik ve ilgisizlik gösteremeyecektir.”

Sofya, 9 Mart 1915

Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesinin

Bulgaristan Şubeleri Yürütme Kurulu

∴

Bükreş'te yayımlanan İnkavar Hayasdan (Bağımsız Ermenistan) gazetesinin 19 Haziran 1916 tarih ve 25 numaralı sayısında Sabah Gülyan “Dâhilî Düşman” başlığıyla çıkan yazısında şunları söylemekteydi:

“Ermeni gönüllü çetelerini kurup savaş alanına göndermeyi başardık. Bu, Rus Hükûmetinin bizim için yaptığı yardım ve gösterdiği desteğe karşı en büyük teşekkürümüzdür. Ermeni gönüllü teşkilatı konusundaki girişimlerimiz takdir edilip yaygınlaştırılmaya çalışılacağı yerde, şimdi bazı taraflardan eleştiriye değmez, çocukça yargılarla bu teşkilatın durdurulmasına ve buna artık son verilmesine çalışıldığını duyuyoruz. Hayır! Bu ağır bir suçtur.

Ermeni gönüllü teşkilatını durdurmayacağız, buna son vermeyeceğiz, hayır; tersine sonuna kadar artıracak ve büyüteceğiz. Her tarafta biz öncü olarak en önde bulunacağız. Sonuna kadar, düşman yok edilene kadar, tüm gücümüzle, yüreğimizle, Rus Kazaklarının yanında yerimizi alacağız.

İttihat ve Terakkinin, Ermeni gönüllülerinin sevkine artık son verildiğini duyarak yaptıklarına son vereceğini umacak kadar çocuk olmayalım! Gönüllüler hakkında eleştirilerde bulunan hain diller sussunlar, bozguncu eller ortalığı karıştırmassınlar.

Ermeni gönüllü teşkilatı devam edecek. Bize düşen en büyük görev bu teşkilatı düzenli olarak yönetmek, yaygınlaştırmak ve sonuna kadar savaş

alanında bulundurmaktır. Can çekişen Osmanlı'ya son anlarında yok edici darbeyi indireceklerden biri de Ermeniler olacaktır.

Osmanlı Devleti, kendi gözüyle bunu görmeli ve büyük kötülüklerle dolu tarihinin bu sayfasını okuyarak, gözlerini kapamadan önce bu durumu seyretmelidir.

Bugün en birinci düşmanımız Türklerdir. Gizli ya da açık olarak gönüllü teşkilatı aleyhinde bulunanlar, bu gücü sınırlamaya çalışanlar, dâhilî düşman sayılırlar.”

Sabah Gülyan

∴

Sofya'da yayımlanan Hayasdan (Ermenistan) gazetesinin 19 Ağustos 1914 tarih ve 46 numaralı sayısında harp sebebiyle yazılan “Göğüslerimiz Yukarı” başlıklı makalede de aynı konu işleniyordu:

“Uğursuz ve hain Moğol soyu bir kez daha ve hem de daha şiddetli olarak Arya soyunun en gerçek ve zarif kavmine saldırıyor.

Yüzyıllardan beri çeşitli şekillerde devam eden bu mücadeleler, sosyal değişim geçiren ve aydınlığa doğru ilerleyen bir millete karşı, karanlıkta kalan bir diğerinin saldırısıdır.

Binlerce kez düşen; fakat, her defasında yine çocuklarının kanıyla bulanmış toprağında yıkılan yuvaları üzerinde ayağa kalkan bir millet acaba yenilgiye uğrayacak mı? Asla!

Ne felaketin büyüklüğü ne de Ermeni milletinin acıları yüreklerimizi kesinlikle etkilememelidir. Doğaldır ki dünyanın her yanına dağılan Ermenilerin yürekleri bugün acılarla doludur. Fakat bu acılarımız ve felaketlerimiz ne denli büyük olursa, o oranda bizim yaşama azmimizi kuvvetlendirmelidir.

Felaketten bize düşen payı doğal olarak derece derece alacağız. Her Ermeni bilmeli ki, Ermenilik yok edilemez. Düşmanların umut ve hesaplarının tersine, egemen olur. Sonunda zafer bizimdir.

Bu noktayı takdir eden düşmanlarımızın yaptıkları, bu nedenlerden dolayı gittikçe artıyor. Aslında tarihi, kan ve yıkımla geçmiş olan Moğol soyu, milletimizin yok edilmesini bir ölüm kalım meselesi olarak görmüştür.

Ya biz ya onlar... Bu bir yıllık, bir asırlık bir mücadele değil. Ermeni milleti, bu soya karşı göğsünü germiştir.

Dünya, bu soydan kurtulmalı, Türk milleti dünyanın rahatı ve huzuru için ortadan kaldırılmalıdır.

Göğüslerimiz dik ve zafer inancıyla dolu olarak bekliyoruz.”

∴

Komiteler, gönüllü teşkilatına, Ermenistan'dan kaçanlara ve ihtiyacı olanlara harcanmak ve dağıtılmak üzere toplanan yardımlardan yararlanmak fırsatını da kaçırmadılar. Paralardan yalnız kendilerinin yararlanmasını isteyen iki taraf arasında uzun tartışma ve mücadeleler sürdü. Birbirlerini aşağıladılar. Bunlardan Varna Hınçak Komitesinin Taşnaksutyun Komitesi aleyhine dağıttığı bildirilerden biri şöyleydi:

Taşnaksutyun Komitesinin Oyunlarına Karşı Uyanık Olunuz!

“Dün Mısır'da Taşnaksutyun Komitesi bir yardım defteri açılmasına girişti; fakat, Bogos Nubar Paşa'nın bildirisi bütün umutlarını boşa çıkardı. Aynı Komitenin Bulgaristan şubesi de bugün böyle bir girişimde bulunuyor. Adı geçen komite üyelerinin ağızlarından, gönüllü teşkilatı ve yardım gibi sözler düşmüyor.

Bu durumda, Taşnaksutyun Balkan Komitesinin 21 Aralık 1914 tarihinde yayımladığı bildiriye Ermenilere hatırlatmak kuşkusuz yararlı olacaktır. Bildiri şu sözlerle başlıyordu: ‘Son kez olarak bildiririz ki, Ermeni Taşnaksutyun Komitesi, Bulgaristan ve Romanya bölgelerinde gönüllü alayları kurulmasına girişmemiş ve gelecekte de böyle bir girişimde bulunmayacaktır.’

Bu amaçla para toplayanlar hakkında yine aynı bildiride: ‘Ayaklanma adını kullanarak alçakça bildiriler yayan birtakım çıkarıcı kişiler, yalnız Ermenilik adını küçültmekle kalmıyor, aynı zamanda Bulgar güvenlik güçlerinin ve Türk casuslarının dikkatlerini de Ermeniler üzerine çekiyorlar.’

Şimdi bu iki hareket üzerinde, Taşnaksutyunun intikamını halk değerlendirsün ve karar versin. Zaten, Taşnaksutyuncular, ne zaman belirli bir istikamette hareket ettiler ki...

Taşnaksutyun büroları, ilk günden başlayarak, Ermenilerin kendilerine inanmayacaklarını anladıkları için ‘Millî Büro’ adıyla bir kurul oluşturdular ve ilk iş olarak birçok saf Ermeni'den para çektiler. Hınçakların yardımıyla yüzlerindeki maske indirildiği günden sonra, para akışı kesildi. Bunun üzerine Taşnaksutyun doğu ve batı büroları, Kafkasya'da oynadıkları komedinin daha oralara kadar duyulmadığını düşünerek yabancı memleketlerdeki şubelerine başvurdular; fakat, çok geç kalmışlardı. Perde yırtılmış ve herkes durumu gazetelerden öğrenmişti. İş bilmeyen, yalnız komitenin kör üyeleri idi. Ermenilerin haklarının temsilcisi, savunucusu ve isteklerinin takipçisi olan Bogos Nubar Paşa'nın şahsına saldırdıktan sonra, diğerlerini tehdit etmeye başladılar. Varna Şubesinin, Varna zenginlerine karşı yıldırma girişimleri de başladı.

Bütün bu yayın ve hareketlerin, bir karşıtlık ve çelişki örneği olduğu ortadadır.

Bogos Nubar'ın şahsına açıkça saldırıda bulunanlar yine birkaç gün sonra, aynı dille, Bogos Nubar hakkında ‘Kendisinin Ermeni davası hakkındaki girişimleri onu bu davada, milletin baş tacı yapacaktır.’ diyorlar.

Aslında bunlar ne zaman içten ve temiz bir yüz gösterdiler? Bir gün bir biçimde, yarın başka biçimde hareket ederler. Bunlar 'Amaç, aracı yasal kılar.' ilkesini rehber edinmişlerdir.

Bütün bunları ortaya koyup açıkladıktan sonra, halka yarın kurulabilecek bir oligarşinin temellerini kendi paralarıyla atmamalarını tavsiye ederiz.

Proşek salonunda komiteci Kurken'in sözlerini dinleyenler takdir etmişlerdir ki, bu komite yetişmemiş kişilerin ellerinde oyuncak oldukça, amaçlarımızın gerçekleşmesi o oranda tehlikeye girecektir.

Ermeniler;

Gözlerinizi açınız! Milletin geleceğinin belirleneceği bugünlerde bile Komiteleriyle ilgili entrikalardan başka bir şeyle uğraşmayan, kişisel çıkarları için bütün milletle oynayan bu adamların oyunlarına kapılmayınız.

Evet, entrikalar; çünkü Taşnaksutyun, yardım defteri açılmasını başaramayınca, Ermeniler adına çağrılarda bulunmaya başladı.

Dün Vanlıları, bugün de Muşluları ve tüm Diyarbakırlıları çağırıyor. Yarın da Bitlis ve Harputluları çağırarak ve böylece çağırıcıyı genişletecek. Tabii bütün bu çağrılar, Taşnaksutyun çıkarları için ve Katogikosla onun vekil olarak görevlendirdiği Bogos Nubar ve tüm birleşik örgütler tarafından idare edilen ulusal çıkarların zararına yapılıyor.

Ermeniler;

Olayların gidişatı, dikkatli ve uyanık olmamızı gerektiriyor. Taşnaksutyun oyunlarına aldanmayalım! Ancak vatan için birlikte çalışanlar millet adına söz söyleme hakkına sahip olabilirler.

Yaşasın birlik!"

Varna, 4 Haziran 1915

Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi

Varna Merkez Kurulu

13. İsyanlar

Hükûmet seferberlik ilan ettikten sonra birçok yerde komiteler tarafından verilen talimata göre, şubelerin tertibat ve idareleriyle isyanların çıktığı daha önce ifade edilmişti. Bu olaylar, ortaya çıkışları açısından incelenmeye değerdir. Kısa bir süre önce Balkan Savaşı'ndan çıkan Osmanlı Devleti, birçok sorunla uğraşıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine ise her şeyden önce varlığı ve bağımsızlığı söz konusuydu. Bundan dolayı, sırf bu hakkını savunmak için seferberlik ilan etmişti. Doğal olarak, milletin bütün fertlerinden, cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm uyruklarından hizmet ve fedakârlık bekliyordu. Hâlbuki öteden beri Ermenileri hükûmete ve Müslümanlara karşı kıskırtmış, yıllardan beri ektiği nefret tohumu istediği gibi yeşermiş olan komiteler, devletin bu durumunu

kaçırılmaz, bir daha ele geçmez bir fırsat olarak görüyorlardı. Bundan dolayı Rus, İngiliz, Fransız paralarıyla satın alınan propagandacılar, seferberliğin ardından vilayetlere dağıldılar. İstanbul'dan, yabancı memleketlerdeki merkezlerden direktifler, bildiriler yağdırılmaya başlandı. Savaşa girişimize kadar geçen sürede Rus, İngiliz, Fransız ve daha sonra İtalya elçilik ve konsoloslukları ve bu devletlerin vilayetlerdeki konsolosları, komitelerin yurt dışı ve yurt içi tüm haberleşmelerine aracılık yaptılar; para, silah ve diğer ihtiyaçlarını temin ettiler. Komite reisleri ve üyeleri de siyasi ve askerî durumumuz hakkında bunlara mükemmel şekilde casusluk yaptılar.

Yabancı memleketlerdeki Ermeniler, İtilaf devletlerinin paralarıyla ve bu devlet konsoloslarının yardımlarıyla silahlandırılarak intikam alayları hâlinde sürü sürü Kafkas, İran sınırlarına koşar ve Osmanlı ordusunda silah altına alınan Ermeni askerleri, silahlarıyla düşman tarafına firar ederlerken yurt içindekiler de İtilaf devletlerinin başarılarını kolaylaştırarak sözde ulusal amaçlarını elde etmek ve birkaç günlük ömrü kaldığını düşündükleri Osmanlı Devleti'ni yıkmak için silahlı olarak bölge bölge ayaklanmaya başladılar.

Ayaklanma olaylarını incelerken bunların, zaman ve bölge bakımından ayrı ayrı değerlendirilmesi uygun olacaktır.

a. Zeytun

İlk isyan hareketi, yine Zeytun asileri tarafından başlatıldı. Zeytunlular, seferberliğin ilanı üzerine açıktan açığa hükûmete itaatsizliğe, vergi vermemeye, askere gitmemeye, askerlik şubelerine yazılmak için başvuran Müslüman halkın önüne çıkıp yollarını keserek onları öldürmeye, paralarını ve mallarını gasp etmeye başladılar. Osmanlı bayrağı altında yaşamayı bir türlü akıllarına sığdıramayan Zeytunlular, askerlik hizmetlerine karşılık, komutan ve subayları yine kendilerinden olmak üzere Zeytun Fedai Alayı! adıyla, memleketlerini korumak için aralarında silahlı bir milis kurulmasına izin verilmesini teklif ettiler. Bunu başaramayınca martin ve mavzer tüfekleriyle donatılmış çeteler kurarak dağlara çıkıp ayaklandılar.

Bu çeteler 30 Ağustos 1914'te, yani seferberlik ilanından hemen birkaç hafta sonra Zeytun Askerlik Şubesinden terhis edilip Fırnis⁹¹ yoluyla köylerine dönen 100'den fazla Andırınlı⁹² Müslüman'a taarruz ederek paralarını gasp etmişler, büyük kısmını öldürmüşler, nakil aracı toplamak için dolaşan jandarma ve bölük komutanıyla emrindeki erlere silah kullanmışlar ve Maraş yolu üzerinde Kaymakampınarı mevkinde Beşanlı köyü⁹³ Müslümanlarından bazılarını öldürmüşlerdi. Soruşturma sonucunda yaklaşık 65 eşkiya, kendi yapımları olan birçok martin, gra ve başka silahlar, bomba ve dinamitlerle ele geçirildi. Geçici bir sessizlik meydana geldi. Ocak ayında yine ayaklandılar. Zeytun'daki mülki görevlilerin evleriyle, jandarma

⁹¹ Fırnis: Kahramanmaraş - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı Döngel köyünün güneyinde yer alır.

⁹² Andırın: Kahramanmaraş'a bağlı ilçe.

⁹³ Beşanlı: Kahramanmaraş - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Beşenli.

devriyelerine, görevle köylere gönderilen jandarmalara taarruzlar başladı. Zeytun Hınçak Komitesi Reisi Çakır oğlu Panos'un evinde, hükûmet binasını ansızın basarak jandarmalardan alınan martinlerle cephanelerini ele geçirmek, kaymakam ve öteki hükûmet görevlilerini ve ailelerini öldürmek, telgraf tellerini kesmek amacıyla görüşmelere başlandı. Hazırlıklar tamamlandı; fakat, tertipçilerin ayrı ayrı evlerde toplanmaları ve ilk hücum için verilecek işaretin tam zamanında verilememesi sebebiyle bu girişimleri sonuçsuz kaldı.

1915 yılı Şubat ayında Zeytunlular, kasabadaki kışlada bulunan seyyar jandarma erlerine Maraş'tan gönderileceğini haber aldıkları büyük miktardaki cephaneyi gasp etmek için Zeytun'un en sarp yerinde pusu kurdular. Bekledikleri cephanenin başka yoldan gönderilmesi üzerine isteklerine ulaşamayan çeteler, cephaneyi karşılamak üzere gidip dönen 17 kişilik jandarma müfrezesine birdenbire ateş açarak altı eri şehit ettiler, iki eri de yaraladılar. Telgraf tellerini de keserek ilçenin Maraş'la bağlantısını, haberleşmesini ve Maraş'a gidiş gelişi engellediler. 12 Martta, düzeni sağlamak için Zeytun'a gelen Maraş Mutasarrıfı ile gece kasabada gezen devriye jandarmalara saldırıldı. Beşanlı köyünden Askerlik Şubesine başvuran bir Müslüman genç öldürüldü. Kertmen köyünden⁹⁴ Gökçe Mehmet oğlu Ali, köyüne dönerken çete tarafından kaçırıldı.

Aslında önemli sayıdaki eşkıyaya, silah altına alındıktan sonra Komitenin direktifine uyararak birliklerinden firar eden birçok silahlı Ermeni askeriyle, köylü Ermeniler de katıldığından, tekrar hükûmet binasında bulunan silah ve cephanenin ele geçirilmesi ve sonra kışlaya saldırılarak ayaklanmanın genişletilmesi kararlaştırıldı. Bu karar üzerine Hükûmet Konağı'na taarruz edilerek ordudan ve jandarmadan iki er şehit edildi, hükûmet memurlarıyla aileleri tehdit edildi. Siyasi suçlular ve cinayetden tutuklu bulunan Ermenilerle, yakalanan Ermeni asker firarilerinin tahliyesi istendi. Sayıları 700-800'ü bulan eşkıya, Zeytun'un en hâkim noktalarından biri olan Tekke Manastırı'na kapandı. Bastırılmaları için yapılan takibat sonucunda Maraş Jandarma Komutanı Binbaşı Süleyman'la 25 er şehit oldu, 34 er yaralandı. Ayaklananların bir kısmı yakalanabildi; fakat, büyük kısmı manastırın bulunduğu mevkiden ve gecenin karanlığından yararlanarak manastırı ateşe verip kaçtılar. Böylelikle çevreye dağılan çeteler, rastladıkları asker, jandarma, hükûmet memuru ve Müslüman halka hayal edilemeyecek derecede zulmetmeye, Müslüman köylerini yakmaya başladılar. Tekke Manastırı'ndan kaçan eşkıyadan ayrılan bir çete, rastladığı üç göçmeni, Göksunlu beş Müslüman'ı, bir eri, hava değişiminde bulunan erlerden Zeytunlu Veli ve Elbistanlı Süleyman'ı, takip müfrezesinden iki eri, Zeytun'a üç saat mesafede kayalıklar arasında Jandarma İsmail'i şehit ettiler; silah ve cephanelerini ele geçirdiler. Seyyar müfrezeler tarafından takip edilerek sıkıştırılan çetelerden biri de Adıcak Ermeni köyünde, bir jandarma erini şehit

⁹⁴ Kertmen: Kahramanmaraş - Merkez ilçesi - Süleymanlı bucağına bağlı köy.

etti, üç eri yaraladı. İş için Adıcak köyünde bulunan 14 Maraşlı ile Pazarcık,⁹⁵ Dönüklü⁹⁶ ve Barcakoba halkından birkaç Müslüman'ı öldürdüler ve yine Dönüklü, Avşarlı,⁹⁷ Kümperli,⁹⁸ Fatmalı,⁹⁹ Hartlap,¹⁰⁰ Uvek köylerine saldırarak 10 kişiyi öldürüp, altı kişiyi yaraladılar; 62 ev, üç bağ evi ve 27 harmanı yakarak hayvanlarını gasp ettiler.

Yakalanan Zeytun elebaşlarından Melkon'un¹⁰¹ ifadesine göre; Komite tarafından kendilerine "İngilizlerin İskenderun'a çıktıkları, Ermenilerin de ayaklanıp hükûmeti oyalamaları ve seferberlik işlerini zorlaştırarak İngilizlere yardım etmeleri gerektiğinin" bildirildiği ve ayaklanma hareketlerinin tertipçi ve yöneticilerinin Hınçak Komitesi Reisi Çakır oğlu Panos ile kardeşi Yenidünya Egya oğlu Yegya ve dört oğlu, Solak oğlu Mesrop, Yenidünya oğlu Nişan, Haçar ve Başçavuş Emanuel gibi bölgenin zenginlerinden ve hükûmet tarafından daima himaye edilen şahıslardan olduğu anlaşılmıştır. Komitenin aldığı kararları Maraş çevresine duyurmak için kalburcu kılığındaki Tokatlı Avad ve Mıgırdıç, olaylardan önce Eylül 1915'te Sis'ten Andırın'a geldikleri sırada, durumları şüpheli görülerek tutuklanmış ve bir jandarma gözetiminde Göksun'a sevk edilmişlerdi. Bu adamlar, yolda jandarmayı kamayla öldürüp tüfeğini alarak kaçtılar; daha sonra Kozan'da yakalandılar.

Eşkiyanın takibi, yakalanması ve silah toplanması için gönderilen askerî kuvvetlerin hareketleri sonucunda, Zeytun'da 30 beylik mavzer, bir muaddel martin, bir martin hanri, 69 yapma martin ve gra, çeşitli cinslerde 612 silah, 21 çifte tüfeği ve 12 mavzer tabancasıyla çeşitli tabanca ve bombalar, 70'e yakın koşum hayvanı, Ermeni piskoposuyla birlikte 61 silahlı eşkiya, bunlarla ilgili yazılı belgeler ve komite mühürleri ele geçirildi.

b. Kayseri

Komiteler, her yerde olduğu gibi, özellikle Kayseri'de de önemli merkezler kurmuşlardı. Burada komiteyi oluşturan ve yönetenlerin büyük kısmı ABD'ye gidip yıllarca orada kalmış, komitelerin yabancı memleketlerdeki merkezleriyle ilişki kurmuş kişilerdi. Ayaklanma için Meşrutiyet'in ilanından önce olduğu gibi, yine silah ve bomba hazırlanmıştı. Genellikle bütün Ermeni evlerinde, silah saklamak ve gerektiğinde gizlenmek üzere mahzen ve bodrumlarla, duvarlar arasında gizli yerler bulunurdu.

Hınçak Komitesi 1908 yılı Eylülünde önce Everek Şubesini, sonra da Kayseri ve çevresindeki şubeleri, köylere kadar genişletti. Teşkilata, Avrupa ve Mısır'da komiteci olarak tanınan David Sultanyan ile Bodrum'da hükümlüyen genel af üzerine tahliye edilen Serkis Torosyan görevlendirilmişti. Daha sonra, Azad Vostanik takma adını taşıyan ve son

⁹⁵ Pazarcık: Kahramanmaraş'a bağlı ilçe.

⁹⁶ Dönüklü: Kahramanmaraş - Merkez ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

⁹⁷ Avşarlı: Kahramanmaraş - Merkez ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

⁹⁸ Kümperli: Kahramanmaraş - Merkez ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

⁹⁹ Fatmalı: Kahramanmaraş - Merkez ilçesine bağlı belde.

¹⁰⁰ Hartlap: Kahramanmaraş - Merkez ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Elmacık.

¹⁰¹ Melkon: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.VI.

olaylar sırasında Van'da öldürülen Hınçak Şubeleri Genel Müfettişi Vanlı dışçı Melkon, şubeleri bir kat daha yaygınlaştırdı ve fedai çetelerini yeniden düzenledi. Kayseri'de kuyumcu Hacı Ohannes'in gözetimi altında, bakırcı Karabet ve kardeşi Leon aracılığıyla düzenli olarak çok sayıda bomba yapılıp şubelere dağıtıldı. Everek'ten Misak Nevşehirliyan da bomba yapımını öğrenmek üzere Kayseri'ye gönderildi, sonra Everek'e dönerek oranın komitesi için yüzlerce bomba imal etti.

Komite üyelerinin silahlandırılması ve bomba temini için ABD'de bulunan Kayserililer arasında yardımlaşma dernekleri kuruldu; İstanbul komiteleri ve bunlara yardım eden tüccarlar tarafından Kayseri'ye önemli miktarda para ve ticaret malı arasında, parça parça çok sayıda silah, cephane ve benzeri şeyler gönderildi.

Hınçak Komitesinin Paris Genel Merkezi Başkanı Sabah Gülyan, Doğu illeri ıslahatı meselesinden kısa bir süre önce Kayseri'ye gelip bir hafta kalarak bölgeyi ayaklanma hareketlerine hazırladı; komiteye 13 yaşındaki çocukların bile alınmasını tavsiye etti. Daha sonra Everek, Tomarza¹⁰² ve İncesu'yu¹⁰³ dolaşıp buralarda da teşkilatı inceledi ve gereken talimatı verdi.

Everek'in Su Mahallesi'nden Kigork Elekçiyen, birkaç yıl önce bomba yapımını öğrenmek üzere komite tarafından, özel olarak ABD'ye gönderilmişti. Bu kişi bomba yapımı için gereken bilgiyi Fransızca, Rusça, Ermenice harflerle şifreleyerek mektuplarıyla birlikte parça parça ailesine gönderdi. 1913 yılı Aralık ayında, Everek'e dönerek damatları Mihran Küçükyan¹⁰⁴ ve Avadis, bıçakçı Manuk ve fabrikatör Agop'la birlikte bomba yapımına ve bunların komite şubelerine dağıtımına başladılar.

Yapılan resmî soruşturmalara göre bu süre içinde Hınçak Komitesi tarafından Kayseri livası içine 500-600'ü aşkın seri ateşli manliher, mavzer, İngiliz tüfekleri sokulmuş, şubelere dağıtılmış ve tahrip gücü yüksek 400 kadar büyük çapta bomba yapılmıştır. Bu bombaların hesabı, yönetim kurulları değişikçe demirbaş olarak birinden diğerine aktarılmış, komite talimatına uyularak çete başlarına verilmiş ve silah tedariki komite üyeleri için zorunlu kılınmıştır.

Taşnaksutyun şubeleri de Meşrutiyet'in ilanının ardından İstanbul'dan gönderilen Kayserili Mazin adlı bir kişi tarafından yaygınlaştırıldı. Bunların gerek bomba yapımı gerekse silah tedarik ve dağıtımı, Hınçaklara oranla daha düzenli ve hızlı şekilde devam etti. Bu komitenin Everek Şubesi, İstanbul'dan gönderilen bazı eski komitecilerle, siyasi tutuklulardan olup genel af üzerine tahliye edilen Sirpohi Kelecyan adlı bir kadın tarafından 1908 yılı Ekim ayında yeniden canlandırıldı.

Taşnaksutyun Komitesi, 1908 yılı sonlarına doğru, bugün ABD'de olan Takuşyan Karabet adında bir çilingire birbirine bağlı iki yarım yuvarlak

---

¹⁰² Tomarza: Kayseri'ye bağlı ilçe.

¹⁰³ İncesu: Kayseri'ye bağlı ilçe.

¹⁰⁴ Mihran Küçükyan: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.IV.

biçimde bomba muhafazaları yaptırmış ve bunlar Hacı Minasyan Asador, Madam Sirpohi Kelecyan ile Derserkizyan Asdik (ABD'de) tarafından doldurularak denemeleri yapılan bu cins 20'den fazla bomba ele geçirilmiştir.

Bombaların daha gelişmiş olması istendiğinden, 1909 yılında Eyibeli bakırcı Karnik Şemşyan, Pala oğlu Dikran (ABD'de) ve çırakları Dönek oğlu Hacı'ya aynı nitelikte ve bakırdan, daha kullanışlı bombalar yaptırılmış, bu cinsten de 17 bomba ele geçirilmiştir.

1910 yılında Taşnak Komitesi, Hınçak Komitesinin bombacısı Bafoncu Misak'a, kendi ifadesine göre 27, gerçekte ise daha fazla bomba yaptırdı.

6 Haziran 1912 tarihinde, Everek'in Kilise Mahallesi'nde Şemşyan'ın, diğer adıyla Avcı Koruyan Karabet'in evinde doldurulan bomba patladı. Bu patlamadan kurtulan ev sahibi ve arkadaşlarının, 6 Haziran 1913 tarihinde kurtulmalarını kutlamak için Develi Dağı'nda verdikleri yemek sırasında, bomba ile oynamakta olan Şemşyan, elindeki bombanın patlaması üzerine öldü.

Kayseri bölgesinde Taşnaksutyun Komitesinin asıl faaliyeti, Nubar Paşa'nın Avrupa'da, doğu illeri sorununu söz konusu ederek dolaştığı zamana rastlar. Bu sırada komitenin faaliyetleri pek artmış, hücum ve taarruz için planlar hazırlanmış, şubelere talimatlar verilmiş ve Kayseri Ermeni Okulu öğretmeni Melkon Asador tarafından Kayseri, Fense, Everek ve Çomaklı'da¹⁰⁵ "Nubar Cemiyeti" adıyla, dört şube kurulmuştur. Bu şubeler aracılığıyla birçok yardım toplanmış ve Mısır'a gönderilmiştir.

Seferberliğin ilanı üzerine Hınçak ve Taşnaksutyun reisleri tarafından gerek Kayseri'de gerekse Everek'te isyan hazırlıkları birlikte konuşulmaya, silah ve bombalar her iki komite tarafından şubelere, çetelere ortaklaşa paylaştırılmaya başlandı.

Seferberliğin ilanından sonra komitelerin en önemli uğraşlarından biri de askerlik sorunu oldu. Bundan dolayı tüm şubelere, çağrılanların bu çağrıya kulak asmamaları, yükümlülük yaşında bulunanların ortadan kaybolmaları bildirildi. Silah altına çağrılanların çoğu, komitenin bildirilerine uyararak gelmemeye, gelenler de en uygun zamanda silahlı olarak firar etmek üzere grup grup saklanmaya başladılar. İki komite arasındaki ilişkiler daha samimileşti. Her yanda martin ve gra tüfeklerinin fişekleri için kurşun döküldü, Müslüman halka taarruz planları hazırlandı.

Everek'te, Balakisli Asador ve arkadaşlarının ABD'den getirttiği güçlü bir elektrik jeneratörüyle elektrik akımı üretilip, bu akım sokaklara çekilecek tellere verilerek, Müslüman halkın ve erlerin öldürülmesi denendi.

11 Şubat 1915 tarihinde, ABD'de bomba imalini öğrenerek dönen 30 yaşlarındaki Kigork'un Everek'te imalathane olarak kullandığı evinde, ürettiği bir bomba kazara patladı. Bu patlamayla Kigork, bir eli kopmuş, parmakları

¹⁰⁵ Çomaklı: Kayseri - Develi ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

bomba parçalarıyla odasının duvarına yapışmış, sol bacağı dizinden ayrılmış, karnının bir kısmı ve kafasının yarısı parçalanmış bir hâlde yere serildi. Eve koşan Ermeniler arasında yer alan Yusuf adındaki Müslüman bir fırıncı çırağı da olayı gözleriyle görmüş ve hükümet olayı bu çocuktan öğrenmiştir. Bu sırada orada bulunan üç bomba Ermenilerce ortadan kaybedildi. Gece kapıda görevlendirilen bir Ermeni jandarmanın yardımıyla, bomba yapımına yarayan araç ve gereçler saklandı. Bu olay üzerine Taşnak ve Hınçak reisleri bir genel toplantı yaparak soruşturmayı önlemeye çalıştılar. Astsubay Kuzucu oğlu Parsih'le Yanık Serkis adlı iki kişiyi af dilettirmek için İstanbul Patriğine gönderdiler. Kayseri Ermeni Piskoposu Hosrof Efendi de soruşturmayı engellemek ve zorlaştırmak için bütün gücünü kullanmaya başladı.

Piskopos, Patrikhanenin en seçkin komitecilerinden olup Bükreş Kongresi'ne katılmış ve seferberlik sırasında episkoposluğunu kutsamak bahanesiyle Rusya'ya Eçmiyazin'e gitmişti. Oradan dönüşünde, Rusya'nın Ermeni ulusal kurtuluşunu savunmak için Anadolu'ya gelecek ordularına Ermenilerin nasıl yardım etmeleri gerektiği, Kafkasya'daki Ermenilerin ne şekilde hazırlandıkları ve Rus ordularına nasıl öncülük edecekleri konusunda birçok konferans veren Hosrof Efendi, bütün komite harekâtını bizzat idare etmiş, seçkin, güvenilir ve değerli bir din adamıydı.(!)

Bombanın patlamasından sonra, Kayseri'deki Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri, evrak ve önemli belgeleri hemen yakarak bunların yerine sahte defterler düzenlediler.

Soruşturmalar sonucunda, Everek'te 1915 yılı Şubatta 30, Martta 21 ve Mayısta 11 bomba, Kayseri'de 90'dan fazla çeşitli cinsten bomba, dinamit ve başka patlayıcı maddelerle, 400'ün üstünde silah, birçok mavzer tabancası ve rovelver bulundu. Soruşturma genişledikçe gerek Everek'te gerek Kayseri'de bomba ve silah sayısı olağanüstü arttı. Birçok talimat ve komite bildirisi ele geçti.

Develi'de Ermeni mezarlığında, bomba yapımında kullanılan aletler ve beyaz pamuk barutu, Vasil oğlu Hacı Parsih'in bahçesinde büyük çapta 24 bomba, Fense'de Ermeni kilisesi ile okulunda 21 bomba ve 320 kiloya yakın kurşun bulundu. Bunlara bakılarak, komitelerin Kayseri'yi tam bir depo hâline getirdikleri anlaşılmıştı.

Ayaklanma hazırlıkları açığa çıkınca, köyleri nispeten savunmaya daha elverişli olan yerlerdeki seyyar çeteler, sakladıkları silahlarıyla, bombalarıyla, yirmiştir, otuzar kişilik gruplar hâlinde İncesu, Devrevnek, Efkere,¹⁰⁶ Ekrek¹⁰⁷ ve başka yerlerde faaliyete geçtiler. Saldırıları, suikastler, gasplar birbirini izledi. Komitenin bu çevredeki faaliyetiyle ayaklanma hazırlıkları böylece açığa çıkarıldı ve memleketin içinde patlayacak yüzlerce bomba ve silah ele geçirildi.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Efkere: 1946 idari taksimatına göre Kayseri - Merkez ilçesi - Gezi bucağına bağlı muhtarlık.

¹⁰⁷ Ekrek: Kayseri - Bünyan ilçesi - Elbaşı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Köprübaşı.

¹⁰⁸ Kayseri'deki ayaklanma hazırlıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. a.g.e.; C.I.

c. Bitlis

Komitelerin Van'dan sonra en çok önem verdikleri bölge Bitlis ve Muş'tu. Bu bölgeler, özellikle yılın her mevsiminde işlek bulunan ve sevkiyata en elverişli durumdaki Van - Diyarbakır - Halep - İskenderun yolu üzerinde bulunduğu ve Muş - Taluri gibi eskiden beri Ermeni ayaklanmalarında ün kazanmış yerleri kapsadığı için değerliydi. Onun için, komiteler bu bölgeye çok önem vermişler, teşkilat tertibatını belirleyip idare etmek için en yetenekli adamlarını, delegelerini buralara atamışlardı. Patrikhane, önceden olduğu gibi Meşrutiyet'in ilanından sonra da Bitlis bölgesine en seçkin papazlarını, din adamlarını gönderdi.

Gerek Van gerekse Bitlis, öteden beri komite hareketlerine, eylemlerine ve Ermeni ayaklanmalarına uygun bir bölge olmuş, en büyük kanlı olaylar bu çevrede görülmüş, Ermenilerin büyük saygı gösterdikleri yerli, Kafkasyalı çetebaşları bu bölgede gruplarını örgütleyerek en korkunç ayaklanmaları buralarda çıkarmışlardı. Patrikhanenin ve komitelerin Osmanlı yönetimine karşı Avrupa'ya yaptıkları şikâyet ve başvurularında da hep bu iki ildeki yağmalardan, ölümlerden söz edilmiş, ıslahat sorununda yine bu iller öne sürülmüştü.

Ermenilerin hükûmete karşı durumunu anlamak için yalnız bu bölgeyi incelemek fazlasıyla yeterlidir. Denilebilir ki bu bölgeler bir gün bile ayaklanmalardan, Ermenilerin taarruzlarından kurtulmamıştır. En azılı komite reisleri bu bölgeleri dolaşarak halkı ayaklanmalar için maddi ve manevi açıdan hazırlamışlar, memleketi asayişsiz ve emniyetsiz göstermek için kendilerine faaliyet bölgesi olarak bu illeri seçmişlerdi.

Ermeni şair ve yazarlarının eserlerine, destanlarına da yine burası ve buralardaki Ermeni yaşamı konu alınmıştı. Meşrutiyet'in ilanından önce, aylarca, yıllarca süren hazırlıklardan sonra Taluri'de, Muş'ta bir ayaklanma çıkartılır, birçok Müslüman ocağı söndürülür, hemen arkasından, İngiltere'ye, Fransa'ya ve diğer devletlerin hükûmetlerine telgraflar yağdırılırdı. Komitelerin yabancı memleketlerdeki şubeleri de mitingler düzenler, parlamentolara bu olaylar hakkında tasarılar verir, ardından buradaki hayat şartlarını ve durumu bilmeyen kişiler de Ermeni savunucusu ve koruyucusu kesilirdi. Bu durum bugüne kadar düzenli olarak devam etti. Asıl haksızlığa uğrayanlar Müslümanlarken; zalim olarak gösteriliyorlardı. Komitelerin kışkırtmaları olmadığı zamanlar, bu yörelerde Müslümanlar ve Ermeniler huzur içinde yaşıyorlardı. Muş ve Bitlis'in merkezleri ve çevrelerindeki birkaç yer dışında, aslında öteki Ermeni köylerindeki Ermeniler, Ermenice bilmez, Kürtçe konuşur, dostluk içinde yaşarlardı. İki taraf birbirinin haklarını gözetir, inançlarına saygı gösterirdi. Daha sonra Rus siyasetine alet olan satılmış komitecilerin faaliyet ve kışkırtmaları, iş bulmak için ABD'ye, Avrupa'ya, İstanbul'a gidip sonra köylerine dönen akılsızların bozgunculukları sonucu, iki toplum arasında derin uçurumlar açıldı; bu bölge cehenneme döndü. Rusya'dan Kafkasya, İran, Trabzon yoluyla, Mısır ve ABD'den İskenderun ve diğer yollarla silah ve bombalar getirildi. Şurası kesindir ki doğu illerinin hiçbir

yerinde Müslüman halk, Ermeniler kadar silaha sahip olamamışlardır. Müslümanların çifte ve kaval tüfeklerine, ağızdan dolma tabancalarına karşılık, Ermenilerin her köyünde, seri ateşli yüzlerce Rus mavzeri, bomba, gra, manliher, mavzer ve başka kuvvetli tabancalar bulunuyordu. Her zaman Ermeniler taarruz etmiş; Müslüman halk haksızlığa ve zulme uğramıştır. Buna karşılık Müslümanlar, sürekli olarak Ermenilerin koruyucusu kesilen İtilaf hükümetleri ve bunların konsolosları tarafından, her zaman olayların başlatıcısı ve sebebi olarak gösterilmiştir.

Buralarda komite teşkilatı aslında vardı. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu teşkilat daha da geliştirildi. Köylere varıncaya kadar çete ve fedai örgütleri kuruldu, komite merkezleri oluşturuldu. Ermeniler tamamıyla komitenin verdiği talimatla harekete geçtiler. Her köyü genç okul öğretmenleri ve papazlar yönetiyor, komite müfettişleri, sürekli olarak denetleme bölgelerini dolaşarak silah ve başka sorunlara ait komite kararlarını bildiriyor, köylüler arasındaki anlaşmazlıkları, komite yönergesine uygun olarak çözümlüyor, halkın hükümete yaklaşmasını, resmî dairelere başvurmasını yasaklıyor, silah tedarik etmeyenleri, hükümete başvurularını cezalandırıyor hatta ölüm cezası bile veriyordu. Bu durumu, o bölgeyi gören herkes çok iyi bilmekteydi.

Asayişin, can ve mal güvenliğinin olmadığını bağırان bu adamlar için memleketin sakin bir gün geçirmesi, doğal olarak hiç uygun değildi. Bundan dolayı, olay çıkmadığı, ortada bir neden bulunamadağı zamanlar, komiteler tanınmış Müslümanlardan birinin öldürölmesine ya da köye taarruz edilmesine karar veriyor, bu karar hemen uygulanıyordu. Olaydan hemen sonra, alışılmış feryatlar, müracaatlar başlıyordu. Böylece Avrupa'daki yardakçılar da sözde Türk barbarlığına, mazlum ve mağdur(!) Ermenilerin uğradıkları haksızlıklara dair konuşmalarına, konferanslarına, yine uygun zemin bulmuş oluyorlardı.

Taşnaksutyun Komitesi tarafından Van'da yayımlanan Aşhadank ve Vandoseb, Erzurum'da çıkarılan Haraç gazeteleriyle İstanbul'daki Azadamard gazetesi ise olayları istedikleri biçime sokarak özellikle yabancı ölkelerdeki Ermenilere yetiştiriyorlardı. Bunların yayınlarına, komitelerin konsoloslara verdikleri notalara, yabancı devletlere çektikleri telgraflarla bildirilen sözde mezalime, katliamlara göre bu illerde tek bir Ermeni'nin kalmaması gerekiyordu. Oysaki bütün bu tertiplenmiş ayaklanmalarda, olaylarda, her zaman Müslümanlar ezilmiş, vurulmuş, ocakları söndürölmiş; Ermeniler ise her zaman korunmuş, sahip oldukları silahlar ve örgütler sebebiyle yaptıkları karşılıksız kalmıştır.

Bütün bu olaylarla, komitelerin ulaşmak istedikleri bir amaç vardı; o da özerk Ermenistan'dı. Balkan Savaşı'ndan sonra, doğu illerindeki ıslahat sorununda bu hareketler oldukça şiddetlendi.

İki yabancı genel müfettişin atanmasını bu amaca ulaşmak için ilk adım olarak değerlendirdiler. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ise sözde millî emellerini gerçekleştirmek için büyük bir nimetti.

Seferberliğin ilanından sonra, Taşnaksutyun Komitesi, Rusya'dan gereken talimatı almış ve Van bölgesinin idaresini tanınmış komitecilerden Van Milletvekili Viramyan'a,¹⁰⁹ Muş ve Bitlis çevresini ise yine Van Milletvekili Vahan Papasyan'a bırakmıştı. Viramyan Van'da, Papasyan da Muş'ta bulunarak eylemleri hazırlamaya ve yönetmeye başladılar.*

Seferberlik çağrısına ilk başlarda uymaya, Osmanlı Hükûmeti lehine küçük çaplı gösteriler yapmaya başladılar. Fakat silahlandırılan Ermeni asker kabileleri, silahlarını aldıktan hemen sonra düşman tarafına geçmekten, doğal olarak da firardan geri kalmadılar. Çeteler yollarda, vatani görevlerini yapmaya giden Müslümanlara taarruza başladılar. Bununla beraber bu durum, Ermenilerin öteden beri yaptıklarına göre sıradan sayılabilir; fakat olaylar, gittikçe önem kazanmaya başladı. Müslümanlar büyük bir istekle vatani görevlerini yapıyorken Ermenilerin büyük kısmı yapmaktan kaçıyor ya da silahlı olarak firar ediyorlardı.

Sonunda, firari yakalamak ve asker toplamak için, 1915 yılı Ocak ayında Bitlis'e bağlı Hizan ilçesinin Ahkis¹¹⁰ tarafındaki Sekür köyüne¹¹¹ gönderilen jandarma müfrezesine, köy halkı, Osmanlı Hükûmetine asker vermeyeceklerini ve hükûmeti tanıyamayacaklarını söyleyerek silahla karşı koydular ve yüzlerce mermi yağdırarak jandarmaları şehit ettiler. Öldürülen jandarmalar gözleri oyulmuş ve taşlar arasında ezilmiş durumda bulunmuşlardı.

---

¹⁰⁹ Van Milletvekili Viramyan: Nisan - Ağustos 1912 döneminde Van milletvekilliği yapan Viramyan Onnik Dersahakyan, Ermeni örgütlenmesinin Van ve çevresindeki önde gelen simalarından biridir. Aram Manukyan'ın organize ettiği Van'daki örgütün yönetim kurulu üyelerindendir. Van Belediye Başkanı Kapamacıyan Efendi'nin suikast sonucu öldürülmesi eylemine katılanların azmettiricisi olarak tutuklanmasına karar verilmiş; fakat, Van'daki 11'inci Kolordu Komutanının bölgedeki nazik durumu, bu tutuklanma kararının örgütlerin kendi lehlerine kullanmalarına vesile teşkil edeceğini belirtmesi ve alınan kararın uygun bir zamana ertelenmesi isteğiyle tutuklanmaktan kurtulmuştur. Dünya Harbi'nin hemen öncesinde Erzurum'da yapılan 8'inci Taşnak Kongresi'ne yine Van milletvekili olan Papazyan'la birlikte katılan ve kongre sonrasında Erzurum Valisine giderek yazılı bir öneri veren Viramyan'ın bu önerisinde "Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan ettiği takdirde ve Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya saldırması hâlinde oradaki Ermenilerin Türklerle iş birliği yapmalarının temini; propaganda yapmak için Osmanlı Devleti'nin Ermenistan'ın teşkiline dair güçlü bir vaatte bulunması ve vaadini mutlaka yerine getirmesi lazımdır." denmektedir. Erzurum'daki işlerini bitiren Osmanlı milletvekillerinden Papazyan Muş'a, Viramyan da Van'a gider ve oradaki örgüt faaliyetlerini idareye başlarlar. Van ve çevresinde Ermeni terörünün artması ve yayılmaya başlaması üzerine Emniyet Genel Müdürlüğünden Van Valiliğine gönderilen 17 Aralık 1914 tarihli telgrafta Viramyan'ın Van'da bulunmasının doğurduğu sakıncalı durum değerlendirilerek derhâl bölgeden uzaklaştırılıp İstanbul'a yollanması istenir. İşlemin yapıp yapılmadığına dair elimizde bir bilgi bulunmamakla beraber Viramyan'ın 4 Ocak 1915'te Van Valiliğine yazdığı rapor, bölgeden bu tarihte uzaklaştırılmadığını göstermektedir. Viramyan'ın Van ayaklanmasında öldürüldüğü Sadaretin 15 Kasım 1916 sayılı yazısıyla bildirilmiştir. Ahmet Tetik; Türk - Ermeni İhtilâfı Makaleler: "Portre (2): Viramyan", TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2007, s.133-153.

* Komitelerin, askerî hareket sırasındaki durumları "Van Olayları" bölümünde anlatılmaktadır.

¹¹⁰ Ahkis: Van, Gevaş.

¹¹¹ Sekür: Van, Gevaş.

Aynı durum, Korsu,¹¹² Ahkis, Beygiri,¹¹³ Arşin, Tasu¹¹⁴ gibi kalabalık ve büyük köylerde de meydana geldi. Buralarda Ermenilerin tamamı silahlı olarak ayaklandı ve köylerine uğrayan, geçen jandarmaları, erleri öldürdüler.

Van, Bitlis arasında Gevaş yolu, askerî nakliyat için en önemli yollardan, buradan geçen telgraf hattı da ordunun en önemli haberleşme araçlarındandı. Bundan dolayı, bu yola olağanüstü önem veren komiteler öncelikle, Gevaş telgraf hattını ve haberleşmeyi kestiler, yolu da kapattılar. Gönderilen birliklere üç gün sürekli olarak ateş yağdırdılar.

Tasu ve Sekür köylerinde ayaklanma sürerken yine merkeze bağlı büyük bir köy olan Varis'te¹¹⁵ de 20 Şubat 1915 tarihinde çarpışmalar başladı. Öldürülen eşkıyalar arasında Van'ın Horotis köyü¹¹⁶ papazının oğlu olup o yörede büyük bir ünü olan ve çarpışmalar hazırlayıp yönetmek için, özellikle Van'dan gönderilen Vahan'la, çetebası Kalu'nun cesetleri ve Van komitelerinden İşhan'ın damgalı kısırağı bulundu. Hizan ve Bitlis dolaylarında ayaklanma başlar başlamaz Muş Ovası'nda da olaylar baş gösterdi. Muş'a bağlı Sironk köyüne¹¹⁷ asker almak için giden müfreze köy yakınındaki siperlerden ateş açılarak saatlerce kurşun yağdırıldı; erlerden bir kısmı şehit edildi. Bunun yanı sıra Akan bucağına bağlı Kömüs¹¹⁸ köyüne giden bucak müdürüyle, yanındaki jandarma müfrezesi bulundukları evde ateş altına alındı. Bu durum sekiz saat sürdü. Jandarma ve milislerden dokuzu şehit edildi, bucak müdürünün bulunduğu ev kapatılarak asiler tarafından ateşe verildi. Buradaki çarpışmaların Muş Taşnaksutyun delegesi Rupen'le¹¹⁹, komite reislerinden Esro¹²⁰ tarafından, ayaklanmanın ise Papasyan tarafından idare edildiği anlaşıldı.

Şubat ayında Kömüs köyünden çıkarılan eşkıyaların, Muş yakınlarındaki Çanlı Manastırı'na* geldikleri haber alındı. 26 Şubat 1915 tarihinde takibat yapılması için Muş'a üç buçuk saat uzaklıktaki Arak Manastırı'na müfrezeler gönderildi. Papazların kimse olmadığını söylemesine rağmen, manastıra yirmi adım kadar yaklaşıldığı sırada açılan yayılım ateşiyle, Müfreze Komutanı Jandarma Teğmen Ahmet ve emrindeki askerlerin bir kısmı şehit düştü. Manastırdaki eşkıya da rahiplerin yardımıyla geceleyin kaçmayı başardılar.

---

¹¹² Korsu: Van, Gevaş.

¹¹³ Beygiri: Van, Gevaş.

¹¹⁴ Tasu: Van, Gevaş.

¹¹⁵ Varis: Van, Gevaş.

¹¹⁶ Horotis: Van - Gevaş ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Anaköy.

¹¹⁷ Sironk: Muş - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı belde. Bugünkü adı Kırköy.

¹¹⁸ Kömüs: Muş - Merkez ilçesi - Yaygın bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Bozbulut.

¹¹⁹ Rupen: Eylemleri için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.I.

¹²⁰ Esro: Eylemleri için bk. a.g.e.; C.I.

* Aslında çeteler için en uygun ve güvenli saklanma yerleri kiliseler ve manastırlardı. Van, Erzurum, Bitlis, Adana'da sıkışan ya da ayaklanmaya hazırlanan çeteler, sürekli olarak taştan yapılmış büyük kiliselerde toplanmışlar, din adamları ve kilise rahipleri tarafından korunmuşlardır. Kiliseler bir yandan da silah ve bomba deposu olarak kullanılmıştır.

Yine asker toplamak için Hizan'a giden Bitlis Jandarma Alayı Komutanı ile emrindeki müfrezenin, Karkar Deresi'nde yolları kesilerek üzerlerine yedi saat ateş açıldı. Jandarmadan bir kısmı şehit düştü. Üzümlü Lato da emrindeki Van fedailerinden oluşan çetesiyle Müküs¹²¹ ve Hizan yakınlarında faaliyette bulunuyordu.

Ermenilerin bu ayaklanmalardan amacı, askerî harekâtı, ulaştırmayı, haberleşmeyi sekteye uğratmak ve askerî kuvvetleri oyalamaktı. Bu amaçla Bitlis'te ellerinden geleni yapmaktan çekinmediler.¹²²

ç. Erzurum

Ermeniler tarafından Garin adı verilen bu bölgeye de komitelerce büyük önem veriliyordu. Rus Ermenileri, Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine geçmek için daima bu bölgenin sınırını seçmişler, önemli merkezlerden birini de burada kurmuşlardı. Hatta doğu illeri ıslahatı sorunu sonucunda atanan genel müfettişlerle daha yakından bağlantı kurmak, komite şubelerine talimatı tam zamanında yetiştirmek için bir zamanlar Taşnaksutyun'un doğu bürosunu da bu bölgeye nakletmek kararlaştırılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yukarıda görüldüğü üzere, Taşnak Komitesinin son genel kongresi de Erzurum merkezinde toplanmıştı. Erzurum, Trabzon - Van yolunun ortasında bulunduğu için, hem kara yoluyla Kafkasya'dan hem de Trabzon yoluyla Batum, Köstence ve başka yerlerden düzenli olarak bilgi alınır, dâhile, silah ve benzeri şeyler transit olarak taşıırdı.

Erzurum, uzun yıllar Ermeni ayaklanmalarına, çarpışmalara sahne olmuş, Rus ve İngiliz konsolosları büyük entrikalar çevirmişlerdi. Komiteler, özellikle eski Erzurum ayaklanmalarında kendilerini kışkırtan, koruyacağını vadeden, silah sağlayan ve en korkunç olayları çıkarttıktan sonra, Konsolosluk kapılarını, sığınmak isteyen komitecilerin yüzlerine kapatan Rusları unutmamalıydılar.

Seferberlik ilanının ardından, burası savaş bölgesi olduğu için merkez ve Beyazıt sancağındaki Ermenilerin büyük kısmı kendi silahlarıyla, silah altında bulunanlar da firar ederek Ruslara katılmışlar ve Rus Hükûmeti bunları bir kat daha silahlandırıp kendilerinden özel çeteler oluşturarak sınırdan içeri göndermişti. Bunların yaptıkları kötülüklerden, mezalimden ileride söz edilecektir. Burada en dikkat çekici olaylar, Erzincan sancağında meydana gelmiştir.¹²³

Seferberlik ilanı üzerine Müslüman halkın hepsi askerlik şubelerine başvururken, birçok Ermeni, evlerinde gizlenerek yabancı memleketlerde olduklarını söylettirdiler.

¹²¹ Müküs: Van'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Bahçesaray.

¹²² Bitlis ve Van'daki Ermeni faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. a.g.e.; C.I.

¹²³ Ermenilerin Erzincan ve civarında yaptıkları mezalim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. a.g.e.; C. II, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2005.

Piskoposluk da, Patrikhanenin onayıyla, askerlik bedeli olan 43 lirayı vermek isteyenlerden, bu paranın yarısını alarak kendilerine “Diyakos” unvanını verdi ve taş oyuklarına, duvar yıkıklarına kilise adını vererek birçoklarını bu kiliselerin rahibi ve hizmetlisi sıfatıyla askerlikten kurtarmaya çalıştı.

Nakil araçları ve savaş vergileri konusunda, her türlü hileye başvurarak Osmanlı ordusunu araçsız bırakmak hainliğini gösterdiler. Düşmanlarımıza karşı açıkça yandaşlık göstererek başarıları için kiliselerde dua etmeye, dost ve müttefiklerimiz hakkında uydurma haberler, yenilgi söylentileri yayarak halkın moralini bozmaya çalıştılar. Hatta Erzincan’da Taşnaksutyun Şubesi üyelerinin Osmanlı ve Rus olarak ayırdıkları iki horozu dövüştürerek Rus saydıkları horozun yenilgisine kızdıkları ve aynı horozun ikinci kez yenilmesi üzerine çok üzüldükleri halk arasında söyleniyordu.

Ermeniler, Erzincan’da en az bir yıllık ihtiyaçlarına yetecek erzağı ve bir kısım malzeme ve eşyayı, daha seferberliğin başında hazırladıkları kuyulara ve kapılarını sıvayarak ancak sıkı bir aramayla bulunabilecek şekilde hazırladıkları kiler ve odalara koyarak hem hükûmeti bunlardan yararlanmaktan yoksun bırakmak hem de her ihtimale karşı düşmanlarımıza ihtiyat malzeme ve erzak hazırlamak gibi haince hareket etmişlerdi. Bunlar sonradan yapılan araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır.

Seferberlik üzerine, Erzincan Ermenilerinin de dörtte üçü İran ve Rus sınırlarından geçerek Rusya’ya savuştukları gibi nizamiye ve amele taburlarına alınanlar da firar ederek yollarda rastladıkları hasta ve hava değişimindeki Müslüman erlere saldırıyorlardı. Köylerinde erkeksiz kalan Müslüman kadınlarıyla çocuklar da tehdit edilerek tarlalarına çıkarılmıyorlardı. Tabii bu durum da vatani görevini yapmak için ailesini bırakarak giden Müslüman halkı düşündürüyordu.

Komiteciler, 1914 yılının Kasım ayında Kemah’ın Karnı köyü¹²⁴ yakınlarındaki Çanlıvank Manastırı’nda toplanarak ayaklanma planları hazırladılar. Fakat buranın gözetlenmesi ve içeride saklanan firarilerden bazılarının tam zamanında yakalanması, bu planların gerçekleşmesini önledi.

Erzincan’a bağlı bucaklarda, savaş bölgesine gönderilen Müslümanları korkutarak ailelerinin başında bulunmaya zorlamak, böylece orduyu zayıflatmak amacıyla, geceleri silahlı olarak Müslümanların evlerine taarruza, namuslu Müslüman kadınları ve çocukları öldürmeye başladılar. Bu gibi olayların meydana geldiği çeşitli yerlerde yapılan aramalar sonucunda binlerce silah ve bomba ele geçirildi.

Erzincan Piskoposluğu ile bazı evlerin bodrumlarında 1000’den fazla firari yakalandı. Bu firarilerin iâşe ve korunması da Piskoposluk tarafından sağlanmıştı. Hükûmetin silah arayacağından kuşkulanan Ermenilerden bazıları ellerindeki silahları gizlice Fırat’a attılar.

¹²⁴ Karnı: Erzincan - Kemah ilçesi - Alpköy bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Gökkaya.

1913 yılında bomba patlamasıyla tanınan Erzincan'ın da Kayseri gibi komitelerce bomba deposu hâline getirildiği ve bombaların kiliselere gömüldüğü haber alınmıştı. Surp Agop Kilisesi'nden çıkarılan bir bombanın patlaması üzerine, diğer yüzlerce bombanın patlaması da bu haberi doğrulamıştı.

Azgın bir komiteci olan ve yalnız bu nedenle Patrikhane tarafından Kemah'a atanan Kemah Piskoposu başına topladığı fedailerle Müslüman halka pek çok mezalim yaptı. Sonunda Çanlıvank'a sığınıp bir süre direndikten sonra çarpışma sırasında öldü.

Suikastlar, sebepsiz yere memur ve askerler üzerine ateş açmak gibi olaylar sıradan olaylar sayıldı. Buradaki evlerde de özel tertipler alındığı, gizli yollar, mazgallar, giriş çıkış delikleri, her evi birbirine bağlayan yer altı tünelleri yapıldığı görüldü. Erzincan'ı Tercan'a bağlayan önemli bir yol olan Sansa yolunda çalışan işçiler arasındaki Ermeniler yol açmaya yarayan aletleri yok ettiler, askerlerden bazılarının ve Kondüktör Fehmi'nin öldürülmesine sebep oldular.

Tutuklanan Erzincanlı Papasyan Dikran adlı kişi, "Üç beş gün daha geçmiş olsa, komitelerin aldıkları tertipler sayesinde Erzincan'ı baştan başa ateşe vereceklerini, yakıp yıkacaklarını, bütün Müslümanları, askerleri doğrayacaklarını; fakat hükûmetin teyakkuz durumunda bulunması sebebiyle bu girişimin başarıyla sonuçlanmadığını" korkusuzca söylemişti.

d. Elazığ

Seferberliğin ilanının ardından, Elazığ'da da firarlar ve Müslüman halka saldırılar meydana geldi. Bununla beraber her ilde yinelenen bu olaylardan söz etmek gereksiz görüldüğünden, burada yalnız en önemlileri açıklanacaktır:

Merkez İngiliz Konsolosluğu tercümanı olan Osmanlı vatandaşı bir Ermeni, 11'inci Kolordu hakkında, bizzat dolaşarak birçok bilgi toplayıp Konsolosa vermiş ve rapor Elçiliğe gönderildiği sırada ele geçirilmişti. Bu Ermeni, Rusya'nın savaş ilanından önce Beyrut yoluyla Kıbrıs'a kaçmayı başardı. Elazığ'daki Ermenilerin Paskalya yortularının Rus bayrağı altında geçirilmesi dileklerini içeren birçok mektup ele geçirildi.

Dersim Kürtlerini hükûmete karşı kışkırtmak ve Kürtlerle bu konuda iş birliği yapmak üzere İstanbul ve Rusya merkezlerinden Dersim'e birçok komiteci gönderildi. Bunlardan birisi, elinde İngiliz, Rus, Fransız bayraklarının resimleri bulunan ve altında Kürtleri Ermenilerle birleştirmekle görevli olduğu yazan İngilizce bir belgeyle Dersim'de faaliyet gösterirken yakalandı.

Eğin'de,¹²⁵ orduya gönderilmek üzere erzak depo edilmiş olan ambarların bitişiğindeki bir Ermeni dükkânında yangın çıkarmak ve böylece

¹²⁵ Eğin: Erzincan'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Kemaliye.

Valilik tarafından ordu için toplanmış olan bütün erzağı yok etmek üzere Eğinli Filipos adlı 20 yaşında bir Ermeni genci, yanına dört bomba, üç buçuk kilo gaz yağı alarak bu dükkâna girmiş ve yakmaya başlamışken dükkân sahibinin yangını başka bir yerde çıkarmasını söylemesi üzerine, Ermeni genci dükkân sahibini öldürüp gaz dökerek dükkânı ateşe verdi ve dükkânın bir kısmıyla beraber kendisi de yandı. Yangın söndürüldü. Filipos'un, bu eyleme, Eğin Piskopos Vekilinin kışkırtmasıyla giriştiği ve bundan birçok kişinin haberdar olduğu, evinde bulunan belgelerden anlaşıldı.

En büyük din adamları önde olmak üzere, hükûmete bağlı olduklarına ve yanlarında kesinlikle silah bulunmadığına dair güvence veren Ermenilerin, bu konudaki iddia ve ısrarlarına rağmen yapılan aramalarda, yalnız vilayet merkezinde 5000'in üstünde silah, 300 kadar bomba, 40 kiloya yakın bomba fitili, 200 paket dinamit, 5000 adet dinamit misketi bulundu ki, bunlar bütün memleketi havaya uçurmaya fazlasıyla yeterdi. Arapgir Piskoposluğunun çatısında, silahlarla bombadan başka gerektiğinde derviş kılığına girmek üzere iki takım derviş kıyafeti ve diğer malzemeler bulundu.

1915 yılının Ocak ve Şubat aylarında hasta ve yaralı olarak terhis edilip evine gönderilen Müslüman erlerden birçoğunun yollarda uğradıkları Ermeni köylerinde pek acımasızca öldürüldüğü anlaşıldı.

Ruslarla savaşa başlamamızdan önce ve sonra Rus ordusuna yardımı ve Osmanlı Hükûmetine karşı hareketi sözde millî ve kutsal bir görev bilen Ermenilerden birçoğu, takım takım taburlar teşkil ederek Van tarafına ve İran sınırına koşmuşlardı. Bunlardan büyük bir kısmını da memleketten kaçan ve yabancı memleketlerden gönüllü olarak gelen Elazığ Ermenileri oluşturuyordu.

e. Diyarbakır

Ermeniler, bu bölgede de Müslümanlara oranla azınlıkta bulundukları hâlde, komite örgütlenmelerini, ayaklanma hazırlıklarını ihmal etmemişlerdi. Seferberlik üzerine komiteler, buranın merkezinde de Rus işgalinin kolaylaştırılması, ordumuzun hareketinin güçleştirilip geciktirilmesi, firar ve buna benzer eylemler için çalışmışlardı. Savaştan önce komitenin bu bölgedeki umudu o denli güçlü ve bunun verdiği küstahlık ve cüret o denli büyüktü ki, en ihtiyatlı Ermeniler bile korkusuzca, hükûmete ve Müslüman halka karşı Rus zaferini ilana; bilimsel, düşünsel, ekonomik üstünlük kuruntularına dayanarak açıktan açığa egemenlik hakkı iddia etmeye; toplantılarda, okul ve ödül dağıtma günlerinde, içlerindeki açıkça göstermeye; evlerine, okullarına, piskoposluklarına, kiliselerine Ermenilikle ilgili levhaları, Ermenistan haritalarını, komite reislerinin resimlerini asmaya; Müslümanları kötülemeye ve hükûmetin icraatlarını aşağılamaya başlamışlardı. Bu şımarıklıklar, daha sonraları, büyük çoğunluğu Müslüman olan Diyarbakır gibi bir şehirde polis ve jandarma devriyelerini gezdirmemeye, Ermeni mahallerinden geçen Müslümanların üzerine pislik atmaya ve onları aşağılamaya kadar varındı.

Askerlik çağrısına uymayanlarla, silahlı olarak ordudan kaçan ya da kaçırılanlar “Dam Taburu Askerleri” adıyla Ermeni mahallerinde damdan dama dolaşarak bütün ihtiyaçlarını, savaş vergisi olarak toplamaya, vermek istemeyenleri tehdit etmeye başladılar. Rusların Azerbaycan’dan birkaç kilometre ilerledikleri haberi üzerine, buradaki komite şubesi, Dam Taburu askerleri ve 50’ye yakın fedaiyle birlikte, resmî dairelere ve kentin çeşitli yerlerine bombalar atarak meydana gelecek şaşkınlıktan, çıkarılacak yangınlardan yararlanarak kentin önemli noktalarını ele geçirmeye, girişlerini tutmaya, Müslüman halkı öldürmeye karar vermişler ve bunun nasıl uygulanacağını konuşmaya başlamışlardı.

Firariler ve Dam Taburu adı altındaki azılların yakalanması için yapılan aramalarda, bu taburu oluşturan 500 kişi, silahlarıyla beraber yakalandı. Birkaç gün sonra da Taşnaksutyun Ermeni Okulunda asılı olan duvar haritasının arkasındaki gizli bölmede seferî kuvvetlere mensup dört firari yakalandı. Fedai olan bu dört kişinin önemli suikastlar için özel olarak Ermeni Piskoposu ile komitenin ileri gelenleri tarafından oraya saklanmış oldukları ve kendilerince işe edildikleri anlaşıldı. Yasak silahların ve bombaların özel olarak yapıldığının ve kapısı tuğlayla örülmüş bir bodrumda saklandığının haber alınması üzerine 27 Nisan 1915 tarihinde yapılan arama sonucunda Diyarbakır’ın merkezinde 60’tan fazla bomba, kutularla dinamit kapsülleri, kangallarla dinamit fitilleri, dinamit barutları, yüzlerce mavzer, manliher, gra, şınayder tüfekleri, mavzer tabancaları çıkarıldı. Aynı zamanda evlerin gizli bodrumlarında, yer altı tünel ve kovuklarında gizlenmiş 1000’den fazla asker firarisi yakalandı. Soruşturma sonucunda komiteler tarafından burada da tüm Ermenilere aynı şekilde “Van taraflarında Rusların zafer kazanarak ilerlemeleri hâlinde, hazırlanan plan ve bildiriler çerçevesinde ayaklanmalarının, Müslümanları öldürmelerinin, yangınlar çıkarmalarının, resmî binaları havaya uçurmalarının, Kafkasya sınırındaki ordumuzu arkasından vurmalarının, hükûmeti oyalayarak Ermeni isteklerini kabule zorlamalarının ve böylece Rusların Türk topraklarını işgalini kolaylaştırmaya çalışmalarının” tebliğ edildiği; bomba ve silah sağlanması için başta Piskopos olmak üzere en yoksul Ermenilerin bile, komite reisleri ve din adamları tarafından belirlenen vergileri verdikleri anlaşıldı. Aramaların, tüm bölgeye yayılması üzerine, her yerde, hatta en küçük köylerde bile yasaklanmış silahlar ve pek çoğunda patlayıcı maddeler bulundu.

Silahlar, patlayıcı maddeler ve önemli tahrip aletlerinden büyük kısmının tarlalara, Ermeni mezarlıklarına, kilise avlularına, bodrumlara gömülmüş olmasına bakılarak, ele geçirilenlerin, saklanmış olanın ancak onda birini geçmediği anlaşılmıştır. Bu oran diğer vilayetlerde de aynıdır.

Firarilerle, takibattan korkan fedailer, Muş, Kiğı, Bitlis, Van, Taluri gibi yerlerden gelenlerle birleşerek her yana saldırmakta, rastladıkları askerleri ve Müslüman halkı şehit etmekte, askerî erzak ve levazım kollarını aramakta ve saldırılarına hedef olarak bunları seçmekteydiler.

Bir ara burada erzak sevkiyatı Ermenilerle yürütölüyordu. Bunlardan da önemli bir kısmının yerlerine ulaşmadığı anlaşılmış ve ne olduğu bilinmemişti. Ermeni çetelerinin bu yörelerde işledikleri cinayetlere gelince, bunlardan daha ileride söz edilecektir.

f. Sivas

Sivas da öteden beri Ermeni ayaklanmalarına sahne olmuş, özellikle 1894 ayaklanmalarında Merzifon, Amasya, Tokat gibi Sivas'a bağlı diğer yerlerdeki olaylarla ün salmıştı. Komiteler tarafından bu bölgeye de Erzurum kadar önem veriliyordu. Meşhur Daniyel Çavuş, Murat ve başka birçok çetebaşı Sivas bölgesinden çıkmış, buralarda korkunç olaylar meydana getirmişlerdi.

Meşrutiyet'in ilanından sonraki olaylar Sivas'ta daha aleni bir biçimde meydana gelmiş ve Ermenilerin amaçlarını açık bir şekilde doğrulamıştır. Bu konuda elde edilen bilgiler ve meydana gelen olaylar da şöyledi:

Sivas'a bağlı Şarkikarahisar ve Suşehri bölgesine, komiteler tarafından büyük önem veriliyordu.

1908 inkılabının verdiği seyahat serbestliğini Ermeniler Meşrutiyet'in daha ilk günlerinde silah dağıtımı, alım satımı ve bomba yapımı için kullanmışlardı. Görünürde Meşrutiyet dersi vermek için köyleri dolaşan Taşnaksutyun üyesinin, köylülere "Türklerin Meşrutiyet ve hürriyetten amacı, Ermenileri kesmektir. Eşitlik, kardeşlik sözcüklerine sakın aldanmayın. Ermeni'nin özgürlüğü silah ve bombayla elde edilecektir. Öküzünüzü satıp bomba alınız." yolundaki telkinlerini bir iki gün sonra, Ermeni silah satıcılarının zaten planlanmış olan köye gelişleri izlemiş, köylü elindekini, avucundakini kullanmasını henüz bilmediği silaha vermiştir. Şarkikarahisar ve Suşehri köylerindeki köylüleri silahlandırmak için çalışanların başlıcaları, Penkanlı Piza Mıgırdiç, Gökdenli Murat, Suşehirli Dakisyan Atam, Şarkikarahisarlı Karagözyan Hamayak'tır. Balkan Savaşı'na kadar silah dağıtımı ve satışıyla, Türklere karşı Ermenilerin kin ve nefret duygularını harekete geçirmek ve şiddetlendirmek için çalışılmıştır. Türkler, kardeşliği, özellikle Ermeniler hakkında kelimenin tam anlamıyla kabullenmeye, bunun için inancı ve gelenekleri konusunda olabildiğince alçak gönüllü davranmaya çalışmış ve bunu tutumuyla kanıtlamıştır. Muratların ve Mıgırdiçlerin uğradıkları yerlerde Türklerden gördükleri iyi davranışlar, bunlara kasabalarda; hatta köylerde bile Meşrutiyet'in başlarında yapılan karşılamalar, geçmişteki her türlü olayı unutarak Ermenilerle kardeşlik bağı kurmak amacından başka bir şey ifade etmez.

Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında Ermeniler, pusular kurup jandarmalar üzerine ateş açmak gibi ayaklanma düşüncelerinin küçük ölçüde uygulanmasını, yerel ve özel bazı hareketler yapılmasını tecrübe etmişlerdir.

1913 yılının Ağustosunda, Ramazan ayı içinde tatil nedeniyle, Şarkikarahisar ve Suşehri'ni gezmek için gelen Amerikan öğretmenlerinden Mister Hoborg, Şarkikarahisar'dan dönüşünde gece Suşehri'nde bahçede

yatmaktayken martin kurşunuyla öldürülmüştü. Başlangıçta katillerin Müslüman oldukları düşünülerek birçok suçsuz insan tutuklanmış; yargılama, Konsolos Vekili Mister Kik'in önünde altı ay devam etmişti. Hükûmet ve mahkeme, bütün gücüyle suçluları ortaya çıkarmaya çalışmış, sanık ve tanık olarak 100'ün üstünde kişi yakalanmış ve tutuklanmışken sonuçta suçun başka eller tarafından, siyasi amaçlarla yapılmış olduğu anlaşılarak sanıkların beraat ve tahliyesine karar verilmişti. Suçlu ortaya çıkmamış; fakat o sırada, yani Balkan Savaşı'nın Ermenilere güç ve cesaret verdiği sıralarda, Ermeniler büyük umutlara kapılmışlar, komiteleri eylemlere girişmişlerdi. Adamları, bağımsız Ermenistan'ın kurulması için Avrupa'da siyasi çevreleri dolaşırlarken Türkiye'yi asayişsiz, Türkleri barbar göstermek ve davalarında haklı olduklarını kanıtlamak gerekti. İşte bu düşünce, Hoborg'u canından etmiştir.

Yine 1913 yılının Ekim ayında Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu Suşehri'ne bağlı Ezbider bucağının¹²⁶ papazı, manastır müridi Kerih aleni hareketleriyle, hükûmetin haklı olarak kuşkusunu üzerine çekmişti. Darp ve işkence ettiği yayılmış, bir hırsızlık dolayısıyla da evi aranmıştı. Papazın evinden çalıntı eşyadan başka, birçok yasak silah ve cephane çıkmıştı. Hükûmetin asıl aradığı da buydu. Doğal olarak Kerih mahkemeye verilmiş, hırsızlık eyleminden dolayı suç üstü yakalanan Kerih'in tutuklanması sırasında Şarkikarahisar Piskoposluğu tarafından gösterilen telaş ve tahliyesi için yapılan girişimler görülmeye değerdi. Bu sorun, şu gerçeğin ortaya çıkmasını sağlamıştı:

Kerih her türlü hareketi, piskoposluğun bilgi ve onayı dâhilinde yapmış. Kerih, Ermenileri döverek, korkutarak silah vermiş. Adi bir hırsız olduğu yasal olarak kanıtlanan Kerih, hâlâ Piskoposluğun en gözde adamıydı. Kerih'in kanıtlanmış eylemlerinden dolayı tahliye edilmesi mümkün olmadığı zaman, piskopos hatırı sayılır biri olduğunu öne sürerek onun ceza evinde diğer tutuklulardan ayrı bir yerde, özel odada bulundurulmasını ısrarla istemiş, bunun için araya daha büyük makamları koymuştu. Aslında, Piskoposluğun isteklerine çok büyük hizmeti dokunduğu son Şarkikarahisar ayaklanmasında Ermenilerin başında silah ve bombasıyla eyleme katıldığı anlaşılan Kerih, hükûmetin gözünde bir hırsız, bir hayduttan başka bir şey değildi. Patrikhane ve piskoposluk tarafından çok saygıdeğer tutulmasına karşın Kerih'in bu durumu yasal olarak kanıtlanmıştı. Çalıntı eşya ve silahlar, hükûmet memurları ve birçok Ermeni'nin önünde papazın evinden çıkarıldı.

1914 yılında seferberliğin ilanına kadar kimi açık ve saldırgan, kimi gizli şekilde devam edegelen Ermeni ayaklanma hazırlıkları, bu tarihten itibaren yeni bir safhaya girdi. Seferberlik ilanını bildiren yazılar gönderilip köylerde kentlerde süratle ilan edildikçe, Ermeni köylüleri henüz bir şey anlamadan, genel bir selin akıntısına kapılarak Türk köylüleriyle birlikte askerlik şubelerine koşular. Kayıtları yapıldıktan sonra ise her Ermeni ya doğruca evine ya da köyüne dönmüştü.

¹²⁶ Ezbider: Sivas'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Akıncılar.

Şarkikarahisar'ın Yayıcı¹²⁷ Ermeni köyü papazı Seponil, Müslüman halk tarafından bir papaz olarak değil, bir komite üyesi, piskoposluğun millî işlerini yürüten, silahlı bir gücü olarak tanınmıştı. Seponil'in, din hizmetine girmeden önce bilfiil Ermeni hareketlerini idare ettiği biliniyordu. Dinî kimliği, Ermeni hareketlerinin takibi için dışarıda olduğu kadar, kilise üzerinde de nüfuz sahibi olmasında bir araç olarak görülmekteydi. Kasım ayında, görünüşte patrikhane ve piskoposluğun aidatını toplamak için Suşehri Ermeni köylerine gönderilen Papaz Seponil, Alamelik,¹²⁸ Müşeknis,¹²⁹ Pürk,¹³⁰ Kirtanus,¹³¹ Ezbider köylerine uğrayıp kilisede Ermenileri toplayarak şöyle telkinlerde bulunmuştu: "Osmanlılar, yenilecekleri savaşa başladılar. Kısa bir süre sonra, Ruslar Erzurum'dan girecek ve buralara kadar geleceklerdir. Ruslar önden, biz arkadan orduyu oyalayacağız, size önceden verilen silahları kullanma zamanı geldi. Önceleri bu silahları almakta tereddüt etmişsiniz. Bugün anlayacaksınız ki silahlar kötü alet değilmiş. Hayatını feda ederek silah dağıtmaya çalışanları siz de kutsayacaksınız."

Papazın bu sözleri, aşağıda açıklanacak Pürk soruşturmasıyla kanıtlanmıştır.

Papaz Seponil'in aidat toplamasını, üç beş gün sonra, Penkanlı Piza Mıgırdıç'ın deri ticareti bahanesiyle köyleri denetlemesi izlemiştir. Piza Mıgırdıç, Suşehri'nde, Şarkikarahisar'da deri tüccarı olarak biliniyordu; fakat, köylerden küçük bir kuzu derisi bile satın aldığını gören yoktu. Zaten, seferberlik ve savaş nedeniyle ne aidat düşünecek ne de ticaret yapacak köylü ve tüccar vardı.

Piza Mıgırdıç de Papazın uğradığı köylere uğradı. Önceden dağıttığı silahların yerli yerinde ve işe yarar durumda olup olmadığını inceleyerek tekrar defterine kaydetti. Henüz silah kullanamayan Ermenilere silah kullanmayı öğretti, köylülerin anlayıp inanacağı biçimde her şeyin hazır olduğundan ve ufak bir ayaklanma hareketinin Osmanlı egemenliğini yok edeceğinden söz etti. Yalnız Sivas çevresinde 30.000 silahlı Ermeni gücü hazırladığını ve Türklerin silah kullananlarından içeride işe yarar kimse kalmadığını söylemeyi de unutmadı. Piza Mıgırdıç'ın bu teftişini, aralık başında Şarkikarahisar Piskoposu Vagnak'ın Ezbider seyahati izledi. Köy köy gezmek için zamanı ve durumu uygun olmayan Piskopos, Ezbider Manastırı'nda gereken talimatı vererek telkinlerde bulundu. Şarkikarahisar Taşnaksutyun Kulübü üyelerinden mahkeme üyesi Hasro, tüccardan Hüsesyan, Vahan Karagözyan ve Hamayak'ın çizdiği ayaklanma planını ve belirlenen bölgeleri yönetecek kişileri dinledi.

Ermeniler, bütün hazırlıklarını tamamladıklarını ve başaracaklarını sanıyorlardı. Ancak bir noktada aldanmışlardı. O da "İçeride bize karşı silah

¹²⁷ Yayıcı: Giresun - Şebinkarahisar ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

¹²⁸ Alamelik: Sivas - Akıncılar ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Yağlıçayır.

¹²⁹ Müşeknis: Sivas - Suşehri ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Bostancık.

¹³⁰ Pürk: Sivas - Suşehri ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Yeşilyayla.

¹³¹ Kirtanus: Sivas - Suşehri ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Beydeğirmeni.

kullanabilecek Türk kalmadı. Direnişle karşılaşılmadan amaca ulaşılacak..." düşüncesi idi. Köylüler Şarkikarahisar'ın kurtarıcı işaretini bekliyorlardı. Fakat her gün Sivas'tan Erzincan'a, Erzurum'a Suşehri yoluyla geçen birliklerin bir türlü arkası kesilmiyordu.

İlk muharebede, Rusların Erzurum'a ve Erzincan'a geleceği söylenmişti. Dört ay geçtiği hâlde, Rusların başarı haberi gelmedi, bu durum halkın moralini bozduğu için, ayaklanma isteği gücünü kaybeder gibi oluyordu. Ayaklanma hevesini kırmamak düşüncesi, Pürk'te ilk silahın patlamasına sebep oldu.

Sabrın sonunun geldiğini gören Suşehri'nin Pürk köyü muhtarı Agop "Bu silahları hangi gün için saklıyoruz?" diye bağıarak, taşıdığı mavzer tabancayı Zara Teşkilât-ı Mahsusa personelinin kafil memuru Nuri'ye çevirdi. Kurşun Nuri'yi yaralamakla kalmadı, ayaklanma isteklerinin o zamana kadar arkasına saklandığı örtüyü de kaldırdı. Olay sıradan bir sorun üzerine başladı. Hükûmet için önemli sonuçlar elde etmeye yaradı. 23 Şubatta Suşehri'nden hareket eden Zara gönüllüleri, yol üzerindeki Pürk köyünden geçerken ağırlıklarını taşımak için rastlayacakları ilk köyde değiştirilmek üzere iki yük hayvanı istediler. Muhtar vermek istemedi, erler parayla almak istediler, 250 haneli zengin Pürk köyü, iki saatlik bir hizmet için iki yük hayvanını esirgemeyecekti. Fakat köydeki silahların gücünü denemek için bu bir fırsat oldu. Muhtar son haddine gelmiş olan hareket isteğini yenemeyerek "Bu silahları hâlâ hangi gün için saklıyoruz?" deyip kafil memurunu mavzer tabancasıyla yaraladı. Gönüllü erler, silahlarını ordudan alacakları için silahlı değillerdi. Agop Kâhya'nın tabanca sesi, köyden 100'e yakın silahlının mevzilenecek ateş açmaları için işaret oldu. Olay çabucak kent merkezine yansıdı. Gereken kuvvet gönderildi. Pürk'te yakılmak istenen ateş çevreye sıçramadan, hatta çevreden görülmeden söndürüldü. Bu olay, 14'ü mavzer olmak üzere 150 martini, manliher ve gra tüfeğinin, 10.000'e yakın cephanesiyle birlikte hükûmetin eline geçmesini sağladı. Aynı zamanda yapılan soruşturma, öteki Ermeni köylerindeki silahları, tertibatı meydana çıkardı. Doğal olarak silah aranmasının arkası bırakılmadı. Yalnız Suşehri'deki Ermeni köylerinden 560 yasaklanmış silah çıktı.

Bu aramalar devam ederken Şarkikarahisar Piskoposluğu gelişmeleri korku ve telaşla izliyordu. Varlığı kanıtlarla açığa çıkarılan silahların gizlenmesine engel olamıyordu. Her gün silah gücünden bir kısmının daha hükûmetin eline geçtiğini görerek maddi gücünün yanı sıra manevi gücünü de yitiriyordu. Ezbider'de, aramalardan önce Piskoposluk tarafından, silahların verilmemesi için bağlı yerlere tebligat yapılmıştı. Piskopos, en sevdiği adamlarından, hırsızlıktan tutukluyken süresini doldurarak tahliye edilmiş olan Papaz Kerih aracılığıyla, gereken her şeyin yapılarak silahların hükûmete verilmemesi gerektiğini halka bildirmişti.

Piskoposluğun bu isteğinin Ezbider'de etkisi görülmüştür. Ezbider'den 50 silah çıkarılmıştır ki nüfusa göre diğer köylerle aynı oranda değildi. Papaz

Kerih, bir kısım silahları sahipleriyle birlikte alarak Şarkikarahisar'da Piskoposluğun himayesine sığınmıştır. Kerih'in Suşehri'nde çıkaramadığı ayaklanmayı, Şarkikarahisar'da hazırlamaya çalıştığı sonradan anlaşılmıştır.

Suşehri'ndeki silahların beklenmedik bir biçimde elden çıkması marttan mayısa kadar eğitim yeri olan Suşehri'nde 13.000 kişilik depo birliklerinin bulunması, Şarkikarahisar'da da hareketin ertelenmesini gerektirmiştir. Şarkikarahisar Ermenileri, hareketlerinde tam özgür değillerdi. Osmanlı topraklarındaki diğer Ermenilere bağılıydılar. Zaman geçtikçe, bu bağı zayıfladığını görüyorlardı. Sivas'ın Ermenilere güç ve merkez oluşturacak noktalarındaki silahların birbiri ardına hükûmetin eline geçtiğini duyuyorlardı.

Hükûmetin, tertibat ve teşkilatı hakkında yaptığı soruşturmalarla birtakım Ermeni sınırlarını tam anlamıyla açığa çıkardığını, önemli saydıkları kişilerin birer birer yakayı ele verdiklerini görüyorlardı. Bu koşullar altında gün geçtikçe güçlerini ve ayaklanmanın etkisini kaybettiğini ve edeceğini gören Şarkikarahisar Ermenileri, ne olursa olsun diyerek silaha sarıldılar. Şarkikarahisar'ın sağlam ve sarp kalesinde 18 gün direnerek 100 eri şehit ettiler.

Zara'da, seferberlikten önce komite reislerinden Kemisli Taniyel ve arkadaşları, Zara ve Hafik arasındaki Sakar Dağı'nda, Düğer¹³² köylü 12 Müslüman'ı boğazladılar, Şarkikarahisar Savcısı Cemal'le iki jandarmayı da tüfekte öldürdüler. Suşehri'yle Zara sınırı arasında Kavak Gölü'nde büyük bir kervanı soyduktan sonra Fenih köyünden Molla Halil'in iki oğlunu, Sarıyar'da¹³³ Odalıyurt başında dört Müslüman'ı, Afşar Deresi'nde Eğinli hacıları çok acı bir biçimde öldürdüler. Yine çetecilerden Karaboğazlı Demircioğlu Avadis, yedi arkadaşıyla Elazığ'a kadar uzanarak, birçok Müslüman'ı boğazlayıp üzerlerinde buldukları paraları Şarkikarahisar Komitesine teslim etti. Seferberliğin ilanından sonra, Zara'da Bağ oğlu Ömer Ağa'nın evinin duvarına fitilli iki büyük bomba ve kentin üst başında Divriği'ye giden yol üzerindeki Kızılırmak Köprüsü'nün altına, bu köprüyü havaya uçurmak ve ulaşımı kesmek için yine fitilli büyük bir bomba koydular.

Acısu civarında Kara Hasan oğlu Mustafa'nın eşiyle iki çocuğunu ve Ümraniye'nin Çalburun Yukarı Dikrik köyünden yedi Müslüman'ı, Suşehri'nde, Alaaddin denilen yerde kurşunla öldürdüler. Yapılan aramalar sonucunda yalnız Zara'da 30 bomba, 45 dinamit, birçok gra, manliher ve kundaklı mavzer tabancaları bulundu.

Hafik'te de, azılı komite reislerinden Gökdenli Pesa Murat'ın takibatı sırasında, Horasana köyünün¹³⁴ girişinde meydana çıkarılan yer altındaki iki büyük mahzende, üç sandık silahla altı büyük bomba ve birkaç sandık cepthane bulundu. Sivas - Erzurum yolu üzerinde hâkim bir noktada bulunan

¹³² Düğer: Sivas - Hafik ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

¹³³ Sarıyar: Sivas - Yıldızeli ilçesi - Çırçır bucağına bağlı köy.

¹³⁴ Horasana: Sivas - Merkez ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy. Bugünkü adı Dikmencik.

Tuzhisar'da¹³⁵ yapılan aramalarda ise yalnız bu köyde beş sandık silah, çok sayıda cephane, beş dinamit, birkaç bomba, iki kutu bomba fitili, bir sandık içinde komiteçiler için birkaç takım elbise ve beş teneke barut bulundu. Köy civarındaki sarp, geçilmesi zor ve taşlık yolu kesmek için mazgallı istihkâmlar, her biri altı ila 15 kişiyi alacak büyüklükte mağaralar bulundu. Birçok cinayet, asker ve jandarmalara karşı aylarca süren saldırılar yapıldı.

Yalnız Hafik'teki aramalarda, bir mavzer, 35 manliher, dört martin, 31 parça martin, 45 Yunan grası, altı Rus sürmelisi, birçok çeşit tüfek, 66 mavzer, bir büyük Amerikan, 30 çeşitli tabanca, 21 bomba, 13 gaz tenekesi barut, 13.000 fişek, üç dinamit, 42 Karadağ, 277 çeşitli cinsten tabanca ve dört kapaklı tüfek ele geçirildi.

Gürün'deki aramalarda, 12 bomba, 31 dinamit paketi, birçok dinamit kapsülü, 225 savaş silahı, 714 adi silah, 254 tabanca, 28 yaralayıcı alet, 300 kilodan fazla barut ve bir o kadar kurşunla 10.000'den fazla çeşitli cinsten fişek ortaya çıkarıldı.

Tonus'ta¹³⁶ birçok acı olay meydana geldi. 300 savaş tüfeği, 300'den fazla tabanca, çok sayıda cephane ve birçok bomba ele geçirildi.

Bunlardan başka özellikle Amasya, Tokat, Zile, Merzifon ve vilayetin diğer yerlerinde birçok saldırı meydana gelmiş, çok sayıda silah ve bomba ele geçirilmiştir.

Seferberlik ilanı üzerine komiteler, Ermenilerin yanı sıra Müslümanlar arasında da propaganda yaparak, seferberlik çağrısına uyulmamasını, Ruslar yakında birkaç kolorduyla Sivas'ı işgal edeceklerinden herkesin ailesinin başında bulunmasını ve başlarının çaresine bakmalarını söylemişler; her fırsattan yararlanarak Müslüman kadınları, Müslüman halkı ve hükûmeti küçük düşürücü eylemler yapmışlardır. Örneğin, ilk zamanlarda firariler için çıkarılan genel affa "Korkunun adını af koymuşlar." diyecek kadar ileri gitmişlerdir. Yapılan soruşturmalar ve elde edilen kesin bilgilere göre komiteler, Sivas vilayetini üç bölgeye ayırmış; birinci bölgeye Sivaslı Murat'ı, diğer ikisine de tanınmış iki önemli elebaşısı komutan atayarak Osmanlı ordusunun arkasını kesmeyi kararlaştırmışlardır. Bunun için Şarkikarahisar, Sivas, Suşehri ve buralara komşu yerlerden 30.000 kişilik bir kuvvet ayırdıkları, öteden beri silahları, bombaları, erzakı, sıhhi malzemeleri, nakliye ve muhabere araçlarını, tertibatın çok iyi olmasından dolayı uygun yerlerde hazırladıkları ve her türlü önlemi alarak tamamladıkları meydana çıkmıştır. Başarıdan olağanüstü umutluydular. Fakat bazı yerlerde Ermenilerin, kararlaştırılan zamanı beklemeden saldırıya geçmeleri ve hükûmetin aldığı seri önlemler sayesinde bu korkunç olayların önü tam zamanında alındı.

Genel olarak böyle bir hareketin gerçekleşme olanağı kalmayınca yukarıda görüldüğü üzere tek tek saldırılar başladı. Bu saldırılar özellikle, askerî levazım ve mühimmat kabilelerine yöneltildi. Başka yerlerde de örnekleri görüldüğü gibi Sivas'ta da askere ekmek yapan Ermeni

¹³⁵ Tuzhisar: Sivas - Hafik ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

¹³⁶ Tonus: Sivas - Altınyayla ilçesine bağlı belde. Bugünkü adı Altınyayla.

fıncılardan bazıları yaptıkları ekmeklerle askerleri zehirlemeye bile teşebbüs ettiler.

Böylece Sivas bölgesi de çok önemli ve aksi kanıtlanamayacak olaylara sahne oldu.

g. Trabzon

Samsun ve Trabzon, Anadolu'nun Karadeniz'deki en işlek limanlarından olduğu için, komitelerin, Sivas, Şarkikarahisar, Erzurum, Van, Elazığ bölgelerine silah sevkiyatı, bu limanlardan yurt içine eşya ve ticari mal nakleden büyük tüccarların yardım ve aracılığıyla yapılmıştır. Seferberlikten önce buralarda da düzenli komite teşkilatı ve şubeleri vardı. Buradaki şubeler, özellikle yabancı memleketlerden ve Rusya'dan, İtilaf devletleri konsolosları ve yabancı postaneler aracılığıyla çok iyi bilgiler almakta ve merkezleriyle haberleşmelerini sağlamaktaydılar. Rusya'ya giden ve gelen komiteciler de Rus, İngiliz, Fransız mesajeri¹³⁷ vapurlarıyla buradaki komite merkezlerine uğrayarak gereken telkinlerde bulunuyorlardı.

Silah ihracatı için Giresun iskelesine büyük önem verilmişti. Burada komisyoncu Vahan Badelyan ile Kel Artin adında iki kişi bütün bu silah ihraç ve sevkiyatını yönetmişlerdir. Artin'in Rus vapurundan indirmekte olduğu bir saman balyasının vinçten gevşeyerek dağılması üzerine, arasından 400 martinle, birçok mavzer tüfeği ve çok sayıda mermi çıkmıştır. Gümrük ambarlarından, Ermeni balyalarına ait ticari mallar arasında da birçok tüfek ve cepbane bulunmuştur. Bunlar, resmî kayıtlarla kanıtlıdır.

Bu bölgelerdeki Ermeniler, ekonomik durumlarının iyi olmasından dolayı seferberliğin daha başlarında askerlik çağrısına uymadıkları gibi Müslümanları da askerlikten soğutmaya çalışmışlar ve gizli amaçlarını, Giresun'un Rus torpidosu tarafından bombardıman edildiği sırada gösteriler, büyük taşkınlıklar yaparak ve Müslüman halkı, hükümet memurlarını aşağılayıcı davranışlarda bulunarak açık şekilde göstermişlerdir.

ğ. Ankara

Ankara vilayetinde Ermenilerin en yoğun bulundukları yer, Yozgat olduğundan, seferberlikten hemen sonra burada da birçok olay çıkarılmıştır. İlk olarak, Boğazlıyan'ın¹³⁸ Orih Ermeni köyü halkı, Akdağ'a bağlı Çayırşeyhi köyünün¹³⁹ üç ayrı yerine dinamit koymuş ve bunlardan birinin patlamasıyla Sıddık adındaki bir Müslüman çocuk çok ağır yaralanmıştır. Bu olay üzerine, Orih, Menteşe¹⁴⁰ ve İğdeli¹⁴¹ Ermeni köylerinde yapılan aramalarda birkaç bomba, bir dinamit, 27 gra ve martin, 100'den fazla silah ve binlerce cepbane çıkarılmıştır.

¹³⁷ Mesajeri: Yük vapuru.

¹³⁸ Boğazlıyan: Yozgat'a bağlı ilçe.

¹³⁹ Çayırşeyhi: Yozgat'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Çayıralan.

¹⁴⁰ Menteşe: Yozgat - Çayıralan ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

¹⁴¹ İğdeli: Yozgat - Çandır ilçesi - Merkez bucağa bağlı köy.

Asker toplamak için köylere çıkan jandarma komutanı ile emrindeki müfrezenin yolu kesilerek saatlerce üzerlerine mermi yağdırıldı. Jandarma erlerinden birisinin elindeki martin alındı. Boğazlıyanlı erlerden Mihran ve Ohannes adındaki iki kardeşin evinde 10 parça dinamit, birçok dinamit kapsülü, iki kangal fitil bulundu. Gevancili köyünden Kâtip oğlu Matyos'un evinden de bütün parçalarıyla birlikte 10 dinamit elde edildi. Komite propagandacılarına ait birçok belge ele geçirildi. Çatkebir köyü yakınındaki ormanlıkta saklanan 100'ü aşkın silahlı kişiden oluşan çete, jandarma ve askerlere saldırdı. Burada çetenin bıraktığı iki dinamit, bomba, dört kiloya yakın barut ve birkaç teneke kurşun bulundu. Çeteler, değişik zamanlarda yolculuk yapan günahsız halka da saldırdılar.

Yine Boğazlıyan'ın Rumdiken köyünün¹⁴² Ermeni halkı, geceleyin köydeki jandarma karakolunu basarak jandarmaların üzerine sabaha kadar kurşun yağdırdı.

Komite fedaileri, Kumkuyu¹⁴³ Ermeni köyünde Jandarma Şükrü'yü şehit ettiler, Poyrazdağ köyünden¹⁴⁴ Yakup ve Musa adındaki iki Müslüman'ı acımasızca öldürdüler. Akdağmadeni¹⁴⁵ merkezine, Ermeniler tarafından birçok kez bomba atıldı, köylerde de gösteriler birbirini izledi.

Yozgat içerilerde olmasına rağmen, burada komite teşkilatı sayesinde her taraftan haber alınıyordu. Hatta Kayseri'deki bombaların hükümet tarafından ele geçirildiği, Kırşehir'deki amele taburunun sağlık işleriyle görevli ve asker Kayserili Doktor Devletyan'a, Kayseri'den Hayganuş adlı bir kadın tarafından "Buranın okulundan 40 kitap* gitti. Hocalar* çok korkuyorlar. Bu gibi şeyler hiç eksik değil." şeklinde yazılan ve Kayseri kiracılarıyla elden gönderilen bir mektupla bildirilmiş; yine bu mektupta "Doğru, yanlış, birkaç güne kadar Tatyos Efendi Van'dan gelir. Kendisinden iyi haberler alıyoruz." şeklindeki cümleyle de Van'a dair bilgiler kendisine yetiştirilmiştir.

Askere gitmemek, saldırmak, Müslüman halkı küçük düşürmek, askere giden Müslümanların ailelerini tehdit etmek gibi olaylar, her yerde olduğu gibi artık burada da genelleşmişti.

h. Van

Van vilayeti, Ermeni isyanlarını anlamak için incelenmeye değer bir bölgedir. Burada komitelerin amacı ve durumu bütün açıklığıyla göze çarpar. Başka vilayetlerde gizli kalan tertibat, burada çok açık bir şekilde görülür. Ermeniler tarafından gerek Van gerekse Bitlis, kendilerinin nüfusça en kalabalık oldukları, Müslüman halka oranla çoğunluk oluşturdukları

¹⁴² Rumdiken: Kayseri'ye bağlı ilçe. Bugünkü adı Felahiye.

¹⁴³ Kumkuyu: 1946 idari taksimatına göre Yozgat - Boğazlıyan ilçesi - Sarıkaya bucağına bağlı köy.

¹⁴⁴ Poyrazdağ: Yozgat - Boğazlıyan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Poyrazlı.

¹⁴⁵ Akdağmadeni: Yozgat'a bağlı ilçe.

* Bomba.

* Komite reisleri.

bölgelerden sayılıyordu. Bu iddia tamamen gerçeğe aykırıdır. Merkez ve Hakkari sancaklarından oluşan Van vilayetinin Hakkari kısmında nüfusun yüzde sekseni Müslüman olduğu gibi vilayet merkezi ve Şitak¹⁴⁶ dışındaki ilçelerde Müslümanlar her zaman Ermenilere oranla büyük bir çoğunluk oluşturmuşlardır. Geçen milletvekili seçimlerinde Ermenilerin nispi temsili ileri sürmesi üzerine, Valiliğin, gerçek sayının hemen anlaşılabilmesi için hızlı bir nüfus sayımı yapılması teklifinin, Ermeni komitecileri tarafından kayıtsız, şartsız reddedilmesi ve buna kesinlikle yanaşılması bunun açık bir kanıtıdır. Ermeniler, eski ve yeni sayımlarda kayıtlı oldukları hâlde Van ve bağlı bölgelerindeki Müslüman aşiretlerin, neredeyse tamamı sayım dışı kalmıştır. Böyle olduğu hâlde Ermeniler, Müslüman nüfusun Hakkari’de dörtte birini, Van vilayetinde ise nüfusun üçte birini geçemiyorlardı. Fakat ortada, hükûmete karşı yüzlerce suçlama ve iftira varken nüfus konusunda çoğunlukta olduklarını iddia etmeleri çok doğaldır.

Ermenilerin bu yöredeki katliamlara, yağmalara, işkencelere dair öteden beri yaydıkları yalan haberlere bakılacak olursa, şimdiye kadar bu bölgede Ermeni kalmamış, memleketin yanmış, yıkılmış, viran olmuş ve mülkiyet hakkının ortadan kalkmış olması gerekirdi. Hâlbuki, Van çevresini dolaşanlar, en küçük köylere varıncaya kadar burada ticaretin Ermenilerin elinde olduğunu, Türk, Kürt Müslüman halkın genellikle bunların hesabına çalıştığını, Müslüman halka oranla ekonomik ve ticari duruma yine Ermenilerin hâkim olduğunu, mağdur ve hakları gasp edilenlerin Ermeniler değil Müslümanlar olduğunu görmüşlerdir.

Komiteler tarafından, sürekli, bu yörelerde asayişsizlik olduğu her tarafa duyuruluyordu. Çünkü ancak bu şekilde amaçlarına ulaşacaklarını, yıllardan beri arkasından koştukları yabancı müdahalesini ve sonuç olarak özerkliği, bu yolla elde edeceklerini umuyorlardı.

Meşrutiyet’in ilanından önce dolaşan bir iki Kürt eşkiyasına karşılık, Ermenilerin kuvvetli siyasi çeteleri etrafa daha çok korku salmış, birçok mezalim yapmış ve müfrezeleri yıllarca arkalarından koşturmuştu. Çetelerin başında Rusya’dan kaçarak Osmanlı ülkesine sığınanlar bulunuyorlardı.

Bu vilayette Meşrutiyet’in ilanına kadar meydana gelen olaylar, ara sıra çıkan büyük, küçük siyasi ayaklanmalar ve siyasi çetelerin işkence ve saldırılarıyla özetlenebilir. Bundan sonra ise önceden beri var olan bütün gizli tertibat açıktan uygulanmaya, önceleri yazılmayan, söylenmeyen şeyler açıktan açığa söylenmeye başladı.

Meşrutiyet’in ilanından önce bu vilayette, en önemli çetelerin ve komitenin başında, Kafkasyalı İshan ile yine en azılı komitecilerden Kafkasya’nın Karabağ halkından Aram adında iki kişi vardı. Bunların ikisi de Rusya’da idama mahkûm edilmiş, Türkiye’ye kaçarak canlarını kurtarmış, memleketle ilişkisi olmayan, bir avuç toprağı bulunmayan kişilerdi. Meşrutiyet’ten sonra, bu iki kişi Ermenilerin baş tacı oldu.

¹⁴⁶ Şitak: Van’a bağlı ilçe. Bugünkü adı Çatak.

Bu iki serseri, Ermeni hareketini idare etmeye başladılar, komitenin başına geçtiler. İlk önce, Ahtamar adasındaki ruhban okulunu kaldırarak buradan elde ettikleri parayla adamlarından bir kısmını köylere öğretmen ve komite temsilcisi olarak atadılar. Ahtamar'a da rahip kılığında; fakat rahiplikle ilgisi olmayan bir kişiyi katogikos vekili ve yanına Armışe'de okumuş, İstanbul ve başka yerlerde Ermeni ayaklanmalarıyla komite çalışmalarına katılmış, sonradan Van'a kaçmış Danyal adlı, son derece acımasız bir papazı danışman seçtiler. Daha önce dinî bir merkez olan Ahtamar, şimdi komitenin bir merkezi, buranın gelirleri de komitecilere bir yemlik oldu. Böylece Aram, İşhan, Katogikos Vekili Yeznik, Danyal, Vartabet, yıllarca İran'da komitecilikle uğraşmış Ermeni Okulları Müfettişi Rafael, yine bunlardan Serkis, Karçıkanlı Vartan, Osep, milletvekili Viramyan ve Papasyan, Van Taşnaksutyun Komitesinin başına geçerek komite hareketlerini yönetmeye başladılar.

Van ve çevresinde Ermeni hareketini ele alan bu kişiler, her şeyden önce teşkilatı köylere kadar yaymak ve bütün Ermenileri silahlandırmak için çalışmaya başladılar. Kafkasya - İran yoluyla Rus beylik tüfekleri, manliher, musin, verendil, mavzer ve gra tabancaları getirilmesine bir kat daha önem verildi. Tanesi 30 liraya kadar satılan bu silahlardan, bu reislerin de büyük ölçüde yararlandıkları unutulmamalıdır.

Bu komiteciler, köyleri dolaşarak Ermeni köylerinin silah ihtiyaçlarını tespit ediyorlar, her köye nüfusuna ve servetine göre dağıtım yapıyorlar, Komite, okul, silah, koruma ve başka adlarla vergiler topluyorlar; silah almaktan, bu vergileri vermekten kaçınanları köylerinden çıkarıyorlar, nikâh, miras, seçim ve benzeri haklardan yoksun etmek gibi cezalar uyguluyor ve dayak, ölüm hükümleri veriyorlardı. Bu koşullar altında doğal olarak hiçbir Ermeni için Komite örgütüne katılmamak, verilen talimata uymamak söz konusu olamazdı.

Bu vilayette her zaman Ermeniler hükûmeti değil Komiteyi tanımış, hükûmet de hep komiteyi görmüştür. Seferberliğe kadar bu bölgedeki olaylar incelenirse, komitecilerin, tüm güçleriyle Ermenilerin hükûmete yaklaşmasını önledikleri, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki soğukluğun sürdürülmesine çalıştıkları ve memlekette asayişin olmadığını göstermek için çok uğraştıkları görülür. Aslında Komitenin önemli reislerinin beyan ve itiraflarıyla da doğrulanmış bir gerçek vardı: Islahat talebi sıradan, anlamsız bir sözdü. Bu konudaki istekleri tam olarak yerine getirilse ve hükûmet onların istediklerinden daha iyi duruma gelse bile, Ermenileri memnun etmek mümkün değildi. Çünkü ortada yıllardan beri takip edilen bir amaç vardı ki o da Avrupa kontrolü altında Ermeni özerkliğiydi. Bunu elde etmek için uygulanacak her türlü davranış meşruydı.

Bu düşünce değişmedikçe, hiçbir şey, Ermenileri tuttıkları yoldan çeviremezdi. Aslına bakılırsa, daha önce de söylendiği gibi bu bölgede en küçük köylere varıncaya kadar rahat bir yaşam süren, servet ve ticareti elinde tutan Ermenilerdi. Islahat ve benzeri öneriler, Ermeni komitecilerinden

başka hiçbir Ermeni'nin aklından bile geçmiyordu. Her Ermeni, hâinden ve hayatından memnundu. Ortada memnun olmayanlar varsa, bunlar da memleketle ilgisi bulunmayan serseri komitecilerdi. Ermeniler üzerinde müthiş bir baskı sürmekteydi. Fakat bu baskı, Osmanlı Hükûmeti tarafından değil Ermenilerin koruyucusu, haklarının savunucusu olduğunu iddia eden Komite tarafından geliyordu.

Silahlar depolandıkça ve teşkilat iyice geliştirildikçe Ermenilerin de şımarıklığı o oranda artmaya başladı. Van'da öteden beri akşamları güneş battıktan sonra Ermeni mahallelerinde silah atmak alışkanlığı vardı. Bunu yasaklamak son zamanlara kadar mümkün olamamıştı. Meşrutiyet'ten sonra bu durum korkunç boyutlara ulaştı. Ermeni evlerinden yüzlerce silah toplanırken sözde bu zavallı, masum, Türk boyunduruğu altında inleyen ve her türlü haktan mahrum edilen sadık Ermenilerin(!) hâli düşünülmedi.

Meşrutiyet'in ilanından sonra asalak komiteciler, Ermenilerin sırtından geçinirken kendilerine birer mevki sağlamayı da unutmadılar. Ermenilerin üzerindeki nüfuzlarını kullanarak milletvekili olmaya, müteahhitlik ederek, silah ticareti yaparak para kazanmaya başladılar. Ahtamar Kilisesi'nin gelirleri, değerli eşyaları aralarında yağmalandı. Milleti kurtaracaklar için bunlar çok doğal ve yasal kabul ediliyordu.

Van'daki komitecilerin en samimi dostları, akıl hocaları İngiliz, Rus ve Fransız konsoloslarıydı. Komiteciler en önemli konuları Rus Konsolosluğunda görüşüyorlardı. Bunları buralarda koruyan ve kışkırtan Rus Hükûmeti, kendi toprağında onları ölüme mahkûm etmiş, tüm memurlarına, yakalandıkları zaman hemen yok edilmelerini emretmiş ve sınırını bunlara kapatmıştı. Yine konsoloslarla birlikte çalışan papazların bile Rus topraklarına girebilmeleri Çarın iznine bağlı bulunuyor ve girişlerine izin verilmesi, dinî kıyafet giymemiş olmaları, başlarına Rus kalpağı giyerek Kafkasyalı bir tek Ermeni ile görüşmemeleri koşullarına bağlanıyordu. Seferberliğe kadar meydana gelen olaylardan söz etmeye gerek yok. Yalnız şurası anlaşılmalıdır ki tüm bu olaylar, Komitenin tertipleriyle meydana gelmiş siyasi cinayetlerden başka bir şey değildir.

Seferberlikten hemen sonra, bu yörelerdeki Ermeniler de komitelerin verdikleri talimata uyarak Kafkasya Ermenileriyle birleşip Rusların harekâtını kolaylaştırmak üzere iş birliğine karar vermişlerdi. Vilayetin, Rus nüfuz ve işgali altında bulunan Azerbaycan sınırında olması ve Rusya'ya yakınlığı bakımından mevkisi çok önemliydi. Burada da seferberlik çağrısına uyan olmadı. Önceleri dikkat çekmemek için birliklerden silahsız kaçan Ermenilerin sonradan yavaş yavaş silahlı olarak ve düzenli biçimde firara başladıkları görüldü. Her yerden, özellikle de Van ve Muş taraflarından Rusya'ya ve İran'a geçen tanınmış komitecilerden Erzurumlu Antranik, Muşlu Simpat, Rusya'da oturmayı uygun buldukları ve Vanlı Hamazasp gibi çete başlarının yanında üçer dörder yüz kişilik taburlar oluşturdukları, İran'da

bulunanların da Rus subayların yönetiminde Hoy¹⁴⁷ ve Dilman¹⁴⁸ yöresinde alenen ve düzenli olarak talime başladıkları haber alındı. Hatta savaşın ilanından önce sınır boyunda bu çetelerle Türk müfrezeleri arasında çatışmalar meydana geldi.

Savaşın ilanının ardından Rusların Ermeni gönüllü taburlarıyla Osmanlı sınırlarına taarruz etmeleri üzerine gerek vilayet merkezinde gerekse çevrede bulunan Ermenilerin hâl ve tavrı tamamen değişmeye başladı. Hükûmet memurları, jandarmalar hakaret ve saldırılara uğradılar. Öteden beri bir fesat merkezi olan Van'da da çevre bucaklardan çağırılan birçok silahlı Ermeni'nin toplandıkları anlaşıldı. Komite tarafından indirilecek darbenin daha etkili olması için biraz daha vakit kazanılması gerekiyordu. Onun için de vilayet şubelerine "Ruslar Başkale ve Saray doğrultusunda ilerleyecekler. Arkadaşlarımız birliktedir. Yaklaştıkları yerlerde bütün üyelerimiz silahlarıyla onlara katılacaktır. Ruslar iyice yaklaştıktan sonra istediğimizi yaparız. Merkezde kuvvet toplandı. Şimdiden başlarsak fazla kan dökülecek ve yollar karla kapanmış olduğundan yardım edemeyeceğiz, içerideki arkadaşları da tehlikeye atmış olacağız. Onun için Rusların yaklaşmasını beklemeliyiz." şeklinde tebligat yapıldı. Yalnız bu tebligatı zamanında alamayan ve daha önce aldıkları talimatı uygulamada acele eden köylerden bazılarının Havasor¹⁴⁹ bucağında birkaç jandarmayı, Vastan¹⁵⁰ ve Van arasında Gevaş Kadısı İsmail Hakkı'yı şehit etmeleri, Gevaş ve Bitlis sınırında, Karçıkan'da jandarma karakollarımıza saldırımları, telgraf tellerini kesmeleri, bazı önemli yerleri, yolları tutmaları, olayların belirlenen zamandan önce patlamasına sebep oldu. Durumu yakından bilen ve Rus ve Ermenilerle ilişkileri olan bazı İranlıların verdikleri bilgilere göre; Rus subayları, sınırlarımızdan taarruzla ilerlemeye başlayınca Ermenilerin silaha sarılarak söz verdikleri şekilde yardım edecekleri anlaşılmıştır.

1915 yılının Şubat ayında Timar¹⁵¹ bucak merkezinde koyun sayımı sorunundan dolayı çıkan ayaklanma ile artık olaylar önüne geçilemez bir hâl aldı. Burada çevreden katılanlarla birlikte ayaklananların sayısı, ilk günde mavzer ve Rus tüfekleriyle donatılmış olarak 1000'in üstüne çıktı. Çevredeki Müslüman köylerine saldırıldı. Yine Timar'da Banat köyünde jandarma müfrezelerimize taarruz edilerek Jandarma Komutanı Yüzbaşı Süleyman ile emrindeki erler şehit edildi. İsyan, Gevaş ve Şitak ilçelerine de sıçradı. Yukarıda sözü geçen "Kişisel Savunma İçin Talimat" adındaki Komite yönergesi gereğince Müslüman köyleri arasında bulunan Ermeniler hemen Ermeni köylerine taşınmaya başladılar. Timar olayları üzerine bu durum daha çok yayıldı ve kısa zamanda Saray¹⁵² ve Hoşap¹⁵³ ilçelerinde

¹⁴⁷ Hoy: İran'daki Rumiye Gölü'nün kuzeybatısında ve Çaldıran Ovası'nın güneydoğusunda yer alan tarihî Türk şehri.

¹⁴⁸ Dilman: İran Azerbaycanında, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında yer alır.

¹⁴⁹ Havasor: Van - Gürpınar ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çavuştepe.

¹⁵⁰ Vastan: Van'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Gevaş.

¹⁵¹ Timar: Van - Merkez ilçesine bağlı bucak.

¹⁵² Saray: Van'a bağlı ilçe.

¹⁵³ Hoşap: Van - Gürpınar ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Güzelsu.

Müslüman köyleriyle çevrili Ermeni köylerinde eli silah tutan tek bir Ermeni bırakılmadı. Bunun amacı bu gibi köylerdeki kuvvetin yitirilmeden mücadeleye katılmalarının sağlanmasıydı.

Çeşitli köylerin gençleri bu şekilde gereken noktalarda toplandığı gibi merkezde indirilecek darbeyle herkesi şaşırtmak için köylülerden seçilmiş olan komite üyelerinin* çağırılmasına ve toplanmasına daha fazla gayret gösterildi.

Şitak'ta üzerinde silah dağıtımını bildiren defter ve yasak silahlarla ele geçirilen komiteci Osep adlı öğretmenin yakalanması üzerine çıkan ayaklanma, Gevaş'a da sıçradı. Şitak - Van - Bitlis telgraf telleri kesildi. Şitak'ta çevreden akın akın merkeze koşan silahlı çetelerle devriyelerimiz arasında çarpışmalar cereyan etti. Hükûmet konağına saldırılarak iki er şehit edildi. Kürt köylerine, yolculara saldırmaya ve rastladıkları Müslümanları çoluk çocuk ayırt etmeden acımasızca öldürmeye başladılar. Gevaş, Şitak, Havasor ve Timar'daki ayaklanmalar nedeniyle, takip hareketi için vilayet merkezinden kuvvet çıkarıldığını bilen asiler, Van'da Hamitağa kışlasında bulunan müstakil bölüğe ve Ermeni mahallelerini çevirmiş olan jandarma ve milis karakollarına ateş açtılar. İç şehir denen kısımda tahmin edilenden fazla bir şiddet ve kuvvetle saldırdılar. Çevreden yapılacak yardımı engellemek için de kente gelen yollar üzerinde siperler kazarak dışarıdan bir kuvvetin kente girmesini engellemeye çalıştılar. Gittikçe yayılan ayaklanma, Erciş,¹⁵⁴ Adilcevaz¹⁵⁵ ilçelerine de sıçradı.

Yıllardan beri gizlice topladıkları musin ve manliherler, asker kaçaklarının elindeki küçük ve büyük çaplı mavzerler ve benzeri seri ateşli son sistem silahlar, kent muharebelerine uygun mavzer tabancalarıyla donanmış ve köylerden getirdikleri komite çeteleriyle sayıları 5000'den fazla olan asiler; şehirde ve şehrin güneydoğusunda saklandıkları yerleri savunuyor, geceleri lâğımlar ve bombalarla taarruz ediyorlardı. Askerlerin bulunduğu yerlere, Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye, tekel, posta telgraf ve hükûmet binalarına bombalar atılarak havaya uçuruldu. Kentin Müslüman mahalleleri ateşe verildi. En seçkin savaşçılardan el bombalarıyla donatılmış 700 Ermeni fedaisi Van Kalesi'ne hücum etti. Ayaklanma ve Ermenilerin taarruzu, hükûmetin aldığı savunma tedbirlerine rağmen nisan ayının sonuna kadar devam etti. Nisanın ortalarında Rus subayları komutasında en azı 400 kişilik çok sayıda Ermeni çetesi Rus ve İran sınırından içeriye girmeye çalıştılar. Van ve çevresindeki Ermeni çeteleriyle meydana gelen çarpışmalarda, siperler içerisinde "Ermenilik serbest", "Ermenilik kurtuldu" cümleleri yazılı bayraklar, siperlerin çoğunda, önlerinde "İntikam!" yazılı Ermeni kalpakları, Rus ve Fransız şapkaları bulundu.

* Bunlar, savaşın başlaması üzerine Van'da tolandıktan sonra, önemli noktalara gönderilmekteydi.

¹⁵⁴ Erciş: Van'a bağlı ilçe.

¹⁵⁵ Adilcevaz: Bitlis'e bağlı ilçe.

Ermenilerin Ağızlarından Van Olayları

Ermeni Milletine

Vatandaşlar;

Düşmanın umutsuz çılgınlıkları arasında ve yüzlerce, binlerce topuna, tüfeğine karşı dört günden beri süren mücadelemize her zamankinden daha sağlam olarak, umutla devam ediyoruz.

İçoğlu'ndan Ararak'a, Ararak'tan Haç Sokağı'na ve Hamud Ağa'nın zorbalık yatağı olan köşküne kadar askerlerimiz galip gelmişler, başlarında ve başlarımızın üstünde kanatlarını açan ölümün gözüne korkusuzca bakmışlardır.

Birer birer atılan kurşunlarımız düşmana büyük kayıplar verdirdiği gibi askerimiz, valinin, vatanımızı büsbütün mezbahaya çevirmek istediğini anladığından, artık sabredemeyerek neye mal olursa olsun her hâlde yenmek istediler.

Bu sırada başarıdan başarıya yürüyoruz. Bütün ruhlar vatan savunmasının ilahî ateşiyle dolu, hepimiz ölmeye hazırız.

Ey Ermeni milleti; senin için ölmek, senin yaşaman için ölmek, senin mutluluğun, bağımsızlığın için ölmek!

Ne düşmanın çokluğu, ne de bugün ya da yarın kesinlikle öleceğimizi bilmek duygusu bizi korkutamaz.

Hayır! Biz ölümü o sonsuz cevheriyle görmek, seyretmek isteriz, istiyoruz ki milletlerin dünyayı saran bu mücadelesinde, ta doğunun derinliklerinde, yüzlerce asırlık bir ağaç olan Ermeni milletinin de elinde silah, kışlaların dumanlı harabeleri, düşmanların sayısız ölüleri üstünde ölmesini nasıl bildiğini gösterelim!

Ermeni milleti;

Başladığımız bu mücadeleyi kanımızın son damlasına kadar, özellikle de düşmanımız yok olana kadar sürdürmeye mecburuz.

Cesur olunuz! Ne olursa olsun yeneceğiz! Kalpleriniz askerlerimizin kalbindeki duygularla dolsun, onlar gibi metin olunuz, onlar gibi her şeye karşı gelmeyi biliniz.

Bu mücadelede, herkes üzerine düşen görevi yapmalıdır. Yaşlılar, çocuklar, kızlar, kadınlar da askerlerin yanına gelmeli, onlarla birlikte mücadeleye katılmalıdır.

Bu kavga yalnız yaşam mücadelesi değil belki de bir adalet ve hak mücadelesidir. Cesur olunuz! Mert olunuz! Yeni başarılar kazanmak için tek vücut mücadeleye sarılalım!

Düşmanın kül olmuş kışlarına, şu sayısız kayıplarına bakınız! Askerlerimizin direnişine bakınız. Kalbiniz, cesaretle, umutla dolu olarak milletin yeniden hayata dönüş bayramını kutlamaya hazırlanınız!

Yaşasın Ermeni askeri, yaşasın Ermeni milleti!

Van, 23 Nisan 1915
Millî Savunma Komitesi

∴

26 Nisan 1915 (Sabah)

1. Cumartesi günü Hacıbekir kışlasının önünde bir Türk askeri öldürdük.
2. Dün Ararak önünde 2 Türk askeri öldürdük.
3. Vezüz mevzimizde bir Türk'ü öldürdük.
4. Dün bir Türk'ü, cumartesi günü de Şehbender nöbet mahallinde gönüllü bir Türk katırcısını öldürdük.
5. İçoğlu yerinde, Hacıbekir kışlasının önünde bir Türk'ü öldürdük.
6. Kürtler Özgebağ'daki Almanların hayvanlarını kaçırdılar, talan ettiler.
7. Bu sabah Kuruyaş yönünden şiddetli tüfek ateşi sesleri duyuldu. Ermenilerle Türkler arasında ovada bir çarpışma olması muhtemeldir, düşmanın kaçtığını gördük.

∴

26 Nisan 1915 (Öğle)

1. Şahbağı mevzisinin karşısında bulunan Hamza'nın evini yaktık. İçinde Türk askerleri vardı. Düşmanlar ölümlerini bırakıp kaçtılar.
2. Dün Tütüncüyan mevzimizde bir Türk öldürüldü.
3. Dün akşam Ararotez'in merkezinde üç mevzi daha kazandık, birçok Türk'ü öldürdük. Geceleyin de ileri mevzilerini yaktık.
4. Atnakanez Köprüsü üzerinde küçük bir çarpışmadan sonra sekiz sandık cephane ele geçirdik.
5. Bugün Şandağ'da bir Türk'ü öldürdük.

∴

27 Nisan 1915

1. Dün Posdağ mevzimizde halktan bir Türk'ü öldürdük.
2. Şimavonyan mevzimizde halktan bir Türk'ü öldürdük.

3. Tarman köyünün Ermeni askerleri, Dravonez köyüne hücum ettilerse de Türk süvarisi savunma için hemen yetiştiğinden, askerlerimiz geri çekildi. Düşmanın kaybını bilmiyoruz. Bir Ermeni öldü ki bunun kızına Drovanez şeyhi tarafından tecavüz edilmişti. Bir tüfek aldık.

4. Dünkü Kuruyaş muharebesinde sekiz Türk askeri öldü. Bir mavzer tüfeği, 110 fişek aldık. Üç ölü, altı yaralımız var.

5. Hamitağa kışlası harabesinden altı Türk'ün cesedi çıkarıldı.

6. Bu gece bombalar ve lağımlarla¹⁵⁶ Tütüncüyan mevzimizin karşısında bulunan Topal Molla'nın evini havaya uçurmayı başardık. Burası Türklerin kuvvetli bir mevzisiydi. İçinde iki tüfek, iki kasatura ve birtakım başka eşya bulduk.

7. Ortel mevzimizden, perşembe günü üç, cuma günü bir, cumartesi günü bir ve pazar günü de bir Türk'ü öldürdük. Nalbandyan mevzimizde de pazartesi ve perşembe günleri birer Türk askerini öldürdük. Bizden de 11 yaşında bir kız çocuğu öldü.

8. Ararak'ta Birinci Askerî Birlik Kalemi bize aşağıdaki tebligatı göndermiştir: "Düşman dün hiçbir hareket göstermemiştir. Düşman mevzilerini yakmak için yapılan girişimler parlak bir başarı ile taçlandırılmıştır. Lağımı yerleştiren ve tutuşturana şanlı haç nişanı verilmiştir. Yangın, Türklerin bir menzil yeri olarak kullandığı kahvehaneye kadar yayıldı."

Van, 28 Nisan 1915

Asker Komitesi

∴

28 Nisan 1915

1. Şiroyan mevzimizde, dün halktan birini öldürdük.

2. Elinde beyaz bir bayrak olan ve İtalyan Konsolosunun yazısını Valiye götürmek üzere giden kadını, Ermeni siperinden çıktıktan sonra Türkler üzerine ateş ederek, dün öldürdüler.

3. Bugün düşman Şahbey mevzimize en azından 20 gülle attı; fakat, her zamanki gibi hiçbir zarar veremedi. Arkadaşlar Türklerin toplarıyla alay etmeyi sürdürüyorlar. Hatta aynı mevzimizde biz bir Türk'ü öldürdük.

4. Şitak'ta hükûmet, hain bir biçimde arkadaşımız Osep Çuluyan'ı tutukladı. Komite bu delikanlının salıverilmesini istemiş ve hükûmet de bunun için üç gün zaman istemişken daha üçüncü gün gelmeden Tağ Ermeni çarşısını jandarmalara kuşattırarak ateşe verdirdi.

¹⁵⁶ Lağım: Kale duvarlarında delik açmak ya da düşman ordugâhına zarar vermek amacıyla düşman siperlerine doğru yer altından açılan dar yol. Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; Gnkur. ATASE Başkanlığı Kütüphanesi (Basılmamış Eser), s.169.

Fakat Ermenilerin savunması sonucu 15 Türk öldürüldü. Ancak bir Ermeni kadını ile bir çocuk bu çatışmanın kurbanı olmuştur. Savaken köyünde de çarpışma olmuş ve tarafımızdan 22 jandarma yakalanmıştır. Ancak içlerinden ikisi savunmaya yeltendiklerinden öldürüldüler.

Bu 15 günlük muharebe sırasında arkadaşlar daima başarılı oldukları gibi dört Kürt köyü ve 70 tüfek ele geçirildi.

Dravonez: İki gün önce Dravonez Türkleri Toprakkale'deki Türk ihtiyat askerleriyle beraber Tarman köyünü kuşatma girişiminde bulunmuşlarsa da askerlerimizin gelmesi üzerine kaçmışlardır. İçlerinden altısı öldürülmüştür. O zamana kadar köyde kalmış olan Türkler de ertesi gün firar ettiler. Elimize 300 koyun geçti. Köy de işgalimiz altındadır.

Uyarı

Askerlikle ilgisi olmayan suçları soruşturmak ve incelemek için, Millî Savunma Komitesinin gözetiminde bir Adalet İşleri Komitesi oluşturulduğunu halka bildiririz. Bu komite her gün saat 16.00'dan 21.00'e kadar Karabet Şirvanyan'ın evinde toplanacağından tüm şikâyet ve iddialar buraya sunulmalıdır.

Asker Komitesi

∴

19 Nisandan 29 Nisana Kadar On Gün

10 günden beri düşmana karşı milletin kurtuluşu için giriştiğimiz mücadele gittikçe daha genişlemekte ve kutsal bir hâl almaktadır. Atalarımızın bize bıraktığı düşmanımız, bu kez Ermenistan adını silmek istiyor. Fakat biz bu kez yaşamımız, onurumuz, dinimiz için savaşımaya, namusları ayaklar altına alınmış analarımızla, kız kardeşlerimizin öcünü almaya ve milletimizin varlığını sürdürmeye kesinlikle karar vermiş bulunuyoruz.

Altı yüzyıldan beri bu hükûmetle mücadele ediyoruz; hakları ve uygarlığı ayaklar altına alan, Ermeni gözyaşları ve kanlarıyla, hararetini bastıran Cevdetlerle sonsuza kadar savaşacağız.

Vasपुरagan Ermenileri; işte on gün var ki bütün metanetimizle ve varlığımızla, tüm gücümüzle mücadele ediyoruz. Bu mücadele tarihimizde tek olarak kalmayacak, Birinci Dünya Savaşı sırasında bile tüm uygar milletlerin takdirini kazanacak ve onları hayrete düşürecektir. Bütün dünya bir avuç Ermeni'nin hak ve adalet için savaştığını öğrenecek. Tanrı, intikamımızı alırken bizimle beraberdir. Bu on günlük mücadele bitiyor. Daha başka muharebelere, daha başka zaferlere hazırlanalım!

Yangınlar: Askerlerimiz gece eylemlerini sürdürmektedirler. Bu gece Şandağ'da Türk askerinin bir menzili olan Buçke Ahmet'in evini yaktık. Ararak'taki istihbarat bürosunun verdiği bilgilere göre Ermeniler geçen gece, düşmanın en önemli mevkillerinden birini, Ararotez'i yakmışlardır. Bunu

yapan, beraberinde seri ateşli bir karabine taşıyan askerimizle mevzisine dönmüştür. Gece grubumuz, dün gece de Haç Sokağı'nda Holu'nun evini yaktı. Yangın civardaki bir kahvehanede söndürülebildi.

Yine bu gece, grubumuz, düşmanın elinde olan Saracyan mevzisini de ele geçirmiştir.

Bu sabah yardımcı askerlerimiz Şiroyan mevzimizde bir Türk'ü öldürmüşlerdir.

İzro mevzimizde de halktan bir Türk'ü öldürdük.

Şahdağ'da bu sabah saat 03.00'te şiddetli bir topçu ve tüfek ateşinden sonra Türkler Şahbey Sokağı'nda mevzilerimize atılmışlarsa da direnişimiz karşısında çekilmek zorunda kalmışlardır. Topçu ateşi hâlâ devam etmektedir. Göl üzerinde, dün beş gemi görülmüştür. Bunların üçü Devan'a gidiyor, biri de Van'a geliyordu.

∴

Hayal Gerçekleşiyor

İşte sonunda, o büyük hayal, yüzyıllardan beri Ermenilerin kalplerinden çıkarmadıkları hayal gerçekleşti. O hayal ki, atalardan çocuklara bir miras gibi kalmış, o hayal ki, yüzyıllarca bütün beyinlerin ve içimizdeki en değerli kişilerin amacı olmuştu.

Onlar yaşamlarını, faaliyetlerini, kuvvetlerini ve zekâlarını bugün bizim yücelttiğimiz büyük başarıyı hazırlamaya adanmışlar. Onlar Ermeniler arasında, bu tatlı rüyanın elbet bir gün gerçekleşeceği kanısını yaşıttılar.

Ermenilerin elinde hür bir Ermenistan görmek!

Bir telgraf size şimdiye kadar bildirmiş olsa gerek. Bugün Van, Ermenilerin elindedir. 15 Nisandan beri Ermeni savaşıları Aram'ın komutasında isyan bayrağını çekmiş ve 30 gün savunmadan sonra Van'a egemen olmuşlardır.

Muharebe gürültüleri, yalvarma sesleri, feryatlar gece gündüz, İğdır'da bulunan Rusların kulağını dolduruyordu.

Vartan'ın komutasındaki Ermeni Gönüllü Tümeni ise Van'a koşarak oradaki kardeşlerini kurtarmak istiyor.

Tüm zorluklara ve engellere karşın; Keri, Hamazasp, Tero ve Haço da Rus askerlerinin komutanına, kendilerine izin verilmesini rica ediyor, Kazaklar da yeni arkadaşları olan Ermeni gönüllülerinin Van üzerine yürümek için yardımlarına gitmeyi talep ediyorlardı. Temkinli hareket eden General A. ise bu gönüllülerin öfkelerini biraz yatıştırmak istiyordu. Tapajer Boğazı'nda şiddetli bir kar fırtınası vardı, kayalar arasında şiddetli fırtınalar devam ediyordu. Askerler, sırtlarındaki dağ topraklarıyla yüksek yerlere çıkabilmek için kayalara tırmanmak zorunda kalıyor, Kazakların cesaretleri

yavaş yavaş kayboluyor ve "Ah, Tanrı'nın bile bize karşı olduğu görülüyor!" diyorlardı. Fakat Komutanın kararı kesindi. Her neye, her ne fedakârlığa mal olursa olsun Tapajer Boğazı'nı geçmek gerekiyordu. Bu ordu, bu mucize hareketi yaparak tüm güçlüklerle savaştı; fırtınaların uğultusuna hiç aldırmadı. Doğa mağlup edildi ve insan da sonunda isteğini ona kabul ettirdi. Tapajer'in öbür yanında gök bulutsuz, hava güzeldi. Kazak tugayları, Ermeni gönüllüleri, tüm yorgunluklarını unutarak yeni bir şevkle hemen Van'a koştuktan, önlerine çıkan tüm engelleri aşıp firarileri takip ve yok ederek oraya yetişmekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Hemen Abağa köylerinden koşarak Bekrikale'yi zapt ve tahrip eder etmez, göz alıcı Van Gölü kendini birdenbire gözler önüne seriverdi. Muhteşem bir manzara! Duygulandıran bir görüntü! Güzel ovasıyla ve kalesiyle ilk haçlıların Kudüs'ü almalarını anımsatıyordu!

Uzun zamandan beri, suskunluğa mahkûm olan çanların hepsi birden çalmaya başladı ve uzun bir uykudan uyandılar. Şans ya da kader öyle istiyormuş ki, onların bu sevindirici uyanışları, Rus kartallarının ilk kez Beznonyanz* Denizi'nin üstünde, kanatlarını gerdığı zamana rastlamış olsun.

Çanların şen sesleri ovayı dolduruyor. Kuşatılmış olanlar, kurtuluş saatinin yaklaştığını hissediyorlardı. Artık Reis Aram'ın cesaret ve umudu bütün kalplere girmiş, herkese aynı güven gelmişti.

Aram; bu ad aslında bir simgeydi. Çünkü hem vatana hem millete bütün dünyada tanınan bu adı veren, ulu patriğin adıydı. Çanlar daima çalıyordu. Osmanlılar da bu seslerin başarı sesleri olduğunu anlayarak fatihlerin dikkatini çekmemek için sessizce ve süratle kaçtılar; hatta o kadar hızlı gittiler ki, Ermeniler Osmanoğullarının bu kaçışlarını, kaybolmalarını, ertesi gün öğrendiler. Ermeniler, artık Aykesdan'dan çıkarak kaleyi ele geçirdiler ve bayraklarını diktiler. Tam bir sevinç ve neşeyle iki gün geçti.

Sonunda, 19 Mayıs günü Başkomutan General A., karşıdan gözükmüş ve Van'ın hemen o gün alınmasını emretmişti. Haço komutasındaki öncü taburu da hemen ileri hareket etmişti. Fakat en ileride gidenler birdenbire tam bir şaşkınlıkla durdular. Bu nedir arkadaşlar? Binlerce fesli, önlerinde çalgıyla bize doğru geliyor! Coşkulu, sevinçli bir kalabalık bizimle karşılaştı. Süslü giysileriyle rahipler geliyor, altın haçlarıyla kilise bayrakları güneşe karşı parıltıyordu. Giysileriyle askerler, süslenmiş her yaştan adamlar, kadınlar, kızlar, çocuklar ellerinde tuz ve ekmekle düşmanı yenenleri kutlamaya ve selamlamaya geliyorlardı. Sonra birleşiliyordu. Herkes birbirini kucaklıyor, gülüşüyor, ağlaşıyor, kutlamalar oluyordu. Her yerde görülen, büyük sevinç ve kurtuluş bayramıydı! Bütün bu gürültünün üstünde Varak Kilisesi'nin çanları, Ermenistan'a, birçok kanla sulanmış bu toprağa, Rus ve Ermeni ordularının girdiğini bildiriyordu. Kalenin üstünde Rus bayrağıyla Ermeni bayrağının yan yana dalgalandığı görüldüğü zaman, âdeta bir sevinç seli başlıyor ve tüm kalplerden Rusya ile onun şanlı

---

* Beznonyanz: Ermeniler tarafından Van Gölü'ne verilen addır.

ve şerefli ordusu için; Rus ve Hristiyan kardeşlerin, bu küçük Ermeni ordusuyla zincirlerini kıran millete desteğini esirgememesi için dualar yükseliyordu. Bu millet ki İsa Peygamberin dinine bağlı kaldığı için asırlarca nice eziyetlere uğramıştı.

19 Mayıs günü, Ermenistan tarihinde unutulmayacak bir gün olacaktır. Bugünden itibaren artık Van'ın Türk vilayeti adıyla anılması sona ermiş, orası yeniden dünyaya gelen Ermenistan'ın bir vilayeti olmuştur.

Van ayaklanmasını hazırlayıp idare eden kişinin adının Ermeni krallığını kuran selefiyle aynı olması, kader mi yoksa güzel bir tesadüf müdür? Aynı şekilde yeni Ermeni ordusunun komutanı Vartan'ın da V. yüzyılda putlara tapan İranlılara karşı Hristiyanlığı savunan Sen Vartan Mamikyan ile aynı adı taşıması tesadüf müdür?

Şurası da dikkate değer ki, Aram ve Vartan da Rusya'nın Karabağ vilayetindendir. Buradan her zaman Rusya'ya sadık, vatanları ve milletleri uğruna her türlü fedakârlığı göze alan kahramanlar(!) yetişmiştir.

Aram ve Vartan adları, kaderleri önceden belirlenmiş adlardır. Birincisi davamızın savunucusu, ikincisi Hristiyanlığın savunucusu; ikisi de Karabağ'dan gelmiş. Bu da Ermenistan'ın, büyük Rusya'nın himayesi altında yeniden var olacağını düşündürmez mi?

Ermeni milletin asırlardan beri devam eden ve ana vatanın nice evladının kaniyla sulanmasına sebep olan özgürlük isteği ve büyük amacı, Rus ordusunun kuvveti sayesinde gerçekleşecektir. Acaba yıllardan beri bu denli mürekkepler akıtmaya neden olan bu karmaşık sorun, sonunda çözümlenecek mi? İşte Rus ordularının gayreti, Ermeni askerlerinin mücadelesi ve İngilizlerle Fransızların yardımları sayesinde kurtuluşun başlangıcı. Ulu Tanrı inşallah tam bir başarıyla taçlandırır.

Van, Müslümanlardan ve Türklerden kurtarılmıştır. Burası bundan böyle bir Rus genel valisiyle yönetilecektir. Van kahramanı Aram, Rus Hükûmeti tarafından bu görevde bırakıldı. Daha şimdiden Ermeni milleti birçok genci toplayarak bir yarım gönüllü müfrezesi oluşturdu. Evlatlarının en iyileri şimdiden silah altındadır. Bu yeni ordu Ermenilerin umudunu temsil ediyor. Bu ordu, bu umuda verilen değerlerin sembolüdür. Bugün o, burada, meydan savaşlarında Ermeni bayrağını, şüphesiz sonsuza dek müttefik olacağı Rus bayrağının yanında daima taşıyacaktır.

Ermeni gönüllülerinin sayısı günden güne artmaktadır. Yeni taburlar kuruluyor. Tümenler eğitilmekte ve hazırlanmaktadır. Muş, Sason, Zeytun ve Kilikya'dan gelenlerle birlikte üç tümen var sayılabilir. Bu, Ermeni bayrağının etrafında toplanmış bir kolordu demektir. Tüm bu genç askerler, tükenmez bir cesaret göstermektedirler. Bunların cesaretleri, umarız ki, savaşın başından beri "Ermeniler askerlik yapamazlar, Ermeniler silahla bağımsızlıklarını elde edemeyecekleri gibi onların uğruna kanlarını da dökemezler." gibi çevreye yayılan söylentilere de son verecektir. Umarız ki, bu iftira da sonsuza kadar ortadan kalkar. Bugün, Ermeni anaları, en iyi

çocuklarını savaş meydanına göndermekle iftihar ediyorlar ve giderlerken en küçük bir üzüntü bile göstermiyorlar. Şan ve şeref bu analara!

Böyle kadınlara sahip olan bir millet yok olamaz. Umutlarının gerçekleştiğini elbette görür. Bugün Rusya, uygulamalarını sürdürmektedir. Rusya'nın kurtardığı uluslardan en sonuncusu Ermenilerdir. Şüphesiz ki kader böyle istiyordu. Fakat onların sırası da sonunda geldi! Onlar da kurtuluş gününün yaklaştığını görüyorlar.

Hayal gerçekleşiyor!

Severyanın
Otroyoga - Sayı 142
Rostof - Rus gazetesi

Yabancı Ülkelerde Yayınlanan Komite Gazetelerinin Ayaklanma Hakkındaki Bildirileri

“Ermeni İsyanı: Müküs'teki ayaklanma bir buçuk aydan fazla devam etti. Muş'ta, Rupen'in komutasında yönetilen ayaklanma, takviye çeteleri alarak yeniden şiddetlendi. Erzurum'dan gönderilen 8000 askerin gelmesi üzerine ayaklananlar ormanlara çekildiler. Küçük çarpışmalar devam ediyor.”

(Hayasdan; Sayı 25, 6 Temmuz 1915)

∴

“Sason'da Ermeni çeteleri dağlara çekilerek korkusuzca direniyorlar. Muş ve çevresindeki Ermeniler, Kürtlerle çarpışmaktadırlar. Van'da çetelerin askerle çarpışmaları sürmektedir. Askerler ve Türk halkı Muş'a doğru yürüyor.”

(Hayasdan; Sayı 17, 13 Mart 1915)

∴

“Bu sırada Erzurum Osmanlı ordusunda bulunan Ermeni asker ve subayları, silahlarıyla birlikte Rus cephesine geçerek silahlarını Osmanlı ordusuna karşı kullanıyorlardı. Erzurum Osmanlı ordusunda sekiz ay görev yapan Doktor Haçator Ponapartyan, arkadaşlarıyla birlikte nisan ortalarında Zazah Nehri'ni geçip firar ederek Ruslara teslim olmuştur.”

(Hayrenik; 17 Temmuz 1915)

∴

“10.000 silahlı Ermeni, dışarıdan yardımcı kuvvetler gelmesini bekleyerek müdafaa yapıyorlar. 10 Nisan günü Van kuşatıldı.”

Piskopos Nerses

∴

Zafer

7 Nisan 1915, Saat 12.00

Van'da:

1. Haç Sokağı'nda silahlarıyla birlikte beş er, bir subay esir alındı.
2. Aliçoğlu Sokağı'nda üç Türk'ü öldürdük.
3. Dertomasyan tarafında iki Türk'ü vurduk.
4. Aram Der Nersesyan'ın evi önünde bir asker öldürüldü.
5. Aram Der Nersesyan'ın evi önünde altı asker öldürüldü.
6. Mahmutağa kışlasını kuşattık. Kışladaki askerlerin ne ekmeği ne de suyu vardır. Yine o civarda bir Çerkez öldürüldü. Bir tüfek ve bir at ele geçirdik.
7. Haç Sokağı'ndaki telgrafhane, tüm eşyasıyla birlikte ele geçirildi, telgraf ve telefon hatları kesilmiştir.
8. Alman binası çarpışmasında bizden bir ölü, bir yaralı vardır.

Fişeklerinizi ihtiyatlı kullanınız, bütün bunlara karşılık bize bir şey kalmadı... Ermeni gönüllüleri Antranik, Vartan ve arkadaşları, intikam için silahlarınızı kınlarından çıkarınız, acı ve üzüntüleriniz artık son haddine geldi. Artık Ermeni anaları ne kadar ağladıysa Türk anaları da o kadar ağlasın. Ne kadar Ermeni ocağı yıkıldıysa o kadar Türk evi yıkılsın... İntikam, istisnasız intikam. Dünya üzerindeki tüm Ermeniler, asla zaaf göstermeyin. Son Ermeni'ye kadar hepsi kanlı andınızla eğitilsin, düşmanın kanıyla doymuş olsun. Merhamet, acıma gösteren her Ermeni bundan böyle alçaktır. Artık intikam sözcüğü ile Ermenilik eş anlama gelmeli. Zaten, intikamdan başka bize ne kaldı?...

Şampor

(Asparez; Sayı 372, 24 Eylül 1915)

∴

İsyan Nasıl Başladı?

“... Biz düşmanın yirmiden fazla mevkiisini ele geçirdik. Ayaklanmanın dördüncü günü en büyük zaferi kazandık. Hamitağa Kışlası'ndaki patlama da o gün oldu. Biz kışlanın temelinin altına bir lağım koyduk, lağım ateş aldı; fakat binayı tahrip etmedi. Sonra geceleyin birden kışlanın yandığını gördük. Askerin bir kısmı yandı, diğer kısmı da geceden yararlanarak kaçtı. Oradan da düşman uzaklaştırıldıktan sonra bütün Aykesdan elimize geçti. Bundan sonra hücumla kalkışan hükûmet kuvvetlerini, her noktadan geri çekilmeye mecbur ettik. 6000'den fazla olan Osmanlı kuvveti, yaklaşık 1000 yaralı ve ölü verdi. Tarihimizde böyle şanlı bir çarpışma daha yoktur. Çarpışma ilk önce halkla başladı. Bu savaşa her sınıftan halk, istisnasız katıldı. Her türlü

fedakârlık yapıldı. Herkes, beklenenin üstünde fedakârlık gösterdi. İşin ekonomik yönü, silah ve levazım işleri ayrı ayrı yönetildi. Hükûmet, teslim olmamız için her türlü tedbire başvurdu.”

(Hayasdan; Sayı 25, 6 Temmuz 1915)

∴

“Ermeni gönüllü çeteleri, Doğubeyazıt ve Salmast’ta¹⁵⁷ toplanarak; Keri, Hamazasp çeteleri de Sarıkamış ve Kağızman’dan gelerek Keri’nin komutasında hareket etti. Hamazasp çetesi, Vartan’ın komutasına verildi. Çetelere halktan binlerce kişi katıldı.”

(Asparez; Sayı 256, 1915)

∴

“1’inci Ermeni Gönüllü Alayı Dilman civarında meydana gelen muharebede başarı kazanarak, askersiz birçok müstahkem mevkiyi ele geçirmişlerdir. Bu büyük zafer Rus askerleri tarafından takdir edilmiştir.

2’nci Gönüllü Alayı, İkidirtis Tero’nun komutasında hareket etti. Tümenin ilk muharebesi, Horizon’da ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere Gavs köyünün batısında cereyan etmiştir. Bu muharebede komutan Tero yaralandığından, tümen komutanlığı Armen Garo’nun yardımıyla Haço’ya verildi.”

2’nci Ermeni Gönüllü Alayı Komutan ve Askerlerine

“Çocuklar; gayret! 27 Kasım gününü, yeni millî tarihimize millî iftiharımız olarak yazarız. Dün hepimiz vatan görevimizi hakkıyla yerine getirdik. Buna müttefikimiz olan Rus kardeşlerimiz de şahittir. Sözü uzatmak istemem. Yalnız şunu söyleyeyim ki Ermenilerin vakar ve namusunu her yerde yücelttiniz.”

Komutan Armen Garo (Karakin Pastırmacıyan)

(Asparez; Sayı 351, 1915)

∴

“Keri’nin komutasında bulunan 4’üncü Ermeni Gönüllü Tümeni, Sarıkamış Muharebesi’nde dikkat çekici bir başarı gösterdi. Gönüllüler el bombalarıyla birçok Türk siperini yıktıktan sonra etkili bir süvari hücumuna maruz kaldılar. Komutan Keri bu muharebedeki başarısı nedeniyle Sen Jorj Haçı nişanını aldı.

6 ncı Ermeni Gönüllü Alay Komutanı Kirkor Avşaryanis, 7 Temmuz muharebesinde ölmüş ve cesedi gömülmek üzere Bakû’ye götürülmüştür.

¹⁵⁷ Salmast: İran’ın kuzeybatısında, Türkiye sınırına yakın bir kent.

Bunun için Millî Büro, Avşaryanis ailesine başsağlığı telgrafı çekmiştir. Bu telgrafta, Avşaryanis hakkında 'O, bütün vatanın ve vatandaşlarının esaretten kurtulması için ölmüştür.' deniliyordu. Tümen Komutanı Haço'nun da Kafkas Meydan Muharebesi'nde öldüğü, Van'dan çekilen 12 Temmuz tarihli telgraftan anlaşılmıştır. Millî Büro, ölenler için Tiflis Kilisesi'nde görkemli bir dinî tören yapmıştır.

Şehir zapt edildikten sonra Ermeniler, General N. onuruna bir ziyafet vermişlerdir. General, ziyafet sırasında yaptığı konuşmada 'Ruslar 1626 yılından beri Ermenistan'ı kurtarmak için çaba göstermişlerdir. Fakat siyasi durum buna uygun değildi. Hâlbuki şimdi devletler esası temelinden değişmiş olduğundan, artık Ermenilerin kurtulmaları umut ediliyor.' demiştir.

Aram da cevabında 'Bir ay önce ayaklanma başladığı zaman, Rusların gelmesini umuyorduk. Durumumuz tehlikeliydi. Titanik tayfaları gibi ya teslim olmalı ya da ölmeliydik. Biz ölmeyi tercih ettik. Fakat beklenmedik bir zamanda siz yardımımıza yetiştiniz. Bu zaferin yarısını size borçluyuz.' dedi."

(Hayasdan; Sayı 25, 6 Temmuz 1915)

..

Van'da yayımlanan Aşhadank gazetesinden:

"Kafkas Genel Valisi Kont Aranof Daşkof'un telgrafına göre, Van halkı tarafından Aram Paşa adıyla bilinen Aram Manukyan, Van Mutasarrıflığına atanmıştır. Kendisine istisnai olarak şimdilik memurlarını Ermenilerden oluşturma yetkisi de verilmiştir. Kafkas Rus Ordusu Başkomutanı Nikolayef'in emirlerinden birinde; Van'ın askerî idare altında bulunduğu ve Aram'ın mutasarrıflığının geçici olup komutanlık tarafından alınacak tedbir ve düzenlemelerin Aram vasıtasıyla halka tebliğ edileceği bildiriliyordu."

..

Yine Aşhadank gazetesinde yayımlanan resmî bildiriler:

Doğubeyazıt Tümeni: Sayı 24, Van, 18 Mayıs 1915, saat 11.45. Büyük Kral ve İmparator ile Başbakan tarafından, aşağıdaki telgrafların çekildiğini kıvançla bildiririm:

1. Van halkının gösterdiği bağlılıktan, arz ettikleri tebriklerden dolayı teşekkürlerimizi bildiriniz. (Bu telgrafın aslını imparator imzalamıştır.)

Nikola

2. Kral-imparator, gösterdikleri duyarlılıktan dolayı Van Mutasarrıfına, Piskoposuna ve halkına teşekkür edilmesini emreder.

Sazanof

Teşkilat: Van Mutasarrıfı Aram'ın 8 Mayıs tarihinde halka hitaben yayımladığı ilk bildirisinde; "Muzaffer Rus ordusunun ilerlemesi, adaletten yoksun olan halka yeni bir dönem, bir adalet sahası açmaktadır." dedikten

sonra, kendisinin Rus Hükûmeti tarafından Van Mutasarrıflığına atandığı ve zaten zabıta, adliye ve belediye idareleri kurulmuş olduğundan, halkın, işleri için yeni hükûmete başvurması gerektiği bildiriliyor. Bundan sonra bildiri şöyle devam ediyor: “Bu tarihî an, Ermeniler için bir başlangıç olmalıdır. Çeyrek yüzyılı aşkın bir süreden beri devam etmekte olan savaşta can verenlerin anıları yüceltilmeli ve Anadolu'nun doğu illeri olan bu yurttan, Ermeni ülküsünün daima yüceltilmesine çalışılarak, tam bir coşkuyla hükûmete yardım edilmelidir.”

∴

Van'ın İşgali Nedeniyle Kahire'de Düzenlenen Özel Tören

“Van'ın işgali haberi üzerine, Piskoposluk ve cismanî meclis kararıyla dün Surp Asdvazazin Kilisesi'nde, Ermenistan'ın özgürlüğü uğruna can verenlerin anıları için dinî bir tören yapıldı. Kilise, oldukça aydınlıktı ve Kahire civarından gelen bir kalabalıkla doluydu.

Dinî törenden sonra Piskopos Torkom “Sen ne görüyorsun?” cümlesini konuşmasına konu alarak, “Bugün kalbimize en yakın olan dört kutsal anı birbirine karışır ve bizi mensup olduğumuz millet ve halk hakkında düşünmeye çağırır. Bugün Surp Eçmiyazın'ın 1614'üncü ve ulusal meşrutiyetimizin 55'inci yıl dönümleridir. Bunlara iki yortu daha ekliyoruz. Biri Van (Vasपुरagan)'ın bağımsızlık anısı, ikincisi onu uygulamaya geçirmek için kanlarını akıtan Ermenilerin anıları. Dört yortu, kilisenin ve vatanın dört resmi, aynı kadro içinde. Eçmiyazın, Ermeni meşrutiyeti yortusu, Van bağımsızlık yortusu, yiğitlik yortusu. Bunların dördü de milletin gözü önünde kucaklaşarak birleşiyor. Bir birlik oluşturmuyorlar.”

∴

Katogikos, Kafkasya ve ABD'de kurulan hayır dernekleri ve yardım heyetlerinin idaresine danışman Makisdors'u başkan atamıştı. Daha pek yakın bir geçmişte Karakin Pastırmacıyan ve yüz binlerce Rus Ermenisi'nin idamları hakkında verilmiş olan kararı imzalamasından dolayı Hınçak ve Taşnakların topluca lanetledikleri Prens Nikola Nikolayeviç'in karşılanması dolayısıyla Makisdors'un Prese takdim ettiği yazı şöyleydi:

“... Büyük Prens ve sayın eşi Anastasya Nikolayevna, kardeşleri Prens Buder Nikolayeviç ve eşi, Ermeni manastırının merkez kilisesini ziyaret ettiler. Ermeni okullarının kız ve erkek bütün öğrencileri manastırın avlusunda saygı duruşundaydı. Kilise içinde, Piskopos Mesrop başta olmak üzere dinî görevliler resmî elbiseli olarak, iki yanda ve ayakta yerlerini almışlardı.

Prens kiliseye girdiğinde, Mesrop'un elinde saygıyla tuttuğu haç ve İncil'i öptükten ve kısa bir dua okuduktan sonra şu konuşmayı yaptı:

'Doğu kiliseleri arasında en eskisi olan Ermeni kilisesinin kubbesi altında, hükümdar vekili büyük prensle, diğer kraliyet mensuplarını saygıyla selamlarız. O krallar ki, doğudaki ulusların kiliselerini yüksek himayeleri altına alarak, kiliselerle ulusları baskıdan ve kölelikten kurtarmaya çalıştılar. Bu mücadele, aydınlıkla karanlığın, doğuyla batı medeniyetlerinin mücadelesidir. Ermeni milleti, bu başarılı hareketin, sınırın diğer tarafında bulunan kardeşlerine özgürlüğü ulaştırmakta olduğu umuduyla yaşamaktadır. Bu umut, sizin Kafkas Genel Valiliğine ve Genel Kafkas Askerî Kuvvetleri Komutanlığına atanmış olmanızla büsbütün artmıştır. Bu savaşın başında Ermeniler, atalarından devraldıkları yürekten gelen istek ve eğilime uyarak vatan uğruna can ve mallarını vermek üzere savaş alanına atıldılar. Teşrifiniz dolayısıyla yapılan bu karşılama töreninde, Kafkas ordusunun kesin zaferlere ulaşmasını diler ve biz Ermenilerin büyük Rus Devleti'nin şan ve şerefi uğrunda her türlü fedakârlığı yerine getirmeye hazır olduğumuzu yineleyerek, ülkenin yönetiminde Tanrı'dan size yardımcı olmasını, idareniz sayesinde ülkemizin bolluk ve mutluluğa erişmesini dilerim. Sayın eşiniz Düşes Anastasya Nikolayevna'nın da bu işlerde size yardımcı olmalarını rica eder, sağlık dileklerimi sunarım.' ”

∴

Mısır'da yayımlanan Arev gazetesinden:

Rusya'nın Eski Van Konsolosu Ermeni Gamsaragan'la Bir Mülakat:

Yazar: Van'ın işgali ve bunun sonuçları hakkındaki görüşleriniz nelerdir?

Gamsaragan: Arev gazetesi, Tan gazetesine dayanarak bu konuda ayrıntılı bilgiler vermişti. Şunu da ekleyebilirim ki, Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında meydana gelen muharebelerde, Van ilk kez Ruslar tarafından işgal ediliyor. Rus - Osmanlı muharebelerinde stratejik bakımdan Van'ın hiçbir önemi olmamıştı. Hatta 1877-1878 Osmanlı - Rus Harbi'nde Kars - Erzurum hattı kabul edilmişti. Şimdi ise Van'ın işgali birçok açıdan oldukça önemlidir.

Yazar: Bu görüşleri söyler misiniz?

Gamsaragan: İran'ın kuzeyinde Azerbaycan'da yerleşmiş olan Rusya'ya karşı Osmanlı Hükûmeti, bu kenti koruyor ve Rusya'nın etkilerine karşı da bir set olarak kullanıyordu. İngiliz - Rus Anlaşması gereğince, Ruslar İran'ın doğusunda, İngilizler ise güneyinde etkili olmaya başlamışlardı. Ruslar buralarda siyasal ve ekonomik amaçlar elde etmek için milyonlar harcadılar. Hâlbuki 1907'de İran'da çıkan ayaklanma, Rusların bu girişimlerini sonuçsuz bıraktı. İran Hükûmeti, bu ayaklanmayı bastıramadığından, yönetime karışmaması şartıyla sadece Tebriz'de bir kuvvet bulundurması için Rus Hükûmetine izin verdi.

Yazar: Osmanlı Hükûmeti, Rusya'ya karşı Van'da ne şekilde hareket etti? Rusya'nın etkilerine karşı ne gibi bir durum aldı?

Gamsaragan: Rus - Japon Harbi'nin sonunda Osmanlı Hükûmeti, Rusya'nın yenik durumundan yararlanarak Ceyhun Nehri'nin karşı yakasında bulunan Müslümanları yani Dağıstanlıları, Tatarları kıskırtmak ve Ruslara başkaldırmalarını sağlamak için birçok adam gönderdi.

Türkler, gizlice orada bulunan bu kavimleri fikren hazırlamaya çaba gösterdiler. Sınır boyunda Türk askerlerinin sayısı çoğaldı. 1909 yılında Rusya'nın İran'da bulunan askerî gücünün yetersizliğinden yararlanarak savaş ilan edeceklerdi; hatta birkaç çarpışma da olmuştu. Rusya endişeli dakikalar geçirmekte ve Osmanlı Devleti'nin ileri hareketinden korkmaktaydı. Kuvvetli, siyasi bir müdahale, Osmanlı Devleti'nin bu girişimlerine engel oldu. Biraz önce belirttiğim gibi Van, Türklerin İran'a doğru ileri harekâtı için bir harekât üssüydü. Sonuç olarak İran'ın kuzeyinde, Rus etkisine karşı Van büyük bir tehditti. İşte bu bakımdan, Van'ın işgali, Rusya için çok önemlidir. Bundan böyle Rusya, Sünnilerden ve başka toplumlardan korkusuzca, İran üzerindeki girişimlerini uygulayabilecektir.

Yazar: İran'ın işgali, Ermeniler açısından ne sonuç verebilir?

Gamsaragan: Van'da Ermeniler, 10.000 kadar gençle, ayaklanma bayrağını Ruslardan önce açtılar. Bundan dolayı yarın sulh ve asayiş kongresi önüne, Ermeniler kâğıttan yapılmış kepçelerle çıkmayacaklardır. Ermeniler bu kez kılıçlarının haklarını isteyeceklerdir.

∴

ABD'de yaşayan Artin Vartanyan tarafından Harput'ta bulunan Osep Serkisyan'a yazılan yalanlarla dolu mektup:

"Sevgili Arkadaşım;

Osmanlı ordusu hakkında vermiş olduğunuz bilgileri, telgrafla Rus Komutanına tebliğ ettim. Rahat olunuz. Osmanlı Hükûmetine karşı direnmek için Van'da olduğu gibi Harput'ta da bir ayaklanma düzenlersiniz. Son zamanlarda 5000 mavzer satın aldık. Yakında size göndereceğiz. Hepinize selamlar. Bu kez bu kadar. Diğer mektubumda ayrıntılı yazarım."

Arkadaşın
Artin Vartanyan

∴

ABD'de yaşayan Artin Vartanyan tarafından Harput'ta Osep Malyemezian'a yazılan mektuptan:

"Yüzyıllarca umutla oyalandık. Çok uyuduk. Bugün ise yüzümüz gülüyor. Umudun gerçek safhalarını pek yakından görüyoruz. Bu hayal değildir, kanlı bir yüzle bizi kucaklayan özgürlüktür. Korkma sen ey Ermeni!

Van artık özgürdür. Esaretten kurtulmuş ve bağımsızdır. Cömert Rusya, bir aydan beri Türklere karşı ayaklanan Ermenilerin gönüllülerini hoş etti. Rus ordusu Van'da, düşman kurşunları karşısında ezilen bir milletin sevinç gözyaşlarıyla, demet demet çiçek, kutsal tuz ve ekmeklerle karşılandı. Ermenistan halkı Rusları, ellerini açıp kabul ediyor. Ruslar Hristiyan olmakla beraber, medeni, vicdanlı, akıllı ve büyük bir millettir, Türkler gibi, tebasına zulmetmez. Bize bir bağımsızlık vermezse de yaşamak için başka bir umudu olmayan ve elini kurumuş bedenimizden çekmeyen Türk'ten daha iyidir. Rus hükümdarlığı, bizim için özgürlüğe kavuşmak demektir. Esir milletlerin kurtuluşu için kullandığı kuvvet, sürekli ve kutsal olsun. Gelecek bize birçok şey vadediyor. Ermenilerin elindeki kılıç parlıyor; cellatlardan intikam alacaktır. Ermeni bağımsızlığını sağlayan budur."

Artin

∴

ABD'de yayımlanan Goçnak gazetesinden:

Van, 6 Haziran 1915

"Sevgili Arkadaşım;

Bu mektubumu iki üç gün sonra, size ulaştırılmak üzere bir arkadaşım Rusya'ya getirecektir. Şimdiye kadar posta için bir girişimde bulunulmamıştır.

Burada Türklerle Ermeniler arasında 20 Nisanda başlayan savaş, 23 gün devam etti. Tanrı'nın yardımıyla biz Ermeniler, Türkleri yendik, kaleyi zapt ettik. Aykesdan'daki kışlalarla birlikte, 8-10 top ve büyük miktarda mühimmat ele geçirdik. Bütün kışla ve hükûmet binalarını yaktık. Üç gün sonra Rus Ermeni gönüllüleri, bir gün sonra da Rus ordusu buraya ulaştı. Muharebe sırasında Türkler kente 12.000 mermi, Aykesdan çevresine de buna yakın sayıda mermi attılar. Çarşı bütün dükkânlarıyla yıkıldı. Ben bizzat şehre gittim, bizim dükkânı bulamadım. Şehirdeki evlerin üst katları tamamıyla harap olmuştur. Aykesdan'da o kadar hasar yoktur. 100'e yakın ölü vardır. Şimdi hepimiz işsiz geziyoruz. Haykadang Kilisesi'yle yakınındaki evler bile yanmıştır. Hanıfvisler Kilisesi ve okulu, Surp Agop Kilisesi ve yakınındaki Ermeni evleri, Ararak Kilisesi ve okulu sağlam kalmıştır. Van'da 1500'e yakın kadın ve çocuktan başka Türk kalmamıştır. Bunları Amerikan bölgesinde koruyoruz. Bunlara Rus ordusu tarafından yiyecek veriliyor. Muharebe sırasında biz Amerikan kurumlarında olmamıza rağmen güvende değildik. 100'den fazla mermi, duvarları delip odalarda patladıysa da büyük bir zarar vermemiştir. Şimdi, Aram, Van valisidir. Bütün davalar Ermenice görülüyor. Köy ve kentlere Ermeni memurlar gönderiliyor."

∴

Paris'te yayımlanan Tan gazetesinin 13 Ağustos 1915 tarihli sayısından:

Yeni Van Valisi

“Rus Hükûmeti, bütün Ermeni çevrelerinde memnuniyetle karşılanacak yeni bir karar alarak Van Valiliğine, isyan heyeti başkanı Aram Manukyan'ı atamıştır.

Aram Manukyan, 1877 yılında Kafkasya'nın Şuşa kentinde doğmuştur. Aram, pek bilinmeyen bu çevrenin en seçkin kişisidir. Ermeni okullarında orta öğrenimini bitirdikten sonra üniversiteye gireceği yerde, Van dağlarında dolaşmaya başlayarak çete reisi oldu. Aram, Türkler üzerine korku salmış, maceraları efsanevi bir hâl almıştı.

Sonunda, 1908 yılında çetesiyle birlikte yakalanarak idama mahkûm edildi. Darağaçları dikildi. Aram ve arkadaşları tam bir cesaretle kalabalık arasında ilerlediler. Fakat tam o sırada İstanbul'da Meşrutiyet'in ilan edildiği haberi her yerde yayılmaya başlamıştı. O zaman halk, muhafız askerlerine hücum ederek hükümlüleri zorla ellerinden aldılar. Aram ondan sonra görev değişikliği yaparak öğretmenliğe başladı. İlk önce orduda öğretmen oldu, kısa bir süre sonra da Ahtamar çevresi okulları genel müdürü olarak kütüphaneler ve genel okuma salonları kurdu.

Dünya Savaşı'nın başladığı sırada Aram, sessizliğini bozup görevini bırakarak yeniden silaha sarıldı ve Van asilerinin başına geçti. Bugün Van'a sahip olan Rusya, Osmanlıya karşı yapılan savaşta, değerli katkıları olan Ermenileri memnun etmek amacıyla bu vilayetin valiliğine Aram'ı atadı.”

∴

New York'ta çıkan Evening Sun gazetesinin 12 Nisan 1915 tarihli sayısından:

“Ermeniler, Asya'nın Polonyalılarıdır. Ermeniler, Polonyalılar gibi üç devlet arasında paylaşılmıştır. Osmanlı Devleti'nin uyuğunda iki milyon, Rusya'nın yönetimi altında bir milyon, İran'da ise 75-80.000 Ermeni yaşamaktadır. Ermeni tarihi, iki milyonun tarihidir. Ermenilerin amacı, Ermeni özerkliğidir. Doğuştan şair olan Co adlı bir Ermeni terzi, Ermenilerin ruhsal durumunu şöyle tanımlamıştır:

‘Biz ABD'yi severiz, fakat bir gün Ermenistan'a dönerek, özgür Ermenistan'ın halkından olacağımızı umarız. Her bir Ermeni şu inançtadır ki yaşarken Ermenistan'a giremezse bile iki üç yüz yıl sonra, ruhu serbest Ermenistan'ı görecektir.’

New York'ta; hatta ABD'nin her yerinde oturan tüm Ermenilere örnek olabilecek bu terzi, büyük bir gayretle çalışıyor. Fakat çalışması, dinlenmesi ve izni sırasında Ermenistan'ı düşünür ve soygun, yağma eylemlerinden ve çekilen zorluklardan bahseder. Seksen Ermeni kızının, Kürtlerin ellerine düşmemek için yüksek kayalardan uçuruma atladıklarını anlatır. Terzi Co,

Ermenistan'da Jan Dark gibi yüzlerce kız vardır, demiştir. Ermeniler New York'ta bir yabancı toplum gibi yaşamlarını sürdürüyorlar. Onların siyasi, millî ve sosyal dernekleri vardır. Oldukça tutumludurlar; artırılabildikleri parayı Rusya'daki Ermeni gönüllü alaylarına ve köylerinde bulunan okul ve kütüphanelerine sözün kısası, Ermenistan'ı esaretten kurtarmak amacıyla Kafkasya'da kurulmuş olan Ermeni Millî Yardım Komitesine gönderirler. ABD Ermenileri vatan sevgisi, Türk düşmanlığı ve bağımsızlık idealine hizmetle kendilerini gösteriyorlar.

Konuşmaları, düşünceleri ve hatta ekonomik yaşantıları buna yöneliktir. Terzi Co, Ermenilerin, medeniyetin kurbanı olduğunu ve medeniyete olan eğilimlerinden dolayı zulme maruz kaldıklarını söylemiştir. Onun doğduğu köyden New York'ta yedi kişi vardır. Bunlar bir dernek kurup köylerinde bulunan okul ve kütüphaneye yardım gönderiyorlar. Co, çeşitli millî ve siyasi kurumların mitinglerine olabildiğince düzenli olarak gider. Kürtlerin soygunculuğunu durdurmak üzere Millî Yardım Komitesine ve ailesine para gönderir.

'Aç kalırım; fakat yine de gönüllülere para yollarım.' demiştir. New York'ta bulunan Ermenilerin çoğunluğu da böyledir. Terzi Co, hürriyet fikrini ABD'de besliyor. Fakat hürriyet tohumu kendisine atalarından miras kalmıştır. O, kendisini özgürlük izcisi saymaktadır. New York'ta Est 27 th Street Sokağı'nda bulunan küçük bir Ermeni lokantası sahibi 'Buraya hiçbir Türk giremez, girmek isterse kovarız.' demiştir.

Türkler aleyhindeki nefret ve düşmanlığın ABD Ermenileri arasında bu denli güçlü olmasının nedeni, çoğunlukla Türkiye'den göç etmiş olmalarıdır. Ermenilerin yüzde yetmiş beşi, güya ölümden, işkenceden ve Kürt saldırılarından kurtulmak için buraya kaçmıştır. ABD'de Rus ve İran Ermenileri pek azdır. Rusya Ermenileri bolluk içinde yaşıyorlar. Rusya Hükûmeti de Ermenilerden yararlanıyor ve bundan dolayı onlara geniş bir özgürlük tanıyor. Ermeniler Rus Ermenistanı'nın bağımsızlık kazanacağı umudunda değildirlere. Bunların amaçları, Türk boyunduruğundan kurtulmaktır.

Savaşın sonunda, Batı Ermenistan'a özerklik verileceğini umuyorlar. Binlerce Ermeni bu umutla, Kafkasya'da Rus orduları içinde kahramanca savaşıyor. Yaşlı bir Ermeni, 30 yıl önce New York'ta yalnız 200 Ermeni bulunurken 1895, 1896 olaylarından sonra ABD'ye göçün başladığını ve göçmenlerin çiftçi, tüccar ve öğrenci gibi çeşitli sınıflardan olduklarını söylemiştir.

'American Colonial Association' adındaki dernek, sürgün edilen bu kişilerin merkezini oluşturuyor. Adı geçen dernek, göçmenlerin Elis Aylend adasına geçmelerine yardım ettikten sonra, bunlara borç para verir, iş bulur ve gece derslerine gitmelerini sağlar. Ermeni tarihi konusunda salı ve pazar akşamları verilen konferanslarda 500 kişi hazır bulunur. Her bir Ermeni, kendi köyünün okuluna yardım etmekle yükümlüdür. Bu dernekler genellikle

temsil, tiyatro ve konser gibi eğlenceler düzenleyerek yurtseverlik duygularını güçlendirmeye hizmet ediyorlar.

ABD'deki Ermeniler, çabaları ve tutumlu olmaları sayesinde servet kazandıkları ve özgürlüğe tutkun oldukları için hâllerinden memnundurlar. Bununla birlikte gönüllerinde ve dillerinde daima vatan sevgisi ve Türk düşmanlığı hâkimdir.”

1. İzmit, Adapazarı

Rus filosunun Ereğli'yi topa tutmaya yeltendiği sıralarda, Adapazarı ve İzmit Ermenilerinin de hemen tavırlarını değiştirerek casusluk yapmaya başladıkları görüldü. Özellikle Adapazarı'nda, Rusların birkaç güne kadar kıyıya çıkaracakları askerlerle boru ve trampetlerini çalarak geleceklerini ve o zaman tek bir Türk bırakmayacaklarını açıktan açığa söylemeye ve yortu ya da kutsal günlerinden biri değilken bombardımana teşebbüs edildiği gün evlerde toplanarak çalgılarla sevinçlerini dile getirmeye başladılar.

Hükûmet, başkentin yanı başında bulunan bu bölgede bu kadar açık ve belirgin hareketler beklemiyordu. Bu durum üzerine soruşturma yapmak zorunda kaldı. Sonuçta, yalnız Adapazarı'nda birkaçı, Adapazarı'nı tümüyle havaya uçurmaya yeterli, yerli ve yabancı yapımı fitilli, memeli yüzlerce bomba; mavzer, gra gibi son model tüfekler, dinamit, Karadağ tabancaları, özel olarak yaptırılmış asker ve jandarma giysileri, binlerce cephaneye ve gereci, bomba yapımına özgü aletler ve dinamit fitilleri ele geçirildi.

Aramalar İzmit'e kadar genişletildi. Orada da yüzlerce silah, tahrip gücü yüksek 10-15 bomba; Arslanbey,¹⁵⁸ Ovacık,¹⁵⁹ Bahçecik Ermeni köylerinden birçok gra, manliher, mavzer ve Ermenilerin en büyük rahip okulunun bulunduğu Akmeşe bucağındaki¹⁶⁰ kilisenin başrahip odasından çok iri ve tahrip gücü yüksek üç-dört bomba ile dolaplarından birçok silah ve cephaneye çıkarıldı. Gerek merkez gerekse Adapazarı'nda yakalanan isyancıların ifadelerinden “Bu bombaları, Ruslar tarafından Karadeniz'de Sakarya Nehri ağzına asker çıkarıldığı zaman, asker bulunan yerlerde kullanmak, katliam yapmak, asker elbisesi giyerek Osmanlı ordusunun hareketini zorlaştırmak için aldıkları ve hükûmeti şaşırtmak için özel tertipler alındığı; teşkilatın, hürriyetin ilanının ardından birçok kez İstanbul'dan, Bulgaristan'dan özel olarak gönderilen komite reisleri ve özellikle Pantuht takma adını kullanan biri tarafından idare edildiği; Pantuht aracılığıyla Adapazarı'nda dökmeçi Horen Viramyan'a çeşitli cinslerde bombalar yaptırılarak bunlardan birçoğunun, Pantuht tarafından başka yerlere yollandığı ve elde bulunan çok sayıda silahla cephanenin Sabah Gülyan ve arkadaşları tarafından İstanbul'da Mahmutpaşa'da Çorapçı Hanı yakınında silah mağazası sahibi olan Agop yardımıyla buralara taşındığı” anlaşılmıştır.

¹⁵⁸ Arslanbey: Kocaeli - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı belde.

¹⁵⁹ Ovacık: Kocaeli - Gebze ilçesi - Mollafeneri bucağına bağlı köy.

¹⁶⁰ Akmeşe: Kocaeli - Merkez ilçesine bağlı bucak.

İzmit ve çevresi ve özellikle Bahçecik, komitecilikte pek ileri gitmiş komite reislerinin, en önemli harekât bölgesi olmuştur. İstanbul'da Taşnaksutyun'u, bunların yayın organı olan Azadamard'ı yaşatan ve komitenin her türlü girişiminde ön ayak olan bu bölgeyle Bursa şubeleriydi. Adapazarı komitecileri ise Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl sonra, Ermeni harflerinin mucidi olan Sahak ve Mesrop adlarındaki kişileri anma törenleri nedeniyle Adapazarı'nda meydana gelen ve birkaç jandarmayla polisin şehit edilmesiyle sonuçlanan olaylar, hemen her gün birbirini izleyen taşkınlıklar ve Müslümanların onurunu kırıcı saldırılarla tanınmaktadır.

Ayaklanma tertibatının meydana çıktığını gören komite reisleri, çeteler oluşturarak etrafa ve Bahçecik - Yalova üzerinde Bursa sınırına doğru dağıldılar.

Müslüman halka şiddetle saldırdılar. Amele taburlarında bulunan Ermeni erleri de firar ederek bunlara katılmaya, firar etmeyenler ise ellerinden geldiği kadar yardıma giriştiler.

Her yerde kama ve tüfekte öldürülmüş, baltalarla parçalanmış Müslüman cesetleri bulundu. Özellikle, İzmit merkezine bağlı Kullar köyünden¹⁶¹ Boşnak Malik, Abdülhamit oğlu Ali, 14 yaşındaki Ali oğlu Seyit, Ümran oğlu Abdülgani ve oğlu Mecit'le Abdullah oğlu Hüseyin ve Bekiroğlu'yla, İsmail Osman oğlu bu çeteler tarafından baltalarla parçalandı.

i. Bursa

İzmit'teki aramalar sonucunda, bombaların bulunduğunu gören Bursa ve civarındaki Ermenilerle, en önemli ayaklanma merkezi ve silah deposu olan Çengiler, Sölöz,¹⁶² Orhangazi,¹⁶³ Gemlik¹⁶⁴ ve Bilecik Ermenileri, zaten var olan ve en küçük ihtiyaçları bile sağlanarak hazırlanmış çeteleriyle eylemlere, Müslüman halka saldırmaya başladılar. Hükûmeti ve birçok önemli görevi olan jandarma ve askerleri, kendilerini takibe zorlayarak oyaladılar.

Bu konuda denebilir ki çeteler, vilayetin Ermeni bulunan her yerinde birçok eyleme girişiyor; özellikle İzmit'e sınırı olan yerlerde, İzmit çeteleriyle de birleşerek 60-70 kişilik gruplarla saldırıyorlardı. En son model silah ve bombalarla donatılmış olan çeteler, sağlık gereçlerine varıncaya kadar gerekli her şeyi üzerlerinde taşıyorlardı.

Gerek takipler sırasında gerekse aramalar sonucunda bu bölgede de yüzlerce yasaklanmış silah, binlerce büyük tabanca, iki tekerlek üzerinde çemberle bağlanmış küçük namlulu bir top, askerî üniformalar, boru, kılıç, düdük, dürbün, jandarma ve asker giysileri ele geçirildi.

¹⁶¹ Kullar: Kocaeli - Merkez ilçesine bağlı belde.

¹⁶² Sölöz: Bursa - Orhangazi ilçesine bağlı belde.

¹⁶³ Orhangazi: Bursa'ya bağlı ilçe.

¹⁶⁴ Gemlik: Bursa'ya bağlı ilçe.

Piskopos Vekili Barkef ile kâtibi Sokyas, Ermeni okulu müdürü, kilise hizmetlisi ve diğer dinî görevliler tarafından dereye, kuyulara atılmak, kilise avlusuna gömülmek üzere getirilen ve isyana, Ermeni hayatına, tarihine ve Ermeni sorunlarına ait çok sayıda belge ve zararlı kitap ele geçirilerek kendileriyle birlikte Divanîharbe sevk edildi.

j. Adana

Adana'da ayaklanma hazırlıkları çok iyi düzenlenmişti. Buralarda öteden beri hiç eksik olmayan Ermeni saldırıları, seferberlikten sonra daha da arttı. Bu olayların da tek tek anlatılması gereksizdir.

Bu bölgede Ermenilerin yapabileceği, İtilaf devletlerinin kendilerinden bekledikleri şey, dışarıda kalmaları, Irak ve Suriye yolu üzerinde bulunmaları ve dolayısıyla da casusluk yapmalarıydı. Bunu da komiteciler her neye mal olursa olsun ihmal etmeden yaptılar. 1 Şubat 1915'te iki Ermeni, İskenderun Körfezi'nde bulunan düşman gemisine sığınarak üstlendikleri görevleri yerine getirdi.

Dörtöl¹⁶⁵ Ermenilerinden Abraham Salcıyan, Artin ve Bedros adlarındaki üç kişi, 12 Şubat 1915 tarihinde düşman gemilerine firar ederek askerî kuvvet ve tertibatımız hakkında topladıkları bilgileri verdiler.

24 Şubat 1915'te Köşker Toros oğlu Öğretmen Agop, Kıbrıs'tan İskenderun'a getirildi. Agop, filo komutanının araştıracağı konular hakkında kendisine verdiği talimatla beraber sahilde yakalandı ve Divanîharbe sevk edildi.

Yine 24 Şubat 1915 tarihinde, düşman gemilerine firar eden Ermeniler arasında yakalanan Dağlı oğlu Artin, üzerinde bulunan evrakla birlikte Divanîharbe sevk edildi.

Yalnız şu dört olay, komitelerin memleketi ne denli can alacak noktalardan vurmak istediklerini açık olarak göstermektedir. Bundan başka Haçin, Dörtöl, Sis ve Adana'nın diğer kazalarında, Hasanbeyli bucağında¹⁶⁶ yüzlerce silah, bomba, dinamit, harita ve bayrak bulundu. Haçin'de, Ermeni manastırının yalçın kayalıklarında din adamları ve komiteciler tarafından saklanmış gaz tenekeleri içinde barutlar ve ayrıca Bel oğlu Yaprem'in mağaralara sakladığı 150 kilo barut bulundu.

k. Halep

Antep ve Kilis'teki Ermenilerin de ilk zamanlarda ayaklanmaya hazırlandıkları ve geçen Adana olaylarında olduğu gibi tertibat almaya başladıkları görüldü. Kilis'in Sabar¹⁶⁷ ve Cengin¹⁶⁸ köylerine gelen Zeytun ve Gürün elebaşlarından 30 kadar silahlıdan bir kısmının etkisiz hâle getirilmesi, diğerlerinin firar etmesi ve Hınçak Şubesinin reisi ve ayaklanma

¹⁶⁵ Dörtöl: Hatay'a bağlı ilçe.

¹⁶⁶ Hasanbeyli: Osmaniye'ye bağlı ilçe.

¹⁶⁷ Sabar: Kilis - Polateli ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Ürünlü.

¹⁶⁸ Cengin: Kilis - Polateli ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Bağarası.

hareketlerinin düzenleyicisi olan Kilis rahibinin oğlu Agop Kazar'ın, Divaniharbe sevk edilmesi nedeniyle girişimleri sonuçsuz kaldı.

I. İzmir

İzmir'de daha önce Taşnaksutyun Derneği olarak kullanılan Parsih Gülbenkian'ın evinin mutfağının tabanından birçok bomba ile 10 gaz tenekesi dinamit çıkarıldı.

m. Samsun

Samsun ve çevresinin önemi, Trabzon kısmında anlatılmıştı. Şehir merkezinde ve bağlı yerlerde oluşan ve Sivas, Merzifon, Amasya ve hatta daha içerilerden gelen çeteler, bu bölgede de büyük eylemler yaptılar. Burada komite hareketlerini, ayaklanma tertiplerini piskoposluk yönetmişti. Yalnız merkezde yapılan aramalarda birçok silah ve cephaneden başka, merkez Ermeni Kilisesi'nde büyük çapta 20 memeli bomba ile bomba yapımı için kullanılan pek çok madde ve barut bulundu.

Bunların içinde bulunduğu sandığın üzerinde Ermenice "Samsun Ermeni Piskoposluğuna teslim edilecektir." yazılıydı.

Yukarıda sözü edilen vilayet ve sancaklardan başka Ermeni komitelerinin şubeleri bulunan her yerde ufak tefek olaylar meydana geliyordu. Arama yapılan her yerde dinamit, bomba ve yasaklanmış silahlar ele geçiriliyordu. Mesela, Kastamonu'nun Taşköprü ilçesinde bir Ermeni'nin evinde tesadüfen iki büyük bomba bulunmuştu.

14. Ermenilerin Savaş Bölgelerinden Uzaklaştırılmaları

Görülüyor ki başta katogikosları olmak üzere, Ermeni Patrikhanesi'nin ve komitelerin bütün faaliyet ve hareketlerinin amacı, hükûmeti yıkmak, yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak ve bunun sonucunda özerklik elde etmektir. Yıllardan beri ileri sürülen ıslahat sorununun ve başka isteklerin altında yatan da yalnız bu özerklik isteğiydi. Komitelerin ve Patrikhane'nin bütün çabaları da bu amaca ulaşmaya yönelikti.

Meşrutiyet'in ilanından önce memleketteki baskıcı yönetim elverişli bir ortam yarattığından, komiteler, asıl amaçlarını gizleyerek, eylemlerinin yalnızca baskıcı yönetimi devirme amacını güttüğünü savunuyor ve böylece kamuoyunu aldatmayı başarıyorlardı. Komiteciler, o zamanlarda gördükleri saygıyı ve kazandıkları mevkiyi bu sayede elde etmişlerdi. Hâlbuki bu ülkede Müslümanlarla beraber çalışmak ve bir vatandaş gibi yaşantılarını sürdürmek ne Meşrutiyet'in ilanından önce ne de sonra komitecilerin akıllarından geçmişti. İlk bölümde faaliyetleri anlatılan Patrik İzmirliyan'ın aşağıdaki mektubu, 1877-1878 Harbi'nden sonra ortaya atılan ıslahat sorununun altında daha o zamandan neler planlandığını kanıtlayan önemli bir belgedir:

Özel

Sayın Vahan Vartabet Minasyan'a

Sevgili Kardeşim,

Islahat Heyetinin ve yüce patriğimizin emirleriyle, Erzurum Piskoposu Harutyon'un yanında onun yardımcısı sıfatıyla Erzurum'da, hükûmet komiserlerinin hareket ve teşebbüslerini takip etmekle görevlendirildiniz. Aslında 17 Mayıs'ta yazılan ve daha önce size verilmiş olan resmî emrimizde, göreviniz ve yapmak zorunda olduğunuz hizmetler açıklanmıştı.

Bu resmî emirle Islahat Heyeti tarafından verilen iki emre ait açıklama ve ayrıntıları sayın Piskoposa etraflıca bildireceksiniz. Özellikle şuna dikkatinizi çekeriz ki, ulusumuzdan olanlar hiçbir şeyden korkmadan, çekinmeden komiserlere dertlerini, acılarını anlatıp, şikâyetlerini bildirerek, durumlarının iyileşmesi için gereğinin yapılmasını açıkça istemelidirler. Bunun aksine çekingen davranmak, sonradan acı çekmeye neden olur. Bu, ne milletin çıkarlarına ne de hükûmetin girişimlerine uyar.

Patrik Nerses, Türkiye Ermenilerinin durumlarını Avrupa'nın önüne sürerek çare istediği zaman bütün Ermeniler, bütün millet, onun girişimlerini takdir ediyor ve sonucunu dört gözle bekliyorlardı. Şimdi en uygun zaman. İyi bir fırsat çıktı. Merkez, Erzurum ve ona bağlı yerlerin yerli Ermenileri, gerçek durumlarını bulundukları yerde anlatmalı, kesin ve etkili çareler istemeli, olmazsa seslerini yükseltip itiraz etmeli, gelecekte kurtuluş, aydınlık, ilerleme ve güven içinde yaşamak istiyorlarsa, yarım çarelerle yetinmemelidirler.

Bu itirazlar, şikâyetler, iddialar yalnız hükûmet komiserlerine değil aynı zamanda Avrupalı gezginlere, yabancı gazetecilere de anlatılmalı; Avrupalı önemli kişiler ziyafetlere davet edilip kendileriyle ilişki kurularak Ermeni meselesiyle Ermenilerin lehine ilgilenmelerinin sağlanmasına çalışılmalı, görüşmeler sırasında her zaman dikkatli bulunulmalı, ilişkiler kuvvetlendirilmeye ve sonuç alınmaya çalışılmalıdır. Erzurum Ermenileri, millete büyük hizmetler yapıyorlar. Bundan sonra da milletin geleceği göz önüne alınıp oralara gelecek Avrupalı gezginlere yardım edilerek ve onlarla görüşülerek gerçek durumların ve ulusun temel isteklerinin anlatılması gerekir. Çünkü bu yolla, milletimizin istek ve iddiaları Avrupa'ya kolaylıkla anlatılır.

Ermenistan'ın gerçek ıslahatı, Ermenistan'ın özerkliğiyle olabilir. Bunu elde etmek için her türlü yasal araca başvurulmalıdır. Hatta uygun fırsat bulunursa Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının da bu özerkliğe ve Ermenilerin memnuniyetine bağlı olduğu açıklanarak, durum Osmanlı yetkililerine anlatılmalıdır.

Yetki ve fedakârlığınıza güvenerek görevinizi yapacağınıza ve bu güveni sağlayacağınıza inanıyoruz.

4 Mayıs 1879
İstanbul Ermeni Patrikhanesi
Ermeni Patrik Vekili
Mateos Episkopos İzmirliyan

∴

Hınçak Komitesi reislerinden Cangülyan tarafından idare edilen kurulun, hükûmet yanlısı olduğu için istifaya zorlanan Patrik Horen Aşıkyan'a gönderdiği mektup:

Halk Özel Meclisi
İstanbul

Eski Patrik Sayın Horen Aşıkyan'a

“Millî Azim Pek Büyüktür”

“Patriklik makamına geçtiğinizden bu yana, özel meclisimiz, çeşitli vesilelerle isteklerimizi bildirmekten hiçbir zaman çekinmedi. Buna rağmen siz, isteklerimize aykırı olarak, tutumunuzu değiştirmediniz. Size daha önce de bildirdiğimiz gibi millet artık bu kayıtsızlığınıza dayanamadı ve size iyilikle anlatamadığını zorla anlattı.

Artık gelişen olaylardan memnun olunuz. Sizin lütufkâr Sultanınız, derin zindanlarını, Ermeni çocuklarıyla doldurdu. Sizin yüzünüzden her ailede yas havası vardı. Ailelerden kimi oğlu, kimi kardeşinden dolayı yasta. Bugün her Ermeni ailesi size lanet yağıdırıyor. Milletin bu kininden korkunuz! Gelecek kuşaklarımız tarihte sizin hainliğinizi ve milleti yok eden hareketlerinizi okuyacak.

Siz ne bugünden ne de gelecekte utanmadığınızdan, kokmadığınızdan, belki nasıl indirildiğinizi unutmadığınız makamınıza, yeniden kavuşmak istersiniz. Bundan dolayı meclisimiz, böyle bir adımın sizi çok tehlikeli bir yola sokacağını ve derin bir uçuruma atacağını bildirmek zorundadır.

Birkaç kişinin tutuklanmasından dolayı İstanbul'da vatansever kalmamış sanılıyorsa bu acınacak bir durumdur. Tersine, bunların sayıları günden güne artıyor, içlerinde tehlikeli bir patriği cezalandırmaya hazır birçok Ermeni vardır. Aşıkyan bir kez daha patriklik makamına geçmeye kalkışırsa komite, bir tek üyesi kalsa bile kendisine ölüm cezası uygulamaya karar vermiş ve üyeleri bu karar çerçevesinde ant içmiştir.

Size düşünmek, bize de uygun olmayan bu girişimi yapmaya meydan bırakılmamasını dilemek kalıyor.”

Halk Özel Meclisi
İstanbul

∴

Yalnız baskıcı yönetime karşı gösteri yaptıklarını ileri süren komiteciler, 1896'da meydana gelen olaydan sonra İstanbul ve Beyoğlu sokaklarına yapıştırdıkları, yabancı devlet elçiliklerine gönderdikleri bildirilerden birisinde isteklerini şöyle sıralıyorlardı:

“Biz, her zaman Türkiye'deki baskıcı yönetimin aleyhinde Avrupa'ya protestolar gönderdik. Yasal protestolarımız hep geri çevrildi. Sultan, bunlara kanlı bir şekilde cevap verdi. Avrupa bu olay karşısında sessiz kaldı.

Avrupa onları durdurmadı; hatta küstah bir şekilde bizi bu durumu kabule zorladı. Haklarımızı tanımayarak bize hakaret etti; feryadımızı kendi kanımızın içinde boğmaya çalışarak onurumuzu kırdı. Kanımızla kutsallaştırdığımız isteklerimize, intikam hırsını da ekledi.

Avrupa bize, “Kuvvet galiptir.” dedi. Biz, insanî haklarından mahrum acizler, bilime başvurmak ve bununla Sultanın zincirlerini kırmanın yollarını aramak zorunda kaldık. Buna artık dayanamayız.

Yüz bin Ermeni'nin dökülen kanı bize hürriyeti getirdi.

Düşmanlarımızın bütün suçlamalarına karşın, bize ait olandan başka bir şey istemiyoruz.

İsteklerimiz şunlardır:

1. Ermenistan'a altı büyük devlet tarafından seçilen Avrupalı bir olağanüstü komiserin atanması.

2. Vali, mutasarrıf ve kaymakamların olağanüstü komiser tarafından atanması ve görevlerinin Sultan tarafından onaylanması.

3. Avrupalı subayların idare ve komutası altında yerli halktan milis, jandarma ve polis teşkilatı kurulması.

4. Avrupa usullerine göre adli ıslahat.

5. Din, eğitim ve basının mutlak hürriyeti.

6. Ülkenin genel gelirlerinin dörtte üçünün yerel ihtiyaçlara ayrılması.

7. Birikmiş tüm vergilerin affı.

8. Beş yıl süreyle vergiden muafiyet; kalan beş yılın vergisinin son olaylardan kaynaklanan hasar ve kayıpların tazminine ayrılması.

9. Gasp edilen taşınır malların hemen iadesi.

10. Ermeni göçmenlerinin yerlerine dönüşüne izin verilmesi.

11. Siyasi suçlardan hükümlü Ermenilere genel af ilan edilmesi.

12. Büyük devletlerin temsilcilerinden oluşturulacak geçici komisyonun, yukarıdaki maddelerin tam olarak uygulanmasını denetlemek üzere Ermenistan'ın başlıca kasabalarından birinde yerleştirilmesi.

Bu amaca ulaşmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağız.

Yine bundan böyle, kendimizi her tür sorumluluktan aklanmış sayıyor ve başlatılan mücadelede kurban gidecek yabancı ve yerlilere şimdiden ağlıyoruz. Bu büyük felaket karşısında özel yasın bir anlam ve önemi yoktur. Biz, ölüyoruz. Bunu çok iyi biliyoruz. Ermeni milletinin iliklerine kadar işleyen ayaklanma düşüncesi, tek bir Ermeni kalsa bile, insanî haklarımızı kazanıncaya kadar sultanların taç ve tahtını tehdide devam edecektir.”

∴

Yukarıda açıklanan belgeler, eskiden beri süregelen Ermeni isteklerinin sebeplerini açıklamaktadır. Özerklik düşüncesi geneldi. Komiteler, Meşrutiyet’in ilanından önce düşüncelerine sadık kalarak, bağımsız hareket ediyorlar ve geçmiş yönetime karşı, Jön Türkler tarafından yapılan birlikte hareket etme ve uzlaşma önerilerini şiddetle geri çeviriyorlardı. Yalnız amaçlarına ulaşmayı kolaylaştıracağını umdukları için Adem-i Merkeziyet Partisine yanaşmayı ve bunların hareket ve eylemlerinden kendi hesaplarına yararlanmayı uygun görüyorlardı. Hınçak, Taşnak, Veragazmiyal Hınçak ve diğer komiteler arasında ufak tefek bazı anlaşmazlıklar vardı; fakat, bunlar şekli anlaşmazlıklardı, bağımsızlık ve özerklik amacıyla hepsi birleşiyordu.

Birinci Dünya Savaşı’na girişimizden önce başlayan bu olaylar sırasında, dışarıdaki komite şubelerinin yanı sıra özellikle İstanbul ve vilayet komiteleri, eylemlerini daha çok yaygınlaştırdılar. Komite reisleri, kendilerine gereğinden fazla önem verdimen için küstah bir dille hükûmetin onurunu yaralayacak ve doğu illerine özerklik verilmesi gibi hükûmetin en sıkıştığı zamanlarda bile reddettiği istekleri ileri sürerek bunlar kabul edilirse hükûmetle birlikte çalışabileceklerini(!) açıktan açığa söylüyorlardı.

Hükûmet, ayaklanmaları, Van’ın işgaline kadar, yerel önlemlerle büyümeden yerlerinde bastırmayı ve ayaklanmalara karşı her yerde savunma durumunda kalmayı tercih etti. Hatta Ermeni askerlerin silahlı olarak firarlarına, din adamlarının ayaklanmalara katılmalarına, büyük ölçüdeki tertibat ve hareketlere rağmen bu ayaklanmaları bireysel girişimler biçiminde değerlendirmeyi uygun buldu. Ermeni Patriğine, savaş sırasında asayişin korunması için yeteri kadar jandarma ve asker bulunduramayacağından, Ermeniler ayaklanırsa ülkenin asayişini korumak, ayaklanmayı yayılmadan hemen bastırmak ve böylece yurdu savunmak amacıyla, şiddetli önlemler alınmasının zorunlu olacağını anlattı. Komitelere mensup Ermeni milletvekillerine de aynı şekilde tebligatta bulunarak; tüm Ermenilere, bu şekilde kendi din adamları ve ileri gelenleri aracılığıyla ayaklanmalardan sakınmalarını ve bunun doğuracağı zorunlu ve üzücü sonuçları bildirdi.

Bütün bu önlemlere ve hükûmetin hoşgörüsüne rağmen, komiteler eylemlerini öncekilerle kıyaslanamayacak derecede şiddetlendirdiler.

İstanbul'dakiler de Patrikhane başta olmak üzere, eskisi gibi düzenli olarak çalışmayı, İtilaf devletleri ve ABD elçilikleri aracılığıyla yurt dışıyla haberleşmeyi ve askerî harekât hakkında bilgi vermeyi sürdürüyor, vilayetlere özel olarak heyetler gönderiyor ve ayaklanmayı hazırlıyorlardı. Bu eylemler gerek merkezde gerekse vilayetlerde, sonunda öyle bir düzeye ulaştı ki artık bir günlük ihmal ve hoşgörünün bile devlette korkunç yaralar açacağı ve güveni sürdürmenin, telafisi olmayacak zararlar vereceği ortaya çıktı. Bundan dolayı hükûmet, ülkenin en bunalımlı zamanında vatani görevinden kaçan, Müslümanları da buna teşvik eden, mevcut durumumuzu kaçırılmaz bir fırsat sayarak varlığımıza kasteden, askere, jandarmaya ve Müslüman halka karşı en korkunç kötülükleri yapan, casusluk eden, ateş ve kan saçan, Meşrutiyet'in ilanından beri hükûmetin izniyle varlıklarını sürdüren komitelerin merkezlerinin hemen kapatılması ve üyelerinin dağıtılması kararı aldı. Bu kararı, 24 Nisan 1915'te, yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar dayandıktan sonra uygulamak zorunda kaldı.

Her vilayette bu tarz olaylar görülmeye başladı. Ayaklanmalar, savaş bölgesi olan doğu illerinde hükûmeti tehlikeli duruma düşürecek bir hâl aldı. Bunu önleyecek tek çare, o bölgedeki Ermenileri, devletin varlığının ve geleceğinin söz konusu olduğu böyle bir zamanda, devlete zarar veremeyecekleri başka bir bölgeye göndermek olabilirdi. Bunun için ayaklanma çıkan bölgedeki Ermeniler yerlerinden çıkarılıp hükûmet tarafından belirlenen bölgelere gönderildiler.¹⁶⁹

İlk zamanlarda İzmit, Bursa, Kayseri gibi yerlerde bu kararın uygulanmasına gerek görülmemişti. İtilaf devletleri filosunun Çanakkale'ye taarruzları ve Karadeniz'de Ereğli'nin Rus filosu tarafından bombardıman edilmesi sırasında, başkentin hemen yanında kalabalık bir hâlde bulunan Ermenilerin yaptıkları hazırlıklar, Adapazarı ve Kayseri'de ele geçirilen yüzlerce bombanın ve komite tertibatının ortaya çıkarılması, bu kararın devletin ve memleketin güvenliği için çok lüzumlu olduğunu gösterdi. Bundan dolayı iyisini, kötüsünü ayırmak mümkün olmadığı için asker aileleriyle, Protestan ve Katolikler dışındaki Ermeniler yerlerinden çıkarılarak belirlenen bölgelere sevk edildiler.¹⁷⁰

Ermenilerin, mevcut durumun ve savaş koşullarının elverdiği oranda, belirlenen bölgelere düzenli bir biçimde nakilleri hükûmet tarafından zorunlu görülüyordu. Bu şartlar altında Ermenilerin nakillerine başlandı. Hemen her

¹⁶⁹ Bugün Ermeni tehciri denildiğinde hiçbir fark gözetilmeden bütün Ermenilerin böyle bir muameleye tâbi tutulduğu akla gelmektedir. Hâlbuki tehcir kararının uygulanması çok sınırlı olmuş, anarşi ve teröre bulaşmamış, belirli özelliklere sahip olanlar istisna tutulmuştur. Mesela Katolik veya Protestanlar, kimsesiz çocuklar, Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde görevli ve komitelerle iş birliği yapmayan memurlar tehcirden istisna tutulmuşlardır. Davut Kılıç; Türk - Ermeni İhtilâfı Makaleler: "Tehcir Olunmayanlar", TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2007, s.245-253.

¹⁷⁰ Ermenilerin nakil ve sevklerini gerektiren sebepler, sevk edilen Ermenilerin iskân ve işleriyle diğer konular hakkındaki yönetmelik; sevk ve uzaklaştırılmaları kararlaştırılan Ermenilerin illere göre dağılımı için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.I.

yerde silahlı Ermeni çetelerinin, kabilelere refakat eden muhafız jandarmalara hücum ederek bunları şehit etmeleri, saatlerce çarpışarak güya bu kabileleri Türklerin elinden kurtarmaya çalışmaları, bunlar için yarardan çok zarar getirmiş ve bu kabilelerin dağılmasına, felaketlerine sebep olmuştur. Savaş bölgesi içinde bulunan birçok yerde, özellikle de Şarkikarahisar, Maraş, Fındıcak,¹⁷¹ Kayseri gibi yerlerde bu eşkiya saldırılarından başka korkunç yangınlar çıkarıldı. Şarkikarahisar, Amasya, Fındıcak ve Urfa olaylarından daha sonra söz edilecektir.

Komitelere ve bunların yıllardan beri devam eden teşkilat ve hazırlıklarına karşı büyük umutlar besleyen İtilaf devletleri, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın başından beri bu komitelere büyük yardımlar yapmışlar, gönüllüleri silahlandırarak sınırlarımıza yollamışlar, para ve mühimmat vermişler ve ülkede çıkaracakları ayaklanmaları beklemişlerdi.

Savaş bölgelerindeki Ermenilerin nakilleri üzerine, umutlarının kaybolduğunu gören bu devletler, yine eski teraneleriyle Ermenilerin katledildiğini ileri sürerek, güya insaniyet perdesi altında şikâyetlere başladılar ve Havas Ajansı aracılığıyla Osmanlı Hükûmetine şu notayı verdiler:

“Fransa, İngiltere ve Rusya, aşağıdaki bildirinin yayımlanması konusunda birleşmişlerdir: Hemen bir aydan beri Türk, Kürt halkı, Osmanlı Hükûmeti memurlarıyla birlikte ve çoğunlukla onların yardımıyla Ermenileri öldürmektedir. Bu olaylar özellikle nisanın ortalarında Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve tüm Kilikya yöresinde meydana gelmiştir. Van çevresinde yüze yakın köyün halkının neredeyse tamamı öldürülmüş; İstanbul'daki sessiz ve zararsız Ermeniler de rahat bırakılmamıştır. İtilaf hükûmetleri, insanlığa ve uygarlığa karşı girişilen bu cinayetlerden dolayı, gerek Osmanlı Hükûmetini gerekse bu gibi cinayetlere katılmış ve katılacak olanları sorumlu tutacaklarını Osmanlı Hükûmetine açıkça bildirmektedirler.”

24 Mayıs 1915

Bu notaya Osmanlı Hükûmeti tarafından şu cevap verildi:

“Osmanlı Hükûmeti notanın içerdiği iddiaları kesinlikle tekzip eder. Osmanlı ülkesinde Ermenilerin öldürüldüğü yalandır. Olayların gerçek mahiyetini göstermek için durum aşağıda açıklanmıştır:

Erzurum, Tercan, Eğin, Sason, Bitlis, Muş ve Kilikya Ermenileri genel düzen ve asayiş bozacak eylem ve harekette bulunmadıklarından, hükûmet tarafından haklarında hiçbir önlem alınmasına gerek görülmemiştir. Bu gerçek, tarafsız devletlerin konsolosları tarafından da bilinmektedir. Üçlü İtilaf hükûmetlerinin bu konudaki suçlamaları açık bir yalandan başka bir şey değildir. Doğuyla ilgili sorunları ve konuları bilenler pekâlâ kabul ederler ki Ermeni halkını her fırsattan yararlanarak Osmanlı Hükûmetine karşı ayaklanmaya kışkırtanlar, Üçlü İtilafın ve özellikle Rusya ile İngiltere'nin

¹⁷¹ Fındıcak olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. a.g.e.; C.I.

memurlardır. Bu sürekli kışkırtmalar, Osmanlı Hükûmeti ile bu hükûmetler arasında düşmanlık başladığından beri açığa çıkmıştır. Yine böylece bu devletlerin Bulgaristan ve Romanya'da bulunan konsoloslarıyla diğer memurları, Osmanlı uyuğundan olan genç Ermeni çetelerini Varna, Sulina, Köstence ve başka yollarla Kafkasya'ya göndermişlerdir. Rus Hükûmeti, bu genç Osmanlı Ermenilerini ordusuna alıp silah ve bombalarla donattıktan ve ayaklanma programlarını ellerine verdikten sonra, kendilerini Osmanlı topraklarındaki Ermeni çevrelerine sokmaktan geri kalmamıştır. Bunların görevi, bu çevrelerde gizli bir ayaklanma teşkilatı oluşturarak, buralardaki ve özellikle Van, Şitak, Havasor, Gevaş ve Timar'daki Ermenileri Osmanlı Hükûmetine karşı silahlı eşkîyalığa yöneltmektir. Bunlar aynı zamanda Türklerle Kürtleri katletmek için Ermenileri kışkırtıyorlardı.

Aşağıdaki örnekleri anlatmayı yararlı bulduk:

Osmanlı Hükûmeti ile Rusya arasında savaşın başlamasından sonra, Armen Garo adıyla tanınan eski Osmanlı Milletvekili Karakin Pastırmacıyan, Ermeni komiteleri reislerinden Tero ve Haço tarafından oluşturulan çeteye girmiş ve bu kişilerle birleşerek, Ruslar tarafından silahlandırılan Ermeni gönüllülerinin başında Osmanlı sınırını geçmiştir. Armen Garo, Beyazıt'ın Ruslar tarafından işgali sırasında, yolu üzerinde bulunan tüm Müslüman köylerini yakıp yıkmış ve halkını öldürmüştür. Ruslar bu bölgeden atılıp uzaklaştırıldığı sırada kendisi yaralanmış, Erzurum Taşnak Delegatesi Suren de başka yerde ölü bulunmuştur.

Pastırmacıyan bugün de Kafkasya sınırı üzerinde eylemlerine devam ediyor. ABD'de yayımlanan ve Taşnaksutyun Komitesinin yayın organı olan Asparez gazetesi, bu adamın savaş bölgesine gidişinden önce, yemin töreni yapıldığı sırada Tero ve Haço ile birlikte çekilen bir fotoğrafını yayımlamıştır.

Bu bölücü hareket, İngiliz memurları tarafından Kıbrıs'tan İskenderun'a getirilen Ermenilerin hareketiyle çok açık biçimde ortaya çıkmıştır. (Toros oğlu Agop'un üzerinden çıkan evrak, takip edilen maksadı tartışılmayacak biçimde doğruluyordu.) Bu kışkırtmalar, diğer sonuçlarının yanı sıra trenin yoldan çıkmasına neden olmuştur. Öte yandan Fransız ve İngiliz Donanma Komutanları da Adana, Dört Yol, Yumurtalık, İskenderun Ermenileriyle ve memleketin diğer yerlerindeki Ermenilerle haberleşerek, bunları ayaklanmaya teşvik ediyorlardı.

Özellikle Zeytun Ermenilerine gelince; İngiltere ve Fransa Hükûmetleri tarafından yapılan propagandalar sonucunda, Ermeni ayaklanma teşkilatı, geçen şubat ayından itibaren faaliyete geçti. Zeytun Ermenileri hükûmet memurlarına karşı silaha sarılarak hükûmet binasını kuşattılar. Bu olaylar karşısında Osmanlı Hükûmetine düşen görev, ayaklanmayı bastırmak ve genel düzeni sağlamaktır.

Buna benzer ayrılıkçı ve bölücü hareketlerin bastırılması için gereken tüm tedbirlerin alınmasındaki hak, doğrudan doğruya hükûmetlik haklarından kaynaklandığından, buna hiç kimsenin itiraz hakkı yoktur.

Bundan başka alınan tedbirler, bu meselede olduğu gibi, savaş zamanında özel bir aciliyet ve önem kazanır. Osmanlı Hükûmeti bir yandan askerî harekâtla ayaklanmaları bastırmak, öte yandan yabancı ülkelerdeki ayaklanma komiteleri ve Üçlü İtilaf hükûmetleri görevlileriyle ilişkide bulunan Ermeni isyancılarının yakalanıp tutuklanmaları için çalıştı. Üçlü İtilaf hükûmetlerinin iddialarına rağmen, Osmanlı Hükûmetinin bu bastırma hareketinde halktan hiçbir unsurun en ufak bir katılımı yoktur. Ermeni ihtilacilerinin evlerinde yapılan aramalar sonucunda, isyan bayrakları ile sürdürülmesi istenilen saldırı, ayaklanma ve bölücü hareketlerle ilgili önemli belgeler ortaya çıkarıldı. Bu belgeler, yönetim merkezleri Paris, Londra, Tiflis'te bulunan ayaklanma komitelerinin İngiltere, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin fiilî himayelerine dayandığını da ayrıca doğruluyordu. Aynı zamanda, merkezlere bağlı yerlerde yapılan aramalarda da Ermenilere ait binlerce bomba ve Rus tüfekleri ortaya çıkarılmıştır. Tutuklanan bu Ermenilerle, İngiliz, Fransız ve Rus memurlarının kışkırtmalarıyla askerlik hizmetinden kaçan ve bu amaçla jandarmalara hücum edenler doğal olarak ilgili mahkemelere verilmişlerdir. Söz konusu hareketlerin Rusya, İngiltere ve Fransa hükûmetlerinin himayesi altında hazırlandığına ve son kez Köstence'de toplanan ayaklanma komitesinin, görünüşte ayaklanma hareketlerinden vazgeçtiğine; ancak, sonradan uygun zamanda harekete karar verdiğine dair belgeler bugün Osmanlı Hükûmetinin elinde mevcuttur.

Osmanlı Hükûmeti, kamuoyunu aydınlatmak için bu belgeleri tüm ayrıntılarıyla uygun bir zamanda yayımlayacaktır. Osmanlı Hükûmeti, genel düzenin sağlanması konusunda açık hükûmranlık haklarını kullanarak aldığı önlemlerle, Ermenilerin ayaklanma hareketlerini hiçbir olay olmadan bastırabilmiştir.

Bununla birlikte, İstanbul'da oturan 77.735 Ermeni'den bu ayaklanma hareketlerine katılmaktan sanık yalnız 235 kişinin tutuklandığı, kalanların tam bir güven ve huzur içinde iş ve güçleriyle uğraşarak yaşadıkları göz önüne alınırsa, bu önlemlerin, durumun gereği alındığı ve Ermenilere karşı hiçbir hareketi içermediği ortaya çıkar.

Bazı Ermeniler, başka yerlere nakledilmişlerdir; fakat bu, kendilerinin savaş bölgelerinde bulunmalarından veya mevcudiyetleri savunma önlemleri açısından, Osmanlı Hükûmetine haklı kuşku verdiğinden ileri gelmiştir.

Böyle olmakla birlikte, Osmanlı Hükûmeti, kara ve deniz sınırlarının güvenliğinin korunması için gerekli göreceği her tür önlemi uygulamayı görevlerinden sayar ve bundan dolayı hiçbir yabancı hükûmete hesap vermek zorunda değildir. İngiliz ve Fransız Deniz Kuvvetleri komutanları Çanakkale'de seyyar ve sabit hastaneleri top ateşine tutarken; Rus Hükûmeti, Ermeniler vasıtasıyla Kars ve çevresinde yaşayan binlerce Müslüman'ı kılıçtan geçirip Kafkasya'da esir aldığı Osmanlı esirlerini yine bu Ermeniler vasıtasıyla katlederek, bunları açlık ve susuzlukla acımasızca öldürürken İngiltere, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin insanlıktan söz

etmeleri garip değil midir? Muharip devletlerin konsoloslarına kötü muamelelerde bulunan Osmanlı değil Rusya Hükûmetidir.

İngiltere, Fransa ve Rusya'yı yönetenler, Ermenilerin ayaklanmasını hazırlamakla yetinmeyerek Müslümanları da Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmaya teşebbüs etmişlerdir. Bunlar amaçlarına ulaşma yolunda şahsi cinayetler işlemek için de gerekli tertibatı almışlardır. Bu tertibat ve teşebbüslere dair kanıtlar Osmanlı Hükûmetinin eline geçmiştir. Anlatılması imkânsız olan bu eylem ve olaylar çok eski zamanlarda işkence hareketleriyle lekelenmiş olan yüzyıllarda bile görülmemiştir.

Kafkasya'da, Fas'ta, Mısır'da, Hindistan'da ve başka yerlerde meydana gelen ayaklanmalar ve kıskırtmalar sırasında bunları bastırmak için şiddet kullanmış ve tamamen insanlığa aykırı davranışlarda bulunmuş olan İngiltere, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin, almak zorunda kaldığı tedbirleri büyük bir anlayış ve adaletle uygulamaya koyan Osmanlı Hükûmetini kınamaları doğru değildir.

Osmanlı Hükûmeti bu olaylarda hükûmranlık haklarını kullanmaktan başka bir şey yapmamışken hükûmetin ileri gelenlerinin ve yukarıda sözü edilen tedbirlerle ilgili bulunan görevlilerin sorumlu tutulacaklarına dair olan beyanlara cevap vermek gereksizdir.

Şikâyet etmeye mecbur olduklarını sandıkları olayların tüm sorumluluğu, söz konusu olan ayaklanma hareketlerini kendileri tertip ve idare ettikleri için, daha çok Üçlü İtilaf hükûmetlerindir. Bu bildirimleri bile, Ermenileri kıskırtanlar için bir dayanak ve açıkça bir cesaretlendirmedir.”

∴

Taşnaksutyun ayaklanma komitesinin yayın organı olan Troşak Yayın Kurulu tarafından hükûmete çekilen telgraf:

Cenevre, 2 Haziran 1915

“Osmanlı askerlerinin himaye ve yardımıyla Kürtler ve Türkler tarafından Ermenilere yapılanları, bütün gücümüzle, bütün azmimizle ve bütün varlığımızla protesto etmek üzere bu telgrafı size çektiğimiz sırada çok büyük bir acının etkisi altındayız.

Bunları kim tertiplede? Abdülhamit döneminin baskılarını gölgede bırakan bu olayların sorumlusu kimdir? Kilikya'dan Aras Nehri'ne ve Ararat Dağları'na kadar uzanan Ermenistan üzerine bu yas örtüsünü kim örttü? Bu bahtsız ülkeyi bir harabeye dönüştüren kimdir? Yaşlarına bakmaksızın tüm erkekleri öldüren, kadınları kaçıran, onlara saldıran ve tüten harabeler üzerinde acılarına ağlamak üzere yalnız yaşlıları ve sakatları bırakan kimdir?

Öldürülenlerin sayısı yüzlere değil binlere varıyor. Tüm Ermeni köyleri zarar görmüştür. Birçoğu tamamen yıkıldı. Saldırganlar için halkı soymak, savaş vergisi topluyoruz diye ellerindeki malları gasbetmek yeterli değildi.

Askerlik çağında bulunan Ermenileri topladıktan sonra onları orduya yollamadan ıssız bir vadide öldürmek onlar için yeterli değildi. Silah altında bulunan Ermenileri kötü eylemlerde bulunmaya zorlamak ya da onları hainlik ve casuslukla suçlamak ve çoğu kez öldürmek, dinî ve millî duygularına saldırmak yeterli değildi. Ermeniler arasında tanınmış kişileri tutuklamak, hapsedmek ya da uzak yerlere sürerek, bütün millette korku yaratmak yeterli değildi, tüm Kilikya ve Ermenistan'ı büyük bir mezarlığa dönüştürmek gerekti.

Suçlu kimdir? Bahtsız kurbanlarınız başta olmak üzere bütün dünya, sizin cinayetlerinizi yüzünüze haykırıyor, daha dün sizin dostlarınız olan ve sizinle bir kapta yemek yiyenler de size lanet yağdırıyorlar.

Hem bu benzeri görülmemiş cinayetler niçin? Bu mazlum milletin, Abdülhamit yönetimine karşı mücadele ederek Osmanlı inkılabının gerçekleşmesinde büyük bir yardımı olduğu için mi? İsyan konusunda Ermenileri öğretmenleriniz olarak tanıdığınız için mi? Yoksa genç ve verimli güçleri, daha yeni kurulan Meşrutiyet ve özgürlüğü savunmak için sizin genç hükûmetinizin emrine hazır bulundukları için mi? Yoksa Abdülhamit'in gerici hareketinin başladığı anda, arkadaşlarınızdan birçoğu sizi terk ettiği sırada, yalnız onların Kanunuesasi'ye bağlı kalarak candan yardımlarını sizden esirgemedikleri için mi? Hükûmetiniz, arkadaşlarımızdan çoğunu tutukladı. Aralarında kendinize dost ve danışman sayarak saygı gösterdikleriniz de vardır. Siz mevkinizi koruyup, güçlendirerek kendinizi tehlikeden uzak saydığınız zaman, dünkü müttefiklerinize vermiş olduğunuz söze ters düştünüz ve doğrudan doğruya Ermenilik aleyhinde bir siyaset izlediniz.

Onlar ise size karşı doğru ve samimi hareket ederek, sizin millet ve devlete karşı işlediğiniz siyasi hatayı ispat etmeye çalışıyorlardı. Sonunda size söz anlatmaktan umudu keserek, birbirimizi bağlayan resmî bağları koparmamıza rağmen, kesinlikle bir düşman olarak karşınıza çıkmadık. Gerek size gerekse ortak vatanımıza karşı borçlu olduğumuz görevi yerine getirmekten geri kalmadık.

Sizin izlemek istediğiniz uğursuz siyasetin başarısızlığını göstermek istedik. Rusya'ya karşı savaşa girerek yok olmaya doğru yürümemenizi söyledik; Alman etkisine kapılmamanız ve İngiltere ve Fransa gibi Türkiye'ye karşı daima sadık görünerek, birçok kez varlığını kurtaran iki sağlam üyesi bulunan Üçlü İtilafa karşı yürümemeniz için yalvardık.

Sizin bu asırlık dostlarınızla, eskiden beri düşmanınız bulunan Rusya, Türkiye'nin bütünlüğünü ve dokunulmazlığını koruyacaklarına söz verdikleri zaman siz ne yaptınız? Nankörce hareket ettiniz. Siz eski kurtarıcılarınıza sırtınızı dönerek, kendinizi, kuvvetine kapıldığınız Almanya'nın kolları arasına attınız ve izlediğiniz akılcı tarafsız siyaseti terk ederek Osmanlı Devleti'ni yok olmaya sürüklediniz.

Aslında fakir olan ülke tamamen harap oldu. Siz Ermenistan sınırında büyük kargaşalıkları ve kanlı bozgunları üzerinize çektiniz. Sayısız gençlerin yaşamını yok ettiniz ve bugün yurdunuzu kurtarmaktan aciz kalarak son

mücadeleyi yapıyorsunuz. Savunmasız, silahsız bulunan bahtsız Ermeni milleti üzerine kahpece atılıyorsunuz. Ermenileri, size karşı çeteler oluşturarak silah kullanmaya yine sizin siyasetiniz zorlamıştır. Siz ektiğinizi biçiyorsunuz. Ermeni Ayaklanma Komitesinin yayın organı, parti dışında ve kişisel sorumluluğu altında siz hükûmet ileri gelenlerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerine seslenerek sizi suçluyor ve Ermeni milletine ve tüm Osmanlı Devleti'ne karşı işlenen suçların manevi ve hukuki sorumlusu sayıyoruz.”

Troşak

∴

İtilaf hükûmetlerince yukarıdaki nota verildikten sonra, Sabah Gülyan ile Mısır'da hükûmet ileri gelenlerine suikastler için anlaşmalar yapıldı, bu uğurda binlerce lira harcandı. Kendisi başbakanlığa geçtikten sonra Sabah Gülyan'ı özerk Ermenistan'a dışişleri bakanı yapacağını vadeden Şerif Paşa da Journal de Geneve aracılığıyla aşağıdaki mektubu yayımladı. Adı geçen mektup, aşırı isteklerin ne boyutlara ulaştığını göstermektedir.

Torino'da yayımlanan İtalyanca Armenia gazetesinin Ocak 1916 tarihli sayısından:

Şerif Paşa'nın Journal de Geneve Gazetesinde Yayımlanan Mektubu:

“Sayın yazar,

Gazetenizin 9 Ocak 1916 tarihli sayısında “Bir Milletin Yok Edilmesi” başlığıyla yayımlanan makaleye, cahillik ve barbarlık dönemine ait olup XX. yüzyıl uygarlığında görülmeyeceği sanılan hareketleriyle Cengiz Han ve Timurleng'in vahşiliklerini unutturan İttihat ve Terakki Komitesine karşı beslediğim şahsî nefret ve öfkemi eklemenizi rica ederim. Uygarlık dünyası karşısında İttihatçıların ruhsal durumu, Almanya'nın hatırı için savaşa katıldıkları günden beri meydandadır. Ben bunu ve Almanların Osmanlı milletine ve özellikle Ermenilere ve Fransa ile İngiltere'ye karşı aldıkları gizli tertibatı, altı yıldan beri Fransa ve İngiltere basınıyla, Meşrutiyet gazetesinde açığa vurmaktan geri kalmadım. Eğer Türkiye'de bağlılığıyla, yurda yaptığı hizmetle, hükûmete verdiği yetenekli memurlarıyla, ticaret, sanat, bilim ve tekniğin çeşitli dallarında gösterdiği beceri ve yatkinlikle Türklere bağlı bir toplum varsa o da Ermenilerdir. Osmanlı Devleti'ne kitap basımı ve tiyatroyu sokan bunlardır. Şairleri, bilginleri, maliyecileri ise sınırsız ve sayısızdır. Bunların pek çoğu Batının herhangi bir ülkesine onur verebilecek güçtedirler.

Mesela; şair ve tarihçi Movses Horenatsi (Horenli Movses) ve Aristarh Ladizordaçı ancak Yeremya (Jeremie) ile karşılaştırılabilirler. Çağdaşlarından Raffi ve Sondukyan, Şeravan Zata, Aharonyan, Çobanyan, Nurabir ve daha birçok kişi de bunlar arasındadır.

Ermeni Malkom Han tarafından hazırlanıp düzenlenen İran inkılabının en büyük kahramanı, doğunun Garibaldi'si Yeprem Han'dır ve kabul

edilmelidir ki monarşinin ve İran'la Osmanlı Devleti'ndeki mutlakiyet yönetiminin en büyük düşmanları ve Meşrutiyet'in ilan edilmesi yolunda olağanüstü hizmetlerde bulunanlar Ermenilerdir.

Bundan 13 yıl önce İngiltere Parlamentosu üyelerinden dostum Linç'in bu konuda verdiği kararı imzalamayacak, onaylamayacak aydın görüşlü bir Türk düşünemem.

Linç diyor ki: Ermeniler çağdaş uygarlığa aracılık etmek konusunda yetenek ve yatkınlık sahibidir. Bunlar bizim düşüncelerimizi kabul ettikleri gibi Avrupa kültürünün bütün eserlerini şimdiye dek hiçbir milletin kazanamadığı bir olgunluk düzeyinde, kendilerine mal edebiliyorlar. Osmanlının yenilenmesi ve ilerlemesi yolunda pek büyük hizmetleri görülmesi mümkün olan böyle bir milletin Asurilerin Yahudileri tutsak ettikleri gibi bir mahkûmiyete değil büsbütün öldürülmeye mahkûm olduğunu düşündükçe en katı yürekli kalbinin kan ağlamaması imkânsızdır. Kurbanlara merhametle seslenmeme izin veriniz.

Bu görevi yaptıktan sonra Ermeni milletine değil, İttihat ve Terakkinin altı yıldan beri önemli savunucularından bazı Ermeni büyükleri ve Ermeni propagandaları üzerinde birkaç söz söyleyeceğim:

Kara ruhlarını iyi bildiğim İttihatçılardan çekinmediklerini kendilerine kaç kez söylemiştim. Zaten özel olarak tertiplenen ve uygulanan Adana olayları kendilerini uyarmaya yeterdi. Bazıları çıkar sebebiyle, bazıları da hatasının cezasını kendi kanıyla ödemek zorunda kalan Zohrap gibi uğursuz politik oyunları sebebiyle, sonuç olarak bütün Ermeni sorumluları, İttihat ve Terakkiye iş birliği yapmakla kendi uluslarının davasına hainlik etmiş oldular. Bunlar o uğursuz ve gizli ortaklığın bayrağı altında hizmet edecekleri yerde, çoktan beri tehlikeyi ilan etmiş olan gerçek hürriyetçilere katılmış olsalardı hem kendi ilkelerine bağlı kalmış olacaklar hem de kardeşlerine, milletdaşlarına karşı uygulanan bu siyasetin sonuçlarından etkilenmeyeceklerdi."

Şerif

Gazetenin Değerlendirmesi

"Vahan Tekeyan Türk generalinin bu mektubundan söz ederken Şerif Paşa'nın, mektubuyla kendisini diğer Türklerden ayrı göstermeye çalıştığını belirttiikten sonra;

'Bu mektubun bir taziye mektubu değil bir ağıt olduğunu anlıyoruz. Gerçekten Şerif Paşa, Ermeni milletinin ölmüş ya da ölmek üzere olduğunu zannediyor. General Şerif, Ermeni ileri gelenlerinin İttihat ve Terakkiye bağlı bulunduğunu ve Ahrar Partisine katılmış olsalardı bu felakete uğramayacaklarını öne sürerken yalan söylüyor. Acaba bu Ahrarcılar neredeydiler? Bilinmektedir ki Ahrar Partisinden Ahmet Muhtar ve Kamil Paşalar iş başındayken gerçek özgürlük bir hayal olarak kalmış ya da daha

doğrusu Boğaziçi'nin suları altında boğulmuştur. Özetle, bu zamanda ve kendisine gerçek liberal süsünü veren birinin, bir Türk'ün Ermenileri eleştirmeye kalkışması kaba bir vicdansızlık, bir terbiyesizliktir. Şerif Paşa'nın bizim talih ve geleceğimiz için döktüğü gözyaşları içinde, içtenliğine bizi inandıracak bir damla gözyaşı eksiktir ki o da Türk olduğundan dolayı dökülecek gözyaşıdır.' diyor."

∴

Ayaklanma tertibatının ortaya çıkarılması üzerine, yıllardan beri besledikleri ve gerçekleşmesine az zaman kaldığını hesapladıkları hayallerinin yıkıldığını gören komiteler, yine katliam çıgıllıklarını yükseltmeye ve hükûmet aleyhinde kendilerini savunacakları bulmak için her tarafa başvurmaya başladılar.

Eçmiyazin Katogikosu Rusya, ABD, Fransa ve İngiltere hükûmetlerine başvurdu. Fransa Başbakanı Brian şu cevabı vermişti:

Brian'ın Mektubu

Tüm Ermenilerin katogikosu ve en büyük patriği Beşinci Kevork'un kutsal katına

Ermeni çıkarlarının savunulması için Bogos Nubar Paşa'nın delege atandığını bildiren ve İtilaf hükûmetlerinin zaferi dileklerini içeren 17 Kasım tarih ve 5 sayılı tavsiye yazınızı aldığımızı saygıyla arz ederiz.

Fransa Cumhuriyet Hükûmeti, sevgi dolu bu beyanlarınıza karşı teşekkürlerini sunar. Ermeni milletin acılar çektiği şu zamanda, beyanlarınızın, hak, adalet ve insanlık namus ve onuru için mücadele eden hükûmetlerimiz tarafından büyük önemi vardır.

Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin son zamanlarda maruz kaldıkları işkence ve baskılardan doğan acı ve üzüntülere, diğer hükûmetlerle birlikte Fransa'nın da katıldığı tarafınızdan bilinmelidir.

Fransa Hükûmeti, mevcut durum ve şartlar elverdiği oranda, şimdiye kadar Ermeni milletin maruz kaldığı felaket ve sıkıntıların hafifletilmesi için pek çok çaba harcamıştır. Bundan sonra da durum düzelinceye kadar, diğer hükûmetlerle birlikte Ermeni milletini teselli etmek için her türlü gayretin harcanacağına dair söz verir, saygılar sunarım.

Brian

(Armenia; Sayı: 11, 8 Kasım 1916)

Torino - İtalya

∴

Komiteciler Bulgaristan'da, Dedeağaç'ta, Köstence'de büyük gösteriler yaptıktan sonra Bulgarlara yayımladıkları bildiride aynı şeyleri söylüyorlardı:

Bulgar Milletine Bildiri

“Bulgar Kardeşler,

Büyük savaş, milletlerin kan dökücü duygularını tahrik etti. Bu durum, en uygar milletleri bile, en öncelikli ahlâk görevlerini unutmaya zorladı.

Bulgar Kardeşler,

Siz, Türklerin Protsa, Batak, İştip ve Koçana’da yaptıklarını hatırladığınızdan ve milletimizin acılarını anlayacak tek millet olduğunuzdan, bizi içtenlikle desteklemeniz ve mümkün olduğunca koruyup sahip çıkmanız için size başvuruyor ve sesleniyoruz.

Bulgar Kardeşler,

Ermeni milletinin, Bulgar milletiyle ne kan ne de dil bakımından ilişkisi vardır! Buna karşın dünyada Ermeni ve Bulgar milletleri gibi birbirlerine böyle yürekten bağlı olan başka iki millet daha yoktur! Bu yakınlık, yüzyıllardan beri İstanbul sultanlarının kanlı idareleriyle verimsizleşen iki milletin, genel siyasi eğilimleriyle pekişmiştir. Bu yakınlık, Diyarbakır zindanlarına dağılan ve Bulgar ve Ermeni özgürlüklerinin elde edilmesine çalışan felaketzedelerin kemikleri ve kanlarıyla kutsanmıştır. Büyük Renan’ın dediği gibi, milletleri dinî ve siyasi bir kitle hâline getiren dil ve kan yakınlığı kadar, genel tarihsel eziyetler ve zorluklar olmuştur. Oysaki Ermeni ve Bulgar milletlerinin aynı zorba yönetim altında maruz kaldıkları zulüm ve haksızlıklar, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarih sayfalarına kanlı harflerle yazılmıştır!..

Bu tarihî yakınlık sayesinde, 1795-1796 yıllarında, sürgün edilen Ermeniler, Bulgar milleti tarafından yüreği sızlatan bir konukseverlikle karşılanıp kabul edildiler ki biz Ermeniler bunu hiçbir zaman unutmayacağız. Yine bu yakınlık etkisiyledir ki ortak düşmana karşı olan Balkan Savaşı’nda gönüllü Ermeni çeteleri, Bulgar milletine katılmakla küçük bir karşılıklı bulundular. Ermeni milleti, varlığının en çok tehlikede olduğu zamanlarda Bulgar milletinin kendilerine karşı gösterdiği samimi desteği, maddi, manevi ve siyasi yardımı hiçbir zaman unutmayacaktır. Fakat bugün Ermeni milleti yok oluyor... Onun umutsuz bakışları, yardım ve kurtuluş dileğiyle Bulgaristan’a çevrilmiştir.

Biz Ermeni göçmenleri, milletimizin Bulgar milletine karşı beslediği duyguların zayıf ve değersiz birer tercümanı olarak şunu bildirelim ki Ermeni milleti, ortak düşmanımıza karşı, Bulgar milletinin siyasi varlığını güçlendirmesi konusunda kendisiyle iş birliği yapacaktır.

Biz ikinci vatanımız olan Bulgaristan’a, iki millet arasındaki tarihsel yakınlık, Bulgarların hürriyet eğilimleri ve bağımsız siyasi varlıkları adına, Genç Türklerin yönetimleri altında Ermenilerin yok edilmesine izin verilmemesi için Bulgar milletine ve aydınlarına yüzümüzü dönüp sesleniyoruz!.. Bulgaristan Hükûmetinin İstanbul’da yapacağı küçük bir

yardım, ciddi bir girişim ve etkili bir sözü, İstanbul Hükûmetinin ileri gelenlerinin Ermenistan ova ve dağlarında yaptıklarını durdurabilir.”

Sofya, 4 Ağustos 1915
Bulgaristan’da Ermeni Göçmenleri

∴

Fransa Senatosu üyelerinden olup Ermeniliğin yalnız adını duymuş olan Louis Martin de komitecilerin savunucusu, insanlık dostu kesilerek Brian’a hitaben şu mektubu yazmıştı:

Ermeniler tarafından Torino’da yayımlanan İtalyanca Armenia gazetesinin Kasım 1916 tarihli sayısından:

“Fransa Senatosu üyelerinden Sayın Louis Martin’in Başbakan Brian’a gönderdiği mektup:

“Cephelerde uygarlık davası lehine en elverişli olayların cereyan ettiği şu sırada, Ermenistan’ın hâlâ Türklerin elinde bulunan kısımlarında üzücü olaylar sürüp gitmektedir. Uzun süre Abdülhamit siyasetinin esasını oluşturmuş olan ve Avrupa tarafından 1913 ıslahat projesiyle önü alınacağı umulan Ermeni ölümleri iki kat arttı. Jön Türklerin yönetiminde, özellikle de bugünkü savaşın başından beri Ermenilerin acıları son haddine vardı. Jön Türkler eski bir uygarlığa sahip olan bu milleti yok etmeye karar vererek amaçlarını uygulamaya çalışıyorlar. Bununla birlikte Ermenistan yok edilemeyecektir. İtilaf devletlerinin zaferi, Ermenileri yok edecek demir boyunduruğu parçalayacaktır. Yunan - Latin uygarlığının ve Hristiyanlığın Asya’da bir ileri karakolu olan, insanlığın onur ve övünç kaynağı olan bu millet, çok eski yüzyıllardan beri birçok tarihçi, şair ve bilgin yetiştirdi. Bizans İmparatorluğu’na bazı önemli hükümdarlar, birçok devlet adamı ve ünlü generaller, Gürcistan kraliçeleri, Tamar ve Semiramid’e en büyük elebaşlar; Çar İkinci Aleksandr’a Loris, Melikof gibi en büyük devlet adamları, Lazarof, Nergukaşof gibi generaller, Mısır’a Nubar Paşa gibi büyük bir yenilikçi kazandırdığı gibi bugün de her alanda büyük adamları vardır. Haçlılara bu kadar yararlı bir müttefik olan ve yaşam gücünü bu kadar parlak bir biçimde göstererek zamana, bütün zulüm ve haksızlıklara başarıyla karşı çıkan bu Ermenistan, dünyada daha yüzyıllar boyunca parlak ışıklar saçarak yaşayacaktır. Bununla birlikte biz, Türklerin elindeki Ermenistan’da yaşanan olaylara karşı eli kolu bağlı, duyarsız kalamayız.”

Louis Martin, olayları istediği gibi gösterip birçok komik ve nefret uyandıran olay anlattıktan sonra mektubuna şöyle devam ediyor:

“Fransa’nın bu millete karşı olan sevgisi, kamuoyunun duygularını dile getiren basın aracılığıyla ve Sorbonne’de yapılan büyük gösteriyle ortaya çıktı. Artık İngiltere’de olduğu gibi Fransa’da da hükûmet başkanı sıfatıyla, Ermenilerin özgürlüğe kavuşacağı ve suçluların cezalandırılacağı zamanın geldiğine dair teselli edici sözler söyleme zamanının gelip gelmediğini sorarsam, inanıyorum ki, hislerinize tamamen tercüman olmuş olurum. Bu sözlerinizin gücü, gerek temsil ettiğiniz millet gerekse şahsen

Avrupa'da sahip olduğunuz nüfuz ve önemle orantılı olacaktır. Siz, Kuzey Fransa ile Belçika halkının başka yerlere nakli konusunu şiddetle eleştirerek tüm dünyayı etkilediniz. Bu kez barbarların kurbanı olanlar için de sesinizi yükseltiniz! Zaten düşüncelerini açıklamış olan tarafsız milletlerin, planlı bir şekilde yapılanları, insanlığa karşı işlenen bir suç saydıklarını Osmanlı Hükûmetine bildirmeleri muhtemel değil midir?

Saygılarımın kabulünü dilerim.”

Louis Martin
Senato Üyesi

Brian da cevabında destekleyici mahiyette sözler ifade etmişti:

“Ermenilerin durumu hakkında yazdığınız mektubunuzda belirttiğiniz gibi Fransa bir aralık kendi acılarını unutarak Ermenilere yapılanların uygar milletler üzerinde yarattığı etkilere kapıldı. Fransa, bu hak ve adalet kurbanlarına bir yakınlık belirtisi olarak kendi topraklarında sivil halka uygulanan cinayetlerden bir aralık gözünü çevirip bunların felaketiyle ilgilendi. Fransa, Jön Türklerin, tek suçu, medeniyet ve ilerleme aşkı olan bir millete yönelik çalışmalarını şiddetle kınayıp bunları insanların vicdanlarına bırakmak görevini en etkili şekilde yerine getirdi. Fransa, tarafsız devletlerdeki elçilerine, cereyan eden olayları gereği gibi bildirmeye yarayacak evrak ve belgeleri gönderdi. Bu tarafsız devletlerden bazılarının İstanbul'da yaptıkları protestoların, bundan böyle Ermeni milletinin haksızlıklara maruz kalmamasına hizmet edeceğini, insanlık adına umuyorum. Fransa, Türkiye'de uygarlık görevini yerine getirmek, Osmanlı yöneticilerini durdurmak konusunda ilk kez aciz bulunuyor.

Fransa, Ermeni milletine merhamet ve şefkat gösterme konusunda hiçbir fırsatı kaçırmadı. 5000'den fazla mülteciyi kendi filolarıyla ölümden kurtararak, acılarını hafifletecek derecede iyi karşılandıkları Mısır'a yolladı.

Bundan başka Fransa Hükûmeti, işlenen cinayetlerden ötürü, Osmanlı Hükûmeti yetkililerini ve bu cinayetlerle ilgisi olan bütün memurları, şahsen sorumlu tuttuğunu resmî olarak İstanbul'a bildirdi.

İşlenen cinayetlerin yasal cezalarının uygulanacağı saat geldiğinde, Fransa, Ermeni milletinin acılarını unutmayacak ve müttefikleriyle birlikte, kendisine rahat bir yaşam sağlanması için gerekli önlemleri alacaktır.

Saygılarımı kabul ediniz.”

Brian

∴

Ermenilerin nakli üzerine gazetelerde birçok yazı yayımlanmış, sözde Türk mezalimine dair çeşitli dillerde birçok eser yazılmıştır. Örneğin Ermeni, Kürt ve Türk'ü birbirinden ayırmaktan aciz Journal de Geneve yazarı Albert Bonnair gibi birtakım İngiliz, Fransız yazarları tarafından, güya yabancı

politikacılarca yazılmış; fakat, altında onların yalnız imzaları bulunan birçok yazı yayımlandı. Diğerleri bir yana, bunlardan özellikle İngiliz Vicomte Bryce tarafından düzenlenen ve 600 sayfayı geçen “Mezalim Mecmuası” çok dikkat çekicidir. Bu eserde, tüm vilayetlerde, sancak ve kazalarda en küçük bucaklara varıncaya kadar Ermenilere karşı yapılan sözde mezalim sıralanıyor. X. ve L. gibi meçhul imzalarla gönderilip adı geçen eserde belge olarak basılan raporlardaki olaylar, İngilizlerin Doğuya özel dosyalarında yer alan uydurulmuş eski olayların çok az değiştirilerek yeniden yayımlanmış kaba, bayağı benzerlerinden başka bir şey değildir.

Mavi Kitap Hakkında Komitenin İlanı:

Mavi Kitap

İngiltere Hükûmeti, Ermeni meselesine dair bir “Mavi Kitap” yayımlamıştır. Bu kitap, Ermenistan ve bu milletin Hristiyanlığı hakkında özet bir tarihçenin yanı sıra bugünkü savaşta aldığı ağır darbelerle ait, Avrupalı ve ABD’li güvenilir kişiler tarafından yazılmış 149 belgeye dayanan olayları kapsıyor.

684 sayfadan oluşan bu eser, tezlerimizin gerçek savunucusu James Bryce tarafından yazılmış, Akademi üyelerinden genç yazar Arnold Toynbee de yardımcı olmuştur.

Ermeni meselesiyle ve siyasetle uğraşanlara tavsiye edilir. Bu kitapta Ermenistan meselesinin İtilaf devletlerinin istekleri arasına girmiş olduğu ve ne şekilde olursa olsun yeni Ermenistan’ın eskisinden tamamıyla farklı olacağı ileri sürülüyor.

(Armenia; Sayı 27, 24 Şubat 1917)

Marsilya

∴

Elde böyle zengin yalan ve iftira dosyaları, her gün kendilerine yeni olaylar icat edecek misyonerleri, konsolosları, Ermeni komitecileri gibi araçları bulundukça, özellikle, çıkarlar söz konusu olduğunda yazılan buna benzer ciltlerce esere hiçbir zaman şaşırmamak gerekir.

İngilizler, öteden beri Ermenileri doğuda siyasi çıkarları için birer alet olarak kullanmışlar, siyasi memur ve misyonerleri Ermenileri hep bu amaçla kendi çıkarları uğrunda felaketten felakete sürükleyerek yarar sağlamışlardı. Bu kez ayaklanma tertibatı, İstanbul’un İtilaf devletlerinin eline geçmesi amacını güttüğü için çok iyi biçimde hazırlanmıştı. İtilaf devletlerini bu kadar feryat ettiren, ciltlerle yazı yazdıran, “Hristiyan bir milletin barbar Türkler elinde yok olduğunu” öne sürdükçe göz yaşları döktüren, insanlık duygusu değil bu ayaklanmaya bağladıkları umutlarının yıkılmasıydı. İngiltere’nin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz ve itibarı sürerken Ermenilere ait konulara Londra’da en ufak bir ilgi gösterilmiyordu. 1878 Kıbrıs Anlaşması üzerine Anadolu’da da bir nüfuz kazanan İngiltere, Ermenileri de dikkate almaya ve

işlerine karışmaya başlamıştı. Çünkü bir “manevi istila” siyaseti izlemek istiyordu ve tabii bunun altında da birtakım siyasi amaçlar yatıyordu. İngilizlerin bu amaçlarından biri de Türkiye’de yerleşmiş Hristiyan milletleri iyi bir alet olarak elinde tutup gerektiğinde bunları Osmanlı Hükûmetine karşı kullanmaktı. Anadolu’ya gönderilen konsoloslara, misyonerlere bu siyaset aşılınmış, onlar da hep bu hedef için çalışmışlardı. Ermeni meselesi de aslında bu bakımdan yalnız bir İngiliz buluşudur.

Çok eskiden beri Ermeni katliamı teraneleri ortaya atıldıkça Türklerin barbarlığını ve Ermenilerin Türklere karşı Hristiyan olmaktan başka bir suçlu olmayan, haksızlığa uğramış bir millet olduğunu öne sürmek âdet olmuştu. Acaba din özgürlüğü konusunda Osmanlı, Rus, İngiliz hatta Fransız yönetimleri birbirleriyle kıyaslanabilir miydi? İnsanlık konusuna gelince; İngilizlerin ve Rusların tarihlerinde, yaptıkları zulümlerden dolayı kurumamış pek çok kanlı sayfa bulunuyor; Mısır’daki Denşavi meselesi, Kiçner’in aşağı Mısır’daki kanlı eylemleri, Hindistan ve Afrika’daki kanlı olaylar, Rusların daha yakınlarda birtakım siyasi canilerle Yahudilere yaptıkları katliamlar, programlar hatırlanabilir. Bugün, küçük milletlerin koruyucusu sıfatını takınan, Ermeniler için göz yaşı döken İngilizler acaba neden Ermenilerle karşılaştırılamayacak bir durumda bulunan kahraman Boerlerin¹⁷² evlerini yıkıp ailelerini perişan ederken, İrlandalıları topa tutarken birazcık üzüntü ve acıma duymadılar? Kars, Ardahan, Acara¹⁷³ bölgesinde Rus Kazakları ve Ermeni intikam taburları tarafından Müslüman halk ve göçmenlerin suçsuz çocuklarının, ak sakallı yaşlılarının hayat ve namuslarına tüyler ürpertecek biçimde taarruz edilirken ve bunların kahramanlıkları(!) Rus resmî bildirilerinde teşekküllerle anılırken bu işkencelere karşı niçin sustular? Nedeni çok basittir; çünkü yukarıda söylendiği gibi Ermeni komitelerinin bu defaki girişimlerine pek büyük bir kıymet verilmiş, gönüllü teşkilatına, bunların donatım ve silahlandırılmasına büyük ölçüde yardım ve destekte bulunulmuş, kendilerine vaat ve güvenceler verilmişti. Aslında Osmanlı Hükûmetini Balkan Savaşı’ndaki gibi bir durumda düşündüklerinden, ilk ayaklanma hareketleriyle yıkılacağını sanmışlardı. Tersî çıkınca çok

¹⁷² Çiftçi anlamına gelen Boer, Güney Afrika’daki Hollandalı kolanlara verilen addır. Bu kelime, bu etnik grubun başlıca iktisadi faaliyetine işaret eder. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hint Okyanusu’nda artan İngiliz etkisi sonucu Güney Afrika, Birleşik Krallık etkisine girmeye başladı. İngiltere ile Boerler arasındaki anlaşmazlıklar, Napolyon Savaşları’ndan hemen sonra İngiliz kolonlarının Kap yakınlarına gelip yerleşmesiyle başladı. Arazinin kontrol edilmesi, mülkiyet haklarının gözden geçirilmek istenmesi ve özellikle 1834’te köleliğin yasaklanması Boerlerin huzurunu kaçırdı. Bunun üzerine “Büyük Trek” denen yığın hâlindeki göç hareketi başladı. Boerler bütün varlıkları ve aileleriyle ülkenin içlerine doğru göç ettiler (1834-1839). XIX. yy. boyunca süren bir dizi savaş sonucu İngilizler, Boerleri Güney Afrika’nın içlerine doğru kovdular. Bu göç sonucu Boer nüfusu ülkenin Orange ve Transvaal yörelerinde yoğunlaştı. Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi; C.2, Meydan Yay., İstanbul, 1969, s.451.

¹⁷³ Acara: Türkiye’nin kuzeydoğusunda Ardahan ve Artvin illerimizin sınırında ve asıl Gürcistan’ın batısında yer alan küçük bir ülkedir. Kuzeyinde Acara Dağları ve İmeretya, güneyinde Şavşat ve Arsiyan Dağları ile Türkiye, doğusunda Suram Dağları ve Ahıska, batısında ise Karadeniz bulunmaktadır. Merkezi Batum şehridir. Acaristan’da yaşayan Müslüman topluluğa Acar denir. Yunus Zeyrek; Acaristan ve Acarlar, Ankara, 2001.

üzüldüler. Ortada adalet, hak ve küçük milletlerin hakları olduğu için kin ve şiddetlerini de bu yola yönelttiler.

Ermenileri bırakmak, siyasetlerine uygun gelmiyordu. Komitelerin yapabilecekleri en küçük bir eylem bile kendi görüşlerine, çıkarlarına uygun olacağı için bunların teşvik edilip cesaretlendirilmesini, izledikleri siyaset itibarıyla daha uygun görüyorlardı. Bu kışkırtmaları yazarları ve siyasi memurlarıyla yaptıkları gibi komitecileri de hep bu amaç uğrunda kullandılar ve tabii yüzlerine karşı çok üzgün görünürken arkalarından kahkahalarla güldüler. İngiltere'de Ermeni - İngiliz Cemiyeti teşkilatı daha çok yaygınlaştırıldı, İtalya'da İtalyan - Ermeni Cemiyeti, Fransa'da Fransız - Ermeni Cemiyeti kuruldu. Ermenice yayımlanan gazetelere para yardımı yapıldı. Kitap ve dergiler için büyük paralar ayrıldı. Her yerde İtilaf devletleri siyasetçilerinin, insanlık dostu(!) kişilerin başkanlıklarında toplantılar düzenlendi. Türklere, bu vahşi ve bağınaz millete(!) lanetler yağdırıldı.

Fransız - Ermeni Cemiyeti, 29 Temmuz 1916'da ilk toplantısını yaptı. Bogos Nubar, Georges Leygues, Réne de Chavain konuşmalar yaptılar. Ermenilerin Fransızlara, İtilaf hükûmetlerine karşı fedakârlıklarından bahsedildi:

Cemiyetin Yönetim Merkezi:

7 Rue, François 1er, Paris.

Fahri Başkanlar:

Georges Clemenceau - Senato Dışişleri Kom. Bşk.

Deny Cochin - Bakan

Anatole France - Akademi üyelerinden

Etienne Lamy - Akademi üyelerinden

Georges Lebzeu - Milletvekili ve Dışişleri Kom. Bşk.

Paul Painlevé - Eğitim Bakanı

Başkanlar:

Louis Reny - Elçilerden ve Hukuk Fakültesi öğretmenlerinden

Albert Sarraute - Milletvekili ve eski eğitim bakanı

İkinci Başkanlar:

Etienne Flandin - Senatör

Garnier - Milletvekili ve Lille Hukuk Fakültesi öğretmenlerinden

Raphael Georges Levy - Akademi üyelerinden

Mayer - College de France öğretmenlerinden

Joseph Reinach - Eski milletvekillerinden

Genel Sekreter:

Réne de Chavain - Fransız Yabancı Dostluk Derneği Başkanı
Sekreter Yardımcısı:

Frederic Macler - Doğu Dilleri Okulunda Ermenice öğretmeni

Veznedar:

Escofier - Credit Lyonnais Müdürü

Siyasi ve Ekonomik İlişkilere Yardım Edecek Kişiler:

Comte Donnay - Senato Başkanı

Ecaro - Messagerie Maritime Kumpanyası Yönetim Kurulu üyesi

Andre Cheradam - Yazar

Paul Escuvier - Seine Milletvekili

Louis Martin - Senatör

Réne Pinon - Yazar

Vlasto - Kontuvar'da Skont kurucularından

Toplumsal İlişkiler:

Paul Adam - Edebiyatçı

Madam S. Andrée - Fransız Propaganda Cemiyeti Başkanı

Paul Boyer -Doğu Dilleri Okulu Müdürü

S. Diehl - Akademi Güzel Sanatlar Şubesi üyesi

E. Dumergues -İlahiyat Şubesi Müdürü

J. Finaut - Revue Dergisi sahibi

Madam K. Küli -Yazar

F. Herault - İnsan Hakları Derneği İkinci Başkanı

L. Lalüva-Müzik eleştirmeni

Mme. Menard Dorian -

Gabrielle Moret - Sanat eleştirmeni

Rebillo - College de France öğretmenlerinden

Esenar - Akademi üyesi

Schlumberger - Akademi üyesi

E. Seayl - Sorbonne öğretmenlerinden

∴

Rus Çarının Ermenilere hitaben yayımladığı bildiriye, Taşnak komitecilerinden Ermeni Gönüllü Teşkilatı Reisi Aram Turabyan, şükran duygularını ifade eden bir cevap vermişti:

“Bütün Rusya’nın çarı ve Ermenistan kralı, iki yüz bin Ermeni süngüsünün, yani görevini bilen gerçek bir ordunun manzarasından zevk duyarak lehimizde konuşuyor. Ermeniler, derin bir minnet duygusuyla Fransa’nın daima davalarından yana olduğunu hatırlıyorlar. Ben inanıyorum ki Fransa, bizi acınacak bir kavim değil uygarlık adına dövüşmeyi ve ölmeyi bilir, dövüşçü bir kavim sayacaktır. Beş yüzyıl sürekli savaştıktan sonra barbarların ebedi esiri olan Ermenistan, Çarın davetini, coşkuyla, özgürlük tutkusuyla ve tehlike anında soyuna has gururuyla, ‘Görkemli Çarım işte hazırım!’ diyerek karşılıyor.”

Mösyö Sazanof’un, L’Independence Romania gazetesinin 12 Şubat 1915 tarihli sayısında çıkan bildirisinde, “Rus - Osmanlı Anlaşması’nın, Osmanlı Devleti tarafından Rusya’nın Ermenistan meselelerindeki özel konumunun onaylandığını gösteren tarihî bir belge olduğu ve bu muharebenin sonunda Rusya’nın bu özel durumdan yararlanacağı” yazılıydı. Ayrıca Bakanın Duma Meclisinin açılış töreninde yaptığı konuşmada da “Ermenilerin Ruslarla birlikte Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmakta oldukları” bildirildi.

İngiltere’nin Lordlar Kamarasında gerçekleşen tartışmalar sırasında Lord Kromer “Savaşın amaçlarından biri de Ermenistan’ı Türk boyunduruğundan kurtarmaktır.” demiş ve hükûmet de bu görüşe katılmıştır.

Mister Asquith, Quild Hall’de yaptığı konuşmada Ermeniler hakkında İngiltere Hükûmeti adına “Savaştan sonra bu eski millet için yeni bir tarihin başlamasının kararlaştırıldığını” söyledi.

Noel Buxton, Londra’da “Lyceum Club”un Coğrafya Şubesinde 5 Kasım 1916 tarihinde yaptığı konuşmada, “Ermeniler bizim küçük müttefikimizdir. Sırbistan’ın, Belçika’nın İtilaf hükûmetlerine yaptıkları hizmetlerden çok kez söz ediyoruz ve bunlara ait birçok şey duyuyoruz. Ermeniler bugün bağımsız bir hükûmete sahip olmadıkları hâlde, büyük bir güven ve istekle bize hizmet ediyorlar. Binlercesi Rus ordularına girerek bu fedakârlıklarını kanıtladılar. Grandük Nikola’nın Anadolu’ya saldıran ordusunu yalnız Ruslar oluşturmuyor, bilakis bunların büyük kısmı Kafkasyalı gönüllü Ermenilerdir. Bugün de iyi düzenlenmiş Ermeni taburlarıyla hizmet ediyorlar. İtilaf devletlerinin davası uğrunda Ermenilerin yaptığı yardım ve fedakârlığı şimdiye kadar hiçbir müttefikimiz yapmamıştır.” dedi.”

∴

Ermeni Millî Piskopos Heyeti Başkanı Bogos Nubar’ın Eçmiyazın Katogikosuna yazdığı 7 Ekim tarihli mektup:

Kutsal Peder,

Bir yıldan beri görmediğim Londra’ya geldim ve bu mektubu buradan size yazmak onuruna kavuşuyorum. Çoktan beri İngiltere’yi ziyaret

etmediğimden, burada bulunmamın kötü olmayacağını umarak fırsattan yararlanıp geldim.

Bir yıl önce Roma ve Paris'e yazılan ve görevimi bildiren emirlerinizden, İngiltere Hükûmetine ait olanını yanıma alarak Lord Edward Grey'le tanışmak istedim.

Lord Grey tarafından memnuniyetle kabul edildiğimi ve Paris'te olduğu gibi Londra'da da milletimiz hakkında çok samimi ve iyi duyguların hüküm sürdüğünü arz etmekten onur duyarım. İki gün sonra Londra'da edindiğim yüreklendirici duygularla Paris'e döneceğimi arz eder, saygılarımın kabulünü rica ederim.

Bogos Nubar

∴

Ermeniler tarafından Torino'da yayımlanan İtalyanca Armenia dergisinin Haziran 1916 sayısında "Ermeni meselesi ve çözümü" şöyle açıklanıyordu:

"1894 yılında Fransa'nın İstanbul Elçisi Mösyö Kambon, 'Ermeni meselesi için bir çözüm yolu bulmak mümkün değildir.' diyordu. Gerçekten bu sorun için bir çözüm yolu düşünülemez. Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nin en önemli meselelerinden biridir. Türklerle Ermeniler arasındaki çarpışmaların başka bir nitelik ve önemi vardır. Ermeniler Türklere bağlı kaldıkça emellerine ulaşamayacaklarını biliyorlar. Bugünkü durum, ne Abdülhamit'in baskıcı ve kanlı tutumundan ne de Jön Türklerin ırkçı uygulamalarından kaynaklanıyor. Mevcut durum, Osmanlı Devleti'nin varlığının korunmasıyla ilgili esasların doğal bir sonucudur.

Avrupa'da Rumlar, Sırlar, Karadağlılar, Bulgarlar, Romenler Osmanlı için ne idiye Ermeniler de Anadolu'da aynı konumdadırlar. Ermeniler, Müslümanlık denizi içinde dağılmış ve dalgalar arasında çalkalanmaktadırlar. Uzak kaldıkları Batı dünyasına, seslerini duyuramıyorlar. Bu çığlıkları ara sıra duyanlar olduysa da bu, yalnız bazı namert ve bencil çıkarlar nedeniyleydi.

Öte yandan Türkler biliyorlar ki sınırları içinde Ermeni var oldukça, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü her zaman tehlikede olacaktır. Çünkü Rus tehlikesini bugünkü İngiliz tehlikesi izliyor. Ermeniler, düşmanın, taarruz için pusuda bekleyen keşifçileridir. Bu durumda sorunun çözüm yolu ancak şu olabilir: Ya Türkler ya da Ermeniler dışarı. Başka bir deyişle, ya Osmanlı Devleti Ermenilerin yerleşmiş oldukları vilayetlerdeki egemenliğinden vazgeçer ve bir Ermeni devleti kurulur ki bu, Osmanlı egemenliğinin Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da kaldırılması demektir ya da bu millet tümüyle yok edilir."

∴

Komiteleri kışkırtanlar arasında en çok çalışanlar İngilizler, Fransızlar ve onların ardından Ruslardı. Asıl dikkati çeken, komite reislerinin yakından tanıdığı, canlarını çok yakan Rus Hükûmetinin kucağına atılmaları ve Ermeni gönüllülerinin Rus ordularının ön saflarında çarpışmalarıydı.

Komiteciler; daha dün lanetledikleri, maruz kaldıkları zulüm ve haksızlıklardan Osmanlı Devleti'ne sığınarak canlarını kurtarabildikleri Rus mezalimi ve yok etme siyaseti hakkında ciltler dolusu yazdıkları eserleri, çocuklarına ana dillerini bile okutmayı yasaklayan, en küçük bir köy muhtarı yapmak için bile Ermenileri mezhep değiştirmeye, Ortodoks olmaya zorlayan Rus Hükûmetini pek çabuk unuttular. Sönen, yıkılan Ermeni ocaklarını, asılan, idam edilen Ermeni düşünürlerini, vatanseverlerini düşünmediler. Türklerden intikam almak için cellatlarının kucağına atılmayı yeğlediler.

Rus Hükûmetinin, Rus - Japon Harbi'nde Tiflis İstasyonu'nu işgal eden Taşnaksagan çetelerini, bütün ayaklanmalarda ön ayak olan komite elebaşlarını unutmadığını düşünemediler. Rus Hükûmetinin Ani, Eçmiyazin, Erivan, Nahcivan ve daha yukarılara kadar Ermenistan olduğunu iddia eden ve buraların eski Ermenistan parçalarından olduğu için geri alınması gerektiğini yazan yazarların eserlerini, Ermeni ilkokullarında okutturulan tarih kitaplarıyla Ermenistan haritalarını gördüğünü ve Ermenilerin Kafkasya'da her zaman için bozguncu bir unsur olduğunu anladığını düşünemediler.

Yıllardan beri komiteler, Ermenilere, Türklere karşı nefret ve intikam telkin ederek onları bir düşman durumuna getirmişti. Bunların zihninde, özerklik kadar intikam da vardı. Yalnız Türklerin yok edilmesinin hem özerkliği sağlayacağını hem de bu hırsı dindireceğini düşünüyorlardı. Bu kez ortada kendileriyle iş birliği yapmak üzere Türklerin en korkunç düşmanı olan Rusya vardı. Bunun için, eski maceraları kapayarak bunlarla birleşip içten ve dıştan Türkleri, yani Osmanlı Hükûmetini yıkmak, kendileri için artık kutsal bir görevdi. Bütün umutlar da bu defaki harekâta bağlanmıştı. Daha Birinci Dünya Savaşı'ndan birkaç gün önce Rusya'dan kaçanlar Rusya'nın savaş ilan üzerine hemen yerlerine döndüler, büyük saygı gördüler. Rus silahlarını omuzlayarak sınırlara koştular. İçeridekiler de bu sözde kahramanların izlerinden giderek ellerinden geleni yaptılar.

∴

Çanakkale'deki Ermeni gönüllülerinden Yeprem Yepremyan tarafından ABD'de yayımlanan Asparez gazetesine gönderilen mektup:

"Bağlı bulunduğum alay, Champaign taraflarından Aras (Arras) yönlerine doğru Faslı askerlerle birlikte Almanlar üzerine taarruz emri aldığı için size çoktandır mektup yazamadım. Bu taarruzda Ermenilerden de epeyce ölü ve yaralı vardır. Ben de başımdan yaralandım. Bir ay tedaviden sonra döndüğümde Çanakkale'ye gönüllü gönderildiğini duydum. İlk kez 13 Ermeni, Çanakkale için gönüllü yazıldık. Marsilya'ya geldiğimizde Aram Turabyan fotoğrafımızı çekti. Bir adedi size gönderilecekti. Şimdiye kadar elinize geçmiş olmalıdır. Şimdi Çanakkale'deyiz. Konuş yerimiz

Bozcaada'dır. Şimdi bizim için en önemli sorun, burada Ermeni gönüllülerinin sayısını çoğaltmaktır. Bu konu hakkında Turabyan tarafından mektup yazılmıştır. Bize gönüllü yetiştirmeye çabalayınız. Milletimizi yabancılara böylece tanıtacağız. Diğer taraftan biz burada ve öteki kardeşlerimiz Kafkasya'da savaşa katılmakla müttefiklere yardım etmiş ve yurdumuzu da Türk'ün pençelerinden kurtarmış oluruz. Mümkünse, siz de gazetenizde bildiriler yayımlayarak bütün gençlerimizi gönüllü yazılmaya çağırınız. Fırsattan yararlanma zamanı gelmiştir."

(Asparez; Sayı 367.)

∴

Ermenilerin nakli sırasında komite fedai çetelerinin saldırılarıyla birçok olayın meydana geldiği ve bunların nakledilen kafilelere yarardan çok zarar getirdiği yukarıda belirtilmişti. İşte bu sırada Ermeniler Urfa'da isyan çıkardılar.

a. Urfa Olayları

Urfa sancağı, iç güvenliğin korunması ve Osmanlı ordusunun harekâtının güvenli bir şekilde yürütülmesi için, bulundukları yerlerden çıkarılan Ermenilere, yerleşim bölgesi olarak belirlenmişti. Lise ve ortaokul düzeyinde birçok Ermeni okuluna, ılımlı bir iklimin yanı sıra çok verimli ve bereketli topraklara sahip olan ve 13.000'e yakın Ermeni'nin bulunduğu bu bölgede, Ermenilerin hükûmetçe yerleştirilmeleri ve rahatları sağlanmıştı. Son zamanlarda meydana gelen olaylar, bu bölgenin de komitelerin bozgunculuklarından kurtulamadığını, hesaplanan zamanın gelmesini bekleyerek devletin varlığına kast için her türlü hain tertibat ve hazırlığın burada düşünülenin üstünde bir oranda yapılmış olduğunu tüm açıklığıyla ortaya çıkarmıştır. Urfa'da çıkan son isyandan önce Ermenilerin yaşamı ve hükûmetle Müslüman halka karşı davranışları incelendiğinde, buranın önemli bir isyan merkezi olduğu, bu çevrenin öyle yetiştirilmesi için öteden beri her türlü aracın sağlanıp hazırlanmasına çalışıldığı, Amerikan ve Fransız misyonerlerinin de okul ve kurumları aracılığıyla Ermeni kamuoyunu istedikleri gibi siyasi amaçlarına alet ettikleri ortaya çıkmıştı. Urfa'da hazırlıklar şöyle gelişmişti:

İlk olarak, Ermeni komiteleri, özellikle Meşrutiyet'in ilanından sonra Urfa'da teşkilatını esaslı olarak genişletmişlerdir.

Patrikhane, 1895 Ermeni olaylarında isyan hareketlerine bilfiil katıldığı için Trablusgarp'a sürülen ve Meşrutiyet'in ilanından sonra dönen acımasız bir komiteciyi, rahip görüntüsü altında delege olarak Urfa'ya göndermiştir. Urfa Ermenilerinin ruhani lideri olan bu kişi, her fırsattan yararlanarak hükûmeti ve uygulamalarını küçümseyip eleştirmekten, Müslüman halkla alay ederek toplumlar arasında bölücülük yapmaktan geri kalmıyordu. Kilisede özel günlerde ve dinî bayramlarda vaaz vermek yerine eline bir tüfek alarak, milleti kurtaracak, bağımsızlığı geri getirecek tek aracın silah olduğunu anlatmaktan, herkesin gelirinin dörtte biriyle silah almasından,

bunun millî bir görev olduğunu telkin etmekten kaçınılmıyordu. Ardahan'ın fethine rastlayan bir yortu günü kilisede yaptığı konuşmada, bugünün Ermeni milleti ve sözde millî amaçları adına ağlanacak, yas tutulacak bir gün olduğunu, Müslümanların sevincine katılanların vatan haini sayılacağını alenen söylemekten çekinmemişti. Fransız ve Amerikan okul ve müesseselerinde eğitim gören ve sonra yine bu müesseselerin yardımıyla Avrupa'ya gönderilip eğitimlerini tamamladıktan sonra memlekete dönüşlerinde, Ermeni okullarına öğretmen olarak atanan Ermeniler, yabancıların amaç ve idealleri için misyonerlerden daha fazla İngiliz ve Fransız propagandacısı kesilmişlerdir. Başta piskopos ve papazları olmak üzere komitecilerle bu öğretmenlerin ve özellikle bağımsızlık düşüncesiyle beyinleri yıkanmış, sağlıklı düşünmekten yoksun gençlerin kışkırtmalarıyla, Urfa'da da çeşitli cemiyetler kurulmuş ve hükûmet her yerde olduğu gibi burada da sadık bir halk yerine, komitenin kışkırtmaları ve görüşlerine uygun hareket eden bir topluluk bulmuştur.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı siyasetinde tarihî iki amacı vardır. Bunlardan ilki, Boğazlar'ı açarak Akdeniz'e inmek, diğeri de doğu illerinden geçerek İskenderun Körfezi'ni tutmaktır. Urfa, Rus istila ordusunun bu ikinci amacı için kullanacağı Diyarbakır - Siverek yolu üzerinde bulunduğundan Rus siyaseti bakımından olağanüstü önemliydi. İsyanın şeklinin yanı sıra Rus ordusunun gelişi beklenerek Büyük Kilise altında kuyular, yer altı depoları ve çok gizli yollar yapılması, 8-10 aylık erzak depolanması gibi savunma hazırlıklarının büyüklüğü, bu bölgede Ermenilerden Ruslarca büyük işler beklendiğini ve tertibatın bu ilkeler çerçevesinde alınmış olduğunu kanıtlamıştır. Bir yandan görünürde Katoliklik ve Protestanlığı yaymak amacıyla çalışan yabancı misyonerlerin, öte yandan da başıboş ve yabancı yanlısı, vatansız komitecilerin kışkırtmalarıyla Urfa'da Ermeni yaşamı, özellikle Meşrutiyet'ten sonra başka bir döneme girmiştir.

Osmanlı Hükûmeti; Osmanlılık ve vatandaşlık adı altında azınlıkları birleştirmeye ve ortak bir amaç etrafında toplamaya çalışırken, her yerde olduğu gibi Urfa'da da Ermeniler, olanca gayretleriyle, açıktan açığa buna engel olmuşlar; işçiler arasında cemiyetler kurarak çalışma saatleri belirlemişler, isteklerinin kabul edilmesi için gereğinde boykot ilan etmişler ve okullarındaki öğrencilerle 16-17 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklarına kadar herkese silah kullanmayı ve hasta bakıcılığı öğretmişlerdir. Bu gibi teşkilat ve tertiplerle uğraşıldığı sırada, Ermenileri sevk ve idare edenler de özellikle buralardaki itilaf devletleri konsoloslarının, asker firarilerinin ve aşiretlerin yardımlarından yararlanarak büyük kısmı arabacı ve katırcı olan Ermeniler aracılığıyla dolgun ücretlerle Suriye, Halep, Antep'ten çok sayıda silah getirmeyi; Bağdat Demir Yolu İnşaat Şirketinde çalışan Ermeni ustalardan çok miktarda dinamit ve bomba fitiliyle, eski kaleden kaval toplarına özgü ufak humbaralar, cephane ve mühimmat tedarik etmeyi başarmışlardır. Bunu son zamanlara kadar düzenli bir biçimde sürdürmüşler ve ABD'li Misyoner Leslee'nin yetimhanesindeki demir atölyesinde, çok sayıda mermi ve büyük su borularından top bile yapmışlardır.

Tedarik ve hazırlıkların böylece tamamlanmasından sonra, Urfa Ermenileri uygun bir fırsat beklemeye başlamışlar; fakat, ara sıra taşkınlık yapmaktan da geri kalmamışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Hükûmetinin bu savaşa girmesi ise Ermenilere bu fırsatı vermiş oluyordu.

Osmanlı Hükûmetinin savaşa girmesinden sonra Ermeniler, Ermeni siyasi partiler birliğinin, "Rus ordularının başarısı hâlinde, geri çekilecek Osmanlı ordusunun çekilme yollarını kesmek; aksine Osmanlı ordusu başarılı olursa her tarafta ayaklanarak Osmanlı askerlerini üzerlerine çekmek ve hükûmeti uğraştırmak" biçimindeki genel tebligatına göre hareket etmişlerdir.

Ermenilerin bu ihanetleri üzerine sevk ve ihraçlarından, ayaklanmanın başladığı ana kadar geçen süre içinde diğer illerden birçok komiteci ve asker firarisi Ermeni Urfa'ya gelmiş, bunlar Van'ın sözde Ermeni kahramanları(!) tarafından zapt edildiğini ve Rusların birkaç ay içinde Siverek üzerinden Urfa'ya geleceklerini söyleyerek Urfa Ermenilerini isyana teşvik etmeye başlamışlardır.

Urfa komitesi, Müslüman halkın düşüncelerini de bulandırarak, hükûmetin resmî bildirileri hakkında şüpheyi düşürmek, daha doğrusu isyana manen onları da ortak etmek üzere el altından çalışmış; hatta ajans telgrafı biçiminde bazı şeyler de çıkarmışlardır. Tutuklanan Ermenilerden birinin üzerindeki İncil içerisinde şu uydurma ajans müsveddesi bulunmuştu: "Almanlar, Fransız sınırından sürülmüştür. Rusların Berlin'e girmesine 8 km kalmıştır, durum iyileşmektedir. Savaşın iki-üç haftaya kadar biteceği beklenmektedir."

Bu girişimler, hükûmetin uygulamalarındaki ciddiyeti, düzeni gören ve devletin emirlerini tam bir bağlılıkla yerine getiren aşiretler ve diğer Müslüman halk üzerinde, derin bir nefret duygusu uyandırmaktan başka bir etki yapamamıştır.

Urfa'da Ermeni mahallesi, bir tarafı eski sur ve Tell-el-Fütûr Tepesi, öbür tarafları Müslümanların evleriyle çevrili yaklaşık 1500 evden oluşmaktaydı. Evler genellikle taştan yapılır ve her evde birçok gizli oda, bu odalarda yatak, yiyecek gibi eşya ve dolaplarla, kuytu yerler ve su kuyuları içinde "zir-i zemin" denilen yer altı mahzenleri bulunur, yeni yapılan evlerde de bunların bulunmasına özen gösterilirdi. Bu tertibatın gizli kalmasına son derece önem verilir ve ev sahibiyle mimarlarından başka hiç kimse bunları bilemezdi.

Ayaklanma hazırlıkları arasında göze çarpan taraflardan biri de Zeytun, Sason, Bitlis, Antep bölgeleri için bir komutan emrinde hizmet görmek üzere Maraş'tan Diyarbakır'dan gelen asker firarisi ve komitecilerle, yerli fedai ve asker firarilerinden meydana gelen bir silahlı kuvvet oluşturulması; su taşımak, un öğretmek, ekmek pişirmek, hasta ve yaralılara bakmak, onları tedavi etmek, tüfek temizlemek, emir götürmek, fişek

yapmak, vaazlar vermek ve marşlar söylemek için grup tertip edilmesi; müfettişler, işe memurları tayin edilmesi ve bir de Ermeni ayaklanmalarında anası, babası ölen yetimlerden birer heyet oluşturulmasıdır.

Ermeniler, ayaklanmadan beklenen amacın tam olarak sağlanması için hükûmetin kuvvet gönderemeyeceğini ve Rus ordusunun Siverek üzerinden Urfa'ya gelişine kadar yedi-sekiz ay direneceklerini hesap edip ordunun bir kısmını üzerlerine çekerek oyalamak ve cephane sarf ettirmek için en uygun zamanın gelmesini bekliyorlardı. Bu sırada, silah toplanması ve 1894 doğumluların askere alınması işlemleri üzerine Zeytun, Sason, Haçin, Diyarbakır dolaylarından kaçan asker firarileriyle komitecilerin de katılmasıyla önce Urfa'ya bir buçuk saat mesafedeki Germüş¹⁷⁴ köyünde ve 19 Ağustos 1915 Perşembe akşamı da Urfa'da ilk ayaklanma kurşunu atılmıştır.

Ayaklanma hareketi, önce Urfa'ya bir buçuk saat mesafede ve ovada bulunan Germüş köyünde başlamıştır. Büyük bir Ermeni kilisesiyle Protestan mabedi bulunan bu köy, mağaraları bulunan dik ve savunmaya elverişli Germüş Dağı'nın eteğinde büyükçe bir köydür. Mahalli yöneticilere burada bir Ermeni çetesinin olduğu bildirilmiş ve bastırılmaları için 20-30 kişilik bir jandarma kuvveti gönderilmiş; fakat, aramanın geceye rastlaması, dağdaki pusulardan atılan kurşunlarla jandarmadan bir şehit, bir yaralı verilmesi ve karanlıkta düzenli ve ortaklaşa hareket edilememesi yüzünden, çete yakalanamamıştır. O sırada köyün yakınlarından bir askerî gücün yardımıyla Germüş Dağı'ndan biri Gürünlü, diğeri Kayserili iki çeteciyle, bir mağara içinde 20 kadar tabanca, cephane, bomba, yiyecek ve çetecilerden bazıları ele geçirilmiştir.

Germüş eşkiyasının çoğunun Urfa Ermenilerinden olduğu ve Urfa merkezine ait silahların Germüş köyünde saklandığı haber alındığından, yerel yetkililerce silah toplanmasına karar verilerek, durum Ermeni Piskoposuna anlatılmış ve aksi takdirde nakilden istisna tutulan Urfa Ermenilerinin de iç güvenliği korumak amacıyla belirlenen bölgelere nakledilecekleri bildirilmiştir. Piskopos, buna yanıt olarak "Düşünelim." sözüyle yetinmiş ve yerel yetkililer tarafından silah aranmasına başlanmıştır.

Bu aramalar sonucunda Urfa'da, 720 yasak ve yasak olmayan tüfek, 406 tabanca, 74 kesici silah, 4922 fişek ele geçirilmiştir. Aramalar sırasında 19 Ağustos 1915 tarihinde Gezer Mahallesi'nin Bedük meydanında Ardeş ve Serkis ile kardeşlerinin evlerinde yasak silahlar ve patlayıcı maddeler bulunduğu haber alınması üzerine, merkez polislerinden Kadri, Mustafa Nuri, Jandarma Halil ve Bakır Çavuşlar arama ve kazı için gönderilmişlerdir. Bu evde kazı yapıldığı sırada, bitişindeki korunaklı bir yerde uzun süre kalmalarından dolayı saç ve sakalları uzamış üç yabancı komite elebaşının saklanmış olduğu görülerek yakalanmalarına teşebbüs edilmiştir. Bunların birdenbire silah kullanmaları üzerine Polis Mustafa Nuri ve Jandarma Bakır

¹⁷⁴ Germüş: Şanlıurfa - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dağeteği.

Çavuş şehit düşmüş, firarları sırasında üzerlerine giden jandarma erlerinden Hacı da bacağından yaralandıktan yarım saat sonra ölmüştür. Bu evde yapılan aramada, büyük çaplı bir beylik mavzerle fişekleri ve ayrıca iki dizi de martin fişegi bulunmuştur. Bu olayın hemen ardından, tepki gösteren halkı yatıştırmak için gereken önlemler alınmış, Ermenilerin hiçbirine zarar gelmemesi amacıyla sokakta ve dükkânlarda öteye beriye saklananlardan 300-400'e yakın Ermeni toplatılıp hükümet binasında ve karakollarda korunmuş, düzenin sağlanmasının ardından yine koruma altında evlerine gönderilmişlerdir.

Bu olayın ertesi günü, 20 Ağustos 1915'te, Telebyaz¹⁷⁵ - Urfa - Siverek yolunda çalışan hizmet taburunun Ermeni erleri, önceden aralarında verilen karar üzerine subay ve Müslüman işçileri öldürmeye teşebbüs etmişler; fakat, o sırada görevleri dolayısıyla gelen jandarmalar sayesinde amaçlarına ulaşamamışlardır. Sonradan yolun Telebyaz - Urfa kısmında çalışan bölüktekiler, kazma, kürek ve tabancalarıyla, korucu ve jandarmalardan ele geçirdikleri birkaç silahla subaylarının ve eski Süryani arkadaşlarının üzerine hücum ederek yedek subay adayı İbrahim Hilmi'yi şehit etmişler, dört jandarma ile bir köy muhtarını yaralamışlar, iki jandarmanın atını öldürüp öteki ikisini de yaralamışlardır.

Bu tarihten 29 Eylül Çarşamba gününe kadar sessizlik devam etmiş, bu süre içinde yaşlılarla kadın ve çocuklar dışındaki Ermeniler, dükkânlarını, mağazalarını kapayarak mahallelerinden çarşıya inmemişlerdir.

29 Eylül gecesi Kilise Sokağı'nda Tarakçıoğlu'nun evinde toplanan Tarakçıoğlu Bedros, Serkis, Yedikardeşoğlu Mıgırdiç* ve Sasonlu bir elebaşı, birdenbire kırk ele yakın silah atmış, sancakta sıkıyönetim olduğu hâlde, silah attıkları anlaşılan kişilerin tutuklanması için ertesi gün polis ve jandarmadan oluşan bir müfreze Ermeni mahallesine gönderilmiştir. Müfreze tarafından Tarakçıoğlu'nun evi kuşatılarak kapının açılması istenmişse de kapı açılmamıştır. Başka bir evin duvarından içeriye giren görevlilerin üzerine ateş açılmış; bir jandarma şehit olmuş ve iki jandarma yaralanmıştır.

Bunun üzerine Ermeni mahallelerinin her tarafından silahlar atılmaya, yollardan gelip geçenlere ve yardıma gelen jandarma devriyesine evlerden, mazgallardan, halı fabrikasından ateş edilmeye başlanmıştır. Ermeniler tarafından Ermeni mahallelerine yakın yerlerde oturan Müslüman evlerine de hücum edilmiş, savunma ve saldırıya elverişli olan ve ayrıca Müslüman mahallelerine hâkim evler ele geçirilmiş, bu mahallelerde oturan Müslüman ailelerden 10 kadın şehit edilmiştir.

Bu sırada eşkiyadan Mıgırdiç ve arkadaşlarıyla, ayaklanmayı idari ve siyasi açıdan yöneten Protestan Papazı Sogomon'un onayı üzerine Urfa Büyük Kilisesi'nin çanıyla ayaklanma için aralarında kararlaştırılan işaret verilerek izbe ve mahzenlerdeki silah ve cephaneler çıkarılmış, herkes

¹⁷⁵ Telebyaz: Türkiye'nin Suriye sınırındaki Akçakale Gümrük Kapısı'nın karşısındaki kent.

* Yedikardeşoğlu Mıgırdiç: Halep jandarma erlerinden olan Mıgırdiç, ayaklanma sırasında silahıyla firar etmiş ve çarpışmaları idare etmiştir.

kollarına numara şeritlerini, aralarındaki hizmet ve tanıtmaya işaretlerini takarak işe koyulmuştur.

Ayaklanmanın önemi ve bölgede düzenin korunmasıyla görevli olan kuvvetin yetersizliği anlaşıldığından, durum 4 ncü Ordu Komutanlığına bildirilerek kuvvet gönderilmesi istenmiş ve yine bu sırada mevcut kuvvetlerle saldırıların engellenmesine çalışılmıştır. Ordunun emir ve onayıyla 2 Ekim ve 10 Ekim günleri askerî birlikler bölgeye ulaşmış, harekâtı idare etmek üzere 4 ncü Ordu Komutan Vekili de Urfa'ya gelmiştir. Asker gelinceye kadar, asiler geceleri çeşitli istikametlerde güvenlik kuvvetlerine baskınlar yapmışlar, evlerde mazgallar ve sokaklarda barikatlar kurmuşlar, haberleşme tabancalarıyla, yerlerini tespit ettikleri bölge komutanlarına gerekli tertibatı aldırılmışlar, silahlarının menziliindeki sokak, yol ve bahçelerde dolaşan, pencere ve damlarda oturan, abdest alan kadın, erkek, çocuk, yaşlı Müslümanlara ateş açarak birçoğunu şehit etmişlerdir.

Komutan Vekilinin gelmesinin ardından Ermenilere hitaben bir bildiri yayımlanmış ve Ermeni kadınları aracılığıyla kendilerine dağıtılmıştır. Bildiride, Osmanlı Hükûmetine itaatli olanların Samsad kapısından dışarı çıkabilecekleri duyurulmuştur.

Bildirinin dağıtılması ve verilen sürenin bitmesinden sonra da hiçbir Ermeni'nin dışarı çıkmamasından ve tahkimatla taarruza devam edilmesinden dolayı, saklandıkları yerlerin top ateşleriyle birer birer tahribine başlanmak zorunda kalınmıştır.

Ayaklanmanın bastırılması için getirilen kuvvetle iki topun yeterli olmayacağı anlaşıldı, sonradan bir kısım kuvvet daha getirilmiştir. Böylece 9 Ekim 1915 tarihine kadar geceli gündüzlü çok şiddetli devam eden çarpışmalardan sonra, askerler tarafından ancak Ermeni mahallesinin kenarındaki ilk hat ele geçirilerek tahrip edilmiş, epeyce de şehit ve yaralı verilmiştir. Bu süre içinde Ermeniler askerimizi yanıltmak için Kazak giysileri, Rus kalpakları giymişler, asker firarileri de asker giysileri ve jandarma kıyafetleriyle ateşe katılmışlardır. İlk hattın alınmasından sonra kadın ve çocukların ezilmemesi için teslim önerisiyle bir gün daha süre verilmiş; fakat, Ermenilerin bu öneriye geceleyin iki yandan şiddetli baskınlar yaparak ve birçok noktayı tahkim ederek karşılık vermeleri üzerine çarpışmalar yeniden başlamıştır. Ancak asker, eski yapı olan ve çok kuvvetli biçimde Urfa'nın Tell-el-Fütûr Tepesi'ne ve eski kale duvarları üzerine yapılmış müstahkem evleri ele geçirmekte epey zorlanmıştır. Kendisine Ermeni siyasi memuru süsü veren ve çarpışmalar sırasında patlamayan top mermilerinden birisini ele geçiren Protestan Papazı Sogomon, bu mermiyi Ermeniler arasında dolaştırarak "Türk topu işte böyledir." diye alay edip Ermenileri Rusların gelişine kadar direnmeye teşvik etmiştir.

Sogomon öğrenimini Antep Kolejinde ve ABD'de tamamlayarak Urfa'ya gelmiş ve zamanının tümünü fesatça yayınlara, Ermeniler arasında Türk düşmanlığının yayılmasına harcamıştır. Gayet müstahkem şekilde inşa edilmiş büyük Ermeni kilisesinde doğu illeri göçmenlerinden bazı hastalar bulunduğu için kiliseye ilk günlerde ateş açılmamıştı. Askerlerin taarruzu

ilerledikçe kilisenin mazgallarından, taşla örülmüş pencerelerindeki aralıklardan şiddetle ateş edilmesi üzerine topçu karşılık vermek zorunda kalmış, bunun üzerine Ermeniler tarafından "Ateş dursun muhabere var." yazılı beyaz bir bayrak çekilmiştir. Bu durum karşısında top ateşi kesilmiş ve Ermeniler Mister Leslee'nin müessesesinde bulunan Sogomon'un düşüncesini almak üzere yarım saat süre istedikten sonra kayıtsız, şartsız teslim olacaklarını bildirerek aralarındaki 600 kadar kadın ve çocuğu teslim etmişlerdir. Ertesi gün Amerika Yetimhanesi Müdürü Mister Leslee bir tercümanla Tell-el-Fütûr Tepesi'ne gelerek teslim olmuştur. Kilise ile yakınındaki yetimhanede bulunan kadın ve çocuklar teslim alındıktan sonra, kilisedekiler, buraya yaklaşan askerlerin üzerine yine ateş açmışlar, buna karşılık 15 Ekim 1915 tarihinde kilise, yetimhane ve eşkıyanın sığınakları ele geçirilerek Urfa meselesi sona erdirilmiştir.

Bundan sonra asilerden kurtulanlar gizli yollardan, izbelerden, odalardan, yeraltı sığınaklardan yararlanıp askere bomba, kurşun atarak yeniden taarruza başlamışlar ve bütün çarpışmalar sırasında epeyce şehit ve yaralı verdirmişlerdir. Çarpışmalar sırasında halktan 42 şehit ve yaralı; jandarmadan sekiz şehit, 24 yaralı; askerden biri subay olmak üzere 200'den fazla şehit ve yaralı; polisten iki yaralı verilmiştir. Öldürülen asilerden 120'nin üstünde mavzer ve martin gibi beylik silahları ve 100'den fazla tabanca ele geçirilmiştir. Bu mavzerlerden birçoğunun askerlik dairesinden çalınan silahlardan ya da daha önceleri öldürülen Müslüman askerlerden alındığı anlaşılmıştır.

Ayaklanmanın meydana geliş biçimi ve önemi, hükûmetin, Urfa Ermenilerine karşı güvenini sarstığından, hükûmet buradaki Ermenileri de tehciye tâbi tutmuş, yakalanan asiler Divanîharbi Örfiye sevk edilerek haklarında yasal işlem yapılmıştır.

Misyoner Leslee, Urfa'da Tell-el-Fütûr civarındaki Amerika müessesesi yetimhanesinin müdürüydü. Burada demir atölyesi ve başka bölümler de vardı. Ermeniler bu müesseseden oldukça yararlanmışlar ve gerektiğinde ayaklanmaya siyasi bir nitelik vererek yabancıların müdahalesini çekmek üzere Leslee'yi de aralarına almışlardı.

Leslee de ayaklanma sırasında Ermenilerle birlikte hareket etmiş; hatta kendisinin ayaklanmayı bizzat yönettiği anlaşılmıştır. Müessesesindeki Ermenilerle birlikte teslim olduktan bir iki gün sonra duyduğu vicdan azabı yüzünden olacak ki şu belgeyi bırakmış ve zehir içerek intihar etmiştir:

MY LAST STATEMENT

No one in Ourfa is anyway responsible for my actions except myself, especially the family of Heer Kunzler and Heer Echart.

They are not involved in anything I have done, That which I drank, I brought from the building of the former Mission.

I am not implicated in the Armenian Revolution, but was drawn under by it.

Signed: I. H. Leslee

This is Mr. Leslee's own handwriting.

Yacob Kunzler

Under Director "German Hospital, Ourfa"

Dr. Armanak "Armenian"

Doctor "German Hospital, Ourfa"

Çevirisi

SON VASIYETİM

Urfa'da hiçbir kişi ve özellikle Kunzler ve Echart aileleri ölümünden hiçbir şekilde sorumlu değildir. Bunlar yaptığım işlere karışmamışlardır, içtiğimi önceki misyonerlikten getirdim. Ermeni isyanına katılmadım. Fakat isyan beni de sürükledi.

I. H. Leslee

Yukarıdaki belge Mister Leslee'nin kendi eliyle yazılmıştır.

(Kunzler: Urfa Alman Hastahanesi İkinci Müdürü)

(Dr. Armanak: Alman Hastahanesi Tabibi)

∴

Urfa isyanının safhalarıyla, sebepleri ve süreci incelenince:

1. Urfa, Ermeniler tarafından bir isyan merkezi olarak hazırlanmış ve isyan düzenli şekilde alınan tertiplerle idare edilmiştir.

2. Yabancıların ve özellikle Fransız, İngiliz ve Rusların isyana büyük ölçüde yardımları olmuştur.

Savunma tertibatı, yeraltı odalarının, yolların varlığı, harp silah ve gereçlerinin bol olarak bulunması, öteden beri her Ermeni'nin silahlandırılmasına çalışılması; her Ermeni'ye yaşına ve sanatına göre ayaklanmadan önce görev ve numara verilmesi; ambar olarak kullanılan evlerde en az 8-10 ay yetecek erzak depolanması ve hastalara bakmak üzere Kızılhaç örgütünün varlığı ayaklanmanın öteden beri tasarlanmış ve tertiplenmiş olduğunu göstermektedir. İtilaf devletlerinin konsoloslarının yardımları, ayaklanma elebaşlarından bir kısmının Bitlis ve Van'dan gelmesi; ayaklananlardan bir kısmının Rus Kazağı elbisesi ve şapkası giymesi; Leslee müessesesinden asilere Amerikan bayrağı verilmesi; para ve mücevherlerin Leslee tarafından toplanıp saklanması da yabancıların ayaklanmaya katıldıklarını doğrulayan kesin kanıtlardandır.

3. Ayaklanma yalnızca Ermenilerin hareketi sonucunda çıkmış ve Müslüman halka, silahlı kuvvetlere yapılan feci saldırılar, hükümeti sert önlemler almak zorunda bırakmıştır.

Yukarıda açıklandığı gibi, askerî kuvvetlerin gelişinin ardından, asilere teslim olmaları ve Ermeni mahallelerinden hemen ayrılmaları tebliğ edilmiş; fakat, kurşunla cevap verilmiştir. Komutanlığın bu emrine kayıtsız şartsız uymak gerekirken günlerce askerî kuvvetlere direnmeleri ve şiddetli taarruz etmeleri, bunların başarılı olacaklarına dair kendilerine ne denli güvendiklerini ve ne umutlarla cesaretlendirildiklerini göstermektedir.

Kilisedeki kadınların da teslim olmalarından sonra, tek tek taarruzlar başlamış ve son asi ölene kadar hiçbir zaman ateş kesilmemiştir.

Aslında Misyoner Leslee'nin bıraktığı vasiyet mektubunun son kısmındaki "Armenian Revolution (Ermeni İsyanı)" ibaresi de isyanın Ermeniler tarafından çıkarıldığını kanıtlayan dikkat çekici bir itirafıdır. Mektup bu yönden değerli bir belgedir.

Ermenilerin içlerindeki gizli savaş isteklerini açığa çıkarmalarına büyük bir fırsat hazırlayan ayaklanma ve isyan düşüncesinden dolayı, gerek seferberlikten önce gerekse sonra birçok yerde acı olaylar yaşanmıştı. Urfa olayı ise Ermeniliğin devletin varlığına kast ettiğini kesin bir şekilde kanıtlamıştır. Çünkü Urfa Ermenileri önce tehcirden muaf tutulmuşlardı; hatta bu bölge gerekli koşul ve niteliklere sahip olduğundan Ermeni göçmenlerinin iskânına ayrılmıştı. Ermeniler buradaki ilk ayaklanmalarında bile, Müslüman halktan hiçbir zarar görmemişlerdi. Aynı zamanda ticaretin, ekonominin, sanayinin en önemli kısımlarını ellerinde tutan Ermeniler, Müslümanlara oranla her zaman olağanüstü bolluk ve refah içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdi.

Böyle olduğu hâlde, ortada hiçbir neden yokken kendilerine silah tedarik ettirecek kadar Müslüman halkın saflığından, sessizliğinden yararlanarak ayaklanma çıkarılması, bağımsızlık peşinde koşan ve sağlıklı düşünmekten tamamiyle yoksun olan bu toplumun özellikle düşmanlar tarafından ne duruma getirildiğini ve hükûmetin kendilerine karşı yaptığı hareketin mecburî bir savunmadan başka bir şey olmadığını kanıtlamaktadır.

b. Şarkikarahisar Olayı

Erzurum, Trabzon vilayetleriyle sınırı olan Şarkikarahisar sancağı, komitecilerce Sivas vilayetinin en önemli merkezlerinden biriydi. Komiteler, Meşrutiyet'in ilanından sonra bu sancakta da öncelikle silah toplamaya başlamışlar, öğretmenleri ve ruhani liderleri en koyu komitecilerden seçip ayaklanma düşüncelerini bunlar aracılığıyla bir kat daha yaymışlardı.

Seferberlik zamanında, Sivas vilayetinin diğer yerlerinde olduğu gibi burada da dikkate değer bir faaliyet görülüyordu. Komiteler Ermenilere, alacakları vaziyet hakkında talimat vermek için özel görevliler tayin ediyorlardı. Görünüşte Patrikhane aidatlarını toplamak üzere Ermeni köylerini dolaşan Şarkikarahisar'ın Yayıcı köyü Papazı Seponil de "Osmanlı Hükûmeti savaş ilan etti. Şimdiye kadar toplanan silahları kullanma zamanı geliyor. Kısa süre sonra Türkler, Ruslara yenilecekler. Ruslar önden, biz arkadan Osmanlı ordusunu bozguna uğratacağız. Vaktiyle silahları alırken

çekinenler şimdi anlayacaklar ve Ermenistan'ın kuruluşunu görerek bu işlerde çalışanları kutsayacaklardır.” diyerek kiliselerde konuşmalar yapıyor ve gereken talimatı veriyordu.

Suşehri civarındaki olayların ardından yapılan aramalar üzerine, silah ve bombaların hükûmetin eline geçtiğini gören komitecilerden ve firar eden kişilerden bazılarıyla, Sivas olayları sırasında adı geçen Papaz Kerih, gerektiğinde ayaklanma hareketlerini yönetmek için, bir merkez olarak belirlenen Şarkikarahisar'a gelmişti. Büyük bir ayaklanma çıkarmak ve vilayeti alt üst etmek için her türlü hazırlığı tamamlayarak fırsat çıkmasını bekliyorlardı.

Sonunda 15 Haziran 1915 Salı sabahı firarileri yakalamak için Ermeni mahallesine giden polislerle birkaç jandarmanın üzerine evlerden ateş açılması ve polis ve jandarmaların şehit edilmesiyle ayaklanma başladı. Sancağın çevreyle muhaberesini kesmek üzere telgraf ve telefon telleri hemen kesildi. Şehre hâkim 200 m yükseklikteki bir kayalık üzerinde kurulmuş olan Karahisar Kalesi, öteden beri Ermeniler tarafından bu ayaklanmada kullanılmak için hazırlanmış, içerisine kendilerince bilinen yerlere 40-50 kişilik bir kuvveti üç-dört ay idare edecek erzak, cephane ve özellikle çok sayıda bomba depo edilmişti.

Olayın patlamasından sonra Ermeni mahallelerinin, Müslüman mahalleleriyle ilişkilerini kesmek için hazırlanan mazgalı evlerden Müslüman halk ve jandarmalar üzerine mermi ve bomba yağdırılırken eli silah tutanlar da bu ateşin himayesinde erzak ve cephanelerini alarak reisleri emrinde kabile kabile kaleye çekildiler. Çarpışmalar sabaha kadar devam etti ve Ermenilerin tümü kaleye sığınarak savunma tertibatını tamamladıktan sonra Müslüman mahalleleri ateşe verildi. Yangın olanca şiddetiyle devam ederken yangını söndürmek için giden Müslümanlara ve askerlere kaleden ve komitecilerin Ermeni mahallelerine hâkim sığınaklarından kurşun ve bomba yağdırıldı. 100-200 ev hariç, Şarkikarahisar'ın tamamı yandı.

Birbiri ardına gelen askerî kuvvetlerle kale kuşatıldı. Asiler her türlü teslim teklifine silahla karşılık verdikleri için kale 25 gün kuşatmada kaldı. Sonunda içeridekilerin onayıyla 300'den fazla eşkıya kaçtı, kalan kadın ve çocuklarla ötekileri teslim alındı. Yangının neden olduğu yüz binlerce liralık zararın yanı sıra bu olay, asker ve jandarmadan ikisi subay olmak üzere 84 şehit, 140 yaralıya, halktan 30 şehit ve 20 kadar yaralıya mâl oldu.

Kaleye sığınan komitecilere teslim olmayı ve hükûmetin affına sığınmayı öneren Ermenilerden bir kısmının, Papaz Kerih ve Antranik'in emriyle kale içinde kurşuna dizildiği Ermenilerin ifadeleriyle doğrulandı. Kalede zahire deposu olarak kullanılan 4 m çapında, 80-90 cm derinliğinde bir darı ambarının olması ve yangından sonra da kaleye sığınanların buğday, un, bulgur, ekmek, yağ, yorgan, şilte ve başka malzemeler getirmiş olmaları, komitelerin işe konusunda esaslı önlemler almaları, yine en önemli ve savunmaya elverişli yerlerde ve birçok noktada birkaç günde

yapılması olanaksız olan pek çok siperin varlığı, komitelerin çok önceden inceleme ve keşifler yaparak burayı kendilerine önemli bir dayanak noktası şeklinde hazırladıklarını kanıtlamaktadır.

Kaleden kaçarak kurtulan komiteciler, bu olaydan sonra vilayetin çeşitli yerlerine yayılarak eylemlerine başladılar.

∴

Şarkikarahisar isyanı üzerine Osmanlı Hükûmeti tarafından, yabancı ülkelerde bulunan siyasi görevlilere 25 Temmuz 1915 tarihli şu genel telgraf tebliğ edildi:

“Varlıkları gerek yurt savunması gerekse halkın ve ülkenin huzuru bakımından sakıncalı görülen Ermenilerin, bu bölgelerden uzaklaştırılması konusunda alınan karar bilinmektedir. Düşmanlarımız, kamuoyunu aleyhimize çevirmek için bunu da bir bahane sayarak kendi gazetelerinin yanı sıra amaçlarına alet ettikleri tarafsız memleketler basını aracılığıyla da gerçekleri saptırmaya çalışmakta ve bu ihtiyati tedbirle ilgili en önemsiz ve küçük olayları bile güya -sadakatlerine rağmen- Ermeni toplumunun en ilkel, en doğal ve en kutsal haklarına karşı işlenmiş bir saldırı biçiminde göstermeye çalışmaktadırlar.

Osmanlı Hükûmetinin, isyancı Ermenilere karşı almak zorunda kaldığı önlemlerin gerekliliğine ve yasallığına itiraz edilemeyeceği açıktır. Olaylar, uzun zaman önce hazırlanmış ve dikkatli bir biçimde uygulanıp yürütülmekte olan çok iyi bir planın varlığını kanıtlamıştır. Ruslarla birlikte bize karşı savaşan Ermenilerin bu hareketi de sözü edilen planın parçalarındandır. Bu hain ve bölücü hareketler, önceleri yalnız muharebe sahası ve yakınlarında görülmekteyken son zamanlarda muharebe sahasının gerilerinde ve ihtiyat bölgelerinde de görülmeye başlamıştır. Örneğin, 15 Haziran 1915 tarihinde 500 silahlı Ermeni, kendilerine katılan birçok asker firarisi Ermeni'yle Şarkikarahisar'ın Müslüman mahallesine hücum ederek evleri ateşe verip yangınlar çıkarmışlar, yerel hükûmetin babacan ve uzlaştırmacı öğütlerine tüfek ve bombalarla karşılık vererek asker ve sivil 150 kişiyi öldürmüşlerdir. Hükûmetin etkili öğütlerinden sonuç alınamaması ve kalenin 20 Hazirana kadar asilerin elinde kalmasından dolayı, yerel idareciler, top ve başka araçlar kullanmak zorunda kalarak bunları yola getirmiştir. Ötede beride meydana gelmekte olan buna benzer ayaklanma olayları, çeşitli sınırlarda bulunan askerî birliklerden kuvvet ayrılmasını gerektirdiğinden ve bu olaylar doğal olarak yerli halka da zarar verdiğinden, Osmanlı Hükûmeti Ermeni isyancılarına karşı bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Bunların sınır ve ihtiyat bölgelerinden uzaklaştırılmaları bu tedbirlerdendir. Komiteciler böylece Rusların etkilerinden uzaklaştırılmışlar, millî savunma ve iç güvenliği bozmayacakları bir bölgeye gönderilmişlerdir.”

c. Fındıcak Olayı

Zeytun Ermenilerinin nakli sırasında Maraş sancağı ile Cebelibereket¹⁷⁶ ve civarına dağılan çeteler, fırsat buldukça Müslüman köylerine, asker kabilelerine, jandarmalara saldırarak köyleri yakıp, önlerine gelen suçsuz halkı acımasızca şehit ediyorlardı. Sonunda Zeytun, Haçin, Maraş Ermenilerinden oluşan 600 kadar eşkıya Temmuz 1915'te Maraş ile Bahçe arasında Ayvacık yaylasına altı saat uzaklıkta bulunan Fındıcak köyünde toplanarak, isyan ilan ettiler. Civardaki dört Müslüman köyü isyancı Ermeniler tarafından yakıldı. Canlarını kurtaramayan bu köylerin halkından güçsüz ve yaşlılarla çocuklar da bu sırada köylerle birlikte yandılar. Fındıcak, Maraş isyanı için hareket üssü olarak kullanıldı. Çevredeki Ermeni komiteleri de çeteleriyle burada toplandı. Çevre Ermeni köylerinden erzak ve mühimmat getirilerek depo edildi. 4'üncü Ordudan gönderilen kuvvet, zamanında yetişerek köyü kuşattı. Eşkılar, köyün içinde, batısında, kuzeyinde ve özellikle güneyindeki tepede yaptıkları siperlerden son sistem silahlarıyla ateş açarak, bombalar yağdırarak çok düzenli bir şekilde taarruz ve savunma yaptılar. Boşalttıkları evleri, sığınakları ateşe vererek harekâtı zorlaştırdılar. Sonunda, siper muharebeleri, süngü hücumlarıyla tepelendiler. İrşadlı köyünden 12 evle, Köpezli köyünden 10 evi ve bir harmanı yaktılar, 80 yaşında bir ihtiyarı boğazlayarak öldürdüler. Bu iki köyden birçok Müslüman'ın yaralandığı, olayın başlangıcında gelen jandarmalardan iki şehit, üç yaralı verildiği, Fındıcak'ta kalan 20'ye yakın Müslüman'ın korkunç şekilde parçalandığı, Dönüklü köyünde de 33 evle beş harmanın yakıldığı, köy imamı Maraşlı Mehmet ile Fakih Mehmet'in oğlunun boğazlanarak öldürüldükleri soruşturmalar sonucunda anlaşıldı.

ç. Yozgat (Boğazlıyan) Olayları

Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesine bağlı Çakmak köyüyle Yazber dağında dolaşan 70 kişilik silahlı Ermeni eşkıyası, Ankara'nın Bâlâ, Haymana, Ankara sınırındaki Yeknam (Beynam?) ormanlarında kuvvetli Ermeni çeteleri ve yine Boğazlıyan'ın Çulhanlı köyü yakınlarında Kozas mevkinde Kayseri'nin Everek köyü Ermenileri tarafından komuta edilen birçok kola ayrılmış 300'e yakın silahlı Ermeni eşkıyası görülmüştü.

Yine Yozgat'a bağlı Kumkuyu köyünde saklanan 300 kadar Ermeni eşkıyası, 15 Eylül 1915 günü çevredeki Müslüman köylerini ateşe verdiler. Özel olarak yapılmış siper ve mazgallardan jandarma ve asker üzerine ateş etmeye başladılar. Çatkebir köyü ormanında saklanan 800 kadar Ermeni, vaktiyle orman içerisindeki Akdağ Geçidi'nde hazırladıkları siperlerden asker, jandarma ve halka taarruz etti. Günlerce süren çarpışmalardan sonra Kızılcaova yönünde kaçtılar.

∴

¹⁷⁶ Cebeli Bereket: Osmaniye'nin eski adı.

Antakya'da bulunan Ermenilerle Haçin, Zeytun, Maraş, Adana dolaylarından gelen komitecilerden bir kısmı, yanlarındaki 500 Ermeni'den oluşan kabilelerle Süveydiye¹⁷⁷ civarında sahile yakın bir tepede toplanıp, o sahilde dolaşan Fransız donanmasıyla haberleşerek isyan bayrağını açtı. İsyanı bastırmak için üzerlerine gönderilen kuvvetlere zırhlıların himayesinde şiddetle ateş açarak birçok askerin şehit düşmesine neden oldular ve sonunda donanma eşliğindeki nakliye gemilerine binerek gittiler. Buna dair Ermeni gazetelerinin en önemlilerinden birinde çıkan aşağıdaki yazı, sorunun iç yüzüne ilişkin ayrıntıları içermektedir:

İskenderiye'de yayımlanan Hosaper gazetesinden:

Silifke Kahramanları Portsait'te¹⁷⁸

Bugün Portsait'te bulunan Silifke firarileri hakkında çok güvenilir kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, bunların yani firarilerin zulüm ve haksızlık cehenneminden değil, zorlu bir savaştan geldikleri anlaşılıyor. Silifke'nin bu Ermenileri, 1500 nizami askere karşı 55 gün aralıksız direnmişlerdir. Ermenilerde 150 martin tüfeği vardı. Çakmaklılar ve av tüfekleri hesaba katılmamıştır. Bunlar Haçin ve Zeytun'dan uzaklaştırılan Ermeniler olup Osmanlı Hükûmetine son ana kadar direneceklerine dair ant içmişlerdir. Aralarında dört papaz bulunuyordu: Kalustyan, Abraham, Yogon, Oluk. Bunlar direniş ve yönetim konusunda pek büyük yararlılıklar göstermişlerdir. Çetenin reislerinden Yoğunolunlu Bedros Dimlekyan, son gemi ile firarilerin hayvanlarını naklederek dün kentimize gelmişlerdir. Direniş günlerinde savaşçılar, uzaktan bir Fransız zırhlısı görmüş ve ay işaretli beyaz bir bezle geminin dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Fransız Komutanı Ermenilerle haberleştikten sonra kıyıları top ateşine tutmuş ve Ermenileri sandallarla zırhlıya taşıtmıştır. Haberleşme bir süre daha devam etmiş, bu sırada Fransız zırhlısı iki kez Portsait ve Cebeli Musa kıyılarına gidip gelerek bütün Ermenileri Portsait'e nakletmiştir. Zırhlının kaptanları ve mürettebatı Ermenileri aslanlara benzeterek "Eğer bunlara küçük bir yardımcı kuvvet gönderilebilseydi, pek büyük işler görebileceklerdi." demişlerdir.¹⁷⁹

d. Yangınlar

Ermenilerin nakilleri sırasında terk ettikleri kentlerdeki mahalleleri ateşe verdikleri yukarıda belirtilmişti. Şarkikarahisar'dan başka yine aynı şekilde İzmit Ermenilerinin, nakilleri sırasında Rum ve Müslüman mahallelerine soktukları kundaklar zamanında bulunarak birkaç kez söndürülmüş; fakat, sonradan kendi mahallelerinde çıkardıkları yangında, yalnız kentte 600'den fazla ev yanmıştır.

Amasya Ermenileri de kenti ateşe verdiler. 14 mahallede 2000'den fazla ev ve 1000'den fazla dükkân yandı. Suçsuz, günahsız binlerce halk sokaklara döküldü.

¹⁷⁷ Süveydiye: Hatay'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Samandağı.

¹⁷⁸ Portsait: Mısır'da liman şehri.

¹⁷⁹ Ermenilerin Fransızlar tarafından Portsait'e nakli için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.IV.

Haçin'de 53 saat süren yangının sonunda, tahminen 2000 ev, beş kilise, beş okul, 150 kadar dükkân ve hanla, belediye, Düyünü Umumiye ve tekel binaları yandı, geriye sadece 800 ev kaldı. Bunlardan başka Ermeniler, Trabzon, Ordu, Bursa ve başka yerlerde de nakledildikleri sırada mahalleleri ateşe verdiler.

15. Halep'te Komite Çalışmaları

Urfa olayı, nakledilen Ermenilerle yerlerinde bırakılanlar arasındaki komitecilerin isyan düşüncesinden kesinlikle ayrılmadıklarını, zaman ve ortam uygun olduğunda hemen harekete geçtiklerini göstermişti. Halep'te de buna benzer büyük ölçüde bazı tertipler alındığı soruşturma sonucunda anlaşıldı. 1916 yılı Nisan ayı başlarında, başta Halep Ermeni Piskopos Vekili olmak üzere, Halep'te çeşitli işlerle uğraşan Diyarbakır, Elazığ, Haçin, Zeytun, Sason firarilerinden oluşan bir komite kurulmuştu. Bu komitenin amacı, hükûmetin iç sorunlarla uğraşmasından yararlanarak, diğer vilayetlerin halkından olup Halep'te bulunan Ermeniler arasında çeteler kurup bunları asker elbisesiyle Bitlis ve Muş dolaylarına göndererek demir yolunu, tünelleri bombalatmak, erzak kollarına saldırtmak, önemli askerî ve mülki görevlilerden bazılarını suikast düzenlettirmek, yollarda hava değişimi alan erleri, Müslümanları öldürtmek ve böylece Rus ordularına katılmalarını sağlamaktı. Silah, askerî elbise ve diğer malzemeler için gereken para, piskoposlukla, bazı Ermenilerden ve komitecilerden alındı. Tehdit mektuplarına da başvuruldu. Çetecilere, seçim ve sevkleri sırasında "Aslında hayatları tehlikede olduğundan ve zaten hükûmet tarafından sürüleceklerinden, bir an önce yurtlarına dönerek oralara gelmiş olan Rus ordularına katılmalarının ve bu orduya öncülük ederek yurtları için çalışmalarının daha uygun olacağı ve Halep Ermenilerinin zarar görmemeleri için olayların Halep sınırından çıktıktan sonra başlatılması" tavsiye edilmiş ve aynı zamanda çeteye alınan kişilerin her birine ayrı ayrı yemin ettirilmişti. Harekete geçirilen çetelere birkaç lira harçlık verilmiş, silahsız olanlara da yollarda rastlayacakları askerleri öldürerek ellerindeki silahların alınması tekrar tekrar hatırlatılmıştı. Bunun gibi, birçok kafilenin silahlandırılarak sevk edildiği, son olarak Sason'a 25 kişiden oluşan bir çetenin gönderildiği, bu çeteden önce Zeytunlulardan oluşan çetenin de Maraş ve Zeytun dolaylarında faaliyette bulunarak hava değişiminde bulunan erlerden ikisini ve halktan birkaç kişiyi tüyler ürpertici biçimde şehit ettikleri kendi sözlerinden anlaşıldı. Komiteyi oluşturanlarla bunlara yardım edenlerden yakalanan 70 kişi, üzerlerinde elde edilen belge ve silahlarla Halep Divaniharbi Örfisine teslim edildi.

Meşrutiyet'in ilanından önce başlayarak bugüne kadar meydana gelen olaylarla, şimdiye kadar anlatılan eylemlerin ve olayların incelenmesinden çıkarılan sonuç; Ermenistan hayali peşinde koşan ve İtilaf devletlerinin elinde satılmış birer alet olan komitelerin, gerek memleketin gerekse Ermeni milletinin başına korkunç birer bela oldukları, bütün hareket ve eylemleriyle sürekli olarak memleketi, arkalarına düşenleri felakete sürükledikleridir.

Tarih buna en tarafsız ve adil tanıktır: Osmanlı Hükûmetinin kuruluşundan beri Osmanlı uyruğundaki Ermeniler, son zamanlara, yani komitelerin bilfiil isyan hareketlerine başlamalarına kadar bu ülkede mutlu bir hayat sürdürüyor ve Müslümanlarla karşılıklı güven içinde yaşıyorlardı. Geçmişte hiçbir zaman var olmayan ve Ermeni komitelerinin hayallerinden başka bir yerde de olamayacak olan Ermenistan'ın(!) canlandırılması ve bağımsızlık düşüncesi ortaya sürülerek isyanlar başladıktan, bu fikirler İngilizler ve Ruslar tarafından daha çok yeşertildikten ve ön ayak olanlar madden ve manen teşvik edildikten sonra bu güven doğal olarak bozuldu. Ülkenin bölünmesi ve parçalanmasıyla sonuçlanacak bu gibi girişimlerin, hâkim millet tarafından bu şekilde karşılanması pek doğaldı. Bu görüşe karşı olan Ermeniler de yok değildi. Harutyon Amira, yani Kazaz Artin ve benzeri kişilerin itirazları, Rusların, İngilizlerin ve Fransızların telkinleriyle hareket edenlerin sözleri arasında kayboldu; kendileri hain, baskıcı ve bencil olarak suçlandılar. Olaylar bunların ne denli haklı olduklarını gösterdi.

Meşrutiyet'ten sonra Balkan Savaşı'na kadar geçen süre, komitelerin örgütlenme ve hazırlanma dönemi idi. Balkan Savaşı'ndan sonra nispi temsil ve doğu illeri ıslahatıyla istek ve hareketler başladı. Birinci Dünya Savaşı ise yıllardan beri çeşitli maskeler altında saklı kalan gerçek yüzleri gösterdi. Öteden beri hükûmet bütün isyanları küçük bir grubun kışkırtması olarak görüyor ve buna yol açanları yakalayarak cezalandırmaya çalışıyordu. Son olaylar bu eylemlerin öyle sanıldığı gibi bir iki akılsızın tertip ve girişimiyle olmadığını ve komitelerin, komiteciliğin en küçük köylere kadar yayıldığını gösterdi. Yukarıda belirtildiği üzere seferberlikten sekiz-dokuz ay sonrasına kadar isyanlara karşı daima savunmada kalmak ve yerel önlemler almakla yetinildi; fakat, yinelenen bildiri ve uyarılara, engelleyici önlemlere rağmen Osmanlı ordusunun güvenliğini ve yurt savunmasını sağlamak için bunları savaş alanlarından uzaklaştırmak ve yabancıların etkisinden uzak kalacakları yerlere yerleştirmek zorunda kalındı. Doğaldır ki durum ve gidişat bu merkezde olmasaydı, Osmanlı Hükûmeti böyle bir karar almak ve uygulamak zorunda kalmazdı.

Bütün komiteler ve bunlara uyanlar ayaklanma eylemlerini Osmanlı ordusunun savaş alanı olan yerlerden başka yerlere kadar genişletmemiş olsalardı, hükûmetin zorunlu olarak aldığı bu kararın uygulanacağı bölgeler sınırlı ve belirli kalacaktı. İlk darbelerle yıkılacağını sandıkları hükûmetin hâlâ yaşamakta olduğunu göremeyen komiteler, tutumlarını değiştirip isyan hareketlerine son vermeyi düşünmek bile istemiyorlardı ve sırf bu düşünceyle her yerde eylemlere devam ediyorlardı.

Tehcirin yalnız komitecilere uygulanması mümkün değildi; çünkü, başta Patrikhane olmak üzere komitelerin 35-40 yıllık çalışmaları sonucunda örgütler, en küçük köylere varıncaya kadar genişletilmiş, her köyde komite şubeleri kurulmuş, çete teşkilatı oluşturulmuştu. Bu isyan olayları, yukarıda geçen komite haberleşmelerinin incelenmesiyle doğrulanmaktadır.

Ermenilerin çıkarıldıkları yerlerden, belirlenen bölgelere her türlü ihtiyaçları karşılanarak düzenli biçimde sevkleri hükûmetçe gerekli görülmüş, bu konuda gereken tebligat yapılmış ve önlemler alınmıştır. Her şeyden önce memleket olağan durumda değil savaş durumundaydı. Ne kadar önem verilirse verilsin, bir taraftan sınırlarda düşmanla çarpışılır, diğer taraftan her gün bir yerde çıkan Ermeni ayaklanması bastırılır ve bütün nakil araçları ordu ve memleketin ihtiyaçları uğrunda kullanılırken, Ermeni kabileleri, ancak imkânlar doğrultusunda sevk edilebilirdi. Bununla birlikte, araçların önemli bir bölümü bu işe ayrıldı ve memurlarla, asker ve jandarmadan büyük bir kuvvet de kabilelerin rahat ve güven içinde sevkıyla görevlendirildi. En ufak bir aracın, en küçük bir kuvvetin bile olağanüstü değeri olduğu bir zamanda, özellikle varlığın ve bağımsızlığın söz konusu olduğu bir sırada, bu oranda bir yardım, büyük bir fedakârlık demekti. Kuvvetlerine, şahıslarına büyük değer veren komiteler, bu kabilelere seyirci durumunda kalamadılar. Kabilelerin kurtarılmasını, kendileri için sözde millî bir görev(!) olarak görüyorlardı. Bundan dolayı, erkekleri savaş alanında bulunan Müslüman köylerine, bu köylerdeki suçsuz halka saldırarak kötülük yapan, kahramanlık taslayan 200-300 kişilik çeteler, bu kabilelerin yollarını kestiler ve pek çok yerde Ermenilerin yanında görevli giden jandarma ve askerlerden birçoğunu şehit edip kabileleri dağıtarak sözde kurtardılar. Gerçekte ise onları yoksulluğa ve perişanlığa sürüklediler. Bununla birlikte, yine hükûmet gereken yerlerde iâşe merkezleri ve konak yerleri hazırlatarak imkânlar elverdiğince, kabilelerin rahat içinde sevkine çalıştı. Nakledilen Ermenilerin taşınır ve taşınmaz tüm mallarını zarardan korumak için bir yasa çıkardı.¹⁸⁰ Yasa hükümlerinin uygulanmasıyla uğraşmak üzere bu bölgelere yetenekli kişilerden oluşan komisyonlar gönderildi. Söylenegelen suistimalleri yerlerinde soruşturmak ve suçları sabit olanları cezalandırmak üzere Divaniharplere sevk etmek amacıyla da güvenilir kişilerden kurulu çok sayıda teftiş heyeti oluşturularak belirlenen bölgelere gönderildi. Bu heyetler tarafından yapılan soruşturmalar sonucunda, görevlerini kötüye kullanan kişiler Divaniharplere sevk edilerek şiddetle cezalandırıldılar. Sözün kısası, hükûmet savaş hâlindeyken Ermenilerin can ve malca zarar görmemesi için gerekeni yaptı ve bu amacında imkânlar elverdiğince başarılı oldu.

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden çıkarılarak, Osmanlı ordusuna zarar veremeyecek ve yurdun düzenini bozamayacakları başka yerlere gönderilmelerinin, mülki ve askerî makamlarca görülen lüzumdan dolayı alınan bir önlem olduğu açıklanmıştı. Bu şartlar altında, bu kararın acilen alınıp uygulanmasına büyük ihtiyaç vardı. Aslında varlığını güvence altına alıp devam ettirmek için binlerce yavrusunu savaş alanlarında kaybeden, ırk ve mezhep ayırt etmeksizin bütün halkından vatana karşı her zamankinden daha çok bağlılık bekleyen bir devletin, kendisini içte oyalamaya, arkadan vurmaya çalışanlara karşı böyle bir karar alması en doğal ve yasal hakkıydı. Bu hakkın kullanılmaması, kesinlikle uygun değildi.

¹⁸⁰ Harp hâli ve olağanüstü siyasi zorunluluklar dolayısıyla başka yerlere nakledilecek Ermenilere ait mal, mülk ve arazilere uygulanacak idare hakkındaki bu yasa için bk. a.g.e.; C.I.

16. Ermeni Mezalimi

a. Erzurum¹⁸¹

Tahribat ve mezalim hakkında soruşturma yapmakla görevlendirilen komisyonun raporları aşağıdadır:

"7 Haziran 1916 Salı günü, büyük bir köy olan Kurukol'a¹⁸² vardık. Ermenilerin yakıp yıktıkları bu köy, acınacak bir harabe durumundaydı. Perişan kalıntılar sanki yapılmış olan alçaklıkları anlatan dilsiz birer tanıktı. Bu ıssız harabeyi büyük bir üzüntüyle dile getirmeye çalışırken Mizgeyik köyünden¹⁸³ ailesiyle birlikte göç eden 65 yaşlarında Kaya Mehmet adında bir yaşlıya rastladık. Bu zavallı bahtsız adam, Mizgeyik köyünde Ermeni çetelerin yaptıkları alçaklıklara bir daha uğramamak için Erzincan'a göçüyordu. Tanık olduğu facialarla ilgili bilgi istedik. Yemin ederek, şunları söyledi: 'Kadınları ve çocukları saldırıdan kurtarmak için onları binalarda, yeraltı ambarlarında, zahire kuyularında saklamak zorunda kaldık. Ermeniler, Müslüman kadınları bulamayınca büsbütün öfkelenerek ele geçirdikleri erkekleri öldürüyorlardı. Mizgeyik köyünde İsmail adındaki kardeşimi, kurşunla kafa tasını parçalayarak şehit ettiler. 60 yaşlarında Kürt Ahmet adında bir ihtiyarın süngü ile göbeğinden, Esat adlı oğlunun da kılıçla boynundan vurularak vahşice şehit edildiğini, Sabit oğlu Medet ve Ali oğlu Ağa ile Dursun oğlu Hasan'ın da çeşitli işkencelerle öldürüldüğünü gördüm. Hele Dursun oğlu Hasan'ın eşi İzzet Hatun'u öyle bir işkenceyle öldürdüler ki, unutmak mümkün değildir. Zavallı kadının sağ bacağını kıyma doğrarcasına süngüyle parçaladılar.' Kaya Mehmet bunları anlatırken sürekli ağlıyor ve yaşadığı korkunç olayların etkisiyle heyecanlanıyordu.

70 yaşlarındaki üç dört ihtiyarla zulüm görmüş bir genç kız ve birkaç kadından başka kimse kalmayan Terbüsek köyüne¹⁸⁴ 6 Haziran 1916 Salı günü saat 07.30'da vardık. Bu köy halkından Saded oğlu Musa, Muhtar Hüseyin ve Süleyman oğlu Hürrem yemin ederek tanık oldukları mezalimi anlatmaya başladılar: 'Ruslardan önce Terbüsek'e gelen Ermeni çetelerinin yaptıkları yağma ve talanla, mezalim anlatmakla bitmeyecek kadar çoktur. Ermeniler, kudurmuş köpekler gibi sokaklarda genç erkekleri birer birer öldürmeye başladılar. Kadınların ırzlarına geçtikten sonra, çeşitli hakaretlerle vahşetlerini gösterdiler. Bunlar insanları katletmekle yetinmeyerek, erzak, eşya, takı, para ve hayvan ne buldularsa alıp götürdüler. Ölmekten kurtulan bir grup iş göremez ihtiyar ve sakat erkekleri de Erzurum'a yolladılar. Zamanında Tercan kadılığında bulunmuş olan merhum Halit Efendi'nin eşi 50 yaşlarındaki Ayşe Hanım, tüm takılarını vererek namusunu kurtarabildi. Düşmanın bu köydeki mezaliminden korkan 20 kadar kadın, ansızın ölmüşlerdir. Rus Komutanına yaptığımız başvurular sonuç vermiyordu.

¹⁸¹ Ermenilerin Erzurum'da yaptıkları mezalim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. a.g.e.; C.II. Yarbay Tverdohlebov.

¹⁸² Kurukol: Erzincan - Tercan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

¹⁸³ Mizgeyik: Erzincan - Tercan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çakmaklı.

¹⁸⁴ Terbüsek: Erzincan - Tercan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yalınkaş.

Çünkü Ruslar Ermenilerin bu hareketlerine göz yumuyorlar; hatta onlara katılıyorlardı. Yine bu köyde, namusunu kurtarmak için tüm varlığı olan 30 lirayı Ermeni çete reisine veren Mikta'dın eşi Suna Hatun'un da namusunu kirlетtiler.'

Bu söylenenleri dinledikten sonra köyden ayrıldık. 40 evden oluşan Seygi köyüne¹⁸⁵ gittik. Bu köyde yıkılmadık bir-iki ev kalmıştı. Rusların yardımıyla, Ermenilerin işgalinde kaldığı süre içinde, yiyecek ve hayvan ne varsa alınmış ve köyün erkekleri toplanarak Erzurum tarafına yollanmış.

Sonradan gelen Rus Müfrezesi Komutanı, Arslan adında Kazanlı bir Müslüman olduğu için burada ırza geçme olmadı denilebilirse de yine Ermeniler şurada burada gizlice Demiroğlu Murat'ın eşi Zeynep, Ahmet oğlu Mehmet'in karısı Havva, Yağız oğlu Mehmet'in kızı Güllü, Beşiroğlu Şakir'in kızı Zekiye, Yavili Hafız'ın kızı Fehime ile Beşiroğlu Refet'in diğer eşi Fehime'nin ırzlarına geçtiler.

Namusunu korumaya çalışan bir Müslüman kadın, bomba ile şehit edildi. Önceleri, kendi isteğiyle bir Ermeni kadınıyla evlenen Yavili Hafız'ın, Ermeniler süngüyle gözlerini çıkarmışlar, eşiyle 15 yaşındaki kızını alıp götürmüşlerdir.

Bu küçük köyde de ne kadar acı olayların meydana geldiğini öğrendikten sonra, incelemelere devam etmek üzere buradan ayrıldık.

Seygi köyünden ayrıldığımız gün saat 10.00'da Göктаş köyüne¹⁸⁶ geldik. Bu köy de diğerleri gibi Ermenilerin saldırı ve yıkımından kurtulamamıştı. Ermenilerin köyü ele geçirdikleri sırada orada bulunan, başka yere gidemeyen ve yapılan mezalimi gören Reşit, Mahmut, Hasan, Mevcut Çavuş, Mevlüt Ağa ve Hüseyin Çavuş'la diğer bazı yaşlılar yemin ederek gördüklerini anlattılar:

'Ermenilerin seçerek Pasinler'e gönderdikleri 14 gençten üçü kaçarak Göктаş köyüne döndü. Bunların söylediklerine göre içlerinden ikisi açlıktan ölmüş, diğer ikisi de süngüyle parçalanmıştır. Bu köyde sekiz-dokuz yaşlarındaki kızlar da dâhil olmak üzere tüm kadınların ırzlarına geçilmiştir. Mail'in gelini Hediye'yi haftalarca yanlarında alıkoymuşlar, binbir güçle yarı baygın hâlde kaçan kadın, başından geçen felaketi ağlayarak anlatmıştır. Köyde 27 ev tamamıyla yıkılmıştır. Göктаşlılar, bu utandırıcı kötülükleri yapan Ermenilerin çoğunun Tercanlı olduğunu anlamış, bu kişileri tanıdıklarını ve bunların Antranik Paşa diye anılan Koturlu Aleksan oğlu Antranik, Çilinizli Nişan, Armenak Taku'nun oğlu Oluş, Mosik oğlu Sahak ve arkadaşları olduğunu söylemişlerdir. Ermeniler, köyün camisini de yıktıktan sonra ahıra çevirerek Müslümanların inançlarına saldırmışlardır. Yedi-dokuz yaşları arasında üç kız çocuğuna tecavüz etmişlerdir.'

¹⁸⁵ Seygi: 1946 idari taksimatına göre Erzincan - Tercan ilçesine bağlı köy.

¹⁸⁶ Göктаş: Erzincan - Tercan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

Buradan Alirik köyüne¹⁸⁷ hareket ettik. Bu köy de mezalimin en korkuncuna sahne olduğunu açıkça gösteriyordu. Köyün zenginlerinden Mehmet, bazı köylülerle birlikte yemin ederek gördüklerini büyük bir acı içinde anlattı:

Mehmet Bey 'Ermeniler Kurukol'daki konağını yıktılar, 300 yük zahire ile 200 koyunumu, birçok başka hayvanımı, 600 liramı ve eşimin takılarını aldıktan sonra amcamın oğlu Mecit'i, dayımın oğlu Ağa oğlu Ahmet'i koyun boğazlar gibi kestiler. Amcamın 50 yaşlarındaki Mehçi adındaki sakat eşini boğarak şehit ettiler.' diyordu. Mehmet Bey üzüntüsünden ağlıyordu.

Bundan sonra köylüler de başlarına gelenleri anlattılar: 'Köyde ırzına geçilmemiş hiçbir kadın kalmadı, içağası Mehmet'in torununu, Emirhan'ın kızını, Yasin'in torununu ve Mehmet Onbaşı'nın 20 yaşlarındaki kızı Esmâ'yı bir süre kullandıktan sonra beraberlerinde götürdüler. Köyümüzün imamı Molla Şükrü'nün sekiz yaşındaki kızı Fatma'yı, Binbaşı oğlu Şakir'in sekiz yaşlarındaki kızı Nigar'ı, Sıılığlı Ali Mustafa'nın yedi yaşındaki kızı Münver'i zorla götürüp tecavüz ettiler. Yine köyümüzden 45 yaşlarındaki Ali oğlu Süleyman'ı kılıçla parçaladılar. 60 yaşlarındaki Küçük Ömer oğlu Ahmet'i, hastalığına bakmadan ayaklar altında ezerek şehit ettiler. Köyümüz Antranik Paşa adını alan Koturlu Aleksan oğlu Antranik ve arkadaşlarının zulmüne maruz kaldı. Gördüğümüz zulümler anlatmakla bitmez." diye ağlamaya başladılar. Yürek yakan bu acı durum karşısında buradan da ayrıldık.

Saat 08.30'da Parsenik köyüne¹⁸⁸ geldik. Burada da hayvanlardan, köylülerin ev eşyalarından hiçbir şey kalmamıştı. Köylülerin yemin ederek anlattıklarına göre, Ermeniler burada da ırzlarına geçilmemiş kadın ya da kız bırakmamışlar, işe yarayan erkekleri ayırarak Erzurum'a göndermişler, camiye yıkmışlar, mezarlığı tahrip etmişlerdir. Musa oğlu Fehim adında bir ihtiyar, ikisi kaburgaları arasından, birisi kalçasından olmak üzere aldığı üç korkunç bıçak yarasını gösterdi. Ermenilerin vahşice şehit ettikleri Pasinli Halil'in oğlu olduğu anlaşılan küçük bir çocuk geldi ve ağlayarak babasının şehit edilmesini anlattı. Bu masum yavrunun içler acısı hâli hiçbir şekilde anlatılamaz.

10 Haziran 1916'da Tercan ilçesinin merkezi olan Mamahatun'a¹⁸⁹ geldik. Burada bulunan evlerin beşte dördü yıktırılmış, caminin minberi kaldırılarak kiliseye çevrilmiş ve minaresine çan takılmıştı. Ermeniler bazı Rus Kazaklarıyla birlikte evleri yağmalamışlar ve zorla birçok kadın ve kızın ırz ve namuslarına saldırmışlardır. Mamahatunlu Bayramoğlu Ethem'in, merhum Jandarma Çavuşu Cemal'in, Dede oğlu Hüseyin'in ve Belediye Kâatibi Bekir'in aileleriyle Kiraz adındaki kadın saldırıya uğramışlardır. Bunlardan Cemal Çavuş'un eşi, namusunu korumak için direnmiş, başaramayınca intihar etmiştir. Aşçı Selim'in evi yıkılmış, malları yağmalanmıştır. Aşçı Selim, asılmak için Ermeniler tarafından aranmışsa da bulunamamıştır.

¹⁸⁷ Alirik: Erzincan - Tercan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Beşgöze.

¹⁸⁸ Parsenik: Erzincan, Tercan.

¹⁸⁹ Mamahatun: Erzincan'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Tercan.

Diğer köylerde olduğu gibi buradan da birtakım gençler seçilerek Erzurum'a yollanmışlardır. Buradan ayrıldıktan sonra Zazavartik köyüne¹⁹⁰ gittik.

Burada Ermeniler büyük tahribat ve birçok korkunç mezalim yapmışlardır. Kız ve kadınların zorla ırzlarına geçmişler, eşlerini savunmaya çalışan yedi kişiyi de çoluk çocuklarıyla birlikte şehit etmişlerdir. Şehit edilenler; Servet oğlu Süleyman, Mustafa oğlu Durak, Süleyman oğlu Mahmut, Mustafa oğlu Dursun, Çavuş Mustafa oğlu Mail, Rüştü, Mehmet ve Bayburtlu Mustafa'dır. Bunlardan Mustafa'nın eşi Fethiye'yi direndiği için süngüyle parçalamışlardır. 12 yaşlarındaki Nuriye ile Münici oğlu Osman'ın aynı yaştaki kızı Peluke, Arif'in kızı 10 yaşlarındaki Kadriye, Osman'ın eşi Hasnik ve Servet oğlu Süleyman'ın evinde oturan genç bir kadın Ermeniler tarafından yapılan işkence ve eziyetlerle, utanç verici saldırılara maruz kalmışlar, bu köyün ihtiyar kadınları bile saldırılardan kurtulamamışlardır. Zavallı kadınlar, her kadına 10-30 Ermeni'nin saldırdığını çığlıklar içinde yemin ederek anlattılar.

Buradan hareket ederek Aktaş köyüne¹⁹¹ vardık. Birtakım ihtiyaçların ve sağ kalan bazı kadınların yeminle anlattıklarına göre, Ermeniler, köy muhtarı Ethem Ağa'nın belini tüfek dipçisiyle kırmışlardır. Halk, kadın ve kızları sarp dağlardaki mağaralara gizleyerek namuslarını korumayı başarmıştır. Yalnız hastalığı nedeniyle bir yere gidemeyen Zübeyde adlı 15 yaşlarındaki bir kıza alçakça tecavüz etmişlerdir. Zavallı kızcağız üzüntüsünden birçok kez intihar girişiminde bulunmuşsa da engellenmiştir.

Şu mezalim karşısında yüreklerin parçalanmaması mümkün değildir. Heyetimiz bu köydeki soruşturmasını tamamlayarak Hoğik köyüne¹⁹² gitti. Bu köy de Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış, camisi ahıra çevrilmiştir. Burada rastladığımız bazı köylülerin yeminli ifadelerini kayıt altına aldık. Anlattıklarına göre, mallarının ve eşyalarının hepsi ellerinden alınmış ve halktan Hançer oğlu Hasan, Hüseyin oğlu Dursun, Hasan oğlu Mehmet ile annesi, Hasan oğlu İsmail, Hüseyin oğlu Ali, Hasan oğlu Halis, Hasan oğlu Mahmut çeşitli mezalim ve işkencelerle çok acı şekilde şehit edilmiş, Mustafa oğlu Osman, Durak kızı Seyyare, dokuz yaşındaki Mustafa oğlu Aşir ve altı yaşlarında günahsız bir çocuk olan Molla Mustafa'nın kızı kılıçla parçalanmıştır. Mustafa Bey Çiftliği'nden Mehmet Ali Durak, Rıdvan oğlu Hüseyin ve Zeynel oğlu Kuli şehit edilmiş, bunlardan Zeynel oğlu Kuli aralıksız dövüldükten sonra kasatura ile parça parça doğranmıştır.

Buradaki mezalimleri de böylece öğrendikten sonra Pekerç köyüne¹⁹³ uğradık. Bu bahtsız köy de Ermeni mezaliminin utanç verici, iğrenç eylemlerine sahne olmuştur. Malları, eşyaları yağmalanmış, cami yıkılmış ve kirletilmiştir. Her yerde kanlı eylemlerin izleri görülmektedir. Rastlayabildiğimiz kimi kişilerden yemin ettirilerek alınan bilgiler aşağıdadır:

¹⁹⁰ Zazavartik: 1946 idari taksimatına göre Erzincan - Tercan ilçesine bağlı köy.

¹⁹¹ Aktaş: Erzincan - Tercan ilçesine bağlı köy.

¹⁹² Hoğik: Erzincan - Tercan ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Gökçe.

¹⁹³ Pekerç: Erzincan - Tercan ilçesine bağlı belde. Bugünkü adı Çadirkaya.

Düşmanla birlikte köye giren Ermeniler, Karaçaylı Emrah ile Mahmut'un yolda rastladıkları biri altı, diğeri yedi yaşlarında iki günahsız çocuğunu kilise kapısının eşiğine götürerek, koyun boğazlar gibi kestikten sonra, kesilmiş başlarını kilise yönüne, gövdelerini de kapının önüne bırakmışlardır. Yaşlılardan Fettah oğlu Ahmet'i, Mir'in Ahmet Efendi'yi, Ahmet oğlu Halim'i, Ako oğlu Kaya Onbaşı'yı, Ciddeli Mehmet'i, Muhi oğlu Molla'yı, Mehmet Çavuş'u ve oğlu Osman'ı, Suud Ağa'yı, Hafız oğlu Halil'i, Dellal oğlu Sabri'yi ve yedi yaşındaki oğlu Hakkı'yı, Mustafa oğlu Zihni'yi, Yusuf oğlu Mevcut'u, dört yaşındaki kardeşi Eyüp'ü, Altıntaşlı Mevlüt'ün annesini, Şeyh Beşir'in 15 yaşındaki kızını, Mustafa'nın altı yaşındaki kızı Fatma'yı, Karslı Bahri'nin sekiz yaşındaki kızı Naime'yi, dört yaşındaki diğerkızı Esmer'i acı şekilde şehit ettiler. Pekiçli Ahmet Bey'in evine sığınan 150 kadınla kendi eşine ve Mamahatunlu Mustafa'nın biri 12, öteki 14 yaşındaki iki kızına, Karaçaylı Selim'in kızına ve Muhtar Molla Şükrü'nün yedi yaşındaki kızına 500'den fazla Ermeni tarafından saldırılarak ırzlarına geçildiği ve bunlardan teslim olmayan dört kadın ile İzzet Hatun adında 30 yaşındaki bir kadının boğazlanarak kuyuya atıldıkları, Molla Şükrü ile arkadaşlarının büyük bir acıyla verdikleri bilgilerden anlaşılmıştır.

Heyetimiz köye vardığı zaman sözü edilen utanç verici eylemlere kurban olan İzzet Hatun'un kesilmiş başı hâlâ oradaydı. Bu zavallı kadının bir yaşındaki günahsız kız çocuğunun parmağındaki yüzüğü almak için parmaklarını kesmişlerdir. Bu köy ihtiyarlarından Dursun Ağa'yı, boynundan taktıkları bir iple kuyu başına götürüp ayaklarından astıktan sonra öldüreceklerini söyleyerek para istemişler, bütün parasını verdiği hâlde birçok işkenceden sonra boynunun arkasından kasatura ile kesmeye başlamışlar; fakat sonunda, her nedense bırakıp gitmişlerdir. Dursun Ağa'yı boynundaki korkunç yarası ile biz de gördük. Bu köyde yapılan mezalimin haddi hesabı yoktur.”¹⁹⁴

∴

Hınıs halkından Ali Efendi'yle, Hacı Yusuf ve Yakup oğlu Tevfik'in yeminli ifadeleri aşağıdadır:¹⁹⁵

“Ruslara öncülük eden Ermeniler, uğradıkları köylerdeki erkekleri öldürüp kadınlara saldırarak, görülmemiş, alçakça kötülükler yaptılar. Çocuklarla ihtiyarlar bile bunların zulüm ve vahşetlerinden kurtulamadılar. Aciz kadınları bir eve sokarak, evi ateşe verdiler. Hamile kadınların çocuklarını süngülere takarak teşhir ettiler. Buna, göç etmek zorunda kalan ve her biri bir yolunu bularak yaşamını kurtaran yüzlerce kişi tanıktır. 500'den fazla güçsüz erkekle pek çok kadın ve çocuktan oluşan bir katile, Ermeni ve

¹⁹⁴ Tahribat ve mezalim hakkında soruşturma yapmakla görevlendirilen komisyon tarafından hazırlanan bu raporun altında Ilıca Bucak Müdürü Şükrü ile İl Hukuk Danışmanı Kemal'in imzaları vardır.

¹⁹⁵ Bu ifadenin altında Polis Komiseri Şükrü ile Jandarma Tabur Komutan Vekili Mehmet'in imzaları vardır.

Ruslar tarafından Erpedres denilen yere götürülerek orada kurşunla, kılıçla öldürdüler.”

Ermeni çetelerinin mezalimine ve alçak eylemlerinden birine örnek olan bu olay karşımızda gözyaşlarıyla anlatılmıştır.

∴

Hınıslı Hacı Cafer Ağa oğlu Hacı İsa, Dellal Ali ve Kahveci Hayrettin'in yeminli olarak alınan ifadeleri:¹⁹⁶

“Askerimiz çekildikten sonra Ermeni çeteleri Rus ordusuna öncülük yaparak kasabaya girdiler. Çocuklara varıncaya kadar ellerine geçen erkekleri kudurmuşçasına öldürüyorlar, kadınların ve günahsız kızların ırzlarına geçiyorlardı. Ermeni çetelerinden birkaçı Fatma adındaki kadının kucağında süt emen çocuğunu ateşe atmış ve bahtsız anneye, ölümle tehdit ederek yanan yavrusunu yemesini söylemişlerdir. Namuslu Müslüman kadınların güzelleriyle genç kızları ayırıp ırzlarına geçerek Rusya'ya doğru götürdüler. Kasabamızda yapılan mezalim anlatmakla bitmez.”

∴

Erzurum'da Rus ordusuna öncü olan Ermeni çetelerinin yaptıkları mezalim hakkında Valilik tarafından yapılan soruşturma ve incelemenin özetidir:

“Rusların işgal ettikleri yerlerde, Ermeni çetelerinin Müslüman halka yaptıkları mezalim, başlı başına büyük bir tarih oluşturur. Başlangıçta ordumuzun ilerlemesi üzerine, asıl sınıra çekilen Rus ordusu, Pasinler halkından 2000'den fazla Müslüman'ı beraberinde götürmüş, bunların bir kısmı Ermeniler tarafından yok edilmiş, diğer kısmı Rusya'ya yollanmıştır. O sırada Salimli köyüne giren bir Ermeni çetesi, köyde bulunan tüm kızların ırzlarına geçmiş ve kendilerine teslim olmayan Reşit Bey'in gelinini öldürerek, kaynanasını yaralamışlardır.

Köprüköy'e¹⁹⁷ dönerken Azap,¹⁹⁸ Ardos,¹⁹⁹ Yüzveren²⁰⁰ köylerinde 53 Müslüman'ın cenazesini gördüm. Erzurum'un düşmesinden sonra Rusların eline geçen yerlerde, özellikle Ermenilerin yaptıkları öldürme eylemleri, yolsuzluklar ve saldırılar korkunç boyutlardadır. Erzurum, Aşkale²⁰¹ ve Tercan'dan kaçıp gelebilen Reşit ve arkadaşlarının verdikleri bilgilere göre, çoğu Ermeni çetelerinden oluşan Kazak müfrezelerinin, Aşkale, Rayice ve Tercan'daki bütün malları gasp ettikleri, Hoşik köyü ile Pekerçi bucağında başta imam olmak üzere, 100'den fazla Müslüman'ı çocuklarının gözleri

¹⁹⁶ Bu ifadenin altında komisyon üyelerinden Mehmet Hanefi ve Yasin ile Ergene Müdürü adına Hüseyin Hüsnü'nün imzaları vardır.

¹⁹⁷ Köprüköy: Erzurum'a bağlı ilçe.

¹⁹⁸ Azap: Erzurum - Horasan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

¹⁹⁹ Ardos: Erzurum - Horasan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Değirmenler.

²⁰⁰ Yüzveren: Erzurum - Horasan ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yüzören.

²⁰¹ Aşkale: Erzurum'a bağlı ilçe.

önünde öldürdükleri, pek çok namuslu Müslüman kadının ırzına geçtikleri ve Rusların öncü kuvvetlerinin Ermeni süvarilerinden oluştuğu anlaşıldı. Pekerîç bucağında Ermenilerin kurduğu ve mahkeme adını verdikleri zulüm heyetinin verdiği kararlar, Tercan ve civar köylerinde kalan ileri gelenlerden 300-400 kişi asılmıştır.”

b. Van²⁰²

Van Jandarma Alay Komutanının Raporu.²⁰³

“Ruslar Osmanlı sınırlarını geçtikleri zaman Van Ermenileri, öteden beri bekledikleri fırsatın geldiğini düşünerek ötede beride isyan etmeye başladılar. Bunlar savunmasız Müslüman köylerine, yolcu ve postalara saldırmak, savaş vergilerini vermemek ve ordu için getirilen erzağı bazı geçit ve yollarda pusu kurarak yağmalamak gibi isyancı eylemlerle, kendilerince tasarlanmış ve kararlaştırılmış olan programın kısa sürede uygulamaya geçirilmesine çalışıyorlardı.

Başlangıçta, hükûmetin öğütlerine alaycı yanıtlarla karşılık vermekten çekinmiyorlardı. Öyle ki Terzibaşyan Avedis adındaki Ermeni ‘Ne yapalım! 1896 olaylarında ölenlerin çocuklarına söz anlatılamıyor.’ diyordu.

Komite reislerinden Aram ve İşhan’ın aleni kışkırtmalarıyla, Şitak ilçesinde ayaklanma başlamıştı. Kaleye kapanan Ermeniler, terk edilmiş eski yapım bir Balyemez topunun adi demir mermileriyle sivillere ateş etmişlerdir.

Memurlar geceleyin kaçabilmişlerse de birçok günahsız kadın ve çocuk sularda boğulmuş, ötede beride saldırılara uğrayarak ölüp gitmişlerdir.

Mirkeho köyünde,²⁰⁴ Molla Hasan adındaki muhtarla arkadaşları, Ruslara öncülük eden Ermeni çetelerine teslim işareti vermelerine rağmen 27 erkek, 12 kadın ve 18 çocuk toplam 57 kişi koyun boğazlar gibi acımasızca şehit edildiler. Kız ve gelinler ayrılarak Ermenilerce götürüldüler.

Çarıkisar köyünde²⁰⁵ bir çocuğun kuzu gibi kızartılarak bir süngü üzerinde direğe bağlandığı, birçok kişi tarafından yemin edilerek anlatılmış ve cesedi gösterilmiştir. Ahurik²⁰⁶ ile Avzerik²⁰⁷ köyleri arasında dört kişinin cesedi, elleri karınlarına sokulmuş, cinsel organları ağızlarına bırakılmış bir hâlde bulunmuştur.

Kavlik köyünde,²⁰⁸ yedi yaşında Fatma ve dokuz yaşlarında Gülnaz adlarında iki günahsız kız çocuğunun, Ermeniler tarafından ırzlarına geçilerek sakat bırakıldıkları görülmüştür. Bugün bu günahsızlar, Ermeni

²⁰² Ermenilerin Van ve çevresinde yaptıkları mezalim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918; C.II.

²⁰³ Van Jandarma Alay Komutanı Ali.

²⁰⁴ Mirkeho: Van - Özalp ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Sarıköy. Mirkeho köyünde Ermeniler tarafından katledilen ve yaralananların isim listesi için bk. a.g.e.; C.I, s.61-63.

²⁰⁵ Çarıkisar: Van - Saray ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dolutaş.

²⁰⁶ Ahurik: Van - Özalp ilçesi - Dorutay bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Tulgalı.

²⁰⁷ Avzerik: Van - Saray ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Bakışık.

²⁰⁸ Kavlik: Van - Saray ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Keçikayası.

zulüm ve alçaklığının canlı birer örneği olarak ortada durmaktadırlar. Yine bu köyde, 70 yaşını geçmiş Alu adında bir ihtiyarın cinsel organının ağzına sokulduğuna ve çene kemiklerinin süngülenip kırılarak şehit edildiğine, sonradan gelen Osmanlı ordusu komutanlarından bazıları, büyük bir nefretle tanık olmuşlardır.

Astoci köyünde²⁰⁹ Kemo adındaki kişinin Zeliha adlı eşi tandır başında ekmek pişirirken altı aylık kız çocuğu ateşe atılarak annesinin gözü önünde yakıldıktan sonra yemesi söylenmiş, karşı çıkınca zavallı kadın bir bacağı tandıra sokularak acımasızca yakılmıştır. Bu kadın bugün yaşamakta olup bu acı işkenceyi anlatırken ağlamaktan kendisini alamıyor ve orada bulunanların yüreklerini sızlatıyordu.

Yine bu köyde birçok günahsız çocuğun, tezek yığınları içerisine atılarak yakıldığı orada bulunan cesetlerden anlaşılmıştır.

Heretil köyünde²¹⁰ Hacı Osman adında bir zavallıyı işkenceyle öldürdükten sonra, anlatılamayacak bir çirkinlikle üç kızının ve iki gelininin ırzlarına geçmişler, zavallılar bu alçaklıkla yaşamlarını yitirmişlerdir.

Birçok Ermeni tarafından Kotur²¹¹ muhtarının 16 yaşındaki oğlu Gülbeyaz'ın ırzına geçildiği, erkeklerin tümünün bir samanlığa doldurularak başlarına nöbetçi dikildikten sonra yalnız kalan kadınların ırzlarına geçildiği, bucak halkından saygın kişiler tarafından yeminle anlatılmıştır.

Bezdikan köyünde de Ermenilerin yapmadık kötülük bırakmadıkları, yurtlarını terk etmek zorunda kalan çaresiz Müslüman halkın yüzde sekseninin yollarda öldürüldüğü henüz çürümemiş olan cesetlerinden anlaşılmıştır.

Van'ın Halılağa Mahallesi'nden eski Muhasebe Şefi Hasan Efendi ve eşiyle kızı, öğretmen kardeşi Hüseyin Efendi ve eşiyle dört küçük yavrusu Ermeni vahşetinin kurbanı olmuşlardır. Hasan Efendi'nin kızı, ırzını bu canavarların yırtıcı pençelerinden kurtaramamıştır. İzmir Muhasebe Memurluğundan emekli Beşir oğlu Derviş Efendiyle eşi ve eniştesi Sabri ile eşinin gözleri önünde Huriye ve Şadiye adlarındaki iki kıza, hayvanları bile utandıracak boyutlara varan iğrenç saldırılarda bulunulmuş ve zavallı kızlardan biri, Van Valisi Cevdet Bey tarafından Vastan²¹² ilçe merkezine gönderilirken yolda ölmüştür. Bu alçaklıklarının arkasından ana ve babalarını da koyun gibi kesmişlerdir.

Yine bu mahallede Nalçacı oğlu Ethem'le savaşta bulunan üç kardeşinin 15 kişiden oluşan aileleri, Şitak Sandık Emimi Vehbi Bey'in eşi, annesi, babası ve amcası, Ermenilerin zulmüne uğrayarak acı şekilde yaşamlarını yitirmişlerdir.

²⁰⁹ Astoci: Van - Özalp ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Tepedam. Astoci köyünde Ermeniler tarafından katledilen ve yaralananların isim listesi için bk. a.g.e.; C.I, s.63.

²¹⁰ Heretil: Van - Saray ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kapıköy.

²¹¹ Kotur: Van sınırında, İran'a bağlı Hoy şehrinin güneybatısında bulunan kent.

²¹² Vastan: Van'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Gevaş.

Halilağa Mahallesi'nin 90 yaşındaki imamı İsa, öğretmenlikten emekli 70 yaşını aşkın Rasih Efendi ve Hırayte imamı Hacı Derviş Efendi, Rusların göz yummalarından yararlanan Ermeni katilleri tarafından birer eşeğe bindirilerek sokaklarda gezdirilmiş, sakalları kesilip kirletildikten sonra vücutları parça parça kesilerek şehit edilmişlerdir.

Şehit Rasih Hoca'nın 60 yaşındaki eşi ırzına geçildikten sonra cinsel organına odun sokularak feci biçimde öldürülmüştür.

Yine bu mahalleden Sefil Kavas oğlu Hurşit ve kardeşi Kâmil'in 12 kişilik ailesinden yalnız üçü Ermenilerin işkencesinden kurtulabilmiş, dokuzu şehit edilmiştir.

Çilingir oğlu Süleyman Ağa ve eşi, gözleri görmeyen emekli Halil Efendi, muhasebe kâtibi Sıtkı Efendi ve eşi, Hacı Efendi'nin genç karısı ile ikisi erkek üçü kız beş çocuğu Hacı Yakup Ağa'nın evinde gizlenmişler; fakat, Ermeniler zorla bu eve girerek masumları parçalamışlardır. Kerem oğlu Hidayet Efendi'nin 70 yaşındaki eşinin, Şamram Mahallesi'nde Mehmet Bey'in evinde Ermeniler tarafından ırzına geçilmiş, sonra 200 kadın ve çocuk, komite şarkıları söyleyerek eğlenen Ermeniler tarafından parçalanmıştır.

Hasta olan Teğmen İzzet ve Cerrah Mehmet de bunların mezalimine kurban gitmişlerdir. Mehmet Bey Mahallesi'nde Sadullah'ın kızı ve Cemal'in eşi Seher'in biri beş, diğeri yedi yaşlarındaki çocukları annelerinin elinden alınarak kama ile parçalanmış, Kör Hamza oğlu Abbas'ın eşi ve üç kızı, Halil Çavuş'un eşi Ayşe ve kız kardeşi, 80 yaşındaki zekat tahsildarı Hacı Abdullah Efendi ve eşi korkunç biçimde dövüldükten ve kafaları taşla ezildikten sonra alçakça şehit edilmişlerdir.

Şabaniye Mahallesi'nde, yatalak emekli Teğmen Abdurrahman'ın, odasından dışarı çıkarıldıktan ve yüzü dışkıyla kirletildikten sonra, yürek parçalayıcı biçimde şehit edildiğini gördüklerini, komşularından kurtulabilen güvenilir kişiler yemin ederek anlatmışlardır.

Tüccardan Hacı Ömer Efendi'nin, büyük miktarda parası alındıktan sonra Rusların göz yummaları sayesinde Ermeniler tarafından öldürülüp cesedinin iki parçaya ayrıldığı, komşuların olaya ilişkin verdikleri yeminli ifadelerden anlaşılmıştır.

Topçuoğlu Mahallesi'nin eski muhtarı Bekir Efendi'nin 12 yaşındaki yeğeni Zahit, Ermenilerce ırzına geçildikten on beş dakika sonra ölmüş, Ermeniler çocuğu bir duvarın altına götürüp duvarı üzerine yıkarak defnini bu şekilde yapmışlardır.

Hafız Efendi Mahallesi'nde Ermeniler, Güleş Mahmut'un kız kardeşi Adile'yi, Mengluz oğlu Bayram'ı ve Kasap Abbas'ı öldürmüşler, Abbas'ın kızı Şadiye ve Fikriye'yi de Ruslar ve Ermeniler beraberlerinde götürmüşlerdir.

Eminpaşa Mahallesi'nde gardiyan Ali ve iki torunu ile eşi ve gelini, inzibat memuru Bayram'ın yedi yaşındaki oğlu Mustafa, Seyit Çavuş'un oğlu Mustafa'nın iki çocuğu ve eşiyle, Hacı Kaya oğlu İbrahim Çavuş'un genç eşi boğazlanmışlardır.

Abbasağa Mahallesi'nde emekli alay kâtibi Mehmet Ali Efendi bahçesine çıkarılmış, elindeki parası alındıktan sonra bir ağaca bağlanarak yirminin üstünde tüfek mermisiyle şehit edilmiştir. Zavallının böyle vahşice şehit edilmesini gören kız kardeşiyle eşi çılgınca bahçeye koşmuşlar, katiller, kamalarıyla bu iki zavallı kadını da parçalamışlardır. Komşuları sobacı esnafından Necip Efendi ile eşi de bu eşkıyaların zulüm ve işkencelerine maruz kalmışlardır.

Selimbey Mahallesi'nden Süvar oğlu Halit, Ziya, Rıza ve kardeşi Faik'le, Çevik oğlu Hoca Mehmet Efendi, 50'den fazla komşularıyla büyük bir evdeyken Van Ermenilerinden Panos'un öncülüğünde gelen eşkıyalarca, bu zavallıların aman dilemelerine, çığlıklarına bakılmaksızın, erkeklerle erkek çocuklar bir sıraya dizilmiş, kadınlardan işe yaramayanlarla küçük suçsuz kız çocukları da bunların önüne getirilerek Panos'un ateş komutuyla üzerlerine ateş edilmiş, erkeklerden sağ kalanlar boğazlanmıştır. Bu mahallede böylece mezalim kurbanlarının sayısı 300'ü aşmıştır. Bu durum, işlenen cinayetlerle açığa çıktığı gibi iki çocuğuyla birlikte her nasılsa saklanarak hayatını kurtarabilen şehit Hoca Mehmet Efendi'nin bahtsız eşi tarafından da yemin edilerek anlatılmıştır.

Tebriz Kapısı Mahallesi'nden, savaşta bulunan Salih'in eşiyle 5-15 yaşlarındaki dört kızı, kardeşlerinin 17 kişiden oluşan aileleri Ermeniler tarafından doğranmışlar, Ermeniler bunların kanlarıyla ellerindeki haçı boyamışlardır. Yine bu mahalleden Salih'in kız kardeşi Mahbup ve üç oğluyla iki kızı, Cami-i Kebir Mahalleli Kasım'ın eşi Ayşe ve iki çocuğu toplanmış, çocuklar boğazlanarak öldürüldükten sonra kadınlar da aynı vahşiliğe kurban gitmişlerdir.

Van'ın tahliyesi sırasında, halkı taşıyan deniz araçlarından beşi fırtına nedeniyle Erciş ve Adilcevaz yakınlarına gelerek geceyi orada geçirmek istemişlerse de bu araçlar da Ermeni çetelerince hemen abluka edilerek saldırıya uğramış, 400'e yakın kişi kurşunlanarak öldürülmüş ve birçoğu denize atılmıştır. Ölenler arasında muhasebe kâtiplerinden Siirtlioğlu Tevfik Efendi ve eşiyle, birçok subay ailesi de bulunuyordu. Bu acı olaydan kurtulabilen Polis Haşim ve Celal Efendilerle halktan bazı kişilerin önümüzde verdikleri yeminli ifadeler, vicdanları titretecek kadar yarıcıcıdır.

Alay Kâtibi Sivaslı Hasan Fahri Efendi'nin eşiyle Tüfekçi Dursun Usta'nın annesi, Ermenilerden Kavas Miko tarafından güya acınarak evine götürülmüş, ellerindeki tüm para ve takıları alındıktan sonra, Alay Kâtibinin iki çocuğu acımasızca boğazlanmıştır. Durum, bugün sağ olan bu kadınların verdikleri ifadelerden öğrenilmiştir.

300 nüfustan oluşan Şeyhayne köyü²¹³ halkı Van'a göç ederken İskele²¹⁴ ve Kalecik²¹⁵ köylerinin Ermenileri, bunları yoldan çevirerek Zeve

²¹³ Şeyhayne: Van - Merkez ilçesi - Timar bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Otluca.

²¹⁴ İskele: Van - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı Kalecik köyünün güneyinde yer alan köy.

²¹⁵ Kalecik: Van - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

köyüne²¹⁶ götürmüşlerdir. 200 nüfuslu olan bu köyde erkeklerin hepsi birçok işkenceden sonra öldürülmüş, yaşlı kadınlarla küçük çocukların tamamı camiye doldurulduktan sonra cami ateşe verilmiştir. Bu durum, bugün yaşamakta olan ve olayın tanığı Kürt İbrahim ve Şükrü oğlu Mustafa ile Reşit oğlu Hakkı'nın yeminli ifadelerinden anlaşılmış, her iki köy halkından hiç kimsenin bulunamaması da durumu doğrulamıştır.

Mollaselim köyü zenginlerinden 70 yaşlarındaki Fevzi Ağa'nın başı eşinin kucağına konulduktan sonra kesilmiş, dokuz yaşlarındaki oğlu Sabri ile gelini Huriye vilayet merkezine getirilmişken tekrar köye götürülerek Fevzi Ağa'nın parasının saklandığı yer öğrenildikten sonra acımasızca öldürülmüşlerdir. Bu köydeki tekkenin şeyhi Mehmet Şakir, oğlu Ziya ve onun eşiyle, oğulları Sadullah, kızları Zeynep, Muhabbet, Fahire, Fahriye'yle, büyükanneleri Fatma ve üvey kızı Zehra, acımasızca öldürülmüşlerdir. Zavallı Şeyh ve kardeşlerinin evinde küçük, büyük toplam 70 kişi, Ermenilerin mezalimine uğramıştır. Şeyhin gelinlerinden Zahide, canını kurtarmak için Van'a götürüldüğü sırada kendisini suya atmıştır. Sözü edilen bu acı olayları, bunlara şahit olan Salih oğlu Şerif'in eşi Mahi Hanım anlatmıştır.

Amik²¹⁷ ve Ayans²¹⁸ köylerinde de pek çok kötülüklerin, işkencelerin yapıldığı, sağ kalan köy imamı Molla Yusuf'la oğlu Sait ve Muhtar Cafer'in yeminli ifadelerinden anlaşılmıştır.

Bağdaşan²¹⁹ ve Karaağaç²²⁰ köylerinden 15-20 yaşları arasında 17 kız seçilerek Ermeniler tarafından Rusya'ya götürülmüştür. Teçar bucağı halkının tamamı, Erçek²²¹ ve Havasor bucakları halkının yüzde yetmişi acımasızca öldürülmüştür. Mendan köyünde²²² Erçekli Şirin adındaki haydut Ermeni ile arkadaşları tarafından, bu köy halkından 45 kişi öldürülmüştür. Erciş ve Adilcevaz halkının ancak yüzde ellisi kurtulabilmiştir. Ermenilere yardımlarıyla tanınan Ercişli Hacı Hasan Ağa, bu iyilik bilmez eşkıyalar tarafından günlerce işkence yapılarak şehit edilmiştir. Gevaş, Vastan ilçeleri halkından 3000'den fazla insan, Agiru Dağı'nda Mekes komitesi tarafından, bir kişi bırakılmaksızın öldürülerek yok edilmişlerdir.

Akari'den kaçmak isteyen 300'e yakın Yahudi, Seyl köyünde parça parça edilerek öldürülmüş ve cesetleri yığınlar oluşturacak biçimde istiflenmiştir. Bu olay, şahitlerin yeminli ifadeleriyle doğrulanmıştır.

Van'ın tüm camileri yıkılmış, Müslüman mahalleleri yakılmış ve Van ile çevresi yangın yerine çevrilmiştir. Van Hastanesinden nakli mümkün olmayan 80 kadar hasta er diri diri yakılmıştır.

²¹⁶ Zeve: Van - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı Kalecik köyünün kuzeybatısında yer alan köy.

²¹⁷ Amik: Van - Merkez ilçesi - Timar bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yeşilsu.

²¹⁸ Ayans: Van - Merkez ilçesi - Timar bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ağartı.

²¹⁹ Bağdaşan: Van - Merkez ilçesi - Timar bucağına bağlı köy.

²²⁰ Karaağaç: Van - Merkez ilçesi - Timar bucağına bağlı köy.

²²¹ Erçek: Van - Merkez ilçesine bağlı bucak.

²²² Mendan: Van - Merkez ilçesi - Erçek bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yatıksirt.

Ermeniler, Katırcı Mahallesi'nden Pembeci Recep oğlu Mehmet'in dört çocuğu ile eşini ve Teğmen Hüseyin'in 12 yaşındaki kızını beraberlerinde götürmüşler, bu kızcağızı kurşunla yaraladıktan sonra acımasızca ırzına geçerek bitkin bir hâlde bırakmışlardır. Teğmen Hüseyin'in önceleri hizmetçiliğini yapan bir Ermeni bu çocuğu saklamış, çocuk daha sonra Vali Cevdet Bey tarafından Bitlis'e getirilmiştir ki bugün yaşamakta ve tedavi edilmektedir.

Engil köyü²²³ ile Vastan köyü arasında Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanların sayısının 10.000'i geçtiğini, Rusların Van'dan çekilmeleri sırasında gözlerimizle gördük. Van halkından Üsteğmen Şükrü'nün 80 yaşındaki amcası Tayyar'ın, yaşlı eşinin önünde ellerinden çiviyle kapağı çakıldığı, önce burun ve kulaklarının, sonra da çenesinin kesildiği güvenilir tanıklar tarafından görülmüştür. Tayyar Efendi yürekler acısı bir şekilde öldürüldükten sonra eşi de şehit edilmiştir.

Erciş Askerlik Şubesi Başkanı Hikmet Bey'in kızı, zorla bir Ermeni'ye verilmiş ve davul zurnayla kentte gezdirildikten sonra Rusya'ya gönderilmiştir. Bu kadının eşi Gevar²²⁴ Telgraf Müdürü Hakkı Bey, eşinin bu acı sonu nedeniyle çıldırmıştır."

∴

"Van'ın Halilağa Mahallesi'nden ayakkabıcı Halil Ağa, komisyonumuzun önünde yemin ederek aşağıdaki ifadeyi verdi:

'Van'ın tahliyesinden sonra Ermeniler bizi Amerikan müessesesine götürdüler, iki ay orada kaldık; halkın tamamı oraya toplattırıldı. Bize, günlük bir somun veriyorlardı. Bunu yiyenlerin hemen saçları dökülüyor, kan kusarak ölüyorlardı. Az zaman içinde pek çok kişi can verdi. Biz yalnız 100 kişi kadar kaldık. Köylerden toplanan halkın üçte ikisi Mermid Çayı'na döküldü. Sonra bizi buradan Fransız Konsolosluğunun bulunduğu eve götürdüler, orada hapsedildik. Ermenilerin kadınlarımıza uyguladıkları işkenceler düşünilemeyecek kadar kötüydü. Müslüman mahalleleri az zaman içinde yakılıp yıkıldı. Cebeci oğlu Hacı Ağa ile evine sığınan üç çocuk, tahsildar Hacı Efendi'nin eşi, Sehak Bey'in evinin yanında eğlenceler yapılarak öldürüldü.'

Berholu Ömer, Ruslara öncü olarak gelen Ermenilerin Şitak ilçesine bağlı Hasnik, Kakan,²²⁵ Kasr, Köşk, Darens-i Ülya,²²⁶ Darens-i Süfla,²²⁷ Berho,²²⁸ Cemik, Norevan, Hasis,²²⁹ Virgez, Arkanis,²³⁰ Ekruhi, Sarnuhi, Sozvans, Hişet, Şekran, Rüknan,²³¹ Şeyh Hanes, Sukan köylerinde bulunan

²²³ Engil: Van - Edremit ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dönemeç.

²²⁴ Gevar: Hakkari'ye bağlı ilçe. Bugünkü adı Yüksekova.

²²⁵ Kakan: Van - Çatak ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Bilgi.

²²⁶ Darens-i Ülya: Van - Çatak ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yukarı Narlıca.

²²⁷ Darens-i Süfla: Van - Çatak ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Aşağı Narlıca.

²²⁸ Berho: Van - Çatak ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Alacayar.

²²⁹ Hasis: Van - Çatak ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Eliaçık.

²³⁰ Arkanis: Van - Çatak ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Işınli.

²³¹ Rüknan: Van - Çatak ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Sözveren.

erkeklerin hepsini süngülediklerini, kız ve kadınları seçerek içerilere götürdüklerini, yemin ederek anlattı.

Trabzonlu Hüseyin Efendi'nin kızı olup Rusların Van'ı işgalinden sonra Ermeniler tarafından yaralanan ve her nasılsa kaçıp kurtulabilen Nadiye Hanım başından geçenleri yemin ederek şöyle anlattı:

'Ben, iki kızım, oğlum ve Ermeni mahallelerinden Katırcı Mahallesi'nde oturan Pembeci Recep oğlu Bakkal Mehmet Efendi'nin evinde saklanan İngiliz Kavası Ali Ağa ve eşi Lal ile oğulları 17 yaşındaki Hasan, 10 yaşındaki İhsan, dört yaşındaki Tahsin ve bir yaşındaki Kâzım'la kızları Zehra ve onun kucağındaki altı aylık çocuğuyla birlikte bulduğumuz sırada Ermeniler birdenbire evimizi bastılar. Hükûmete haber vermek için telaşla kapıdan çıktım. Döndüğümde mazgallardan atılan kurşunların korkusundan bir daha çocuklarımı göremedim. Ancak beş yerinden yaralı olup bir iyiliksever tarafından Diyarbakır'a gönderilen zavallı günahsız yavrumun geçirdiği felaket ve anlattığı acı olaylar Ermenilerin mezalim yapmakta ne denli becerikli birer canavar olduğunu gösteriyor.

Kavas'ın oğlu Hüseyin ve kızı Zehra'nın parçalandığını annem söyledi. Kucağındaki çocuğu Piskoposluğa götürdüler, orada öldürdüler. Bu evde bulunan öteki arkadaşlarıma ne olduğunu bilmiyorum. Bakkal Mehmet Efendi'nin büyük kızı Hediye'yi Tebriz Kapısı Camisi'nde öldürdüler. Eşi Habibe ile küçük kızı Sabite'yi Amerikan müessesesine götürürken öldürdüler. Benim yarama Piskoposlukta bakılmadı. Piskoposluğun penceresinden baktığım zaman, Ermenilerin beş-altı aylık bir çocuğu öldürdüklerini gördüm. Sonra diğer beş çocukla hamile bir kadını öldürdüler. Şeyh Abdurrahman Baba ziyaretgâhına sığınan bir kadın da Ermenilerin saldırısından kurtulamadı. Alay Kâtibi Mehmet Ali Efendi'nin evinde bulunan Saray naibini ve daha birkaç kadını parçaladıklarını Piskoposlukta bulunan Ermenilerden duydum. Mezalimin hangi birini sayayım. Bacağım kalçadan çıkmış, sakat ve bakımdan yoksun bir durumdayım. Bunu hiç unutamayacağım.'

Ermenilerin Van ve çevresinde yaptıkları kitaplar dolduracak bu mezalim ve alçaklıklardan yukarıda açıklananlar, doğrudan doğruya ya heyetimiz tarafından yapılan soruşturmalardan ya da bu işkencelere maruz kalan kişilerin yeminli ifadelerinden anlaşılmıştır.²³²

c. Bitlis

Hersan Mahallesi'nden Horlulu Reşit oğlu Mehmet'in 50 yaşındaki annesi Nigar'ın Ermeniler tarafından kama ile kesilerek şehit edildiği ve evinde bulunan Ahmet Ağa'nın günahsız kızının da benzer biçimde öldürülüp cesedinin sokağa atılarak köpeklerle yedirildiği, bu korkunç olayın birçok kişi tarafından görüldüğü, Kızılmesit Mahallesi'nden Kalkancıoğlu Osman Ağa'nın yeminli ifadesinden anlaşılmıştır.

²³² Bu raporun altında Komiser Süreyya, Vanlı Emekli Teğmen Recep, Van Belediye Başkanı Abdurrahman ve Van Jandarma Alay Komutanı Ali'nin imzaları vardır.

Kızılmescit Mahallesi'nde oturan Ahlatlı Hüseyin oğlu Salih'in 70 yaşındaki babasını kılıçla parçalamışlardır.

Taş Mahallesi'nden İsmail oğlu Mehmet'in 90 yaşındaki babası şehit edilmiş, evi Ermeniler tarafından yağmalanmıştır.

Ayn-el barid Mahallesi'nden Haso oğlu Bedri'nin 17 yaşındaki kızı Fatma'nın Ermeni eşkıyaları tarafından zorla ırzına geçilmiş, evi yağmalanarak işkence edilmiştir.

Ermeniler, Bitlis İstinaf Mahkemesi üyelerinden Şaban Efendi'yi geceleyin evinden çıkararak acımasızca şehit etmişler, bütün parasını almışlar, 15 yaşındaki kızı Naciye'nin zorla ırzına geçmişler, kayınpederi Musa Efendi'yi dayanılmaz şekilde döverek öldürmüşlerdir. Amcasının kızı Gülperi de Ermeni kadınları tarafından öldürülmüştür.

Taş Mahallesi'nden Kâmil Efendi, evinden alınarak kurşunla öldürülmüştür. Zavallının kayınvalidesi, kayınbiraderi ile üç aylık çocuğu ve evinde hizmet eden Rukiye adlı kadın da yine bu canilerin vahşetinin kurbanı olmuştur.

Taş Mahallesi'nden Faris, evinden alınıp götürülmüş, yaşayıp yaşamadığı anlaşılamamıştır. Ermeniler Faris'in 10 yaşındaki oğlu Kadir'le diğer oğulları Tevfik ve Şerif'in başlarını tüfek dipçikleriyle ezip çizmeleriyle çiğneyerek vahşice öldürmüşler, Faris'in dayısı Tahir oğlu Dursun'un eşleri Mentan, Kişmiş ve Zinet'in ırzlarına geçmişler ve amcasının oğlu Esat'ı kılıçla parçalamışlardır.

Ahlat'ın Ergizan Mahallesi'nden olup Kızılmescit'te oturan İbrahim kızı Ayşe'nin yeğeni de feci şekilde doğranmıştır.

Kümes Mahalleli Abdülgani'nin babası Selim'i, Kızıl Cami'nin önünde acımasızca şehit etmişlerdir.

Kızılmescit Mahallesi'nden Mehmet kızı Nesibe'nin ve Avih Mahallesi'nden 10 yaşındaki Sultan adlı kızın ırzlarına geçilmiş ve Kızılmescit Mahallesi'nden Hoca Yusuf, Zeydan Mahallesi'nden Ömer ile Hakverdi feci şekilde doğranmışlardır.

Hersan Mahalleli, Nakşibendi tarikatı halifelerinden Haydar Efendi ile Mahallebaşı halkından Naciye, Avih Mahallesi'nden Polat'la, 50 yaşındaki Hasan ve İzzet, Kümes Mahallesi'nden Bakkal Muhittin, Karçıkan halkından Osman ve Kızılmescit Mahallesi'nden Ali, Ermenilerin vahşice taarruzuna uğrayarak canlarını vermişlerdir. Kızılmescit Mahallesi'nden Berber Şükrü, Külhancı Salih, Hacı İsmail, kardeşi İshak, Patnos köylü 12 yaşlarındaki Sultan adlı kız ile Yako köylü Fatma, Kümes Mahallesi'nden 40 yaşındaki Rahime ve 45 yaşındaki Hanife ile kayınbiraderi Resul, Avih Mahallesi'nden Gülbeyaz, Behiye adlı kızlar Ermeni canavarları tarafından insanlığın görmediği bir şekilde işkenceyle şehit edilmişlerdir.

Hersan Mahallesi'nden Medine ile damadı Halit ve oğlu Ali, Molla Mehmet, İbrahim ve Osman'ın evine sığınan Reşit ve eşi ile üç kız ve üç erkek çocuğu, yine bu mahalleden Yusuf ve eşi ile altı çocuğu, 14 yaşındaki

Hasan, Hasan oğlu Ahmet, Salih oğlu İbrahim, Haydar oğlu Abdülmecit ve Abdülaziz, Molla Ali oğlu Mehmet, Fakı Mehmet ve iki oğlu ile kızı ve eşi, Molla Resul, Yusuf, Mehmet, Tevfik, Aziz ve Şefik adlarındaki kişiler Ermeni komitecileri tarafından kılıç ve baltayla feci biçimde parçalanmışlardır.

Taş Mahallesi'nden Haydar oğlu Hasan, Rıdvan oğlu Sofi, Halit'in kız kardeşi Hanife ve Rahime, erkek kardeşi Resul ve erkek kardeşinin oğulları Yusuf, Cemil, Hamit ve Huri, Sadık oğlu Polat'ın oğlu Yusuf, eşi Nazlı, kızları Nesibe, Hadiye, İsa oğlu Abdülhamit, İsmail, Ali oğlu Mehmet ve amcası Kasım, amca oğulları Halit ve Abdülkadir, Kasım'ın kardeşi Halit, İbrahim'in 12 yaşındaki oğlu Seyyad, Mehmet ve kayınbiraderi Mikdad, Sait, Hamit, Cemil adlarındaki kişilerden bazıları evlerinde diri diri yakılmış, bazıları da baltayla parçalanarak vahşice şehit edilmişlerdir. Bu mahallede Ermeniler tarafından pek çok kadının ırzına geçilmiştir.

Avih Mahallesi'nden Halit ve yedi yaşındaki oğlu, Hezar adlı kadın, 16 yaşındaki Polat, Cihangir ve Kümes Mahallesi'nden Molla Veli oğlu Hasan'ın oğlu Bilal, erkek kardeşinin oğlu Mirza'nın eşi Gülçin, Rüstem oğlu Şaban, Köseoğlu Hasan ve oğlu Süleyman, Çelebi oğlu Haydar'ın eşi Peru ve Zeydan Mahallesi'nden Cafer oğlu Reşit, erkek kardeşi Ali ve onun oğlu Halit, Osman oğlu Nuri'nin eşi Fatma, Hacı Mehmet oğlu Hafız Yakup Efendi, Hasan oğlu Emin, eşi Elmas, Zülfikârzade Sadık oğlu Mikdad, Mamkuzade Osman oğlu Halit, Abdullah oğlu İsa, Çürükzade Halit'in eşi Halime, Muhtar Şaban'ın oğlu Nuri, torunu Şemsettin ve Arif adlarındaki kişiler de Ruslara öncülük eden Ermeniler tarafından öldürülmüş ve boğulmuşlardır.

Ermeniler tarafından Bitlis'te yıkılıp yakılan dinî mekânlarla resmî daireler ve bazı kamu binaları:

Camiler: Meydan Camisi, Büyük Cami, Hocabey Camisi, Gökmeşyan Camisi, Şeyh Hasan Camisi, Kurupınar Camisi, Farisiye Camisi, Kureys Camisi, Mermut Camisi, Taş Cami, Kızılmescit Camisi, Alemdar Camisi, Şerifiye Camisi, Çehar Sanduk Camisi ve Sultan Arap Camisi yakılıp yıkılmış, Hatuniye Camisi ahır olarak kullanılmıştır.

Tekkeler: Küfrevi Tekkesi, Şeyh Emin Efendi Tekkesi ve Şeyh Abdullah Bedağşani Tekkesi yakılıp yıkılmıştır.

Medreseler: Gökmeşyan Medresesi, Kerâfiye Medresesi, Gazibekiyye Medresesi ve Şerefiye Medresesi yıkılmıştır.

Türbeler: Şeyh Abdullah Bedağşani Türbesi, Veli Şemsettin Türbesi, Şeyh Bayo Türbesi ve Şeyhülkarip Türbesi yakılıp yıkılmıştır.

Okullar: Gökmeşyan İlkokulu, Kızılmescit İlkokulu, Çarşıbaşı İlkokulu ve Hesan Mahallesi İlkokuluyla, Mermut civarındaki lise yıkılmıştır.

Karakollar: Mahallebaşı Karakolu, Kurupınar Karakolu, Çarşı Karakolu, Sapirkor Karakolu, Kümes Karakolu ve Zeydan Karakolu yıkılmıştır.

Hamamlar: Paşa Hamamı, Han Hamamı ve Orta Hamamı yıkılmıştır.

Hanlar: Çarşı tüccar hanları ve Aşağı Kale'de Hamza'nın hanı yakılmıştır.

Resmî Daireler: Hükûmet binasıyla, polis, jandarma ve belediye binaları yıkılmıştır.

Köprüler: Arap Köprüsü, Alemdar Köprüsü, Seferbey Köprüsü, Diyadin Köprüsü, Şorpınar Köprüsü ve Hatuniye Köprüsü yıkılmıştır.

Depolar: Köy meydanı askerî deposu yakılmış, belediye civarındaki askerî depo yıkılmıştır.

Bunlardan başka özel binaların pek çoğu da Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmıştır.

Bitlis'in Ruslar ve Ermeniler tarafından işgali sırasında firar edemeyerek şehirde kalan ve Ermeni çetelerinin çeşitli saldırı ve tecavüzlerine maruz kalan Müslüman halktan birçoğunun yemin ederek anlattıkları bu acı olaylar, bugün izleri görülen mezalim ve alçaklıkların, binde biri bile değildir.²³³

∴

Muş halkından Mehmet Resul'ün yeminli olarak alınan ifadesi:

"Ben asker olarak savaştaydım. Aldığım yaradan dolayı Bitlis'e doğru çekilen birliği takip edemedim ve benim gibi yaralanmış olan diğer üç erle birlikte geride kaldım. Bir süre sonra Rus Kazaklarının öncüsü olan Ermeni çeteleri yanımıza geldiler. Arkadaşlarımızdan Harputlu Hüseyin'in gözlerini çıkararak 'Kalk bak, Osmanlı askeri geliyor mu?' dediler. Sonra zavallıyı kurşunla şehit ettiler. Öteki erin de sağ yanından derisinin bir parçasını yüzerek çanta şekline getirdiler. Bu zavallıyı da 'Elini sok, bu çantada padişahınızın parası var mı?' diyerek işkencelerle şehit ettiler.

Üçüncü arkadaşımızı yere yatırarak cinsel organını kestiler ve ağzına sokarak 'Bu boruyu çal, size Osmanlı askerinden yardım gelsin.' dedikten sonra onu da şehit ettiler. Artık sıra bana gelmişti. Bu alçaklıkları yapan kişiler bana yabancı gelmiyordu. Yüzlerine dikkatle baktığım zaman içlerinden üçünü hemen tanıdım; bunlardan birisi Muş Ermenilerinden ve Çefar Mahallesi'nden Keşiş oğlu Aram, ikincisi yine Muş'un Yaş Mahallesi'nden Bağdasar Körük oğlu Aleksan, üçüncüsü yine aynı mahalleden Avukat Hrant Efendi oğlu Hrant'tı. Bunlar beni alarak bir dereye doğru götürdüler. Yaktıkları ateşle tüfeklerin süngülerini güzelce kızdırdıktan sonra 24 yerimden dağladılar. Bağımalarım ve yalvarmalarım kesinlikle kulak asmıyorlardı. O sırada birkaç Rus askeri yetişti, bunlardan birisi geldi

²³³ Bu raporun altında Hacı Melikzade Şeyh Yusuf, Molla İsazade Abdülhakim, Askerî Ortaokul Arapça Öğretmeni Ömer Hulusi, Polis Müdür Vekili M. Arif, Bitlis Valiliği Yazı İşleri Müdür Vekili Hakkı ve Kazazlar Şeyhizade Yusuf'un imzaları vardır.

beni ölümden kurtardı. Bu kişi gizlice kulağıma Rus Müslümanlarından olduğunu söyledi. Rus Kazak ve Ermeni çeteleriyle birlikte Bitlis'e doğru yola çıktık. Yolda Ermenilerden kaçanlara rastladık. Ermeniler bu savunmasız kadın ve çocuklarla zavallı yaşlılara şiddetle saldırıyor, yürekleri parçalayacak bir vahşetle öldürüp şehit ediyorlardı. Muş'un Ziyaret köyünden olduğunu bildiğim bir Ermeni'yle birlikte altı-yedi arkadaşı, altı Müslüman kızını getirdi. Bunları bellerinden öne doğru eğilmiş durumda çıplak olarak durdurdular ve ırzlarına geçmeye başladılar.

Hem bu alçaklığı yapıyorlar hem de 'Bundan sonra Müslümanlara böyle namaz kıldıracağız.' diyorlardı. Biz oradan hareketle Tel köyüne ulaştık. Orada üç gün kaldık. Bu süre içinde, daha önce beni kurtarmış olan Tatar Abdülmelik, bana birazcık ekmek verdi. Üçüncü gün artık bana yardım edemeyeceğinden ve bir Müslüman'ı koruduğu anlaşılırsa ağır ceza göreceğinden söz ederek başımın çaresine bakmamı söyledi. Geceleyin bir yolunu bularak oradan kaçtım. Gün ağarırken Kazanan köyünün karşısındaki tepeye yetiştim. Köyden sesler, çığlıklar yükseliyordu. Ermeni çeteleri bir yandan evleri ateşe veriyor, öte yandan katliam yapıyorlardı. Oradan da kaçarak birçok tehlikeyle karşılaştıktan sonra göçmenlerle birlikte geri çekildik."

∴

Muş jandarma erlerinden Kale Mahalleli Mevlüt oğlu Mehmet'in yeminli ifadesi:

"Ben Muş'un Liz²³⁴ bölgesinde bulunan müfreze komutanına posta götürmekle görevlendirilmiştim. 10 Şubat 1916'da yola çıktım. Bir süre gittikten sonra etrafım silahlı Ermeni çeteleriyle sarıldı. Bunlardan Bulanıklı Keşiş oğlu Kinyaz, Abri köyünden Gazar, Kebulan köyünden Bado, Muşlu Melik'in oğlu Vano'yu tanıdım. Ermeniler tarafından şehit edilmek üzereydim. Olay yerine yetişen Rus askerleri beni kurtardılar. Bunlarla birlikte Molladavut köyüne gittik. Beni subaylarına götürdükten sonra bir odaya hapsederek başıma nöbetçi diktiler. Köyden getirilen gelin kızlarla şarap içerek eğleniyorlar ve bana sürekli bu alçakça hareketlerini göstererek, Müslümanların hâli hep böyle olacak, diyorlardı. Bundan sonra köyün gençlerini ayırarak türlü işkencelerden sonra öldürüyorlar ve küçük çocuklarla kadınlara akla gelmedik kötülükler yapıyorlar, saldırıyorlardı."

Muş ve Bitlis halkından 11 kişinin yemin ettirildikten sonra alınan ifadelerine göre Sironk köyünden Tavin oğlu Misak aracılığıyla Karamiş köyündeki²³⁵ bütün erkekler yok edilmiş, kadınların ırzlarına geçilmiş, Mollababa köyünden²³⁶ 74 kişi; Heşkervan köyünden²³⁷ 12 kişi; Kazan,²³⁸

²³⁴ Liz: Muş - Bulanık ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Eretepe.

²³⁵ Karamiş: Muş - Varto ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

²³⁶ Mollababa: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy.

²³⁷ Heşkervan: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Akyıldız.

Eritcik,²³⁹ Ağdat,²⁴⁰ Vartinis²⁴¹ ve Semerşeyh²⁴² köyleri halkının tamamı; Kıcık,²⁴³ Bulatık,²⁴⁴ Hasik,²⁴⁵ Kot,²⁴⁶ Norkavak,²⁴⁷ Mollakamran,²⁴⁸ Simtoros,²⁴⁹ Aluzek²⁵⁰ ve Kotanan²⁵¹ köyü halkının bir kısmı öldürülmüş; Kazanan halkının tümü bir yere toplanarak acımasızca yakılmıştır.

∴

Muş halkından Hasib Hacı Ali oğlu Abdülbaki ve Hacı Ahmet oğlu Yunus Çavuş ile arkadaşlarının yeminli ifadeleri:

Savaşın ilk zamanlarında Beyazıtlı Ermeni çete reislerinden Sorun ve Erzurum eski Milletvekili Karakin Pastırmacıyan idaresindeki 1200 kişilik kanlı Ermeni çetesi Müslüman köylerine saldırarak vahşi hayvanları bile geride bırakan bir vahşetle önlerine gelen günahsız Müslüman halkı parçalıyor, mal ve eşyalarını yağmıyorlardı. Yaramış²⁵² ve Ağcaviran²⁵³ köyü halkının çoğu öldürüldü. Bunların kanlı ellerinden yaralı ve hasta askerler de kurtulamıyordu. Ordumuzun zorunlu olarak Liz'de bıraktığı yaralı askerleri, Ruslar çekildikten sonra, Ermeni çeteleri tarafından şehit edilmiş olarak bulduk. Rusların yardım ettiği Ermeni çetesi Malazgirt'te 53 köyü yakıp yıkmış ve 20.000 kadar nüfusunun büyük kısmını yok etmişlerdir. Bunların çoğuna tanık olduk. Gözlerinin önünde kızlarının ırzlarına geçilmeye çalışılırken yapmamaları için yalvaran Malazgirt'in Bekiran köyünden²⁵⁴ Berber İlyas'ın oğlu Şevket'le iki karısı, Dolabaş köyünden²⁵⁵ Mardiros, Harabakasımı köyünden²⁵⁶ Kelekçi Simon, Kale kasabalı Mardivagik, Körek köyünden Serop tarafından çeşitli işkencelerle şehit edilmişlerdir. Malazgirt'e bağlı Ada köyü halkından ve Asliye Mahkemesi üyelerinden Hüseyin ile yönetim kurulu üyelerinden Şamil, hizmetçileri olan Ermeniler tarafından ailelerinin karşısında pek çok işkenceler yapılarak hatta ırzlarına geçilerek alçakça şehit edildiler. Eşlerinin ve küçük kız çocuğunun ırzlarına geçmişlerdir.

²³⁸ Kazan: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy.

²³⁹ Eritcik: Muş - Merkez ilçesi - Mercimekkale bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kıybaşı.

²⁴⁰ Ağdat: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Yolgözler.

²⁴¹ Vartinis: Muş - Korkut ilçesi - Merkez bucağına bağlı belde. Bugünkü adı Altınova.

²⁴² Semerşeyh: Muş - Bulanık ilçesi - Eretepe bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yokuşbaşı.

²⁴³ Kıcık: Muş - Merkez ilçesi - Mercimekkale bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Dereyurt.

²⁴⁴ Bulatık: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Balkır.

²⁴⁵ Hasik: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Güven.

²⁴⁶ Kot: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı Tanköy.

²⁴⁷ Norkavak: Muş - Korkut ilçesine bağlı köy. Bugünkü adı İçboğaz.

²⁴⁸ Mollakamran: Muş - Merkez ilçesi - Mercimekkale bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Alagün.

²⁴⁹ Simtoros: Muş - Merkez ilçesi - Mercimekkale bucağına bağlı Dereyurt köyünün güneybatısında yer alan köydür.

²⁵⁰ Aluzek: Muş - Merkez ilçesi - Mercimekkale bucağına bağlı Dereyurt köyünün güneybatısında yer alan köy.

²⁵¹ Kotanan: Muş - Merkez ilçesi - Mercimekkale bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çiçekli.

²⁵² Yaramış: Muş - Malazgirt ilçesi - Karahasan bucağına bağlı köy.

²⁵³ Ağcaviran: Bitlis - Ahlat ilçesi - Ovakişla bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Akçaören.

²⁵⁴ Bekiran: Muş - Malazgirt ilçesine bağlı köy.

²⁵⁵ Dolabaş: Muş - Malazgirt ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

²⁵⁶ Harabakasımı: Muş - Malazgirt ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Beşçatak.

İbrahim Paşa'nın kardeşi Ahmet Bey'in evine gelerek eşine "Bizim törede örtü yoktur. Açık bulunmanız ve bize açık içki sunmanız gerekir." dediklerini ve kabul etmemeleri üzerine, bu kişinin büyük kızının ırzına geçtiklerini, bu aileden sağ kalanlar acıyla anlatmışlardır.

Muş düşman eline geçtiğinde, Ermeni komitecileri, kana susamış canavarlar gibi çevreye saldırarak buldukları Müslümanları feci biçimde öldürmüşler ve "İntikam alıyoruz." diyerek sevinç içinde dolaşmışlardır. Kadınların ırzlarına geçmişler, yaşlıları yakmışlar ve gençleri öldürmüşlerdir. İleri gelen kişilerden Hacı Murat ve Reşit, Günaylı Hacı Mehmet, Cafer, Timar, Abdullah, Yusuf, Mehmet Han ve Nadir Han Ağalar, Ermeniler tarafından öldürme yeri olarak belirlenen yere götürülerek, koyun boğazlar gibi kesilmişlerdir. Ermeniler, Varto ilçesinin Ayız bucağı içinde Cibran aşiretinden Cündü Ağa'ya bağlı 15 köyün halkını ayaklarına ağır nallar çakarak Murat Nehri'nin Göl Hazal Gölü'ne atmışlardır.

Mevkelli yoluyla içeriye çekilen Müslüman halka Ermeni komitecileri saldırarak, hasta çocuk ve kadınların yaşlılarını Şeyhülkarip denilen tekkeye doldurup yakmışlar, genç kadınların memelerini keserek asmışlar, annesi yaralı bir çocuğun ağzına annesinin sokakta kesilmiş memesini vererek emzirmişlerdir. Din bilginlerinden Şeyh Abdülgaffar Efendi, kafasının derisi soyularak şehit edilmiştir. Başhekim Mustafa Bey, 15-20 Ermeni komitecisinin 1000'i aşkın çocuk çocuğu, şarkılar söyleyip önde kadınları oynatarak göturdüklerini ve Batı Köprüsü'nden Dikilitaş'a kadar feci biçimde boğazlanarak öldürülen binlerce erkek ve kadın gördüğünü yemin ederek anlatmıştır.²⁵⁷

ç. Diyarbakır

Valilik tarafından yapılan soruşturmalardan, bu vilayette de Ermenilerin pek çok mezalim yaptıkları anlaşılmıştır:

1. Silvan'da, Başnik²⁵⁸ adındaki Ermeni köyünde saklanan Doryan Dono adlı azılının reisliğindeki çete tarafından 11 Temmuz 1916 tarihinde milis subayı Hacı Hamit Efendi'nin emrinde, jandarma ve milis erleri tarafından sevk edilen 500'den fazla hayvan kafilesine Şeytankaya mevkinde dreden geçtikleri sırada birdenbire hücum edilmiş ve çoğu korkunç biçimde şehit edilmişlerdir.

2. Hava değişimi alarak terhis edilen askerlere, Lice ilçesine bağlı Kom ve Som Ermeni köyleri yakınlarına geldiklerinde bu köylerin komitecileri saldırarak, kollarını ve ayaklarını bağlayıp başlarını kesmiş ve hançerle parçalayarak şehit etmişlerdir.

3. Merkezin Doğu bucağına bağlı Arzioğlu²⁵⁹ ve Satı²⁶⁰ köyü Ermenilerinden eli silah tutanlar, Holanlı komiteci Hone adındaki azılının

²⁵⁷ Bu raporun altında Komiser Muavinleri Mehmet, Ahmet ve Kâmil'in imzaları vardır.

²⁵⁸ Başnik: Diyarbakır - Silvan ilçesine bağlı bucak. Bugünkü adı Bağdere.

²⁵⁹ Arzioğlu: Diyarbakır - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

²⁶⁰ Satı: Diyarbakır - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

emrinde bir çete oluşturup Hızırilyas köyüne²⁶¹ hücum ederek, erkeklerin genellikle askerde bulunmalarından yararlanıp köyün içinde ve tarlalarında rastladıkları bütün kadın ve çocukları Merseni Deresi'ne sürüklemişler, orada kurşun ve hançerle şehit etmişler, bazılarını kasap gibi doğramışlardır. Öldürülmelerinden önce kadınların ırzlarına da geçmişlerdir.

4. Siverek - Urfa yolunda çalışan Ermeni işçiler ayaklanarak jandarmaları şehit etmişler ve o bölgede eşkıyalığa başlayarak Karacataş mevkisindeki türbede rastladıkları yaşlı erkek ve kadınları türbeden çıkarıp 300 m uzaklıktaki düz bir yerde hedef alarak acımasızca kurşunla şehit etmişlerdir.

Benzerleri pek çok olan bu olaylardan da anlaşılacağı gibi, Ermeniler, Müslümanlara karşı acımasızca, alçakça kötülüklerde bulunmaya ant içmişlerdir.

d. Trabzon²⁶²

Vakıfkebir Kaymakamlığı tarafından yapılan resmî soruşturmayla ortaya çıkarılan Ermeni mezalimi şöyledir:

Viçe'ye gelen Ermeni çeteleri tarafından, Tahsildar Osman Efendi'nin evine sığınan pek çok kadın ve çocuğun vahşice şehit edildiği, 30 kişilik diğer bir çete tarafından kuşatılan birkaç evde bulunan kadın ve çocukların seçilip bir dereye götürülerek hepsinin boğazlandığı, bu vahşetten kurtulabilen yaralı iki kadının iyileştikten sonra bu olayı büyük bir üzüntüyle anlattığı, Of ilçesinin Kel Ali köyünden beş kişilik bir Ermeni çetesinin jandarmanın gözü önünde bir kadına tecavüze yeltendiği, kadını korumaya çalışan jandarmanın öldürüldüğü ve kadının ırzına geçildikten sonra bir yanağının ısırılarak koparıldığı, bu kanlı çetelerin birçok din bilginini çeşitli hakaretler edip işkencelerle şehit ettikleri, mal, eşya ve hayvanlarını alıp götürdükleri, ayrıntıları kitaplar dolduracak mezalim ve kötülükler yaptıkları resmen delilleriyle ortaya çıkarılmıştır.

Trabzon polisine başvurarak yeminli ifadeler veren kişilerin anlattıklarına göre; Of ilçesinin Lazandos köyüne²⁶³ giren Ermeni çeteleri, halkın isimlerini ve köydeki ev sayısını kaydettikten sonra, ele geçirdikleri eşyanın tamamını Rusya'ya taşımışlar, feryatlarına rağmen Dilsiz oğlu Ali Osman'ın eşi Yasemin'in ırzına geçmişler, kocasını ağır yaralamışlardır. Yine bu ilçeye bağlı Pervana köyünden²⁶⁴ Suiçmez oğlu Bican Ağa'nın karşısında eşinin ırzına geçtikten sonra her ikisi de katledilmiş, Purnak,²⁶⁵ Zimla-i kebir²⁶⁶ ve Zimla-i sagir²⁶⁷ köyleri halkından kaçamayan kadın ve çocuklar öldürülmüş, Alana köyü ile diğer köylerden Çakıroğlu Süleyman,

²⁶¹ Hızırilyas: Diyarbakır - Merkez ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

²⁶² Ermenilerin Trabzon ve civarında yaptıkları mezalim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. a.g.e.; C.II.

²⁶³ Lazandos: Trabzon - Of ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Örtülü.

²⁶⁴ Pervana: Trabzon - Araklı ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Pervane.

²⁶⁵ Purnak: Trabzon - Araklı ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Taştepe.

²⁶⁶ Zimla-i kebir: Trabzon - Araklı ilçesi - Dağbaşı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kestanelik.

²⁶⁷ Zimla-i sagir: Trabzon - Araklı ilçesi - Dağbaşı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Keçikaya.

Tellioğlu Emin, ilçe tahsildarlarından Ali, Hacı Mustafa oğlu Mehmet, Molla Mahmut oğlu asker Mahmut ve Mahmut adındaki diğer bir kişinin eşlerinin ırzlarına geçilmiş, Kemahçı oğlu Hamit, Ali oğlu Mehmet, Tabı oğlu Hüseyin Ağa'nın kızlarına tecavüz edilmiş ve Ömer oğlu Osman Efendi öldürülmüştür. Ayrıntılarıyla anlatılması tüyler ürpertecek bu ve buna benzer birçok olay, Rusların kışkırtması hatta yardımcılarıyla Ermeni çeteleri tarafından yapılmıştır.

Rus askerlerine öncülük görevi yapan Ermeni çetelerinin yaptıkları mezalim hakkında birkaç Müslüman'ın yeminli olarak verdiği bilgilere göre; Yomra bucağının Kalafka köyüne²⁶⁸ giren Ermeniler, birkaç evde saklanarak bekleyen Kulak oğlu Hüseyin, eşi Ulviye ve gelini Hüsnüye'yle, Kulak oğlu Ali'nin eşi Zeliha'yı ve daha birçok kadın ve çocuğu bu evden alıp köyün dışındaki bir dağın eteğinde bulunan dereye götürerek, erkeklerini gözleri önünde boğazladıktan sonra koyun keser gibi kesmişlerdir. Köyde kalan Paslı oğlu Ali'nin 18 yaşındaki kızı Emine'yi ırzına geçtikten sonra öldürmüşler ve kız kardeşi Hatice'nin yeni doğmuş çocuğunu da havaya fırlatarak altına tuttukları süngünün ucuna saplayıp acımasızca katletmişlerdir. Kulak Hasan'ın eşleri Emine ve Mevlüde ile sekiz yaşındaki kızı Şükriye'nin ırzına geçmişler, İspela köyünden²⁶⁹ Alemdaroğlu Hasan ile Delibalta oğlu Hasan'ı, Eyüp oğlu Mehmet'i, Hacı Ahmet oğlu Osman'ı ve Hasan Ağa'yı süngüleyerek öldürmüşler, bunlardan Hasan Ağa'nın el ve kollarını ölmeden önce keserek yakmışlar, Eyüp oğlu Mustafa'nın küçük yaştaki kızını ırzına geçtikten sonra şehit etmişlerdir.

Ermeniler; Ruslar buraları işgal ettiğinde kaçamayan polislerden Hasan Efendi'yi ve eski polislerden Aldıkaçtı oğlu Hikmet Efendi'yi çeşitli mezalim ve işkencelerden sonra asarak öldürmüşlerdir.

e. Oltu - Acara Bölgesi

Oltu - Acara bölgesinde Ruslara öncülük eden Ermeni çetelerinin Müslüman halka yaptıkları mezalim ve utanç verici eylemlere dair Oltu göçmenlerinden Hums oğlu Hadis ve kardeşi Ramiz'in yeminli ifadeleri:

Oltu'ya üç saat uzaklıkta bulunan çiftlikte oturuyorduk. Buralara saldıran Ermeni çeteleri Sivri ve Navurman²⁷⁰ bucaklarında oturan Müslüman halkın mal, eşya ve hayvanlarını gasp ettiler, Müslüman kadınların ırzlarına geçtiler.

Ermeniler, Peneskird,²⁷¹ Ürek,²⁷² Çolakir,²⁷³ Oğdadab,²⁷⁴ Haydos²⁷⁵ ve Kamis köylerine²⁷⁶ saldırarak "Osmanlı askerlerini siz çağırmıştınız." diye,

²⁶⁸ Kalafka: Trabzon - Yomra ilçesine bağlı köy.

²⁶⁹ İspela: Trabzon - Maçka ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ocaklı.

²⁷⁰ Navurman: Erzurum'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Narman.

²⁷¹ Peneskird: Erzurum - Olur ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Karacasu.

²⁷² Ürek: Erzurum - Olur ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Boğazgören.

²⁷³ Çolakir: Erzurum - Olur ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ürünlü.

²⁷⁴ Oğdadab: Erzurum - Olur ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ekinlik.

erkekleri öldürüp kadınların ırzlarına geçtiler ve çocukları anne ve babalarının gözleri önünde parçaladılar.

Ermeni komitecileri, Karakürt'ün oğlu Sülo'yla, eşini, iki çocuğu ve eşinin erkek kardeşini Osmanlılara casusluk yapmakla suçlayarak şehit etmişlerdir.

Peneskird köyünde erkekleri cami önüne toplamışlar, başlarına silahlı Ermeni nöbetçiler dikmişler, köyün içlerine dağılarak evleri yağmalamışlar, kadınların ırzlarına geçmişler, küçük çocukları öldürmüşlerdir.

Kaban köyüne²⁷⁷ taarruz eden 150 kadar çeteci, kadınların tümünü çevredeki meşeliğe götürüp ırzlarına geçmiş, kızlara tecavüz etmiş ve bu güçsüz kadınlardan birçoğunu vahşice öldürmüşlerdir.

Olur merkezine gelen Ermeni çete komutanı Artinof, adam gönderip bizi yanına çağırarak “Çevremizdeki köylerde yapılan düğün ve şenlikleri görüp, duyuyorsunuz. Köyünüze başka köylerden kaçıp gelerek sığınmak isteyenleri saklarsanız, sizin köyünüzde de düğün yapmaya başlayacağız. Bütün kadınlarınız Rus askerlerine ve Ermenilere sunulacaktır.” dedi.

Oltu'nun Pemek köyünde²⁷⁸ Müslüman halkın hemen hepsi Ermeni çeteleri tarafından öldürülmüş, ölüleri açılan çukurlara doldurulmuş, küçük çocuklar da diri diri bunların yanına gömülmüştür. Ölülerle dolan bu hendekler, özel olarak gizlice gönderdiğimiz adamlar tarafından bizzat görülmüştür. Biz pek çok felakete ve ölüm tehditlerine maruz kalarak büyük zorluklarla göç ettiğimizden, bu kanlı çetelerin yaptıkları mezalimleri canlı ve açık olarak gösterecek fotoğraf ve benzeri belgeler ne yazık ki elimizde bulunmuyor. Söylediklerimiz, Ermeni mezalim ve alçaklıklarının yüz binde biri dahi olamaz.²⁷⁹

---

²⁷⁵ Haydos: Erzurum - Olur ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Uzunharman.

²⁷⁶ Kamis: Erzurum - Olur ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yaylabaşı.

²⁷⁷ Kaban: Erzurum - Olur ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy.

²⁷⁸ Pernek: Erzurum - Oltu ilçesi - Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı İriağaç.

²⁷⁹ Bu raporun altında Polis memuru Şefik ile Komiser Seyit'in imzaları vardır.

DİZİN

1

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, 1

3

31 Mart Olayı, 42

A

A. N. Natar, 86

Abah, 17, 21

ABD, 10, 12, 22, 31, 33, 41, 43, 48,
51, 53, 61, 67, 74, 77, 78, 79, 80,
85, 86, 88, 91, 93, 94, 95, 98, 99,
100, 101, 115, 130, 131, 132, 134,
167, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
181, 183, 189, 193, 199, 201, 205

Abovyan, 9

Abro, 22, 23, 24

Acara, 194, 236

Açıkbaşyan, 11, 121

Adana, 15, 42, 43, 86, 115, 123, 175,
188, 212

Adapazarı, 70, 88, 173, 174, 181

Ademi Merkeziyet Cemiyeti, 26

Adıcak, 129

Adilcevaz, 155, 225, 226

Adom Amadoni, 68

Agasi, 15

Agop Hodovyan, 61

Ağcaviran, 233

Ağdat, 233

Ahapur Serop, 21

Ahkis, 136, 137

Ahlat, 61, 233

Ahtamar, 6, 54, 152, 153, 171

Ahurik, 222

Akdağmadeni, 150

Akmeşe, 173

Aktaş, 219

Alamelik, 145

Alana, 235

Albert Bonnair, 192

Aleksan Arzumanyan, 89

Alirik, 218

Aluzek, 233

Amasya, 24, 121, 143, 148, 176, 182,
212

Amik, 226

Anastasya Nikolayevna, 167, 168

Andırın, 16, 17, 18, 128, 130

Angah Hayasdan, 43

Antep, 121, 175, 201, 202, 205

Antranik,

22, 38, 46, 70, 92, 100, 153, 164, 209,
217, 218

Apik Uncuyan, 12

Apovyan, 25

Aram Manukyan, 136, 166, 171

Aram Semerciyan, 121

Aram Turabyan, 84, 95, 199

Ararak, 156, 157, 158, 159, 170

Ararat, 6, 7, 8, 20, 26, 34, 67, 83, 185

Ararotez, 157, 159

Ardaşez Kimiloyan, 68

Ardos, 221

Arev gazetesi, 81, 168

Arkanis, 227

Armaş, 67

Armen Agnuni, 12

Armen Garo, 30, 92, 165, 183

Arnold Toynbee, 193

Arpiyaryan, 24, 25

Arsen Kedor, 121

Arsen Ohannesyan, 74

Arslanbey, 173

Arşagohi Teotik, 42

Arşak, 18, 22, 23, 95

Arşak Çobanyan, 95

Arşen Vehuni, 86

Arşin, 137

Artin Vartanyan, 169

Artinof, 237

Arzioğlu, 234

Arziv, 7

Arzruni, 25

Asparez gazetesi,
79, 95, 96, 100, 183, 199

Astoci, 223

Aşhadank, 43, 135, 166

Aşkale, 221

Atnakanez Köprüsü, 157

Avedik Keshanyan, 14

Avşarlı, 130

Avusturya, 1, 67, 101

Avzerik, 222

Ayans, 226

Aykesdan, 79, 161, 164, 170

Ayvazyan, 26

Azadamard gazetesi, 115, 135

Azap, 221

Azerbaycan,

28, 49, 54, 82, 100, 142, 153, 168

B

B. Baneryan, 91,92
Babik Paşa, 15
Bağdaşan, 226
Bahçecik, 68,70,71,121,173,174
Bakston kardeşler, 54
Bakü, 28
Bâlâ, 211
Balkan Savaşı, 1, 4,
21,22,46,47,53,57,64,101,127,135,
143,144,190,194,214
Banat, 154
Bandırma, 121
Barcakoba, 130
Başçavuş Emanuel, 130
Başkale, 100,154
Başnik, 234
Batı Bürosu, 114
Batum, 1, 22,28,138,194
Bayburt, 91
Bedros Harutunyan, 90
Bekiran, 233
Benene, 52
Benovk Azkabedyan, 89
Berho, 227
Beşanlı, 128,129
Beygiri, 137
Beyoğlu Surp Yerortutyun Kilisesi, 33
Beyrut, 115,140
Beznonyanz, 161
Bilecik, 174
Binbaşı Süleyman, 129
Birinci Dünya Savaşı, 3, 4,
22,30,38,75,88,97,98,101,114,118,
122,127,135,138,159,180,182,199,
202,214
Birleşik Ermeni Cemiyeti, 8
Bitlis, 3,
49,57,58,59,60,61,62,63,64,65,75,
90,103,122,123,127,134,136,137,1
38,142,150,154,155,182,202,207,2
13,227,228,229,230,231,232,233
Boerler, 194
Bogos Kalemıyan, 68
Bogos Nubar,
53,55,56,85,96,98,126,127,189
Bogos Seferyan, 90
Boğazlıyan, 149,150,211
Brian, 189,191,192
Bulanık, 61,232,233
Bulgaristan, 1, 2,
22,46,51,75,77,93,94,97,124,126,1
73,183,189,190,191

Bükreş, 96,97,124,133
Büyük Patson, 79

C

C. Yardımyan, 86
Cangülyan,
11,68,117,118,120,121,178
Cebelibereket, 211
Cemik, 227
Cenevre, 11,34,55,57,6164,73,185
Cengin, 175

Ç

Çakır oğlu Panos, 129,130
Çallatı, 22
Çanlı Manastırı, 137
Çanlıvank Manastırı, 139
Çarapert, 79
Çarıkсар, 222
Çatkebir, 150,211
Çavuşköy, 23
Çayırşeyhi, 149
Çemişkezek, 74
Çengiler, 174
Çolakir, 236
Çomaklı, 132
Çulhanlı, 211

D

Dacad Vartabet, 61
Daily Chronicle, 101
Dam Taburu, 142
Damadyan, 11,21
Daniyel Çavuş, 143
Darens-i Süfla, 227
Darens-i Ülya, 227
David Sultanyan, 130
Demircibaşyan, 24
Dertomasyan, 164
Devrevnek, 130
Dikran Karagözyan, 12
Dilman, 154,165
Diyarbakır,
37,41,59,61,75,123,134,141,190,2
01,203,234,235
Doğu Bürosu, 114
Doğubeyazıt, 165, 166
Dolabaş, 233
Domeniçe gazetesi, 96
Doryan Dono, 234
Dönüklü, 130,211

Duked, 52
Düğər, 147

E

Eçmiyazin,
6,7,8,12,27,28,53,56,59,83,86,97,1
02,115,133,167,189,197,199
Edirne, 4, 22,46
Edward Grey, 48,97,198
Efkere, 133
Eğin, 140,182
Ekrek, 133
Ekruhi, 227
Elazığ, 59,79,141,149
Eleşkirt, 1, 10,90
Engil, 227
Erciş, 155,225,226,227
Erçek, 226
Eritcik, 233
Erivan, 28,82,102,199
Ermeni Genel Meclisi, 5,6,34
Ermeni Gönüllü Teşkilatı, 85,197
Ermeni Kadınları Kızılhaç Derneği, 94
Ermeni Millî Meclisi, 7,19,76
Ermeni Patrikhanesi, 176,177,178
Ermeniler, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 14,
15,20,21,22,23,26,28,29,30,34,36,
37,39,40,41,42,43,45,48,50,53,57,
58,59,60,62,63,65,66,67,80,81,82,
83,84,85,90,92,94,95,96,97,100,
101,103,118,122,124,125,126,127,
128,129,133,134,135,138,139,140,
141,143,144,145,149,150,151,152,
153,154,159,160,161,162,163,164,
166,167,168,169,170,171,172,173,
175,177,180,181,182,184,186,188,
190,191,194,197,198,200,201,202,
203,204,205,206,207,208,209,211,
212,213,214,216,217,218,219,220,
221,221,222,223,224,225,226,227,
228,229,230,231,232,233,234,235,
236
Ermenistan, 2,
7,8,12,19,20,22,25,26,28,33,34,36,
37,38,39,40,41,43,44,46,51,52,54,
55,76,78,79,80,82,83,84,85,88,89,
90,93,94,96,97,98,99,100,101,114,
117,123,124,125,126,135,136,141,
144,159,160,161,162,166,167,170,
171,172,177,179,185,186,187,191,
193,197,199,209,213,214
Ermenistan Bürosu, 114

Erzincan,
71,92,138,139,140,146,216,217,
218,219
Erzincan Piskoposluğu, 139
Erzurum,
18,13,19,21,22,23,30,58,75,91,136
,138,143,147,163,168,177,183,216
,217,221,233,236,237
Erzurum Piskoposluğu, 21
Esro, 137
Evening Sun, 171
Everek, 103,114,130,131,132,211
Ezbider, 144,145

F

Fatmalı, 130
Felekyan, 24
Fense, 103,114,121,132,133
Fındıcak, 182,211
Fırmis, 128
Firiz, 74
Fransızlar, 78,85,199,212
Frezno, 90,91

G

Galata Ermeni Kilisesi, 6
Galiçin, 3, 27
Gamsaragan, 168,169
Garin, 138
Gayzak, 34,88
Gedikpaşa, 8121
Gemlik, 174
Genç Türkler, 30,89,190
Georges Leygues, 195
Germüş, 203
Gevancili, 150
Giresun, 145,149
Gladstone, 2, 67
Goçnak gazetesi, 86,170
Gökçe Mehmet oğlu Ali, 129
Göksun, 130
Göktaş, 217
Grandük Nikola, 7,197
Gürün, 74,148,175

H

H. Asador, 35
H. Melidosyon,68
Hacı Minasyan Asador, 132

Hacı Ohannes, 131
Hacı Parsih, 133
Haçadur, 9
Haçik, 12,73
Haçin,
11,14,34,121,175,203,211,212,213
Haço,24,70,92,102,160,161,165,166,
183
Hafik, 147,148
Hamayak,143,145
Hamazasp, 92,102,153,160,165
Hamparsum Boyacıyan,
11,21,117,120
Hanasur, 24
Hanri C. Hayatyan, 92
Harabakası, 233
Haraç, 31,43,135
Harpur,
36,60,61,75,87,93,115,123,169
Harsenkar, 23
Hartlap, 130
Harutyon Vahabedian, 8
Hasanbeyli, 175
Hasik, 233
Hasis, 227
Hasnik, 219,227
Hasro, 145
Havasor, 154,155,183,226
Hayasdan, 125
Haydos, 236
Hayk Tekeyan, 121
Haymana, 215
Hayrenik gazetesi, 49,56
Heretil, 223
Heşkervan, 232
Hınçak, 2,
10,11,12,19,21,27,33,34,35,37,40,
43,46,49,52,60,67,68,70,71,72,73,
75,76,82,86,95,96,97,98,101,114,1
17,118,119,120,122,126,129,130,1
31,132,133,167,175,178,180
Hınçak gazetesi, 10,52,82
Hınçak Komitesi,
10,11,21,33,43,46,49,68,70,71,72,
75,76,82,96,97,98,114,117,118,12
2,126,129,130,131,132,178
Hınıs, 23,24,220
Hınıslı Mardiros, 22
Hıraçya, 15
Hisarlık, 121
Hişet, 227
Hizan,58,65,136,137,138,
Hoff,75, 77,

Hoğik, 219,221,
Holi, 79
Horen Aşıkyan, 8,9,178
Horen Narbey, 7
Horenli Movses, 187
Horizon gazetesi, 98,102
Horotis, 137
Hosaper gazetesi, 212
Hosrof Kasabyan, 86
Hoşap, 154
Hoy, 154,223

I

II. Nikola, 84
Ilica, 69,220
IV. Kigork, 97

i

İçoğlu, 156,157
İğdeli, 149
İlho, 23
İncesu, 131,133,
İngiltere, 1,
8,9,26,48,55,59,67,85,89,90,95,96,
97,101,134,182,183,184,185,186,
187,188,189,191,193,194,195,197,
198
İnkanavar Hayasdan, 124
İskele, 225
İskenderun, 15,42,134,175,183,201
İso Kumsli, 61
İstanbul Ermeni Patrikliği, 6,8
İstepan Papazyan, 7
İşhan, 29,151
İşhan Agobyan, 29
İtalya, 85,128,189,195
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 4,
29,33,43,46,50,75,122,187
İttihat ve Terakki Partisi, 4,
33,51,64,73
İzmir, 77,115,223
İzmit, 67,71,121,173,174,181,212

J

James Bryce, 193
Journal de Geneve, 187, 192
Jön Türkler, 180,191

K

K. H. Basmacıyan, 36

K. Manavyan, 86
 K. Ozanyan, 52
 K. Postacıyan, 70
 Kaban, 237
 Kadıköy, 121
 Kafkas Genel Valiliği, 168
 Kafkasya, 3,
     5,8,9,11,22,23,24,25,27,29,30,31,
     33,37,51,56,58,59,61,64,75,76,77,
     79,82,84,85,91,94,97,98,115,126,
     133,134,136,138,142,151,152,153,
     167,171,172,183,184,185,199,200
 Kafkasya Ermenileri, 33,153
 Kaftar, 22,23
 Kağızman, 167
 Kahire, 14,333,167
 Kakan, 227
 Kalafka, 236
 Kalecik, 225,226
 Kalost Torkomyan, 91
 Kamar Kâtiba, 9
 Kamis, 236
 Kanisatı, 65
 Kansak,28
 Karaağaç, 226
 Karabağ, 22,82,151,162
 Karabet Şahnazaryan, 15
 Karakin Pastırmacıyan,
     30,165,167,183,233
 Karamaz, 79
 Karameşe, 232
 Karaurgan, 22
 Karçıkan, 59,154,229
 Karin, 79
 Karkar,59,64,65,138
 Karmen, 61,62,63
 Karnı, 139
 Karnik, 60,61,121,132
 Karnik Karabetyan, 121
 Kasr, 227
 Kavak Gölü, 147
 Kavlik, 222
 Kayseri,
     41,,68,69,103,115,121,130,131,13
     2,133,140,150,181,182,211
 Kazan, 232
 Kazanan, 232, 233
 Keork Abrahamyan, 89
 Keork Israelyan, 88
 Keri, 92,102,160,165
 Kerih, 144,146,209
 Kertmen, 129
 Keşan, 4, 22,46

Kevork Vartabet Apartyian, 15
 Kıcık, 233
 Kızılağaç, 24
 Kigork Elekçıyan, 131
 Kiği, 70
 Kilikya,7,11,25,35,42,82,162,182,185,
     186
 Kilis, 121,175
 Kirkor, 11,25,165
 Kirkor Alatçıyan, 11
 Kirkor Avşaryanis, 165
 Kirtakom, 62
 Kirtanus, 145
 Komador, 22
 Kopenhag, 122
 Korsu, 137
 Kot, 233
 Kotanan, 233
 Kotur, 223
 Kozan, 11,15,21,117,130
 Kömüs, 137
 Köprüköy, 23,221
 Körek, 233
 Köstence, 49,114,138,183,184,189
 Köşk, 227
 Kullar, 174
 Kumkapı, 7,11
 Kumkapı Kilisesi, 11
 Kumkuyu, 150,211
 Kurukol, 216,218
 Kuryan, 121
 Kümperli, 130

L

Lahey Barış Konferansı, 13,26
 Lazandos, 235
 Lazarof, 97, 191
 Lejyon Eteranejer, 84
 Leslee, 201,206,207,208
 Liz, 232,233
 Lobanof, 97
 Londra,
     2,7,8,22,48,57,59,67,184,193,197,
     198
 Loris, 97,191
 Louis Martin, 191,192,196
 Lur, 82
 Lusignan, 67

M

Madam Zabul, 35
 Maksimof, 12

Malazgirt, 61,233
 Malkara, 4, 22,46,121
 Mamahatun, 218
 Manuk, 61,86,131
 Manuk Yazıcıyan, 86
 Maraş, 3,
     15,42,128,129,130,182,202,211
     ,212,213
 Mardirosyan, 70
 Maro, 2, 10
 Masis, 7,26,94,102
 Mateos İzmirliyan, 2, 8,11
 Mavi Kitap, 193
 Mayewski, 65
 Mecbuluyan, 61
 Meleh, 15
 Melekyan Arzruni, 13
 Melikof, 97, 191
 Melkon, 130,131,132
 Mendan, 226
 Mentese, 149
 Mergasdan, 79,115
 Merzifon, 121,143,148,176
 Mesrop, 38,85,98,167,174
 Mezkgak, 115
 Mıgırdıç Hrimyan, 6,7
 Mıgırdıç Portakalyan, 10
 Mısır, 4,
     8,26,31,53,56,61,72,75,77,85,86,8
     7,94,96,115,126,130,132,134,168,
     185,187,191,192,194,212
 Mışak gazetesi, 9
 Mihran Ağaçaryan, 121
 Mihran Aknesyan, 88
 Mihran Küçükyan, 131
 Mihran Nahabedian, 90
 Mikail Nalbandyan, 25
 Mikail Ohannesyan, 86
 Mikail Pantuht, 71, 91
 Minas Çeraz, 7,10
 Mirkeho, 222
 Misak, 61,131,232
 Misak Nevşehirlyan, 131
 Miyasyal, 2, 14
 Miyasyal Ingerutyun, 14
 Mizgeyik, 216
 Mollababa, 232
 Mollakamran, 233
 Mollaselim, 226
 Mosdiçeyan, 7
 Moşeg, 42,86
 Moşeh, 61
 Murat, 11,21,70,117,120,143,147,148

217,234
 Muratçay, 121
 Muş,
     3,6,8,10,11,24,57,58,60,61,62,63,6
     4,65,74,115,134,136,137,142,153,
     162,163,182
 Müküs,138,163
 Müşeknis, 145

N

Nahabed Nahabedyans, 27
 Nahcivan, 28,30,199
 Nalbandyan, 9,158
 Navahankesed, 79
 Navurman, 236
 Nazarbeg, 2, 10
 Nektar Seferyan, 90
 Nerses Aşdarakesi, 6
 Nerses Karahanyan, 63
 Nerses Varjabedian, 7,15,37
 Nerses Zakaryan, 120
 Nikol Tuman, 24
 Nikolayef, 166
 Niksar, 121
 Nişan, 15,18,19,91,217
 Noel Buxton, 197
 Norevan, 227
 Norkavak, 233
 Novoye Vremya, 100
 Nubar Cemiyeti, 132

O

Odessa, 29
 Oğdadab, 236
 Ohannes Hafaryan, 92
 Oltu, 236,237
 Orhangazi, 174
 Orih, 149
 Ortel, 158
 Osep Malyemezian, 169
 Osep Parsihyan, 61
 Osmanlı - Rus Harbi, 1, 7,9,25,37,168
 Osmanlı Bankası, 2, 12,30,155
 Osmanlı Devleti, 1, 2, 4,
     5,6,7,9,11,15,26,29,30,34,38,51,52
     ,53,58,77,78,84,88,90,95,97,98,
     122,125,127,128,136,168,169,171,
     177,181,185,186,187,188,193,197,
     198,199,201
 Osmanlı Hükümeti, 1, 2, 3,
     5,10,12,13,30,33,38,46,50,53,54,5
     5,58,59,64,76,81,85,86,87,88,

103,116,136,141,153,168,169,182,
183,184,185,192,194,199,201,202,20
5,208,210,212,214
Ovacık, 121,173

P

Palkik, 23
Pantokyan, 121
Papaz Mampre, 12
Papken, 86
Papken Güleseryan, 88
Paramaz, 52
Parekorzagan, 2
Paris, 3, 4,
7, 10, 15, 22, 26, 30, 31, 33, 42, 48, 52, 5
5, 82, 83, 84, 88, 95, 96, 131, 171, 184, 1
95, 198
Parsenik, 218
Parsih Gülbenkian, 176
Patrik Nerses, 7, 177
Patrikhane, 5, 11, 12, 15, 21, 34, 38, 41, 46
, 48, 54, 55, 75, 103, 134, 140, 144, 176,
181, 200, 208, 214
Pazarcık, 130
Pekerici, 219, 221
Pendekanis, 53
Peneskird, 236, 237
Perkard, 65
Pernek, 240
Pervana, 235
Petersburg, 28, 29, 48, 59, 95
Pieire Geillard, 3, 26
Piza Mıgırdici, 143, 145
Poincare, 48
Ponç dergisi, 25, 28
Portsait, 212
Posdağ, 157
Poyrazdağ, 150
Pro-Armenia gazetesi, 3, 117
Purnak, 235
Pürk, 145, 146

R

R. Karabetyan, 52
Rafael, 58, 64, 152
Raffi, 25, 187
Ramgavar Partisi, 2, 72, 73
Rayice, 221
Rayon Cemiyeti, 31
Réne de Chavain, 195, 196
Reval, 26
Rodos, 121

Romanya, 1, 31, 51, 85, 94, 97, 126
Rumdiken, 150
Rupen, 137, 163
Ruslar, 4,
8, 29, 77, 83, 90, 100, 145, 148, 154, 16
6, 168, 170, 173, 183, 197, 208, 214, 21
7, 221, 222, 224, 231, 233, 236
Rusya, 1, 3,
5, 7, 8, 9, 13, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34
, 38, 41, 44, 48, 51, 54, 57, 58, 59, 60, 61,
64, 65, 66, 75, 78, 83, 84, 85, 87, 89, 90,
92, 95, 96, 97, 116, 133, 134, 162, 163,
168, 169, 170, 171, 172, 182, 183, 184,
185, 186, 189, 197, 199, 201, 221, 226,
227, 235
Rusya Ermenileri, 8, 95, 172
Rüknan, 227

S

S. Bakıryan, 69
S. Kapamacıyan, 36
S. Safo, 86
S. Tomacyan, 120
S. Vahak, 52
Sabah
Gülyan, 33, 43, 46, 52, 75, 124, 125, 131,
173, 187
Sabar, 175
Sahak, 38, 174, 217
Sahmana Taragan, 34, 60
Salmast, 165
Samatya, 12, 121
Samson, 92, 100
Samsun, 86, 87, 89, 115, 149, 176
Saray, 100, 154, 222, 223, 228
Sarıkamış, 22, 99, 165
Sarıyar, 147
Sarnuhi, 227
Sason, 2, 13, 21, 22, 24, 34, 62, 213
Satı, 234
Sazanof, 48
Sebuh, 12, 92
Sekür, 136, 137
Semerşeyh, 233
Serkis Torosyan, 130
Seygi, 217
Seyl, 226
Simon Zavaryan, 61
Simpat, 61, 96, 153
Simtoros, 233
Sironk, 137, 232
Sirpohi Kelecyan, 131, 132
Sis, 15, 121, 130, 175

Sisilyan, 69
 Sivas,
   24,36,75,87,115,143,144,145,146,
   147,148,149,176,208,209
 Sofya, 52,94,124,125,191
 Solak oğlu Mesrop, 130
 Sonik, 52
 Sozvans, 227
 Sölöz, 174
 Sukan, 230
 Surp Agop Kilisesi, 140, 170
 Surp Karabet Manastırı, 57
 Suşehri, 143,145,146,148,209

Ş

Şahbağı, 157
 Şahbey, 158,160
 Şarkikarahisar, 3,
   143,144,145,146,147,148,149,182,
   208,209,210,212
 Şarkikarahisar Piskoposluğu, 144,
   146
 Şekran, 227
 Şerif Paşa, 187
 Şeyhayne, 225
 Şimavonyan, 157
 Şiraz, 82
 Şiroyan, 158,160
 Şişmanyen, 25
 Şitak,
   151,154,155,158,183,222,223,227
 Şuşa, 28,171

T

Taft, 48
 Tahran, 115
 Takvor Agobyan, 14
 Taluri, 134, 142
 Tan gazetesi, 168,171
 Tarman, 158,159
 Tasu, 137
 Taşnaksaganlar, 21,29,33,46,76
 Taşnaksutyun, 2,
   11,21,26,28,30,31,33,34,47,53,54,
   58,59,60,61,62,63,64,65,70,73,75,
   76,79,92,103,105,107,108,114,116
   ,122,126,127,131,132,133,135,136
   ,137,138,139,142,143,145,152,174
   ,176,183,185
 Taşnaksutyun Batı Bürosu, 61
 Taşnaksutyun Komitesi,
   11,21,26,328,30,31,33,47,53,58,61,

64,70,73,75,76,92,98,103,107,114,
 116,122,126,131,132,135,136,152,
 183
 Taşnaksutyun Partisi, 116
 Tebriz, 115,225,228
 Tekirdağ, 4, 22,46
 Telyan Ohannes, 121
 Teotik, 38,42
 Terbüsek, 216
 Tercan,
   71,140,182,216,217,218,219,221
 Terekmen, 121
 Tero, 24,93,160,165,183
 Tiflis, 2,
   9,27,28,29,33,56,85,97,98,102,115
   ,166,184,199
 Timar, 154,155,183,225,226,234
 Tokat, 24, 143, 148
 Tomarza, 131
 Tonus, 148
 Topuzyan, 121
 Trabzon,
   75,115,134,138,149,176,208,213,2
   35,236
 Troşak, 11,12,49,55,73,115,117,185
 Tuman, 24, 44
 Tuzhisar, 148
 Tütüncüyan, 157, 158

U

Urfa, 3, 182, 200, 201, 202, 203, 204,
 205, 206, 207, 208, 213, 235
 Uskanabad, 115
 Uvek, 130

Ü

Ürek, 236
 Üsküdar, 12, 41, 86, 121
 Üzümlü Lato, 138

V

Vahan Karagözyan, 145
 Vahan Kirkoryans, 27
 Vahan Miğirdiçyan, 69
 Vahan Papasyan, 29,136
 Vahan Şabanyan, 99
 Vahan Zeytunluyan, 70
 Vahan Zeytunyan, 120
 Vakfikebir Kaymakamlığı, 235
 Van,2, 3, 6, 7, 8, 10, 24, 25, 29,
   37,41,43,48,49,53,54,57,58,59,64,
   65,74,75,77,78,81,87,88,

89,91,92,94,100,103,
115,122,131,134,135,136,137,138,
141,142,149,150,151,152,153,154,
155,156,157,158,159,160,161,162,
163,164,166,167,168,169,170,171,
180,182,183,202,207,222,223,225,
226,227,228
Van Mutasarrıflığı, 166, 167
Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiği, 65
Vandoseb, 43, 135
Varak Manastırı, 6
Varis, 137
Varna, 31,122,126,127,183
Vartan,
8,35,41,91,92,102,152,160,162,
164,165
Vartan Mamikonyan, 8,35,41
Vartar Harutunyan, 90
Vartinis, 233
Vasdan gazetesi, 88
Vasporagan, 7,34,37,159,167
Vastan, 154,223,226,227
Vatan Muhafızları, 6
Veragazmiyal Hınçak, 2,
34,72,73,76,86,114,180
Verastad, 52
Vestenenk, 73, 75
Viramyan, 136,152,173
Virgez, 227
Vosnanagap, 79

Vratsyan, 74

Y

Y. Sirvarat, 86
Yahya, 23
Yaramış, 233
Yaycı, 145,208
Yeğikyan, 52
Yenidünya Egya oğlu Yegya, 130
Yenidünya oğlu Nişan, 130
Yenipazar, 121
Yeridasart Hayasdan, 33,99,101
Yervantoni, 100
Yozgat, 149,150,211
Yumurtalık, 183
Yüzveren, 221

Z

Zara, 146, 147
Zeve, 226
Zeytun, 3,
12,13,14,15,16,17,18,19,34,36,37,
81,121,128,129,130,162,175,182,
183,202,203,211,212,213
Zile, 121, 148
Zimla-i kebir, 235
Zimla-i sagir, 235

KAYNAKLAR

A. KİTAP ve MAKALELER

AKŞİN, Sina; Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994.

ARMAOĞLU, Fahir; Siyasi Tarih 1789-1960, A.Ü. Siy. Bil. Fak. Yay., Ankara, 1975.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. I, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. II, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. III, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. IV, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. V, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, c. VI, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006.

EGE, Nezahet Nurettin; Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmî Müdafaaları, Güneş Yay., İstanbul, 1977.

İLTER, Erdal; Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusanına Sunulan Beyanname ve Program, OTAM, Sayı: 4 (Ocak 1993).

İLTER, Erdal; Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara, 1999.

KILIÇ, Davut; Türk - Ermeni İhtilâfı Makaleler: "Tehcir Olunmayanlar", TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2007.

SELVİ, Haluk; "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan" Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, c. I, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2003.

TETİK, Ahmet; Türk - Ermeni İhtilâfı Makaleler: "Portre (2): Viramyan", TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2007.

TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 1, İletişim Yay., İstanbul, 1998.

TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasal Partiler, c.3, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

Türkiye Mülki İdare Bölümleri Belediyeler Köyler; İçişleri Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

TÜRKMEN, Zekeriya; Türk - Ermeni İhtilâfı Makaleler: "Unutulan Senaryo", TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2007.

TVERDOHLEBOV; Gördüklerim Yaşadıklarım, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2007.

URAS, Esat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yay., İstanbul, 1987.

ZEYREK, Yunus; Acaristan ve Acarlar, Ankara, 2001.

1877-1878 Osmanlı - Rus Harbi Harp Tarihi Broşürü, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2000.

B. SÖZLÜK ve ANSİKLOPEDİLER:

Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; Gnkur. ATASE Bşk.lığı Kütüphanesi (Basılmamış Eser)

DEVELLİOĞLU, Ferit; Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 20. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2003.

Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, c. 2, Meydan Yay., İstanbul, 1969.

Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, c. 5, Meydan Yay., İstanbul, 1971.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara, 2005.

EKLER

S

արգիւ թափ թերից Եւրոպայում. վրաս չի աւելի թափում
 Եւրոպե թերիքն է-րպիսի միջ ա-նիկ Կի-րան- արշաւարտի չի Գրէ:
 Ի մի կան շրջանացանքի իրանեան կարտեւրագին-նի լայն եւ-վր-
 քան- Եւրոպեան Եւրո-ժիւն շրջանացանքի միջ շրջանեան թի-
 ւորքն-ժիւնի միայն խորտիկ ին, և այս հիշարարտեւ Եւրոպե-
 անիք օրքն-ար միայն շրտի մարտիկ պիտի ի, միայն ին խորտիկ
 Եւրոպեան պարտիւնի իրան իտիւրտիկ այս թերիքն-ի
 յարտար պարտիւն-ժիւն շրտի շրտի և արտան պարտիւն, Եւրո-
 ժիւն թիւ հայն ին Եւրոպեան Կարտեւր-ժիւն արտար-
 ժիւն շրտի մի ին Կարտեւրտիկ այս խորտիկ-ժիւն-ը շրտի շր-
 քանցանք և միս լիտի շրտի արտիւն:

Շա-արարտի թիւ մի արտար-ժիւնի, արտի-
 ր-ժիւնի և ին-արտիւն-ժիւնի պիտի յարտարտի ար-
 տի-ան-արտի մի պարտիւն:

4 մայիս 1879

Ի Կարտեւրտի շրտի
 Զ. Գրիս:

Եւրոպեան արտարար

Կարտեւրտիկի արտարար

Կարտեւրտիկի արտարար

Կարտեւրտիկի արտարար

Belge Nu. 3: Patrik Horen Aşıkyan'a yazılan mektubun zarfı

Հայ Քեզ. Կազմակերպիչական Սանկցիոնային Կոմիտեի

ԿԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ԶԱՐԲԱՐ

ԽՈՍՑ ԳԵՂՏՆԻ

Ընկերներ,

Պաշտենական պատերազմի վերադառնալիս զարկաբանական շրջանակը կրկին շփոթեցան, ու Հայ-կալան Դատի այժմեական կարծիքը մեղմացան: Իրականում մեջ ապագա ճգնաժամի շե. որովհետև, որով մաղիկ, մարմիններն ու մեր կուսակցական խմբերը մասնաժողովներ, քաղաքական գործունեության կենտրոններով կենտրոնացան: Հայ պատրաստակ Հայկական Դատարանի խմբերը ամեն գնով պնդում են Համար պետական պատերազմի անհաղթելի վրա և պաշտենական շրջանակներում որ լուծում էր: Այդ մասին Բիւրոն եկամ շահակներին կրակներ հետևեալ կարգով տեղեկութիւնները:

ա) Ար մեր Հարցը այս Դատարանի որոշումը չպիտի դրի:

բ) Երբ պետութիւնները Յարման, Անգլիան և Ռուսիան, որոնք են մեր խնդիրը մեր առնել խաղաղութեան գործարարական հաստատումները իրենց:

գ) Երբ պետութիւնները այս տարածքներ են Հայկական Կազմակերպչական մեջ յատուկ վարչութիւն հաստատելու ուրիշ խնդիրով ապագայի լուրջ փորձերը գործողութիւններ:

Թէ Փաւստիկ Գործիչ, ինչ Այս Կառնարանի Կառնարան և ինչ Կառնարանի Կառնարանի պէս և անոնց գեղարարները Գործիչ այդ տարածքները իրենց են յայտարար, խորհուրդ տալով այժմ փոքր ինչ պատուական գործը բռնել:

Ընտանի մեջ Անգլիա Հայկական կառնարան, որուն մեջ կառնարան Նախկին Պաշտենական կառնարանի անդամները լուրջ և առնել բաւական գործունեութիւն ունի: Անոնք իրականում գործունեութիւն են մեջ մեծ պետութեանց վերահսկողութեան և խորհուրդներ իրենց ու շատ հաւանական կերպով: Երկրորդ կարգի ու զարկած է նաև անոնց կողմէ Մ. Կառնարանները Նախարարական:

Հաստատ տեղեկութիւններ ունեն, որ Փրանսական, անգլիական և ուսական գեղարարները հրահանգ են տալիս պետութիւն մեր գաղտնի: Ջանքեր կը տեսնենք, որ միւս մեծ պետութիւնները երբ ոչ կողմնակից գործը Հայկականները: Այժմ տողը կրկնուի, որ Հայոց Հարցը չպիտի դրի: այս Դատարանի որոշումը, ինչ որ պետք չէ հրապարակութիւն պատճառէ մեր հասարակութեան, որովհետև վաղ և Գործիչ խնդիրը խորհուրդ տալ տեսն, որ Բաժնի ինչ ինչ վճարած կը լայն:

Փրանսական պետութիւնները կառնարանի շատ ճիշդ համարութեան կրկնուի, որ մեր գաղտնի: Երբ կայ, որ—և սա ամենակարեւոր կէտն է—Անգլիայ և Ռուսաստանի մեջ մեր Հարցի մասին անհամաձայնութիւն չծագիր, որ շատ վտանգաւոր կոչուի:

Փրանսական պետութիւնները Հայոց գաղտնի կառնարանի մեջ և վարչապետին և ինչ Արտ. Փոքր. Կառնարան, որոնց վերաբերմունքը եղած է Համարական և խոստացել են հրահանգներ տալ: Պաշտենական և խորհուրդ են տեսն նաև սա պատճառները: Երբ և մեծ խոստանալ:

են Անգլիայ և Ֆրանսիայի մեջ:

Ինչպէս արդէն ձեռքի գրած ենք, Պատրիարքարանը գրեթէ շուրջափակում որդեկանց մեր պաշտենները: Այժմ կենդանի որ ամեն մեկ կէտ պատճառարանայ և մարտամուն ձեռքադաշտի: Այս աշխատանք է, որ կըրտեցնէ մեզ այժմ, և յայտենք չուտով ու զարկել տակի մարտամուն ուր մեղքը:

Փրանսական պետութիւնները Հայ Կառնարանի տարածքները մասնաժողովներ Պաշտեն: Հայ շրջանակները տարածքներ իրեն և արդէն վերադարձնել իրականում տեղեկութիւններով:

Վաղէն կըրեն, որ մեր ինքնապաշտպանութեան խոսքերը պետութիւնները իրենց տեսն: Ինչ որ, միւս կողմ, պետութիւն և խորհուրդ մասնաժողով մեր պետութիւն մարմիններուն:

Իրականում Հարցին հետ ամենիս պէս կուրջ կըրեն ինքնապաշտպանութեան ամենակենսական Հարցը: Երկրի գործիքները մասնաժողովներն որ շրջանակները մեջ պետական խորհուրդի անտանելի հատկութիւն համար, և այս անգամ ևս, քաղաքական այս փոփոխել անցընելու և վերադարձնել Համար անհրաժեշտ է, որ մեր բաժնի ուսուցչութիւնը գործունեութիւն:

Ընկերներ, նկատի ունենալով հրահանգարան պաշտենք ապագան ենք կառնարաններ խնդրել:

ա) Կարկիսութեան անհամար մեջ 1913 ի անդամական տարեկար ձեռնարկ և փութացնել մեզ միտնալ:

բ) Փաշտենները մեջ գործող Հ. Յ. Դ. Կարկիսները, Ինքնապաշտպան, Երաժշտական և այլ Ռուսական ինքնապաշտպան, որ իրենց գործունեութիւնը ու զգեն ի նպատակ ինքնապաշտպանութեան գործին:

գ) Երաժշտական փոփոխութեան և հրապարակականութեան ծառայողները, որ, որ հասարակութեան լուսաւորող տարրը գործունեութեան մեջ:

դ) Այժմ Հայկականները—բացառապէս Համարական անդամականութեան:

ե) Իրան Հայ շրջանակի ինքնապաշտպանութեան համար խնդիրները, հարմարութեան, տարածքներ ինքնապաշտպանութեան և այլ հասարակութեան տեսն:

Ինքնապաշտպանութեան ամեն մեկ կէտ գործունեութեան կարևոր լուրջը:

Պաշտենական կարևոր և համաձայն մեր փոխադրած վերին գործունե և համաձայն մեր փոխադրած գործունեութեան խնդիրը գործող կառնարանները մեր փրկարանական վարչարան և ինչ և անհաղթ կերպով:

Անգլիայի շրջանակները	100
Ինքնապաշտպան	100
Խորհուրդներ	100
Դատարան	100
Փոքր. Կառնարան	100
Միտնալ	100

M. Parghiyef *Dr. Parghiyef* *Dr. Parghiyef*
Informations notice

Cher ami,

Notre Conseil National me charge d'exprimer sa profonde gratitude à Monsieur l'Ambassadeur au sujet de la fermeté qu'il déploie pour conserver intacte la formule qu'il croit seule de nature à sauvegarder nos droits dans la nomination de l'Inspecteur-Général.

Le Conseil attend avec une anxiété très compréhensible le projet de la Note que la Porte doit communiquer aujourd'hui à l'Ambassade Impériale avant de la communiquer officiellement aux Puissances.

Étant donné les habitudes de la Porte il est à prévoir que soit dans le ^spouvoir de l'Inspecteur-Général soit dans la participation des non-musulmans dans les Assemblées, dans les Conseils, dans les fonctions publiques et soit enfin dans les autres dispositions elle essayera de saboter les formules proposées par l'Ambassade Impériale. Le Conseil espère qu'il pourra présenter son avis à ce sujet en temps utile. Vu l'atténuation apportée à la formule de nomination il devient indispensable d'y suppléer par la conservation intégrale de toutes les autres dispositions.

19/1 Janvier 1917

Belge Nu. 6: Ermeni Patrikhanesi tarafından Rus Elçiliği Baş Tercümanı aracılığıyla elçiye verilen muhtıra

ՀԱՅՏԻՆԱԿԻՑՆԵՐ

Տասնեակ տարիներ շարունակ հայ յեղափոխութեան արդիւնքը հանդիսացող Կովկասը, այսօր ցարդինքն էլ անբայ բռնապետական բերտ ու ժին տակ:

Հայ ժողովրդի լաւագոյն սերունդը, երկընթաց տարին է որ կը տաւապի այնտեղ, ծարի հրկշառք բանդերուն մէջ: Ռուսական յեղափոխութեան շարժումներէն յետոյ ասպարէզն այժմ ու հղուտող քեաքցիային է. Յուլիս, որ շուքացած իր արիւնտու յաղթանակներէն աւելնայ և անողոք կը հարւածէ ու կը արբիւրէ հայ ժողովրդի լաւագոյն սերունդը: Եւ բաւուցիչ թէ բանաստեղծ, վաճառական թէ արհեստաւոր, մտաւարական թէ քանսոր, յեղափոխական թէ խաղաղ զաղաքացի ու բոլորը, բոլորը կը տառապին բանդերու մութ կամար նկուն տակ:

Հայրենակիցներ, Ռուս իշխանութեան ներքոյ տառապող այժմուսն կողկատաւոր սերածոյն է այն պանծալի շրջանին, որ Հաւիտեսն զուլէն Եւրեյուն սամաններու կամրի գծերը ոտի տակ տուած, կը թռչէր ու կը հաւաքէր այն երկիրը, ուր այսօր մենք բախտն ունինք վայելելու մեր Ազոտաւթիւնը: Մեր ցուրի ու կուկի օրերուն մեր կողքին ապրող, մեր ցուրի տան Վաղ հարազատներն են անոնք, մեր դադափարական շրջանի, մեր յեղափոխական կամրի օրերուն մեզ հետ միասին ողբացող, մեր արդար դատի համար արինը թափող առաջամարտիկներն են անոնք:

Եւ ժողովրդական անբռնաբարիկ իրաւունքներու համար մըսած կոբէլ՝ սամանի այս կողմը՝ Օսմանեան հողի վրա յաղթանակիւր է այսօր, քայքայ սամանի միւս կողմը՝ տակաւին ցարիզմի խելացնոր կառավարութիւնն է բշխողը: Տեղափոխական զաղափարը՝ իր բովանդակ ու թափ պայքարի մէջ է այնտեղ, արիւնտու պայքար այն եզակի բռնապետութեան դէմ, որ ամենաբարբարոս կերպով կը տրորէ ժողովրդի ամենատարբական իրաւունքները:

Սամանները անցիւրջն մէջ չը կը ցան կասեցնել յեղափոխական մտքներու թռիչքը, և կողկատաւոր ժողովուրդը ամբողջ երկու տասնեակ տարի իր արիւնակից եղբոր ազատագրական շարժման ի նպաստ տեսց այն բոլորը, ինչ որ անբաժնետ էր, և ինչ որ հնարաւոր: Սամանները չեն, որ այժմուսն տանկական ժողովրդի մէջ պիտի կրնան կասեցնել սրբազան զաղափարը, մանաւանդ ներկայ օրերուն, երբ բռնապետ մէջ տառապող մեր եղբայրն է զուտով զուրս են գալու Ռուս բարդարադատութեան՝ առաջ, որպէս և զաւկան յանցաւորներ:

Սամանադրական ազատութիւններն վայելող տանկական ժողովուրդը երբեք չի կրնար անտարբեր մնալ իրոս ոստիկանական այն բիրտ ճնշումներուն, որոնց ենթակայ են իր հարազատները օր ու գիշեր: Այս խորունկ հաւատով ու այս գիտակցութեամբ է ահա, որ Հ. Յ. Գաշնակցութեան Արեւիկան ջըշանի Ռայոնական ժողովը, կոչ կ'ընէ իր բնայ ժողովրդի բոլոր խաւերուն աւխտիւր, որ անոնքմէ ասէն մեկը փութայ Դասցնել Նիկիական օգնութիւն կուկլասարայ ջաղաքական քանդարկեալներուն, անոնց տնիւնամ մնացած ընտանիքներուն եւ սիրելիներուն: Շուտափոյթ օգնութիւնն անբաժնետ է, մասնաւոր և այն պատճառով, որ շուտով սկսելու է քանդարկեալ երեւ դատաւարութիւնը, երկոյթ մը, որ խոշոր պատմական նշանակութիւն պիտի ստանայ և մեծ գոհողութիւններու պէտք ունի:

Ռայ. ժողովը այս նպատակաւ Գաշնակցական պատշաճ մարմնոյ հսկողութեան տակ ընտրած է յատուկ ինտորոնական հանգանակիչ յանձնարարում մը, միաժամանակ յանձնարարում է շրջանի դատաւարական բոլոր մարմիններուն իրենց վայրերուն մէջ ձեռնարկելու հանգանակութեան: Դեռերկր կարելի է զրկել նաև Գարին Շմառաշքը և Գոլիս Վեզատատաւար խմբադրութիւններու միջոցաւ:

Հայրենակիցներ, ուղղելով մեզ ներկայ կոչը՝ Հ. Յ. Գ. Արեւիկ. շրջանի Ռայ. ժողովը միաժամանակ աներկբայ է, որ թիւրքական ժողովուրդը պիտի շտապի անմիջապէս պատասխանել անոր, իր ունեցածն առատ մաս հանել իր տանջւող եղբորը, որով անգամ մը եւ շնորհաւ կ'ըլլայ եղբայրական այն ամուր կապերը, որ գոյութիւն ունին սամաններով իրարմէ քաժման քայքայ բարբարապատ ազգի այլ և այլ հատածներուն մէջ:

Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԵՎԻԿ. ՇՐՋ. ՌԱՅ. ԺՈՂՈՎ

= 2 =
 Regarding the
 H. J. Reginald J. Reginald
 and his wife and the son
 of the Reginald J. Reginald
 J. Reginald J. Reginald
 1914 J. Reginald J. Reginald

Found a nest (28) of *Phoenicurus*
phoeniceus (51) etc. etc. etc.
 (29) *Phoenicurus* *phoeniceus*.
 Found a nest of *Phoenicurus*
phoeniceus. etc. etc. etc.
 Found a nest of *Phoenicurus*
phoeniceus. etc. etc. etc.
 Found a nest of *Phoenicurus*
phoeniceus. etc. etc. etc.
 Found a nest of *Phoenicurus*
phoeniceus. etc. etc. etc.

3. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
4. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
5. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus* (*Alp* - *fundus*)
6. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
7. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
8. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
9. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
10. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
11. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
12. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
13. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
14. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
15. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
16. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
17. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
18. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
19. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*
20. *Alp* - *fundus* *Alp* - *fundus*

Կ.Յ. Գրաշուկաների
Պատրաստման Զեկի Կարգադրութիւն
Գրաշուկաներ

Կ.Յ. Գրաշուկաների Կարգադրութիւն Զեկի
Կարգադրութիւն Զեկի Կարգադրութիւն 1914 թուականին:
Զեկի Կարգադրութիւն Զեկի Կարգադրութիւն Զեկի Կարգադրութիւն
Զեկի Կարգադրութիւն

1.- Քրիստոսեան Զեկի	1
2.- Քրիստոսեան Զեկի	1
3.- Զաւարդեան Զեկի	1

Զեկի

4.- Կ. Կարգադրութիւն Զեկի	2
5.- Կարգադրութիւն " " "	2
6.- Կարգադրութիւն " " "	2
7.- Կարգադրութիւն " " "	2
8.- Կարգադրութիւն " " "	2
9.- Կարգադրութիւն " " "	2
10.- Կարգադրութիւն " " "	2
11.- Կարգադրութիւն " " "	2
12.- Կարգադրութիւն Զեկի Կարգադրութիւն	1
13.- Կարգադրութիւն Զեկի " "	1

Belge Nu. 9: Erzurum Taşnaksutyun Kongresi'nin karar defterinden örnek sayfalar

Հատ 5

2:

Զոյւ

14. - Դոկտոր Սեփակ զոյւս և Կոկոտ
15. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս
16. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս

1

1

1

Զոյւս

17. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս
18. - Դոկտոր Սեփակ " " " "
19. - Դոկտոր Սեփակ " " " "

2

2

2

Զոյւս և զոյւս

20. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս
21. - Դոկտոր " " " "

2

2

Զոյւս և զոյւս

22. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս
23. - Դոկտոր Սեփակ զոյւս
24. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս

2

1

2

Զոյւս և զոյւս և զոյւս

25. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս
26. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս

1

1

Զոյւս և զոյւս և զոյւս

27. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս
28. - Դոկտոր " " " "
29. - Դոկտոր " " " "

1

1

1

30. - Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս

Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս 28 և 29 և 30 հոգի.
Դոկտոր Սեփակ Կոկոտ և զոյւս 30 հոգի.

G. G. G. 2/15 June 1914

Dear G. G.

After the receipt of your letter of 16 June
 I have been very busy. I have been very
 busy with the work of the committee and
 the work of the committee and the work of the committee.

The receipt of your letter of 16 June
 has been very busy. I have been very
 busy with the work of the committee and
 the work of the committee and the work of the committee.

I have been very busy. I have been very
 busy with the work of the committee and
 the work of the committee and the work of the committee.
 I have been very busy. I have been very
 busy with the work of the committee and
 the work of the committee and the work of the committee.

I have been very busy. I have been very
 busy with the work of the committee and
 the work of the committee and the work of the committee.
 I have been very busy. I have been very
 busy with the work of the committee and
 the work of the committee and the work of the committee.

[illegible]

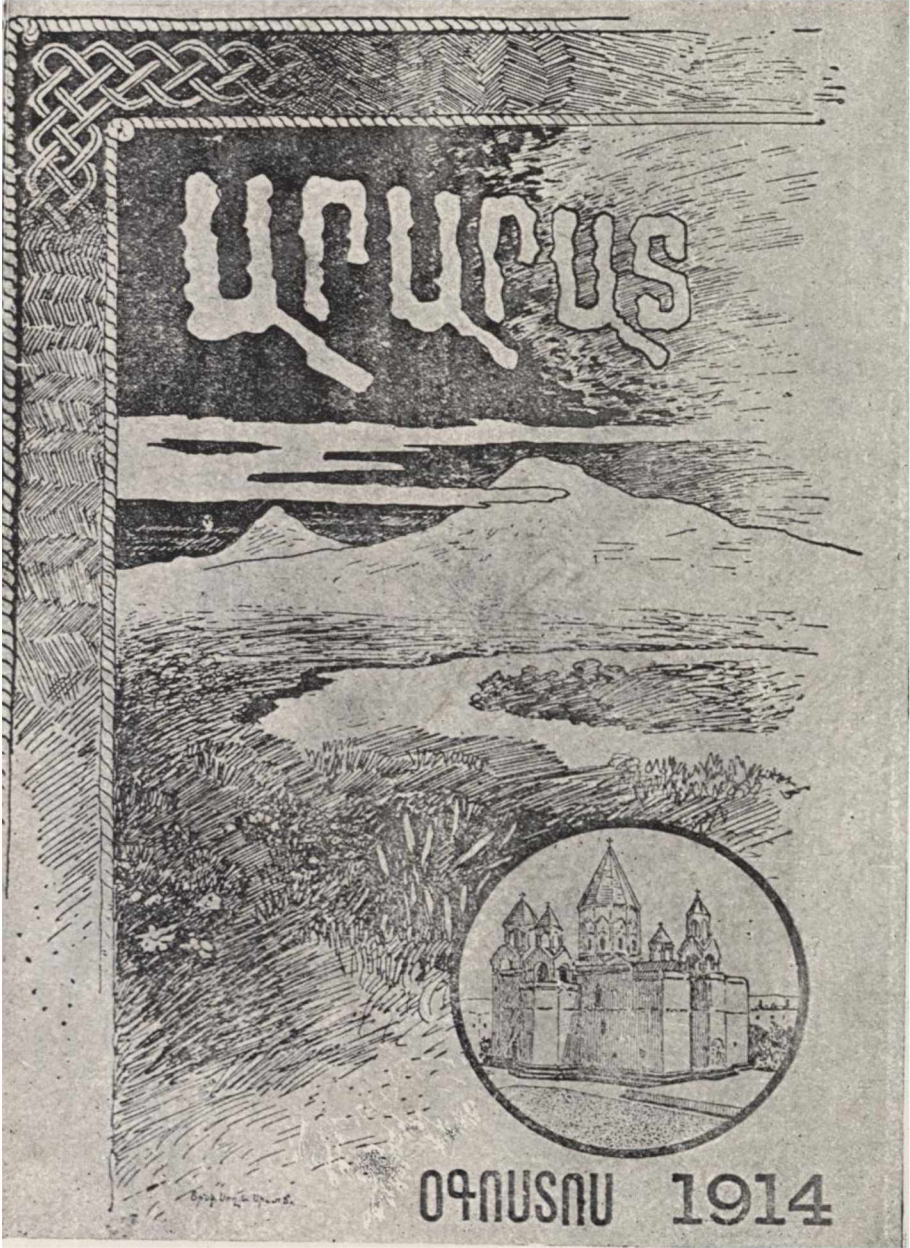

Belge Nu 17: Eçmiyazin Katogikosluğunun bildirisini içeren resmî Ararat dergisi

Յայտմ նուազի ևս ժողովուրդն Հայոց, որպէս յան-
ցելում, յուշանէլ զգաւական և զվիայեալ յընթացս զա-
րուշ ի Գանդից Մեծագոր Կոյսերոց Ռուսաց զհաւա-
տարմական զգացմունս իւր, ամենայն պատրաստակամու-
թեամբ և հաստատանութեամբ:

Յուսարով և հաւատարով կատարելապէս, զի հոգեւոր
որդիք Մեր, ըստ օրինակի նախնեաց իւրեանց, կատա-
րեցեն զպարտիս իւրեանց քաջութեամբ և ամենայն անձ-
նագոհութեամբ, այսու Հայրապետական Կոնգրակուս յոր-
դար կարգաւոր առ ամենեւեանդ՝ փութով օժանդակել փա-
թապէս և բարոյյապէս յաջողութեան համապետական մեծի
և արդարացի գործոյն և կողմակերպել զմարդասէր գործ
եղբայրական օգնութեան վասն անօգնական ընտանեաց
նոցա, որք ի պատերազմի պատրաստ են զնել զանձինս
իւրեանց վասն պատուոյ և բարօրութեան ընդհանուր հայ-
րենեաց մերոց՝ Մեծագոր Ռուսիոյ:

Յիշեցէր նոյնպէս, զի յընթացս սոսկալի պատերազմի,
բազում վիրաւորք կարօտ լիցին խնամոց և բժշկութեան,
որոյ վասն բրիտանական պարտիք կան ի վերայ ամենե-
ցուն՝ ընդ փոյթ հասանել յօգնութիւն, որպէս ողորմած
Մամարադին, առ ի ափսիել և ամոքել զվիշտս և զվերս
պարտաճանաչ զաւակաց Հայրենեաց:

Ազօթելով վասն յաջողութեան և յազլութեան քա-
ջամարտի զօրաց Ռուսիոյ, օրհնեմք զամենեւին և մաղ-
թեմք ի Տեառնէ պարգեւել մեծագոր Պետութեան Ռուսիոյ
փրկութիւն յամենայն վտանգից և յորոգայթից թշնամեաց,
անասանութիւն և յաջողութիւն կատարեալ, յուրախու-
թիւն և յերջանկութիւն ամենայն հաւատարիմ հպատակ
ազգաց նորա. Ամէն:

Ի վերայ իսկականի ստորագ.

ԳԷՈՐԳ. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի 5 օգոստոսի 1814 ամի

Ըստ տոմարիս ՌՅԿԳ.

Ի Հայրապետութեան Մերում Գ. ամի

յԱրարատեան Մայր Աթոս ս Էջմիածնի

ի վազարչապատ

Թ. 1150

AU PEUPLE FRANCAIS

Au début des Hostilités une cinquantaine de membres de notre petite colonie Arménienne s'étaient engagés comme volontaires dans la Légion Etrangère; c'était la preuve évidente de notre profonde sympathie à la France qui sut toujours défendre les peuples opprimés; la reconnaissance que nous lui devons nous imposait le devoir de nous grouper autour d'Elle.

Au moment de la relation diplomatique entre les Alliés et la Turquie il suffit de jeter un coup d'œil sur la carte pour reconnaître que sur la Frontière du Caucase pour se solidariser avec notre GRANDE AMIE ET PROTECTRICE LA RUSSIE, nous sommes appelés à jouer le même rôle que l'héroïque Belgique, bien entendu suivant nos modestes moyens.

Nos intérêts se confondant avec ceux du Peuple Russe. La proclamation de Sa Majesté Nicolas II, le Tzar de toute la Grande Russie et le Roi d'Arménie, est un éclatant hommage à notre fidélité séculaire. Des milliers de nos frères vont tomber bravement sur le champ d'honneur dans les rangs de l'Armée Moscovite pour servir la cause de la civilisation et délivrer l'Arménie du joug abhorré des Turcs.

Pendant que le sang innocent de nos 300000 frères coulait à flot sous l' yatagan des assassins professionnels le Bon Dieu des chrétiens avait éteint toutes les lumières du ciel pour ne pas assister aux atrocités commises sur notre pauvre planète, par ces brigands Turcs.

Au moment où les armées de la République fraternellement unies à l'armée de la Fièvre Albion sont en train d'exécuter les bandes de Guillaume Rouge, le digne frère du Sultan Rouge, ces bandes qui depuis 44 ans empestaient l'atmosphère de l'Europe, au moment dis-je où les Alliés en véritables justiciers débarrassent le monde entier de ce cauchemar qui s'appelait l'Hégémonie allemande. La brave armée de Sa Majesté Nicolas II va entrer en ligne sur la frontière d'Arménie, pour débarrasser aussi l'Europe et l'Asie de ces sanguinaires Turcs dont la présence sur les riantes rives du Bosphore n'était qu'une honte pour la civilisation et pour l'humanité toute entière, leur véritable place étant dans leur tanière au fond de la Mecque et de Médine d'où il n'aurait dû jamais sortir.

Dans l'balance des Armées formidables qui se mesurent, nous autres les Arméniens nous voulons aussi notre petite part de Gloire contre les Assassins de notre Chère Arménie et contre les Alboches, leur protecteurs; par conséquent, notre place est désignée d'avance à côté de nos amis Russes, Français et Anglais; le peuple français dans sa fraternelle générosité ne nous fera jamais l'insulte de nous confondre avec nos assassins. En Avant pour la cause du droit des peuples et pour la liberté.

GRANDE RUSSIE!
VIVE LA CHÈRE FRANCE!
VIVE L'ANGLETERRE!
VIVE L'ARMÉNIE RUSSE!

Pour le comité d'organisation des volontaires
Arméniens.

LE DELEGUE
TURABIAN ARAM

Hentchak :

Organe Central
DU PARTI

S.-D. HENTCHAKISTE

Հ Ե Չ Ա Կ

Journal Arménien
mensuel

XXVII Année

Adresse Télégraphique :

Հեռագրի հասցե բոլոր

երկրների համար

"HENTCHAK" Paris

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ Ս. Դ. ՀԵՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՍՑՑԻՆԱԿԱՆ ՀԵՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԶԵՐԳԵՐԻՆ

ԸՆԿԵՐՆԵՐ,

№ 2

Հ Ե Չ Ա Կ

3

Ս. Դ. Հեչակեան Կուսակցութիւնը որ ծնունդ է հայ իրականութեան սոցիալական պայմաններէ, որ նրա իրաւագործի և հարստահարաց դատաւարներէ խեղճներէ ներկայացուցիչն եղած է, և է, որ յաճուն թիւրքահայ ազատագրութեան, առկա քան մի քաւոր դար, արեւան ծանաղարհով զինուած է զէպի ազատու, թեան հանդուան՝ ապր խոնարհելով քաղաքական մոմէնտի հրամայական հանդուաններին, իր ունեցած պատմական աւարելութեան խոր գիտակցութեամբ՝ կիծիէ քաղաքական կռիւ զաշար յերախոյութեան մարտագոյ հետքը հնչեցնելու Տաւրոսի լեռներում և Հայկական Բարձրամեղացում, Սամանեան Բանապետութեան արիւնտա լուծը թեքակելու սրբազան ուխտով:

Ս. Դ. Հեչակեան Կազմակերպութիւնը, ազգերի գոյութեան այս մեծ պայքարում, իր մարտական և բարոյական սցենը ասարեկ ընկելով, յերախոյութեան արդարադիւրեւ աւեր պիտի նետէ ընդհանուր կռիւի կշիռ նմարը, իրքեւ բաժին Եզրատմը Հայութեան Երբեակ, Համաձայնութեան, մասնաւորապէս ռուսական զենքի բարոյական զանախիցը և համաշարքը լինելով ներկայ րոպէում, իր արամագրութեան տակ զանաւոր բոլոր միջոցներով, իր յերախոյութեան բարոյական կազմակերպում կարողութեամբ նպատակով Հայաստանում և Կիլիկիայում, Կովկասում և Եւրոպայում համաձայն իր յաջողութեան, կատարած իր լինի իր սկսած պարտականութիւնը թէ՛ հանդէպ Հայաստանի և թէ՛ հանդէպ Բարձրակրթութեան, ակրելով ձգտումները զերծ մարտը հարեւանութեան զարգացիւն տեսակետից:

Հայկական ազատագրութեան վեհ գործին իրենց կեանքը զոհարելու ուխտած ազնիւ բաժնէր թող հրապարակ զան իրենց բարոյական և նիւթական ոյժերով մասնակցելու ընդհանրական Ս. Բորժին, որ վաղը բազմաշարժար Հայ Ժողովուրդը զինուած իր պատմական անցեալով, Բարձրակրթութեան Զառն համար իր թափած արիւնտով, հանդէպ զայ Միջազգային Դեռելուած հպարտ և անվեհեր առաջադրելու իր բարոյական ազատութեան փոքրիկները, իր անողորմ կամքը ապրելու և իր արիւնտաբանութեան հարեւանութեան, Երբեակ Համաձայնութեան համաւարտութեամբ ապագահովուած Խրեւախարութեան իրաւունքով, բարձրապէս ազատութեան Բողոքութեան, որտեղից պիտի մտցէ Բաւարիի և Բրաքարութեան, Եզրատմական և Երազութեան սրբազան արշալոյսը:

Օ՛ն, ուրեմն, ընկերներ, զէպի՝ գործ, մեր մահով սանահարեցը Հայրենիքին ապանուող մահը, որ ապրել, ապրել, լուր՝ ապրել, ապրել Հայաստան:

ՍՑՑԻՆԱԿԱՆ ՀԵՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՎԵՐՉՈՒԹԻՒՆ

Belge Nu. 20: Hınçak Komitesinin bildirisinin yer aldığı, Paris'te yayımlanan Hınçak gazetesi

ՀԱՅԵՆԻԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՆԵՐԻ

Հասցի: 7 Bennet Street, Boston, Mass.

Saturday, March 20

Published by "Hairenik" Press

PRICE 5 CENTS

VOL. XVII No 34 (995)

HAIRENIK

An Armenian Newspaper, Issued Every Tuesday, Thursday and Saturday

YEARLY SUBSCRIPTION \$3.00

Entered at the post office at Boston as

second-class mail matter.

Հասցի: 7 Bennet Street, Boston

ԱՅՏՈՒՆԻ ԲԻՐՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Հ. Յ. Դ. Ամեր, Կեդր. Կոմիտեի

CABLEGRAM

"VIA COMMERCIAL"

RECEIVED AT

5.54 PM

F 30 54

SUBJECT TO TERMS AND CONDITIONS AT EACH HEREON

MAR 17 1913

TIFLIS 16

ARMENIEN REFEDERATION COMMITTEE CENTRAL BOSTON

RECUE 47061 RUBELS 11 NOME VOLONTAIRE ET BUREAU REMERCIEMENT

ARCHEVEQUE MESROP

112 STATE STREET, TELEPHONES: MAIN 728 AND FORTHILL 2515

155 FEDERAL STREET, TELEPHONES: MAIN 728 AND FORTHILL 2515

No inquiry respecting this Member can be attended to without the production of this paper. Repetitions of doubtful words should be obtained through the Company's offices, and not by applying directly to the sender.

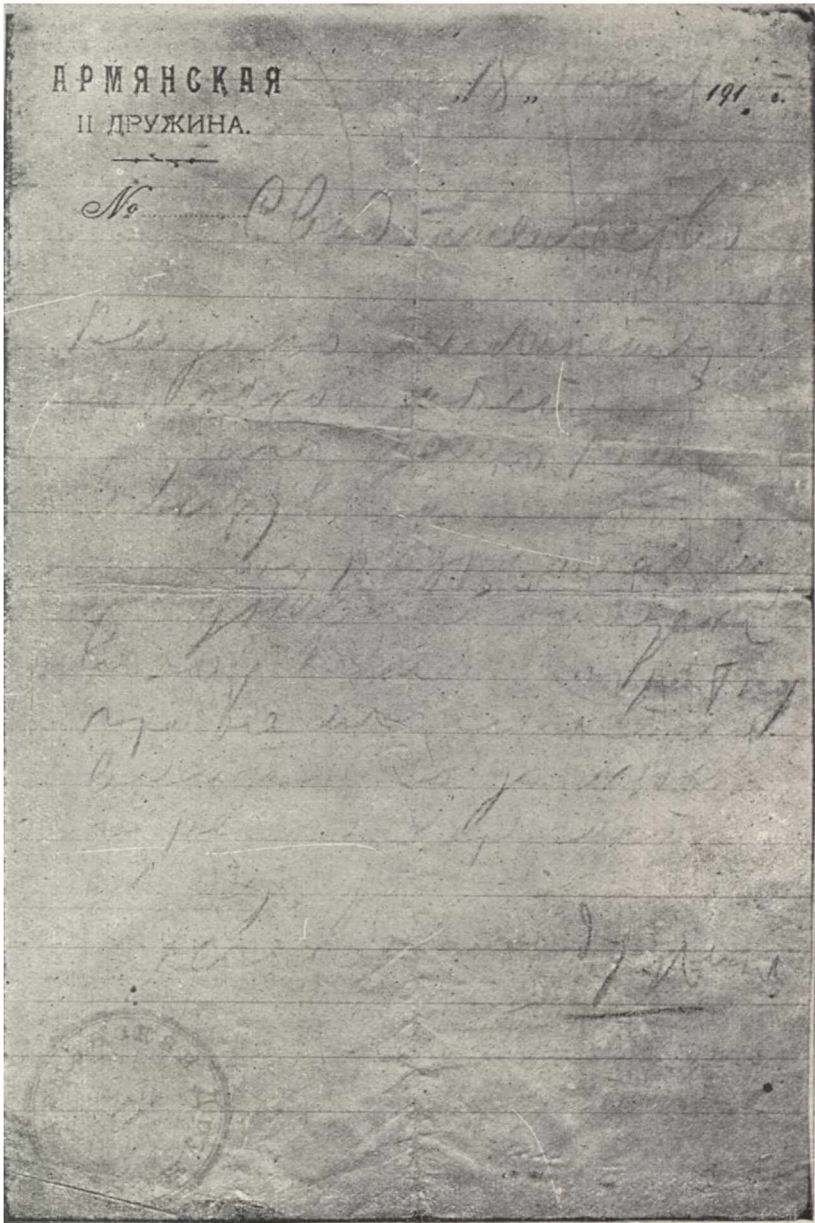
Թիֆլիս, Մարտ 16— Հ. Յ. Դ. Կ. Կոմիտեին, Պոստին.— Ստացեա՛ծ 47061 թուրքի 11 կողմ: Շնորհակալութիւն կամաւորներու և բիւրօի անունով: ԵՐԳԵՂ ՄԵՍՐՈՊ

Նախորդ 20,000 տարւոյ ստացւելուն պատասխանը ընդունելուն պէս ղրկեցի՛մ 20,000 տարւոյ նոյն:

Belge Nu 21: Yardımlara dair haberleşmelerden: Episkopos Mesrop'un Boston şubesine telgrafi

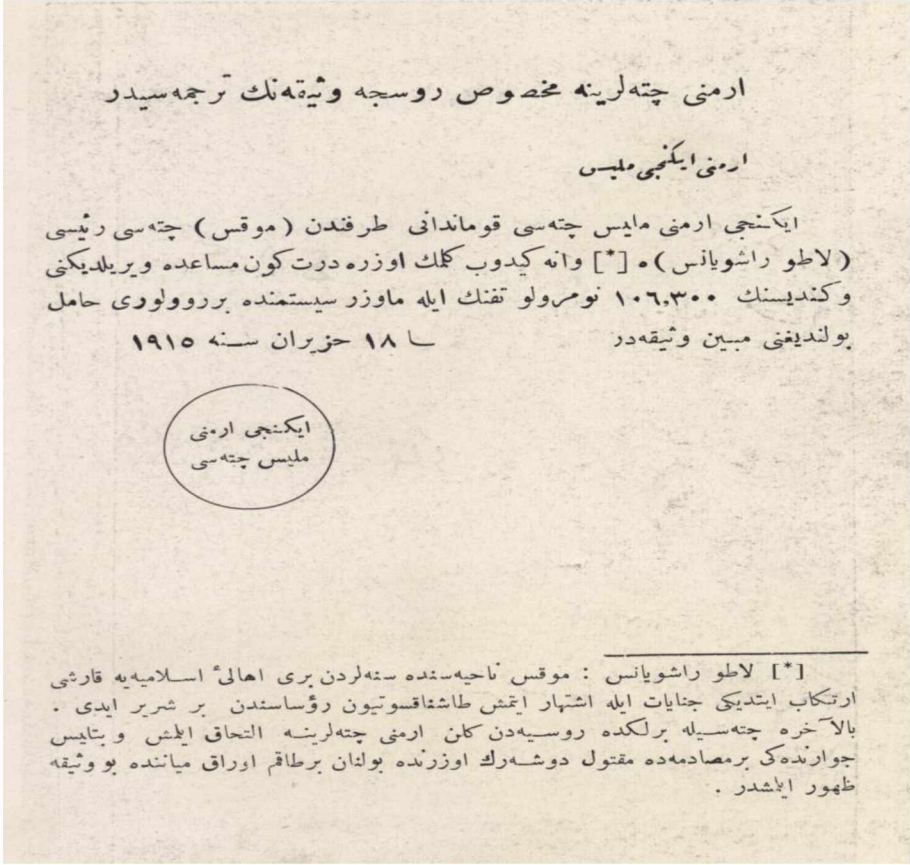

Belge Nu. 23: Rus Ordusu Komutanı tarafından Ermeni isyancılardan Vanlı Lato Raşoyanis'e verilen izin belgesi

Lato Raşoyanis'e verilen izin belgesinin çevirisi

Ermeni çeteleriyle ilgili Rusça belgenin çevirisidir.

Ermeni İkinci Milis

İkinci Ermeni milis çetesi komutanı tarafından Mokes çetesi reisi Lato Raşoyanis'e* Van'a gidip gelmek üzere dört gün izin verildiğini ve kendisinin 106.300 No.lu tüfekle mavzer modeli bir revolveri bulunduğunu bildiren belgedir.

18 Haziran 1915

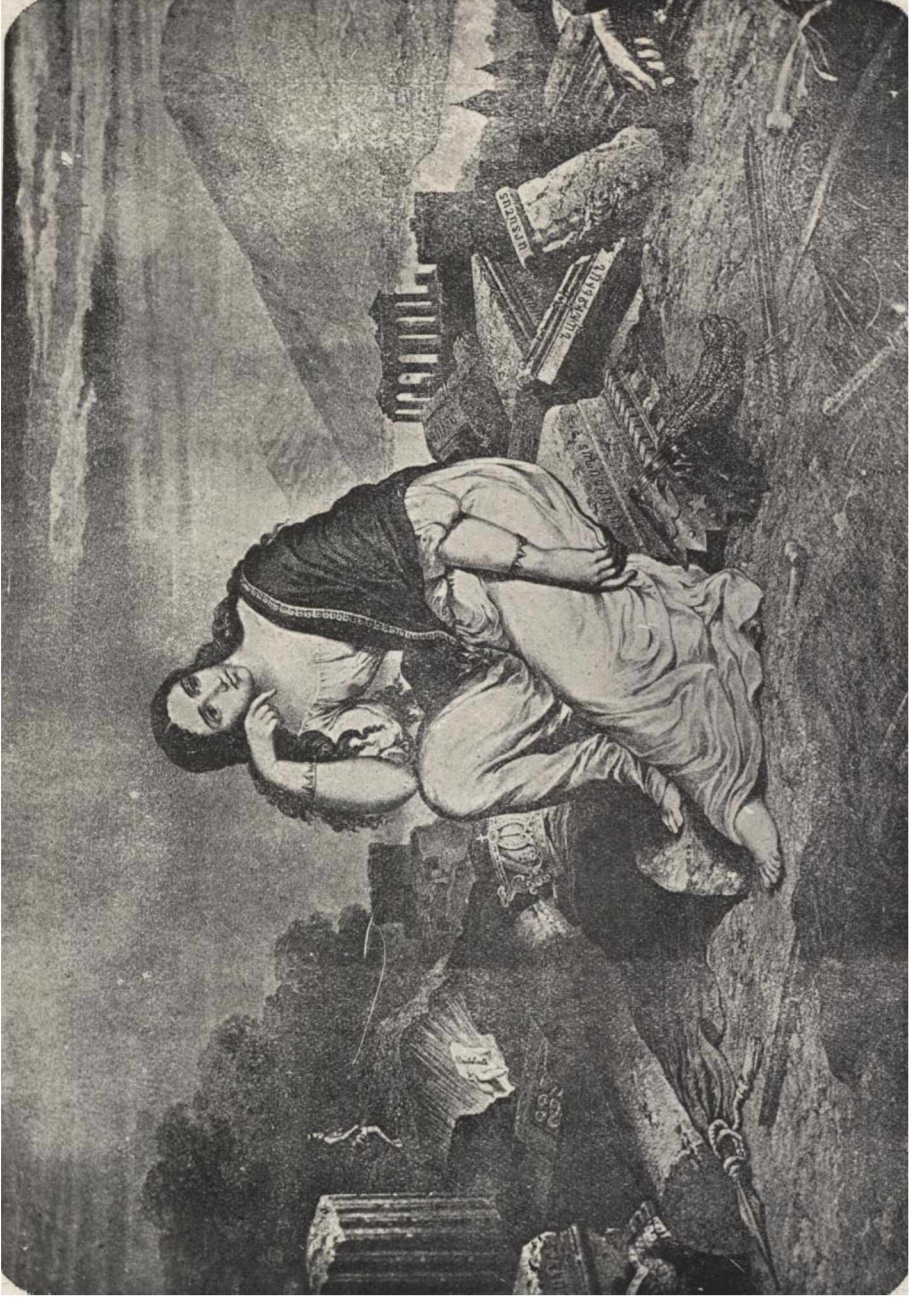
İkinci Ermeni Milis Çetesi

* Lato Raşoyanis: Mokes bucağında senelerden beri Müslüman halka karşı işlediği cinayetlerle ün salmış Taşnaksutyun reislerindendir. Daha sonra çetesiyle birlikte Rusya'da gelen Ermeni çetelerine katılmış ve Bitlis civarındaki bir çarpışmada ölmüştür. Üzerinde bulunan evrakların arasında bu belge çıkmıştır.

Belge Nu 24: Ermeni terör örgütlerinin söyleminde "Ermeni Kurtuluş Savaşı" adlı tablo

Belge Nu. 25: Bir piskoposluktan alınan ve sözde Ermenistan'ı simgeleyen resim

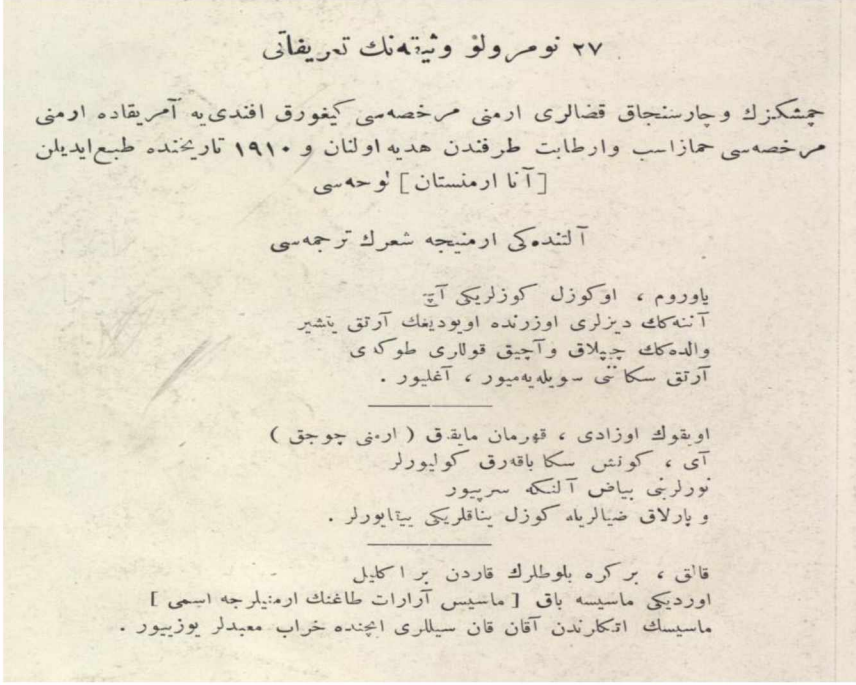

Belge Nu. 26: Bir piskoposluktan alınan ve sözde Ermenistan'ı simgeleyen bir tablo

Belge Nu. 27: "Ana Ermenistan" tablosu

“Ana Ermenistan” tablosu üstündeki Ermenice yazının çevirisi:

Çemişgezek ve Çarsancak Ermeni Piskoposu Kigork Efendi'ye Amerika'da Ermeni Piskoposu Hamazasp Vartabet tarafından hediye edilen ve 1910 yılında basılan “Ana Ermenistan” tablosu. Altındaki Ermenice şiirin çevirisi:

Yavrum, o güzel gözlerini aç.

Annenin dizleri üzerinde uyuduğun artık yetişir.

Annenin çıplak ve açık kolları dondu,

Artık sana ninni söyleyemiyor, ağlıyor.

Uygun uzadı, kahraman Maykak(Ermeni çocuk),

Ay, güneş sana bakarak gülüyorlar,

Nurlarını beyaz alnına serpiyor,

Ve parlak ışıklarıyla güzel yanaklarını yıkıyorlar.

Kalk, bir kere bulutların kardan bir taç,

Vurduğu Masis'e bak (Masis, Ararat Dağı'na Ermenilerin verdiği ad.),

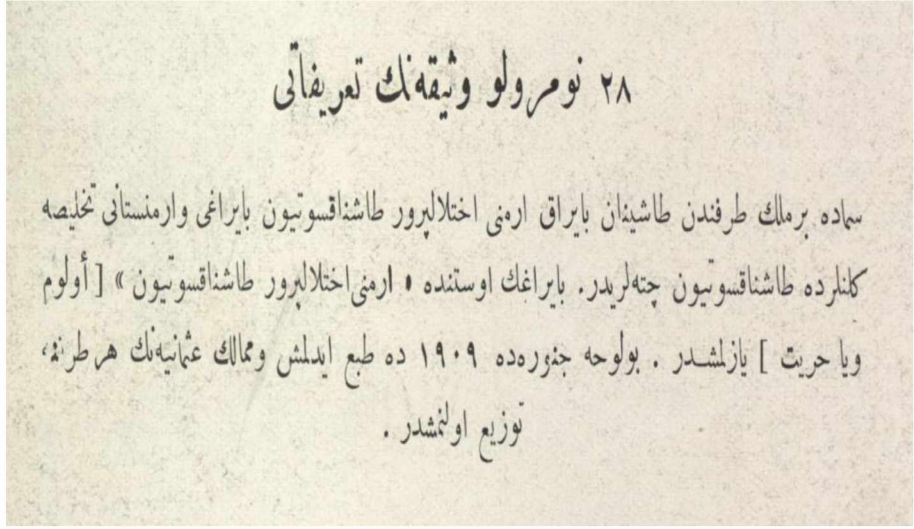
Masis eteklerinden akan kan selleri içinde harap tapınaklar yüzüyor.

Belge Nu. 28: "Hürriyete doğru" adlı tablo

“Hürriyete Doğru” adlı tablo üstündeki Ermenice yazının çevirisi:

Gökte bir melek tarafından taşınan bayrak, Taşnaksutyun bayrağı ve Ermenistan'ı kurtarmaya gelenler de Taşnaksutyun çeteleridir. Bayrağın üstünde “Ermeni Taşnaksutyun” (Ölüm veya Hürriyet) yazılmıştır. Bu tablo Cenevre’de 1909’da basılmış ve Osmanlı topraklarının her tarafına dağıtılmıştır.

Belge Nu. 29: Üzerinde “Ermenistan Hatırası” “İstanbul - Mahmutpaşa - Manastır Han” yazılı sigara kâğıdı

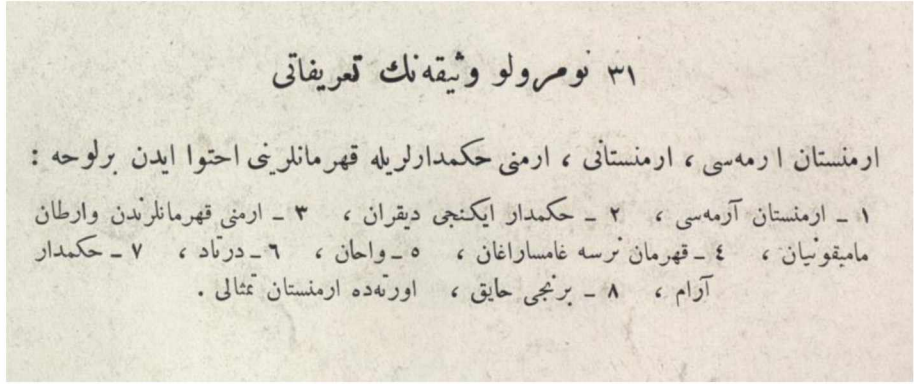
Belge Nu. 30: Bir Ermeni ilkokulunda bulunan ve Ermeniler tarafından Ermenistan Hükümetinin kurucusu ve ilk hükümdarı olarak kabul edilen Hayk'ın tahta üzerine oyma resmi

Belge Nu. 31: Ermenistan arması ve Ermeni hükümdarları

Belge Nu. 31'in çevirisi:

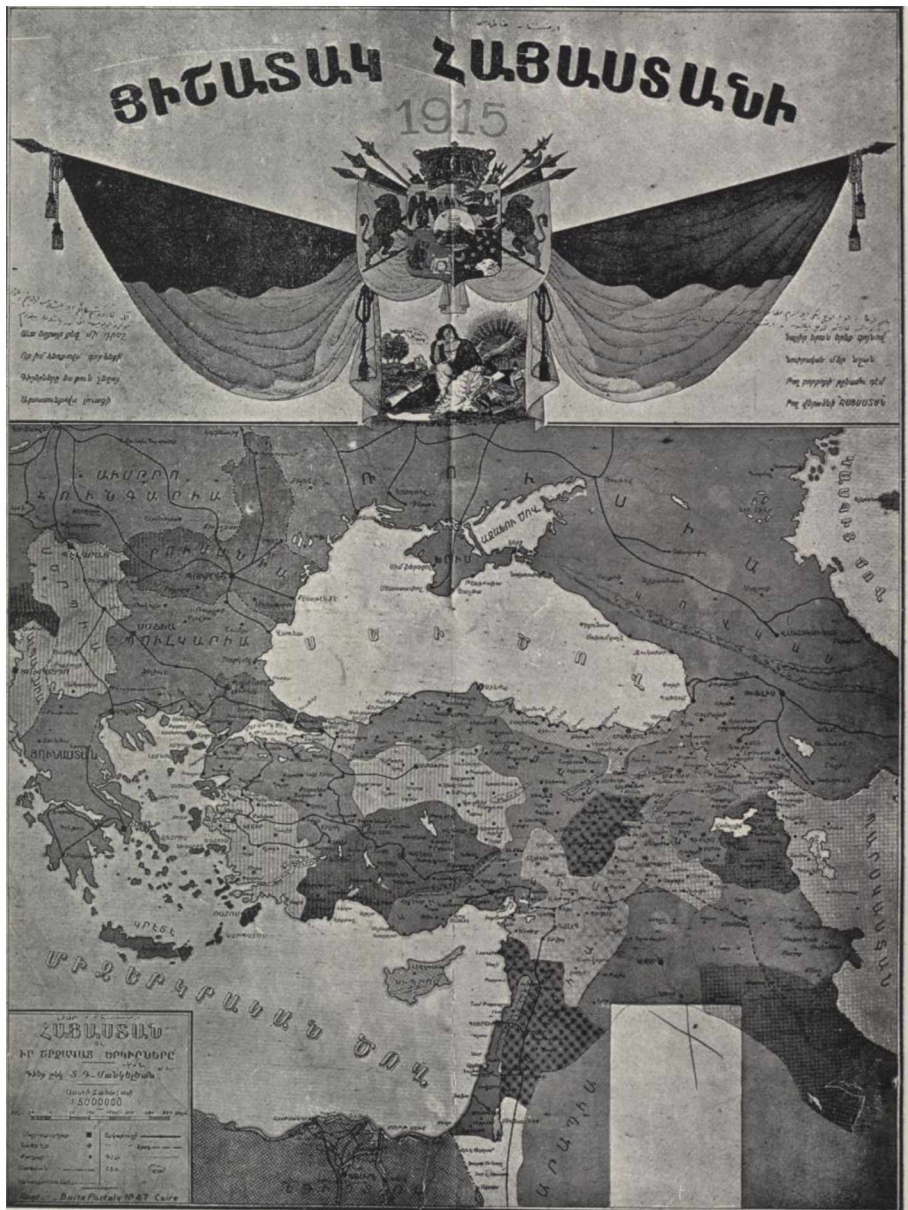

Ermenistan arması, Ermenistan'ı, Ermeni hükümdarlarıyla kahramanlarını(!) içeren tablo;

1. Ermenistan arması.
  2. Hükümdar İkinci Dikran.
  3. Vartan Mamikonyan.
  4. Nerse Gamsaragan
  5. Vahan.
  6. Dertad
  7. Hükümdar Aram.
  8. Birinci Hayk.
- Ortada Ermenistan simgesi.

Belge No 32: Hınçak Komitesinin ve Hınçak çetelerinin ileri gelenlerinin anısına Varna Hınçak Şubesi tarafından hazırlanan afiş

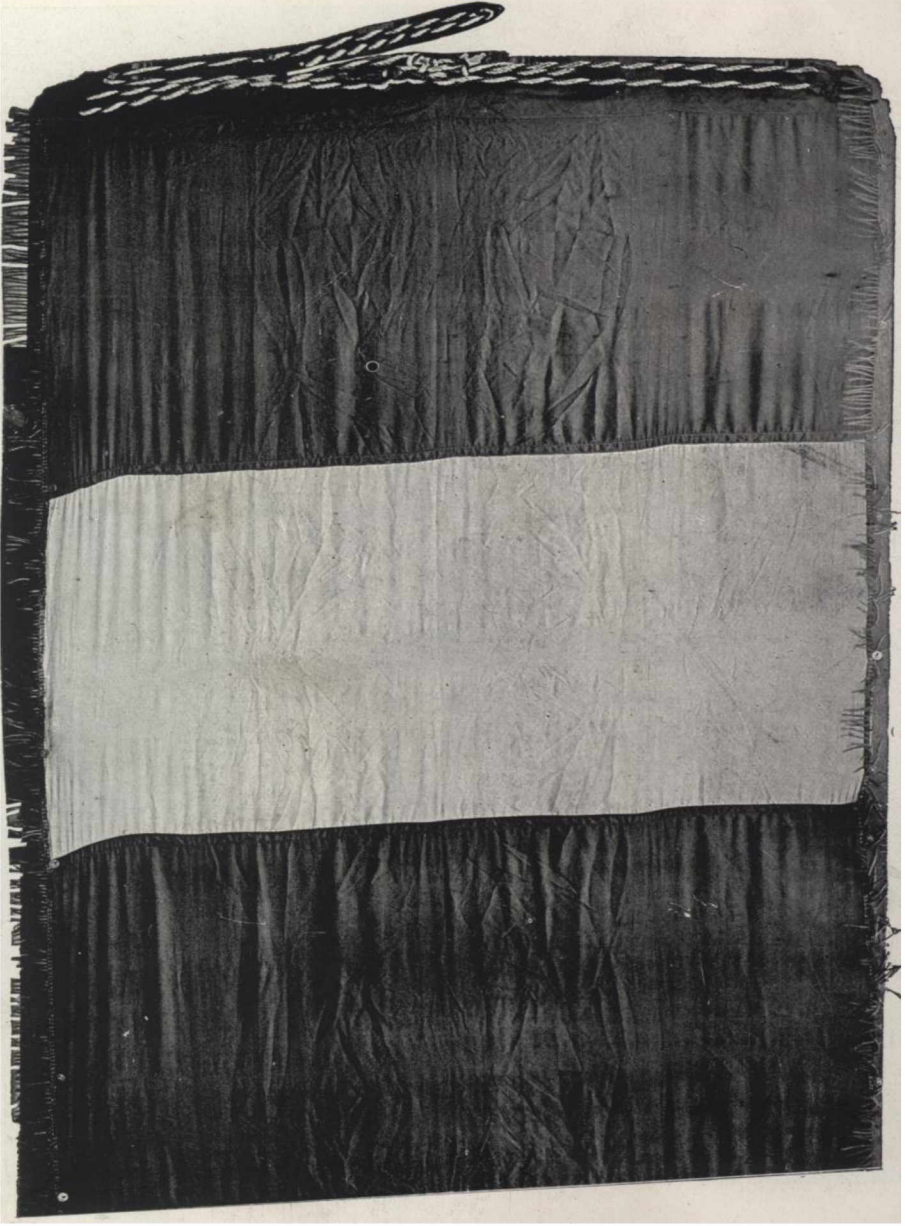

Belge Nu. 33: Ermenistan arma ve bayrağıyla Ermenilerin yaşadığı bölgeleri gösteren sözde “Ermenistan Hatırası” adlı harita

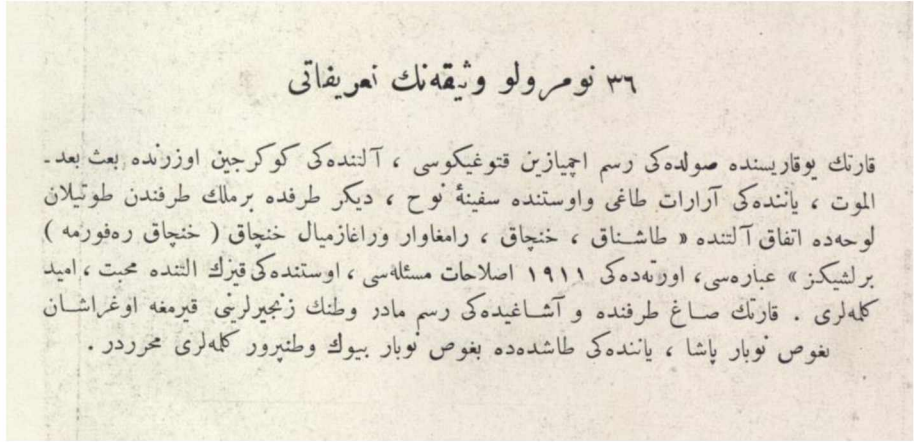
Belge Nu. 34: Mektuplara yapıştırılmak üzere hazırlanan pul şeklinde Ermeni arması

Belge Nu. 35: Son Ermeni bayrağı (Dikey olarak baştan yeşil, beyaz, kırmızı)

Posta kartının çevirisi:

Kartın yukarısında soldaki resim Eçmiyazın katagikosu, altındaki güvercin, üzerinde öldükten sonra dirilme, yanındaki Ağrı Dağı üstünde Nuh'un gemisi, öte yanda bir melek tarafından tutulan tabloda ittifak altında bulunan Taşnak, Hınçak, Ramgavar, Veragazmiyal (Hınçak Reforme) birleşiniz yazısı, ortadaki 1911 ıslahat sorunu, üstteki kızın elinde sevgi, ümit sözcükleri, kartın sağ yanında ve aşağıdaki resim anavatanın zincirlerini kırmaya çalışan Bogos Nubar Paşa, yanındaki taşta da Bogos Nubar "Büyük vatansever" sözcükleri yazılıdır.

Belge Nu. 37: Hınçak Komitesi üyelerinden Murat ve Virayr adına hazırlanan afiş

Belge Nu. 38: Taşnaksutyun bayrağı

Belge Nu. 39: Ermeni pulları

1. Ermeni Katolik Rahip Alişar.
2. Kafkaslı Ermeni şair ve yazarlarından Batkanyan.
3. Kafkasyalı yazar Nazaryan.
4. Rus ordusuyla 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşına katılan Ermeni Generali Loris Melikof.

Belge Nu. 40: Ermeni pulları

5. Ermeni yazarlarından Kafkaslı Raffi.
6. Rus Ermenilerinden ressam Ayvazovski.
7. Rus ordusuyla Osmanlı Devleti'ne karşı 1877 savaşına katılan Ermeni Generali Arşak Dergokasyan.
8. Ermeni şair Beşiktaşlıyan.

9. Kafkas Ermenilerinden aktör Atamyan.
10. Kafkasyalı yazar Abovyan.

Belge Nu. 41: Ermeni önderlerini gösteren afiş

٤١ نومرولو وثیقه نك تعریفانی

١ — حکمدار برنجی حایق، ٢ — حکمدار برنجی ارام، ٣ — حکمدار برنجی پارویر،
٤ — حکمدار واغارشاق آرزرونی، ٥ — حکمدار برنجی آرداشس، ٦ — حکمدار
بیوک دیکران، ٧ — حکمدار اپکار، ٨ — حکمدار ورامشابوح، ٩ — کلیکیا پرنسی
روبن، ١٠ — قوماندان بیوک واهان، ١١ — قوماندان بیوک وارطان، ١٢ — حکمدار
لئون لوسینیان، ١٣ — حکمدار لئون روپنیان، ١٤ — حکمدار ایکنجی سمپاد شهنشاہ،
١٥ — حکمدار ایکنجی آشود، ١٦ — حکمدار برنجی آشود پاقرادونی، ١٧ — حکمدار
برنجی دیکران یروانیان، ١٨ — اعزهدن سحاق بارتو (ارمنی حروفانک موجدی)، ١٩ —
اعزهدن مسروب (ارمنی حروفانک موجدی)، ٢٠ — مادروطن، ٢١ — ارمنی آرمهسی،
٢٢ — آچمیازین، ٢٣ — ارمنی قراللغنک مقرادارہسی آنی شهری

1. Hükümdar 1. Hayk, 2. Hükümdar 1. Aram, 3. Hükümdar 1. Parvir, 4. Hükümdar 1. Arzruni, 5. Hükümdar 1. Ardaşes, 6. Hükümdar Büyük Dikran, 7. Hükümdar Apkar, 8. Hükümdar Veramşabuh, 9. Kilikya Prensi Ruben, 10. Komutan Büyük Vahan, 11. Komutan Büyük Vartan, 12. Hükümdar Leon Lusinyan, 13. Hükümdar Leon Rupenyan, 14. Hükümdar 2. Sempat Şehinşah, 15. Hükümdar 2. Aşod, 16. Hükümdar 1. Aşod Pakradoni, 17. Hükümdar 2. Dikran Yervantiyan, 18. Azizlerden Sahak Barto (Ermeni harflerinin bulan kişi), 19. Azizlerden Mesrop (Ermeni harflerini bulan kişi), 20. Anavatan, 21. Ermeni Arması, 22. Eçmiyazin, 23. Ermeni krallığının başkenti Ani.

Belge Nu. 42: Van vilayetinin bez üzerine basılmış sözde Ermenice haritası
ve şehrin planı

Belge Nu. 44: Bir Ermeni okulunda tiyatro perdesi olarak kullanılan Hınçak Komitesi fedailerinden Hapet Tevekkülyan ve Kalost Antrasyan'ın anısına hazırlanmış büyük bir afiş

Belge Nu. 45: Bir Piskoposlukta ele geçirilen ipek işlemeli Taşnaksutyun Komitesi arması

Belge Nu. 46: Taşnaksutyun Komitesi bayrağı

Belge Nu. 47: Saimbeyli'deki (Haçin) Ermeni Okulunda tiyatro perdesi olarak kullanılan Ermenistan arması

Belge Nu. 48: Büyük ölçekli sözde Ermenistan haritası

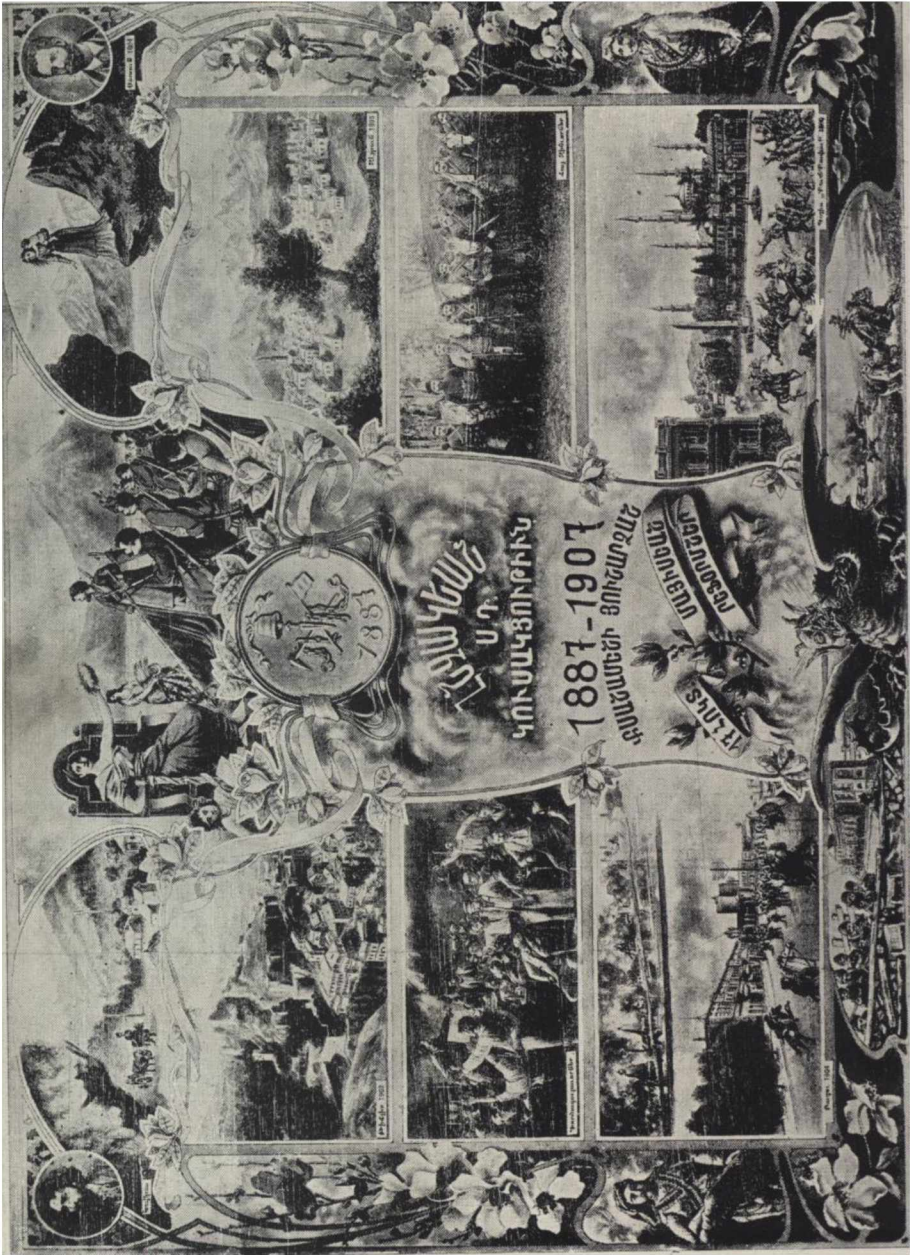

Belge Nu. 49: Hınçak Komitesinin yıl dönümü onuruna ABD'deki Hınçak Komitesi tarafından düzenlenip Osmanlı ülkesine sokulup dağıtılan 1894 Sason İsyanı'nda Hınçak çetelerinin hücumu ve Osmanlı askerlerinin sözde kaçış ve yenilgisini gösterir büyük afiş

Belge Nu. 50: Kafkas Ermeni çetelerinin yardım anısına düzenlenen "Sason Yanıyor" adlı tiyatro piyesine ait bir afiş

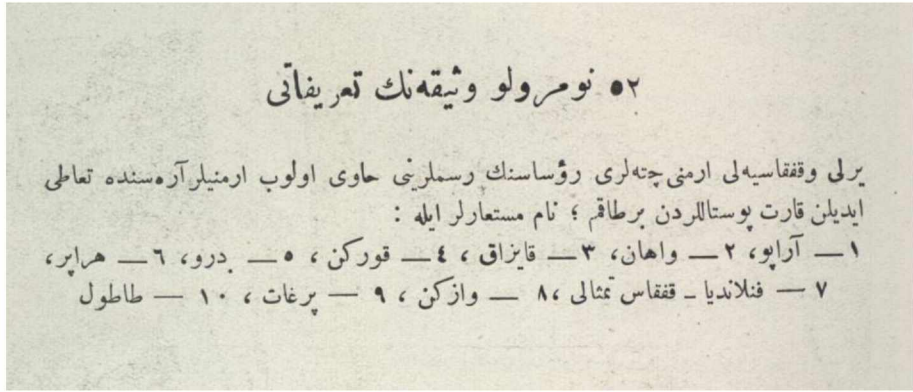
Belge Nu. 51: Hınçak Komitesi ile bu Komitenin kurucu ve üyeleri anısına hazırlanan büyük bir afiş

Belge Nu. 52: Ermeni posta kartları

Ermeni posta kartlarının çevirisi:

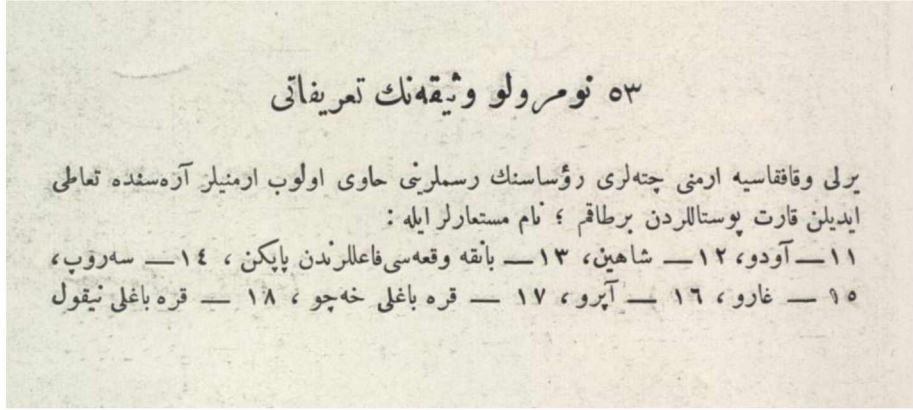

Yerli ve Kafkasyalı Ermeni çeteleri reislerinin resimlerini içirip, Ermeniler arasında birbirlerine gönderilen posta kartlarından bir grup. Takma adlarıyla 1. Arapo, 2. Vahan, 3. Kayzak, 4. Kurgen, 5. Dero, 6. Hrapet, 7. Finlandiya-Kafkas simgesi, 8. Vazken, 9. Pergat, 10. Tatul.

Belge Nu. 53: Ermeni posta kartları

Ermeni posta kartlarının çevirisi:

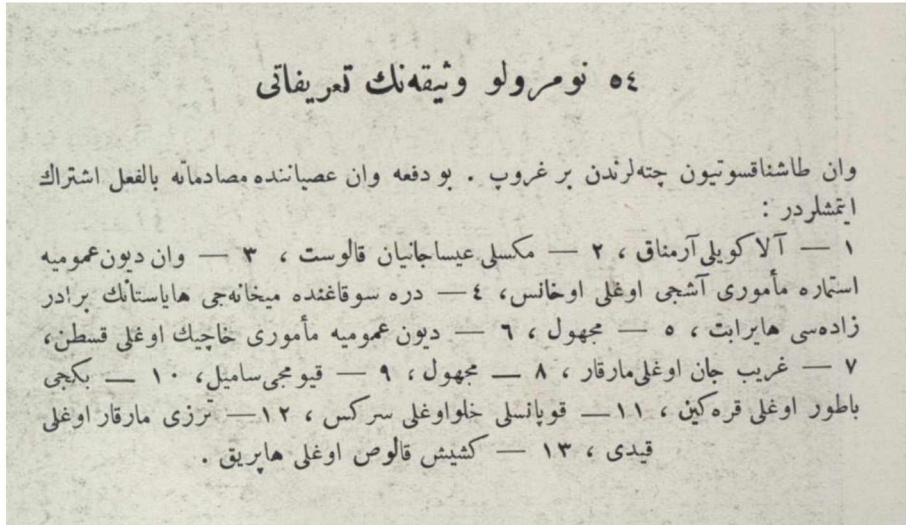

Yerli ve Kafkasyalı Ermeni çeteleri reislerinin resimlerini içirip, Ermeniler arasında birbirlerine gönderilen posta kartlarından bir grup. Takma adlarıyla 11. Avdo, 12. Şahin, 13. Banka olayı faillerinden Papken, 14. Serop, 15. Garo, 16. Apro, 17. Karabağlı Haço, 18. Karabağlı Nikol.

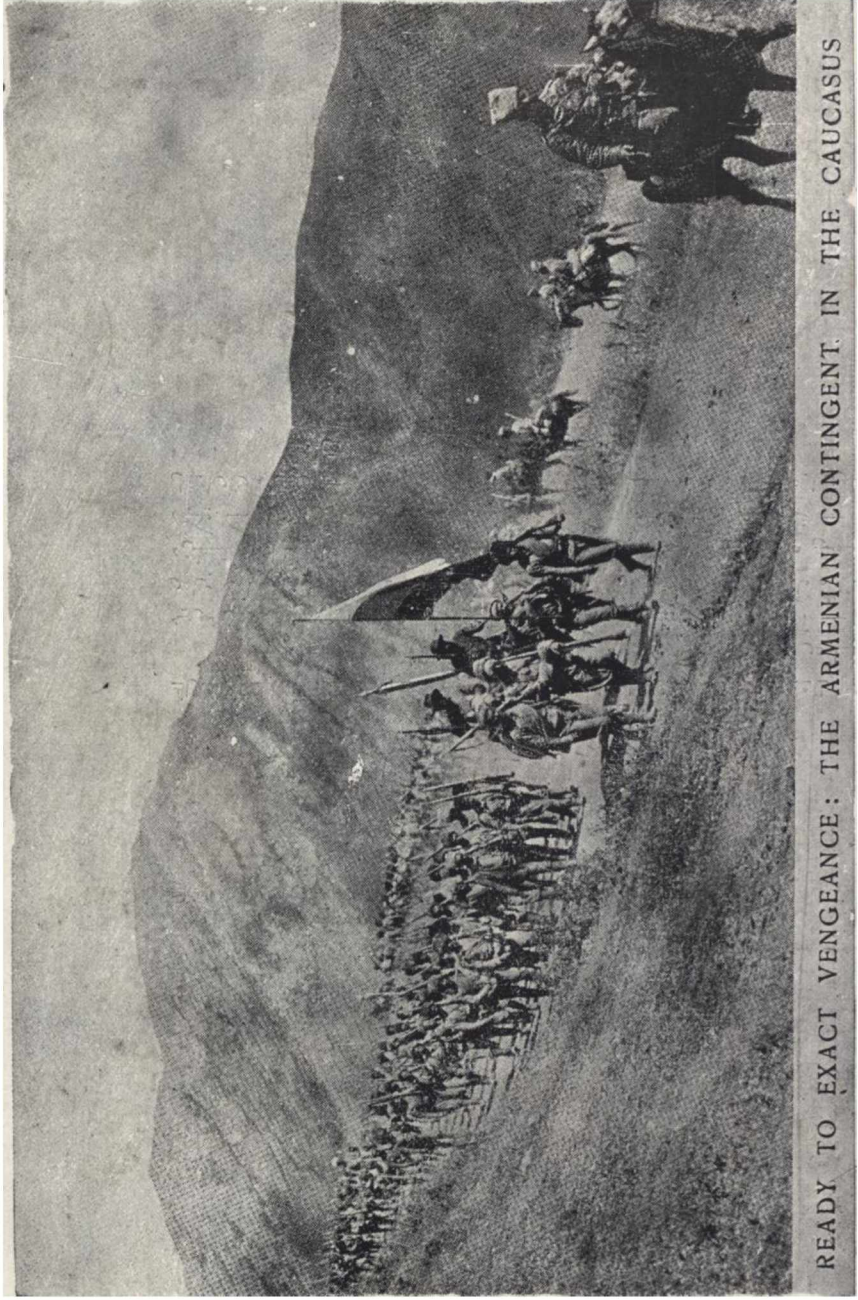

Belge Nu. 54: Van Taşnaksütyun çetelerinden bir grup

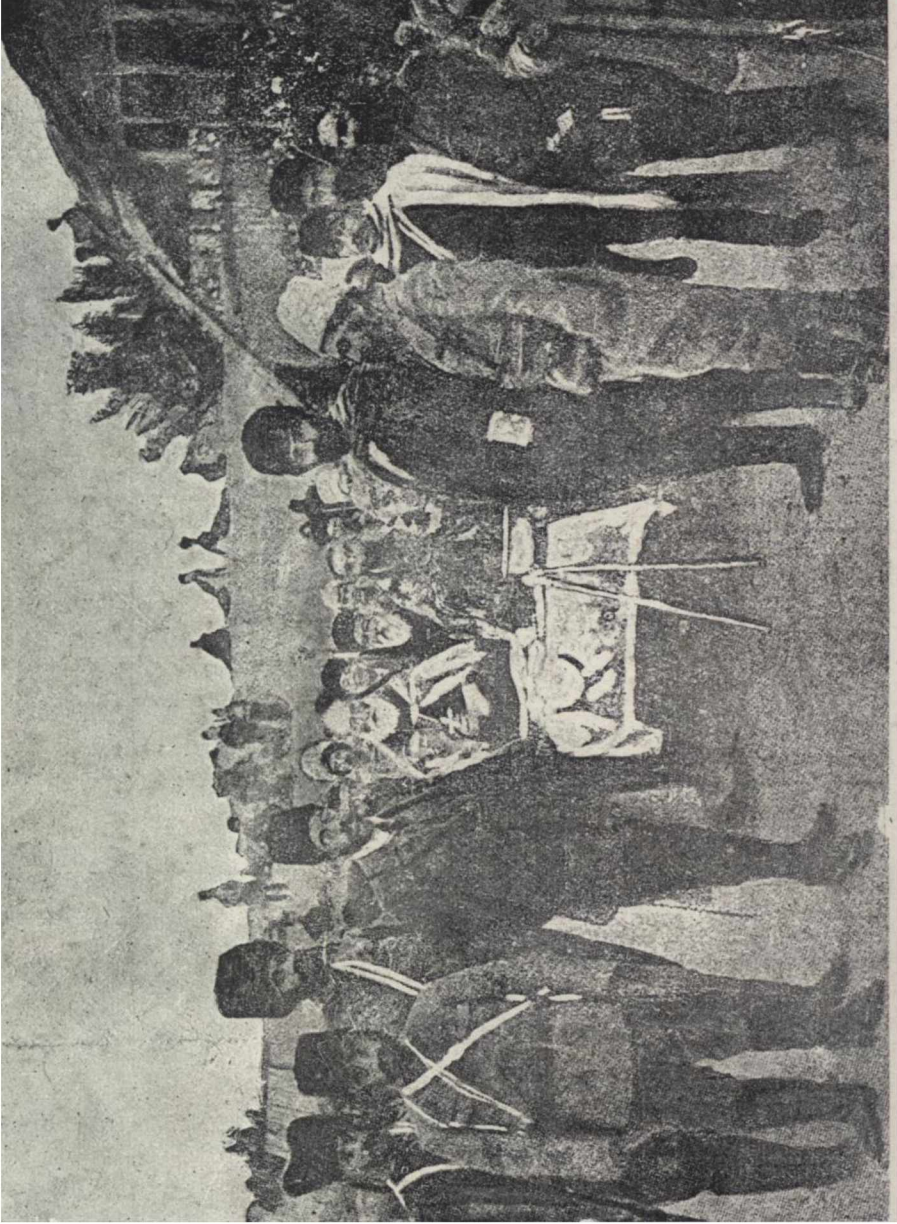
Van Taşnaksutyun çetelerinden bir grup. Bu defa Van isyanında çarpışmalara bilfiil katılmışlardır: 1. Alaköylü Armenak, 2. Mekesli İsa Canyan Kalost, 3. Van Düyun-u Umumiye İdaresi Değerlendirme memuru Aşçı oğlu Ohannes, 4. Dere Sokağında Meyhaneci Hayastan'ın kardeşinin oğlu Hayrabet, 5. Bilinmiyor, 6. Düyun-u Umumiye İdaresi memuru Haçik oğlu Kastan, 7. Garipcan oğlu Markar, 8. Bilinmiyor, 9. Kuyumcu Samil, 10. Bekçi Batur oğlu Karakin, 11. Kopanisli Halo oğlu Serkis, 12. Terzi Markar oğlu Kidi, 13. Keşiş Kalos oğlu Haprik.

READY TO EXACT VENGEANCE: THE ARMENIAN CONTINGENT IN THE CAUCASUS

Belge Nu. 55: Ermeni komitelerinin ABD ve başka ülkelerde bulunan ve çoğu Osmanlı halkından olan Ermenilerden meydana gelen ve Kafkas cephesine sevk edilen Ermeni intikam ordusundan bir grup Ermenistan bayrağı taşıyarak yürüyüş hâlinde

Belge Nu. 56: Erzurum eski milletvekili Karakin Pastırmacıyan "Armen Garo-1", "Tero" ve "Haço" adlı çetebaşları ile birlikte Kafkas çetesine hareketten önce yapılan ant içme töreni

Belge Nu. 57: Kafkasya'da Osmanlı Devleti aleyhinde muharebeye katılmak üzere toptan seferberlik şeklinde gönüllü yazılmalarını özendirmek ve onları kışkırtmak için Ermeni zenginlerinin küçük çocuklarının silahlı gönüllü kılığında teşhirine ait örnekler (Armeneskaya İzvestiya gazetesinden)

Belge Nu. 58: Ermeni çetecilerden Hamazasp

Belge Nu. 59: Ermeni çete reislerinden Murat. Aslen Sivaslıdır. Şebinkarahisar Ayaklanması'nı tertipleyip yönetmiş ve sonra Rusya'ya kaçmıştır.

Belge Nu. 60: Ermeni çete reislerinden Keri. Asıl adı Kavafyan'dır. 12 Mayıs'ta Revandiz'de yapılan muharebede öldürülmüş, cesedi Çulfa yoluyla Tiflis'e götürülmüştür. Keri, 1903 yılında çıkan Sason isyanının tertipçileri arasındaydı. Daha sonra Yeprem ile birlikte İran ihtilalinde de büyük rol oynamıştır.

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԽՄԲԱՊԵՏ ՀԱՅ ԿԱՄԱԽՈՐՆԵՐՈՒ

Գ., Ի

ՈՒՐԲԱԹ ՕՐՈՒԱՆ ԹԻԻԸ

8

Կ Ա Մ

Belge Nu. 61: Sason birlikleri çete reisi Antranik. Bayrağın üstünde “Milletin uğrunda ölen adam mutludur.” ibaresi yazılı.

Belge Nu. 62: Kafkasya cephesinde Osmanlı ordusuna karşı savaşılan ve hunharlıklarıyla tanınan Ermeni gönüllü çeteleri subaylarından bir grup

Belge Nu. 63: Ermeni Hınçak Gönüllü Alayının 2 nci Bölüğü (Yeridasart Hayasdan (Genç Ermenistan) gazetesinden 20 Temmuz 1915)

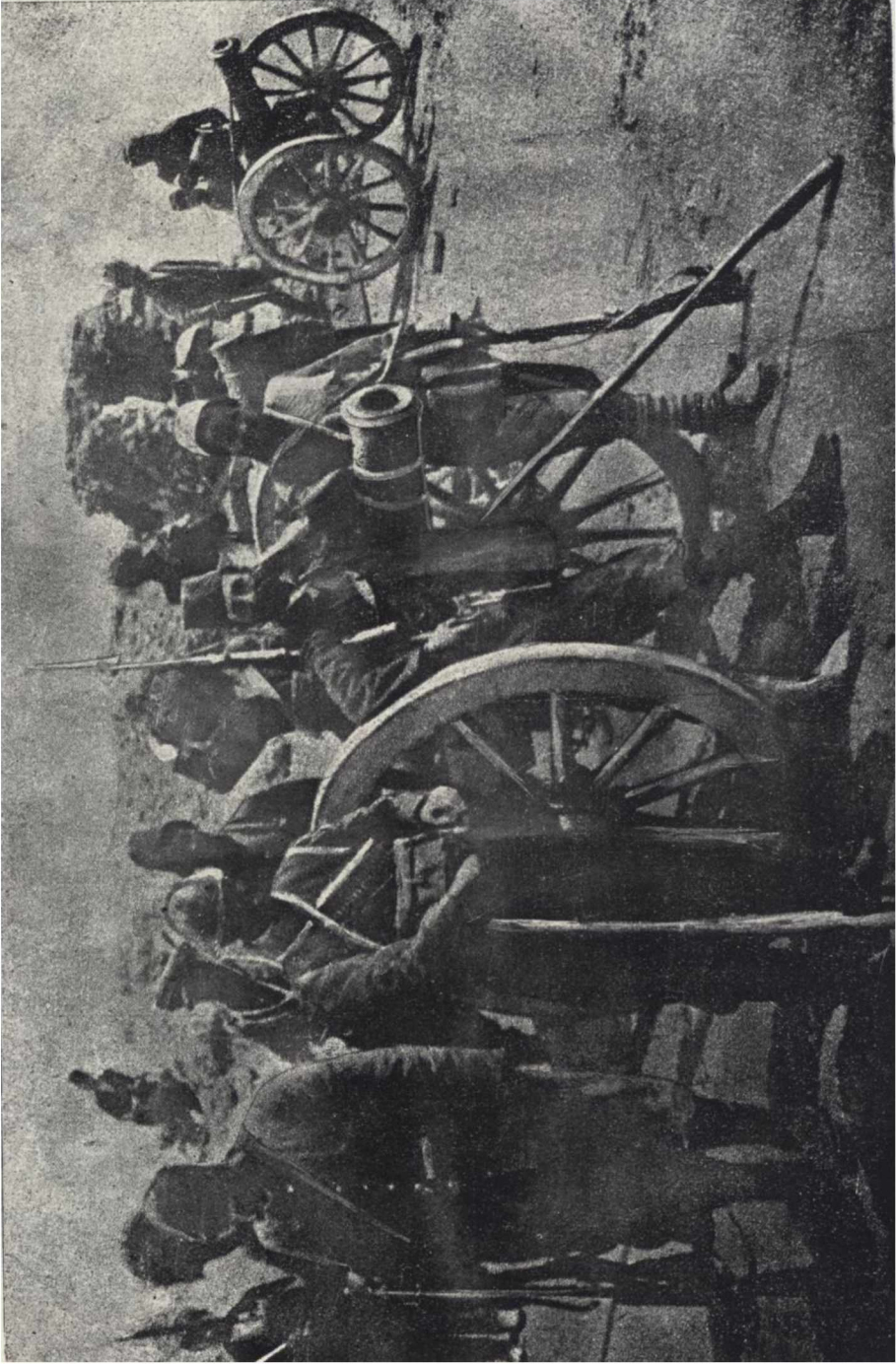

Belge Nu. 65: Kafkasya'da Osmanlılara karşı savaşan ve girdikleri yerlerde Müslüman halka düşünölemeycek mezalimler yapan Hınçak gönüllü çetelerinden bir grup (Azk gazetesi, ABD, 2 Mart 1915)

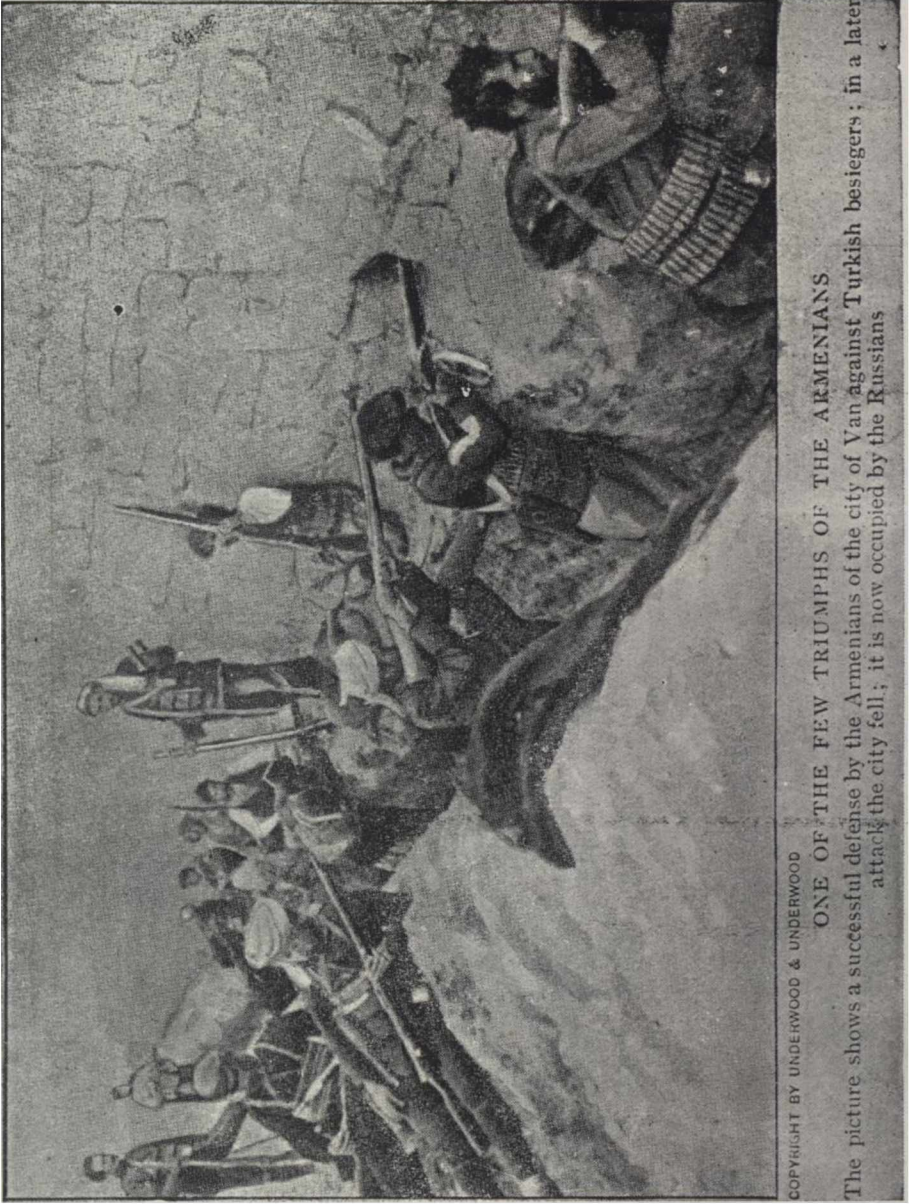

Belge Nu. 66: Hınçak gönüllü çetelerinden Hamazasp çetesi

Belge Nu. 67: Van'ın Rus ordusu tarafından işgalini kolaylaştırmak için ayaklanan Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerde çarpışmaları

COPYRIGHT BY UNDERWOOD & UNDERWOOD

ONE OF THE FEW TRIUMPHS OF THE ARMENIANS.

The picture shows a successful defense by the Armenians of the city of Van against Turkish besiegers; in a later attack the city fell; it is now occupied by the Russians

Belge Nu. 68: Van'ın Rus ordusu tarafından işgalini kolaylaştırmak için ayaklanan Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerde çarpışmaları

D OF PUBLIC

BY CHARLTON BATES STRAYER

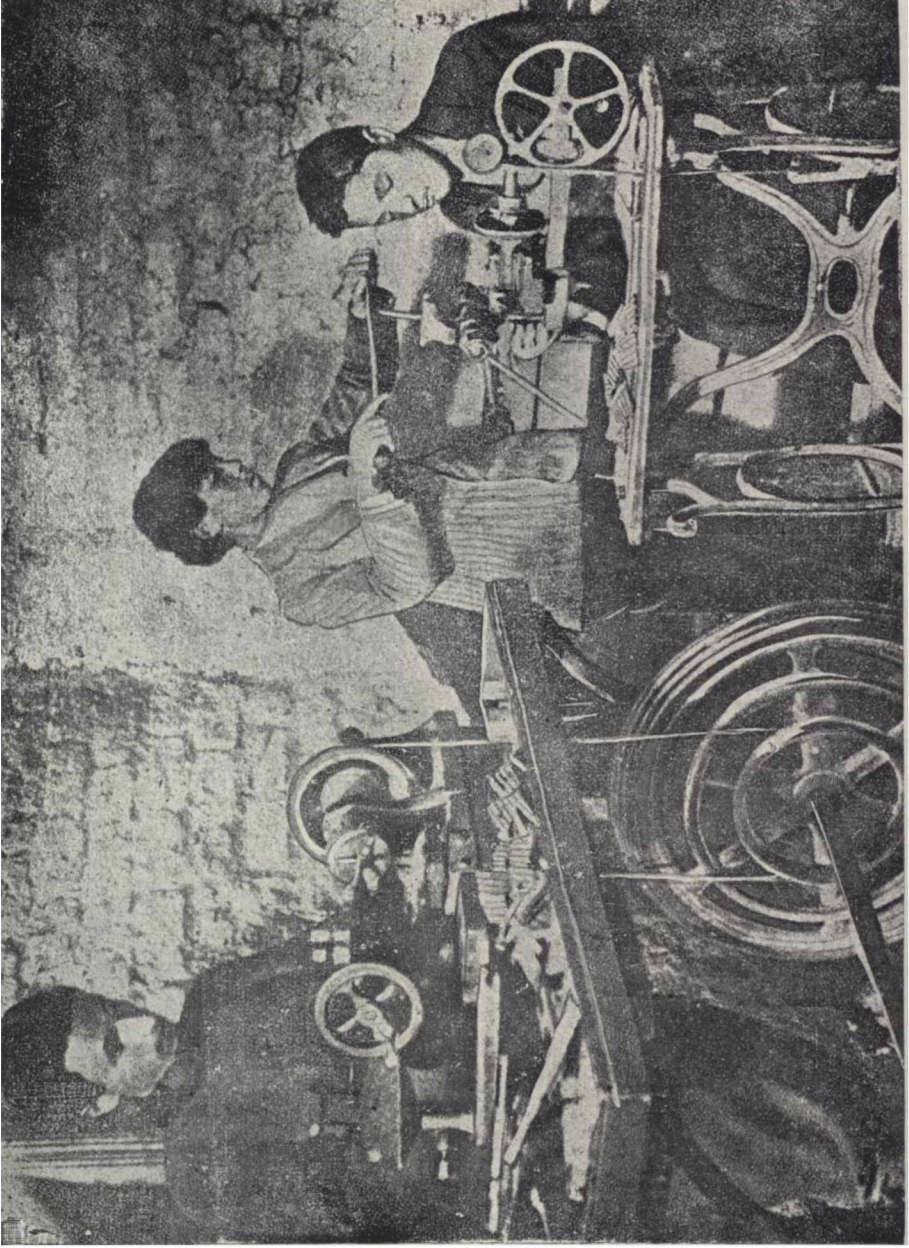

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARY

ARMENIANS DEFENDING THEMSELVES FROM THE TURKS

Scene in the trenches of the Armenians in "The Gardens" just outside of the city of Van, Asiatic Turkey, during the recent siege of that place by the Turks.

Belge Nu. 69: Van'ın Rus ordusu tarafından işgalini kolaylaştırmak için ayaklanan Ermenilerin Osmanlı askerlerine karşı siperlerde çarpışmaları

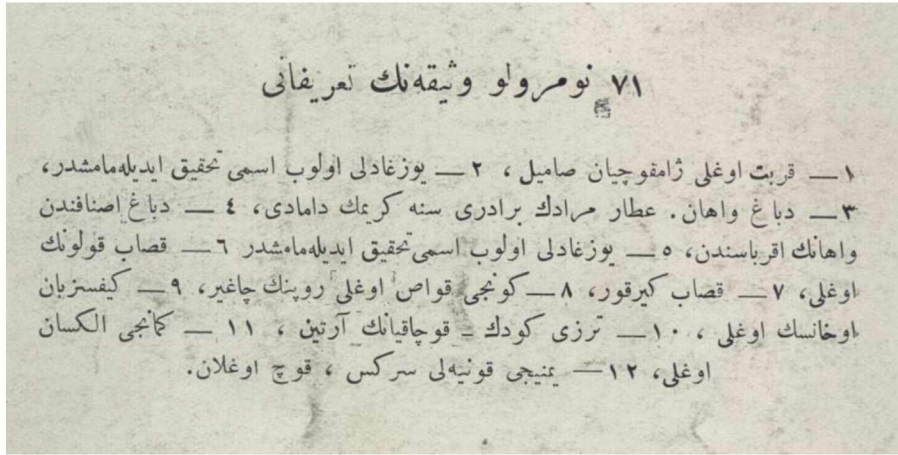
Belge Nu. 70: Ermeni isyanı sırasında Van'da yer altı mahzenlerinde fişek yapımı

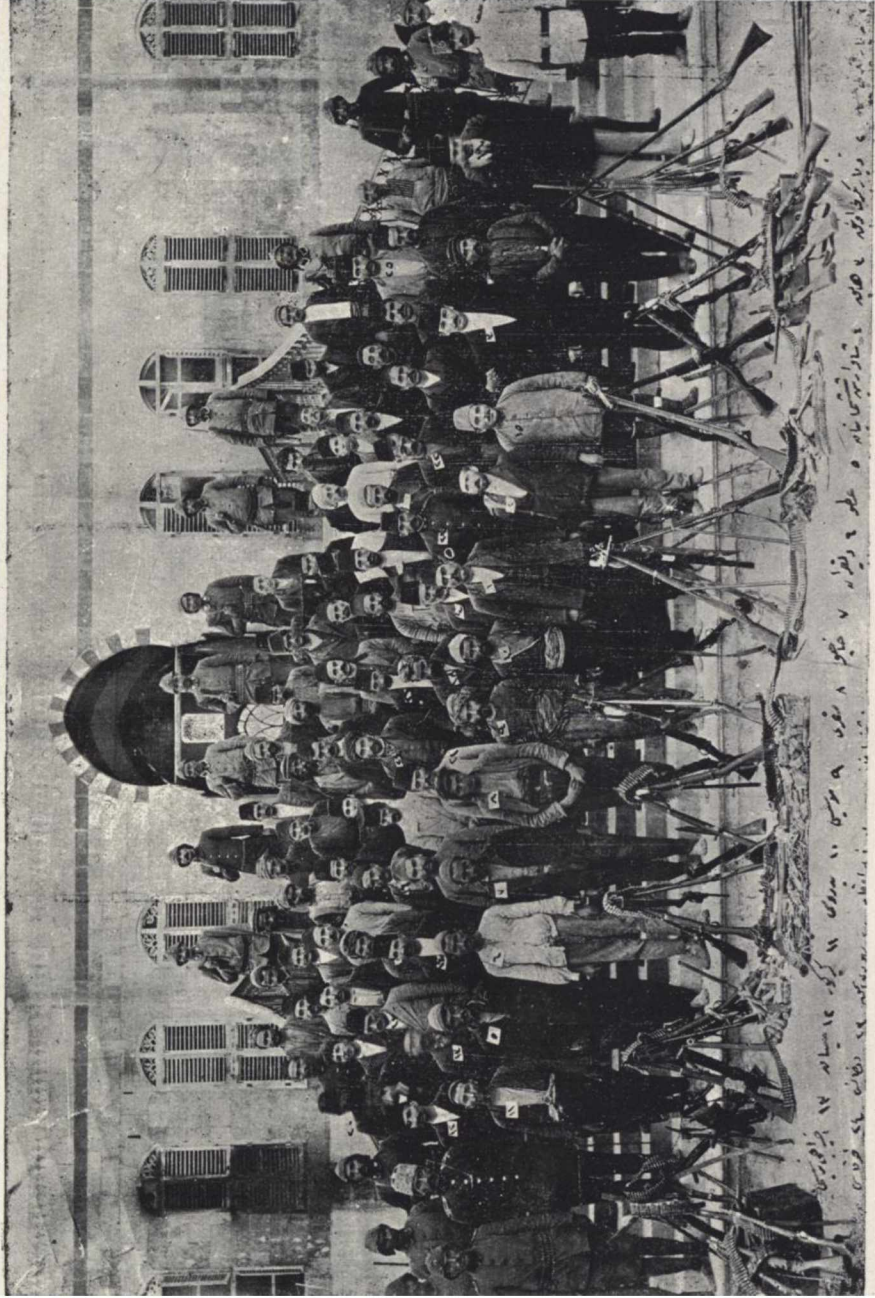

Belge Nu. 71: Ankara ve Yozgat'taki Akdağ-Yıldız çetesinden bir grup (Bu resim, Koçoğlan olarak bilinen ve 12 numarayla gösterilen Konyalı yemenici Serkis'in evinde ele geçirilmiştir.)

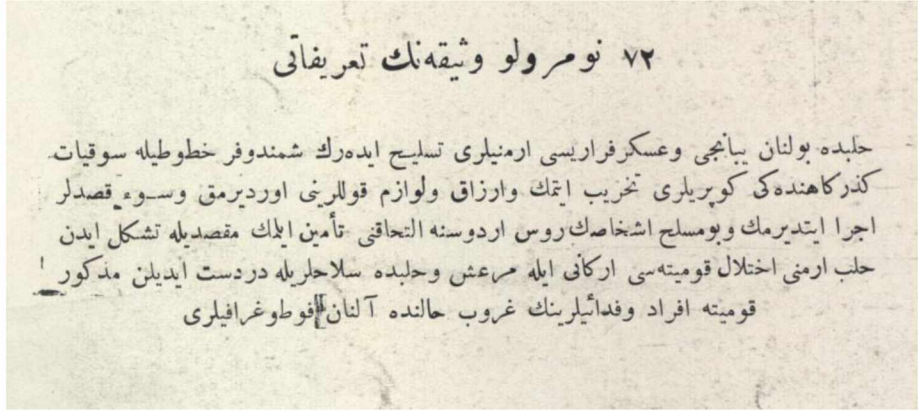

1. Karabet oğlu Jamkoçyan Samil, 2. Adı belirlenemeyen bir Yozgatlı, 3. Debbağ Vahan. Attar Murat'ın kardeşi Sine Kerim'in damadı, 4. Debbağ esnafından Vahan'ın yakınlarından, 5. Adı belirlenemeyen bir Yozgatlı, 6. Kasap Kalo'nun oğlu, 6. Kasap Kalo'nun oğlu, 7. Kasap Kirkor, 8. Göncü Kavas oğlu Rupenk Çağır, 9. Keyifsizyan Ohannes'in oğlu, 10. Terzi Gödek-Koçakyan Artin, 11. Kemancı Aleksan, 12. Konyalı yemenici Serkis (Koçoğlu)

Belge Nu. 72: Halep Ermeni ayaklanma komitesi üyeleriyle Maraş ve Halep'te yakalanan silahlı Ermeniler. Önde ilk sırada sağda 2. Diyarbakırlı Onnik, 3. Hayk, 4. Şevarin Şışmanyar, 5. Ato, 6. Dikran, 7. Haço, 8. Sakari, 9. Mosis, 10. Bedros, 11. Kirkor, İkinci sırada 12. Misak, 13. Eczacı Nersis...

Belge Nu. 72'nin çevirisi:

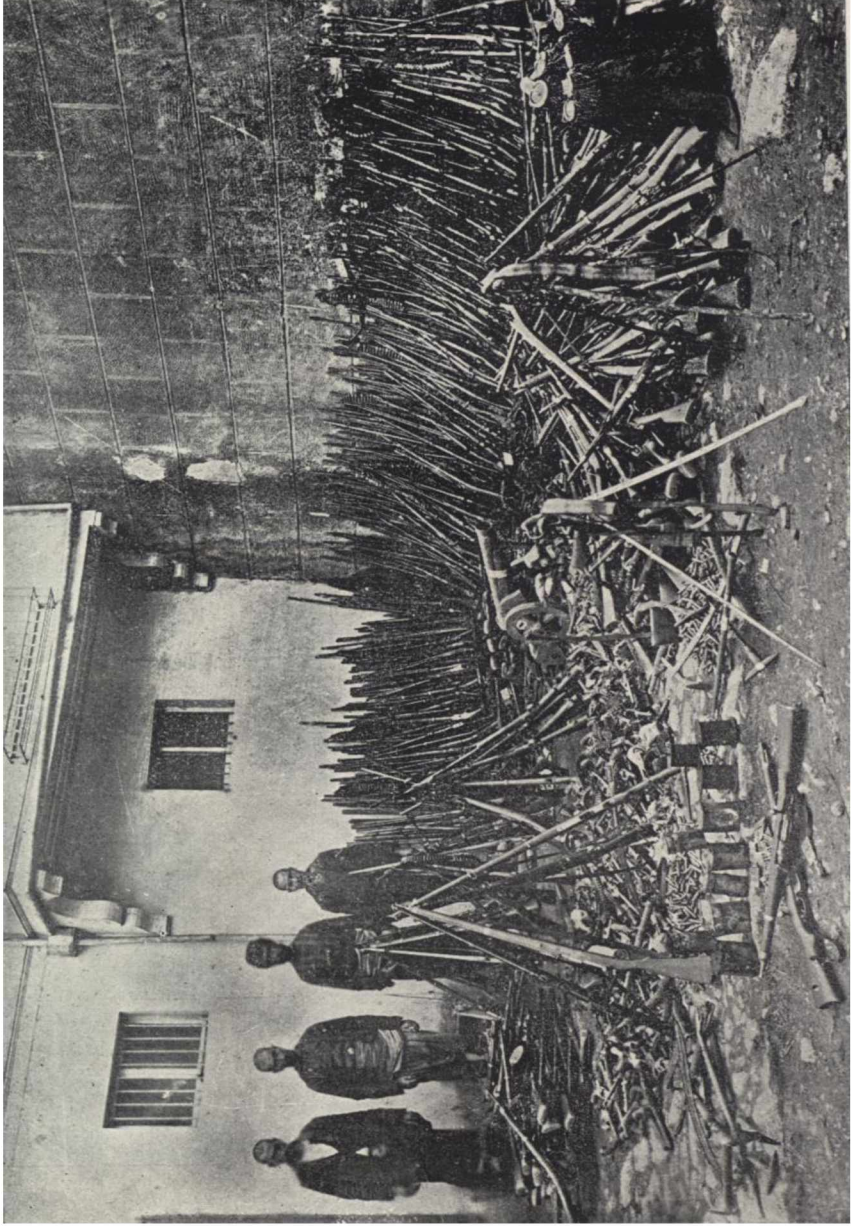

Halep'te bulunan yabancı ve asker firarisi Ermenileri silahlandırarak demir yolu hatlarıyla sevkıyat güzergahındaki köprüleri tahrip etmek, yiyecek ve levazım kollarını vurdurmak ve suikastlar yaptırmak ve bu silahlı şahısların Rus ordusuna katılmalarını sağlamak amacıyla oluşturulan Halep Ermeni komitesi ileri gelenleriyle Maraş ve Halep'te silahlarıyla yakalanan bu komiteye bağlı kişiler ve fedailerin resimleri.

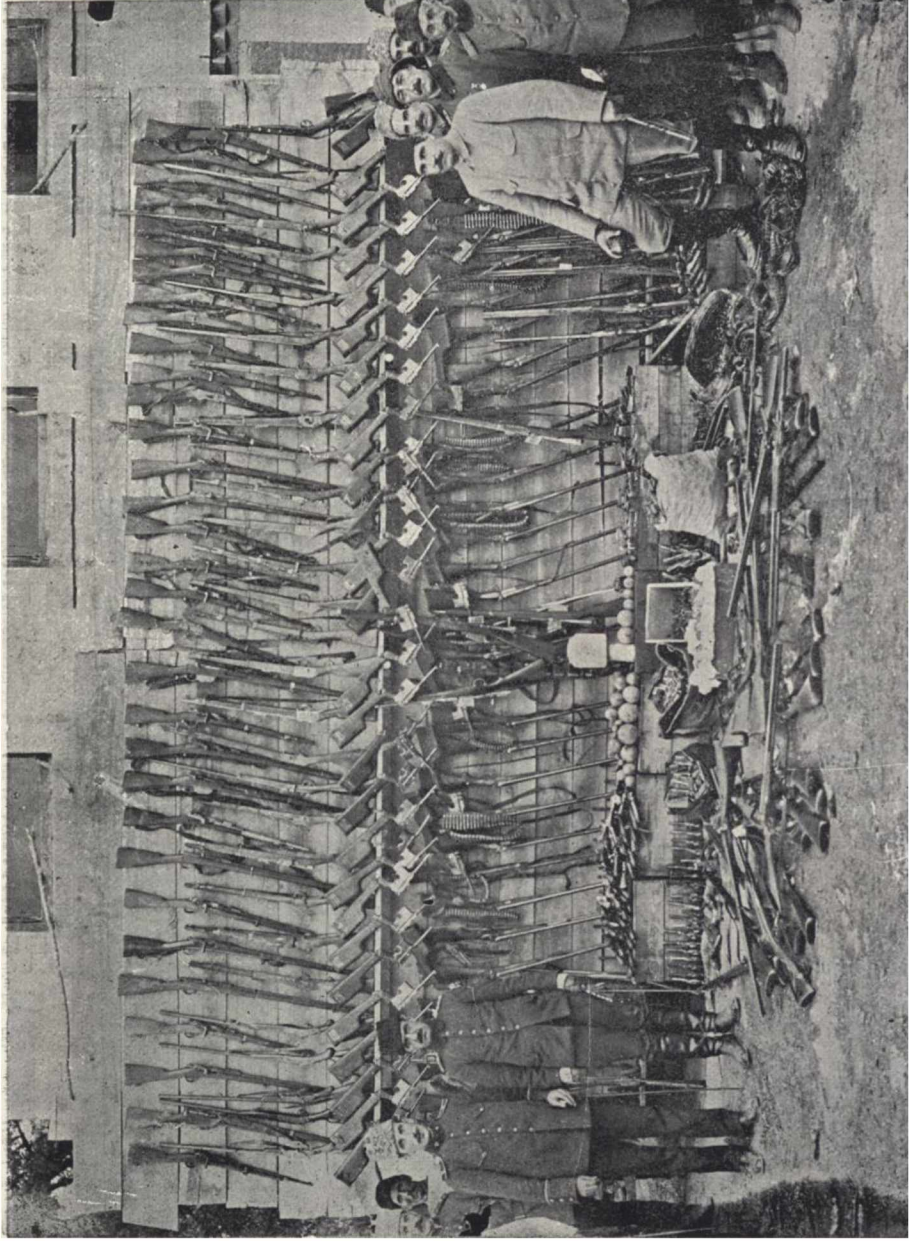

Belge Nu. 73: Zeytun İsyanı'nın elebaşları; 1. Varon Agasi, 2. Meleh, 3. Abah.

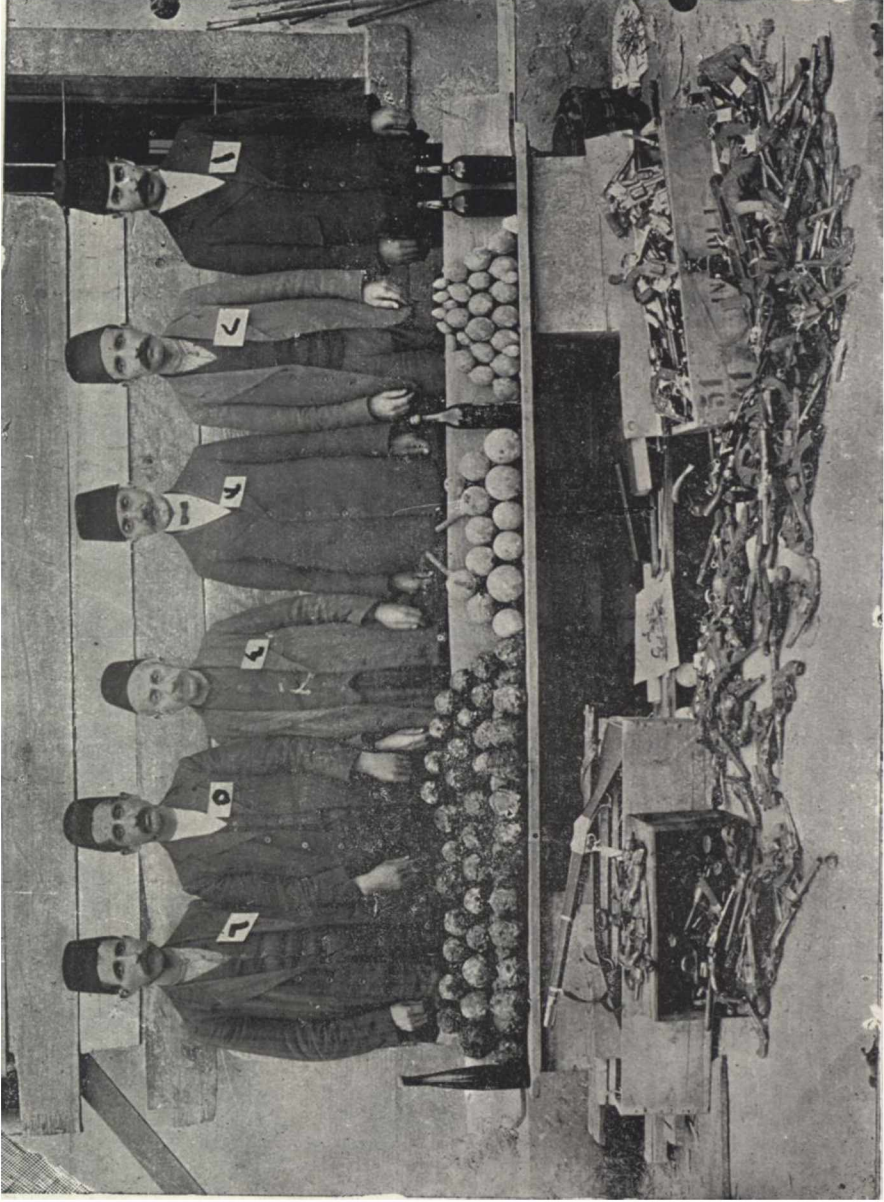

Belge Nu. 74: Bursa'nın Çengiler köyünde yakalanan Ermeni teröristlerle ele geçirilen bir top, ateşli ve kesici silahlar, üniformalar

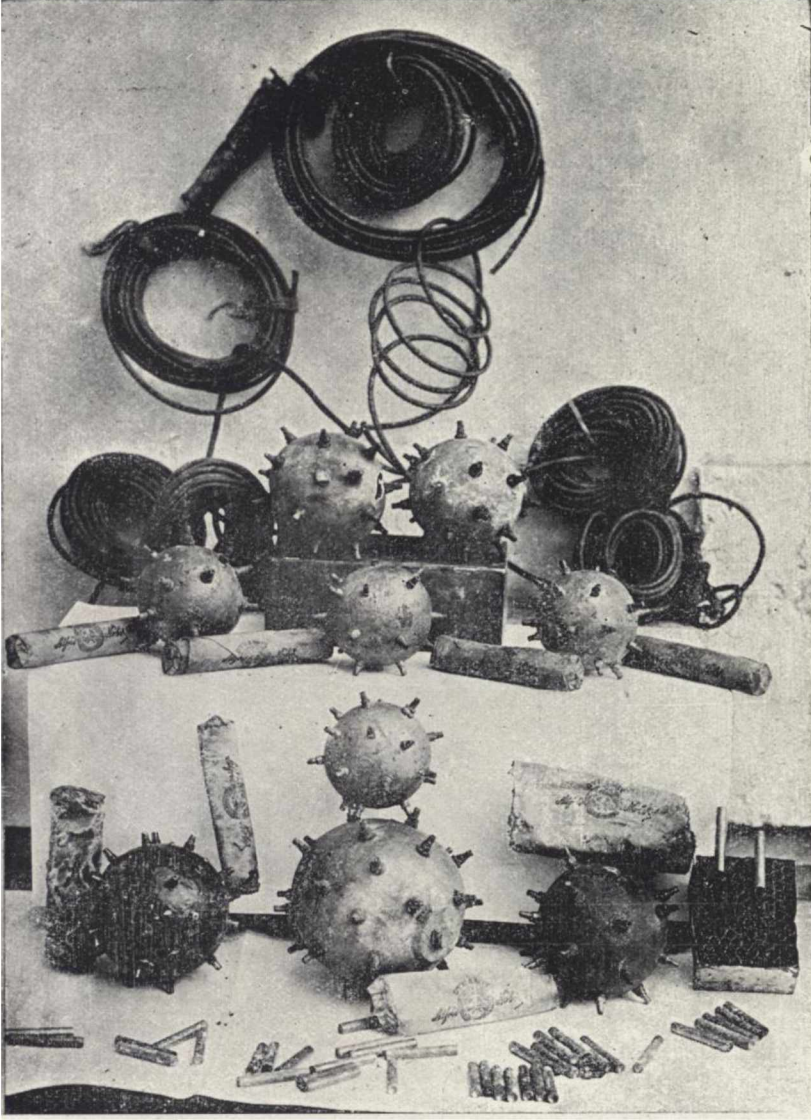
Belge Nu. 75: Adapazarı'nda Ermenilerden ele geçirilen silah ve bombalardan bir kısmı

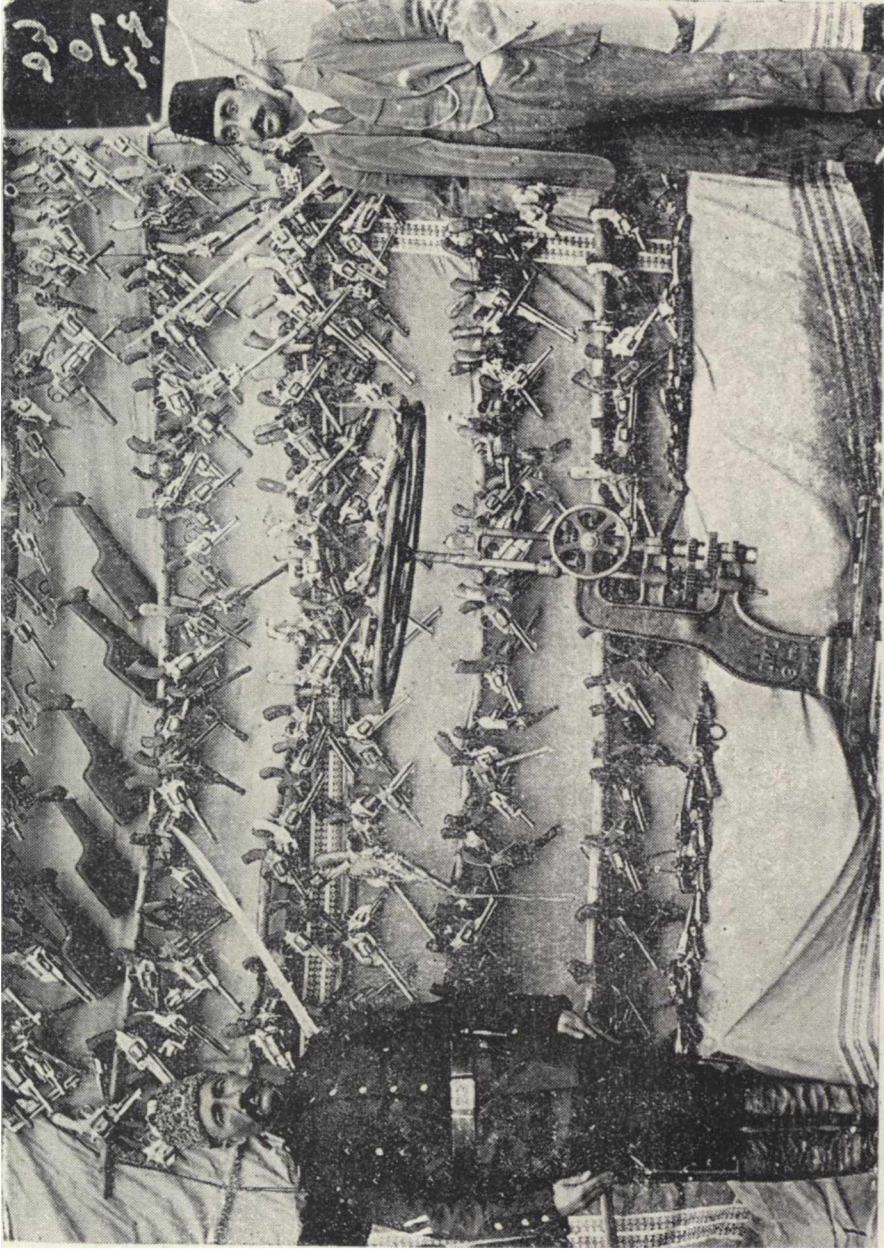

Belge Nu. 76: Adapazarı'nda yakalanan çeşitli cinsten bombalar, bunları yapmaya yarayan aletler, komitenin ileri gelenleri ve bomba imal edip dağıtanlar

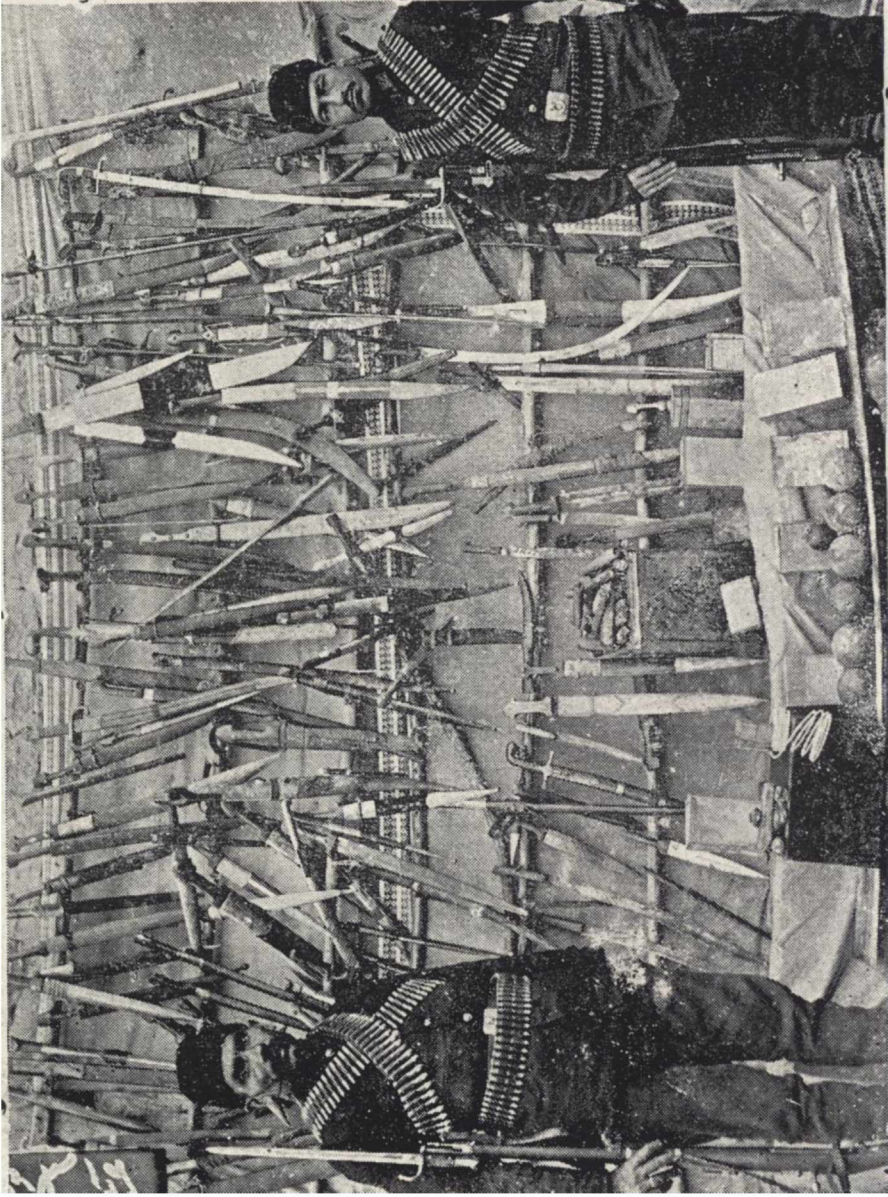

Belge No 77: Sivas'ta ele geçirilen bomba ve dinamitlerden bir grup

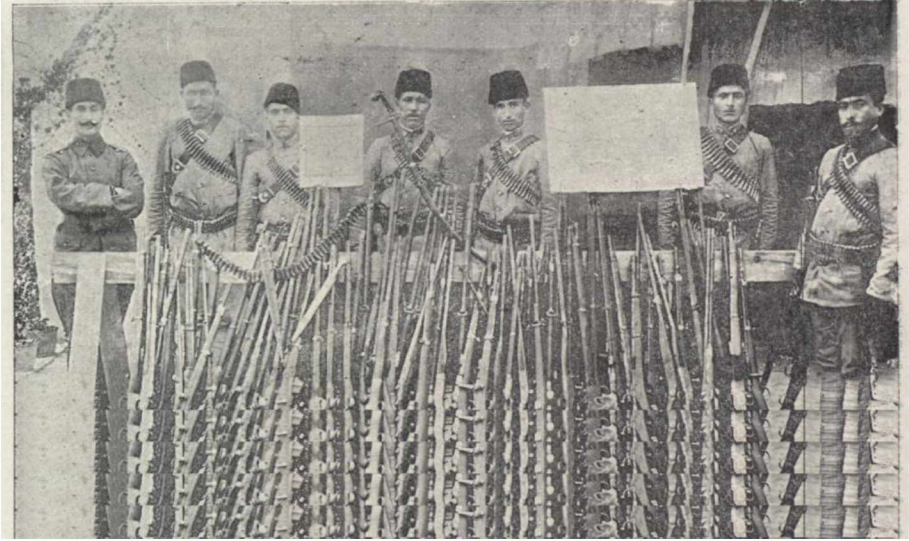

Belge Nu. 78: Arapgir'de, Ermenilerden ele geçirilen çeşitli yasak silahlar

Belge Nu. 79: Arapgir'de Ermenilerden ele geçirilen yasak silahlar, bombalar, dinamit, barut ve fitilleri

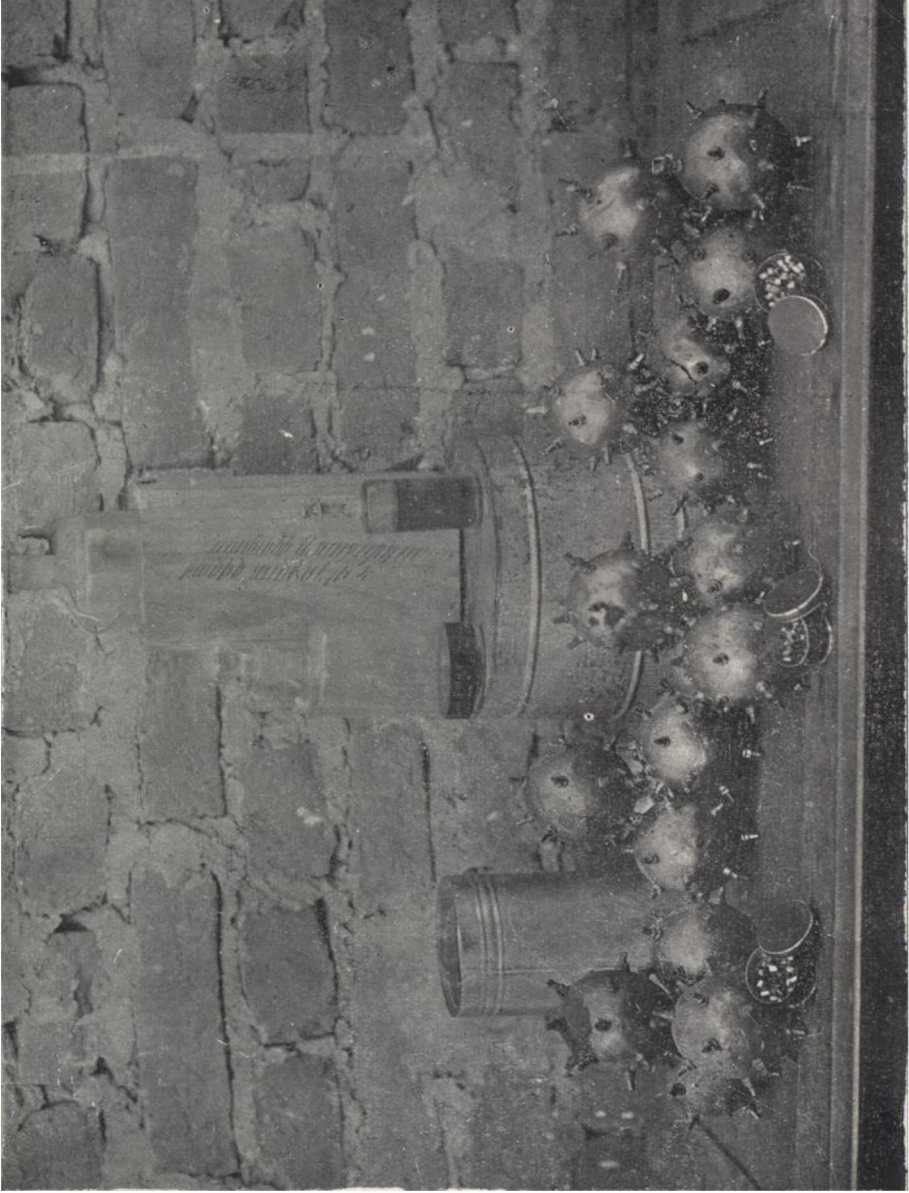
Belge Nu. 80: İzmit'e bağlı Bahçecik, Arslanbey ve Yuvacık'ta Ermenilerden ele geçirilen silahlar

Belge Nu. 81: Dört Yol'da Ermenilerden ele geçirilen silahlar ve tablolar

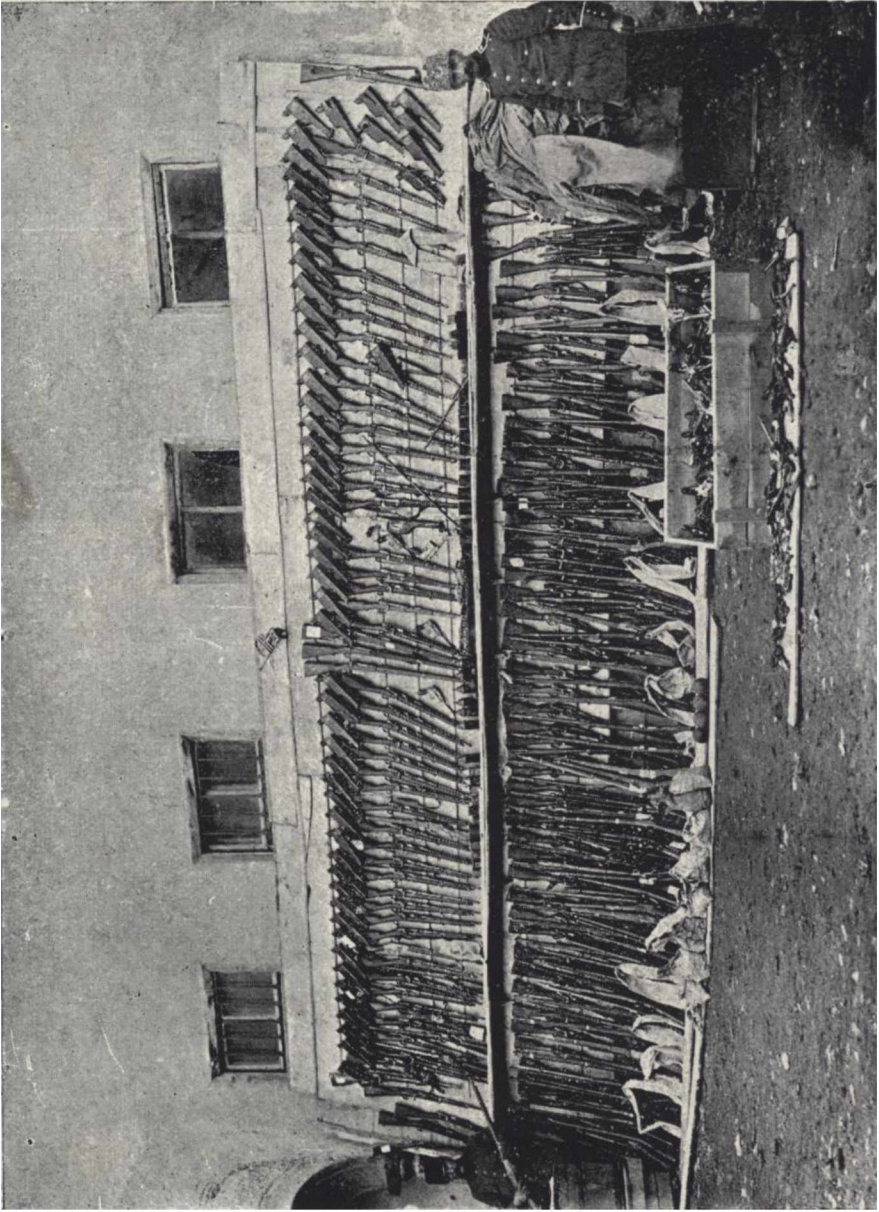

Belge Nu. 82: İzmit'te Ermenilerden ele geçirilen silahlar, bombalar

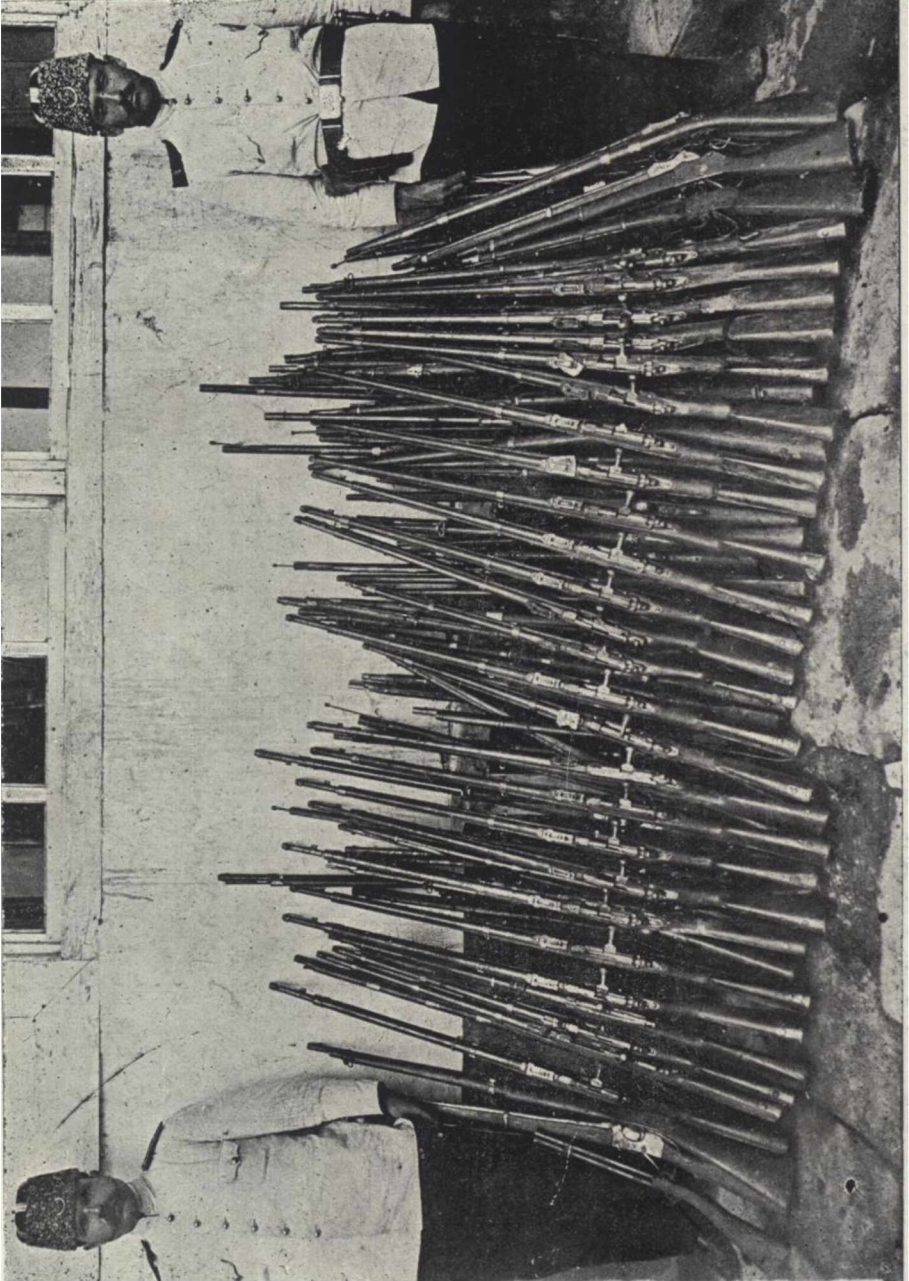

Belge Nu. 83: Samsun Ermeni kilisesi zemininde yapılan kazı sonunda çıkarılan 20 adet el bombasıyla, kapsül ve bomba eczası (Sandığın üstünde "Samsun Ermeni Piskoposluğuna" yazılmış ve Piskopos aracılığıyla Samsun'a sokulmuştur.)

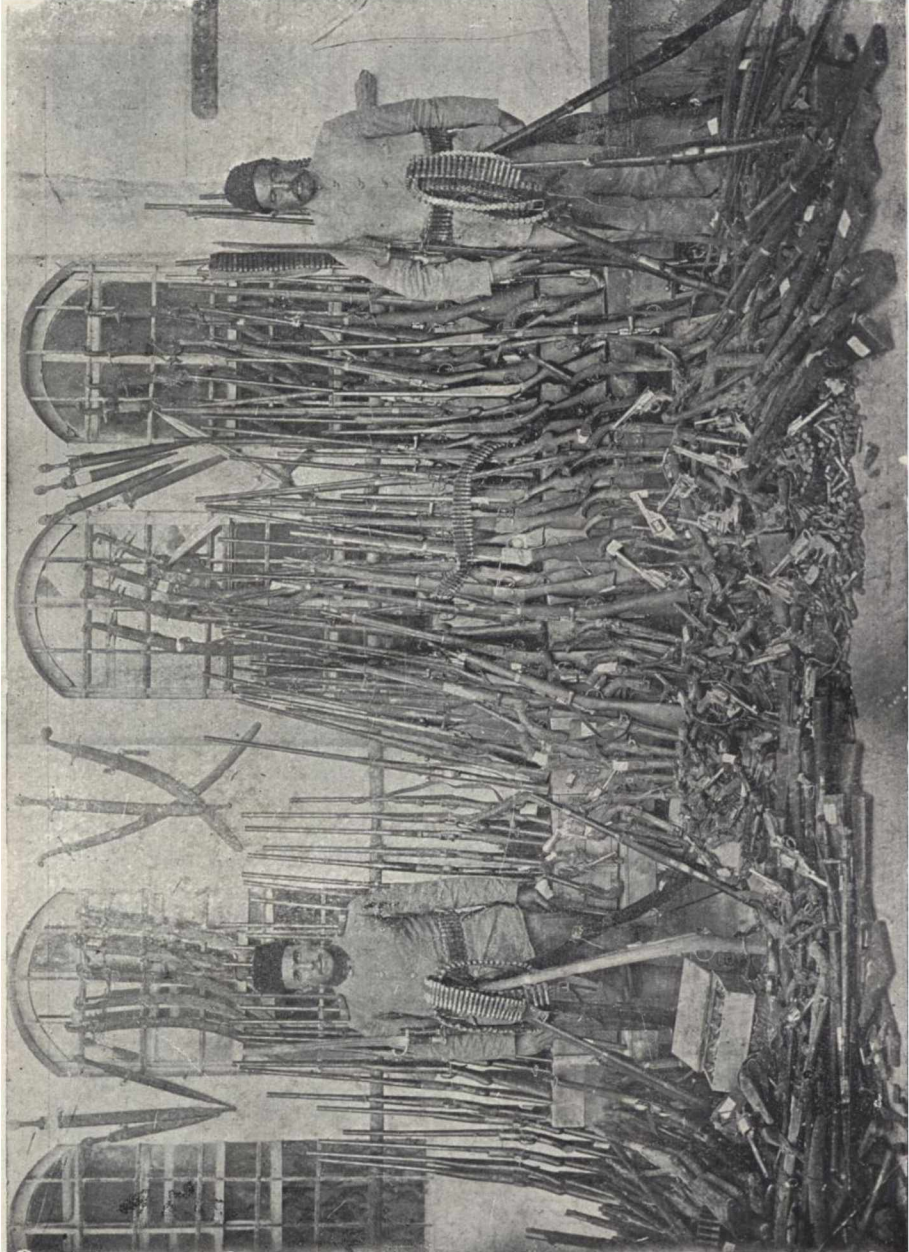

Belge Nu. 84: Sivas'ta Ermenilerden ele geçirilen silahlar, asker borusu, bombalar ve özel olarak dikilip hazırlanmış jandarma elbisesi

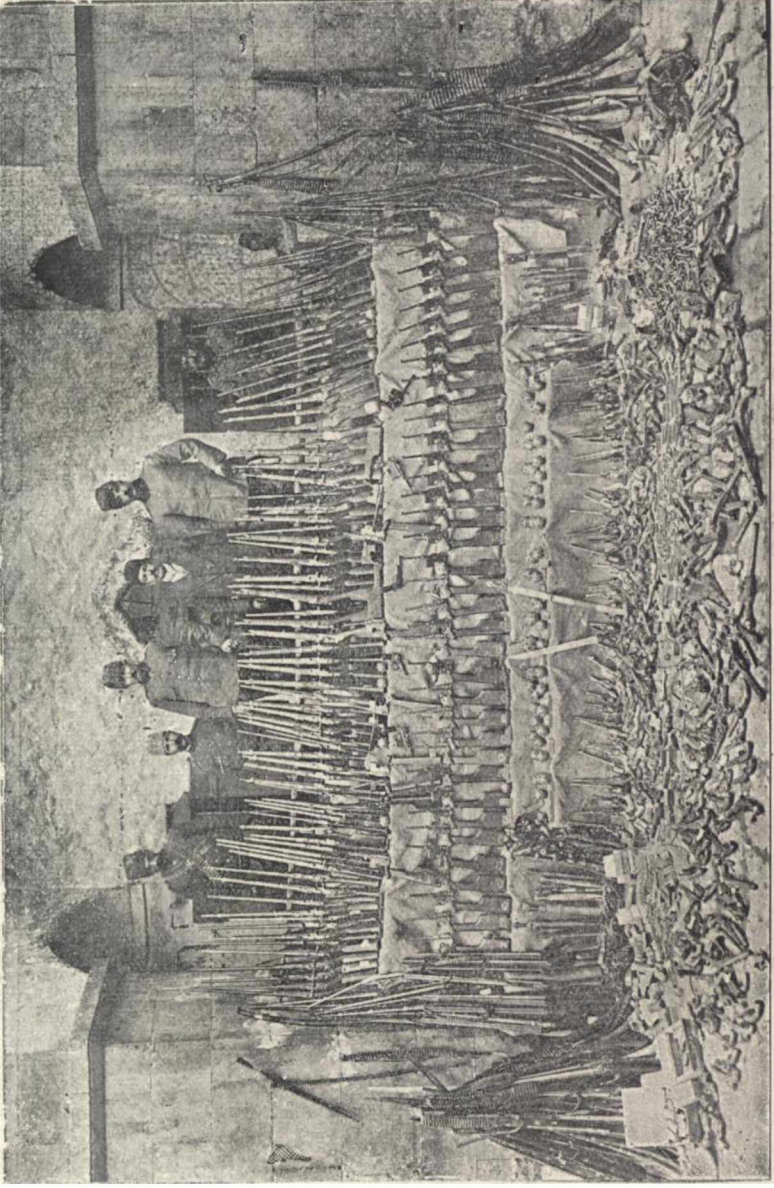

Belge Nu. 85: Trabzon'da Ermenilerden ele geçirilen silahlar

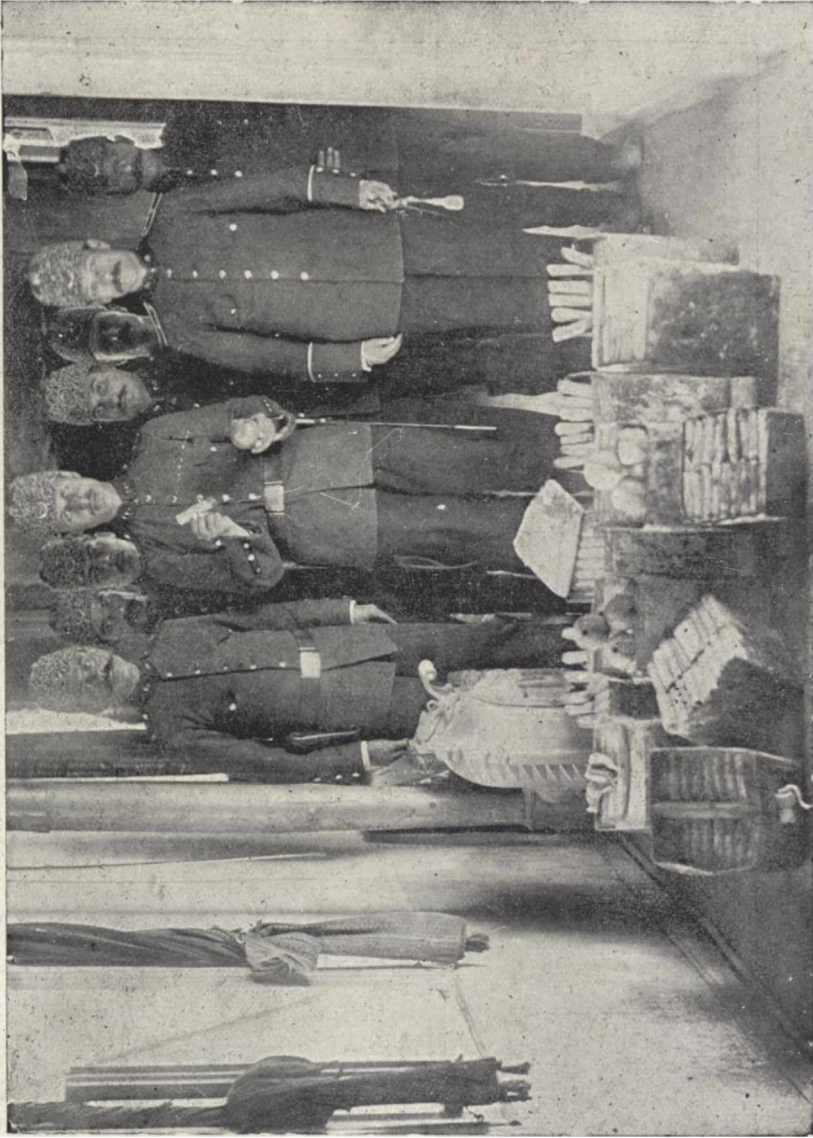

Belge Nu. 86: Urfa'da Ermenilerden ele geçirilen silahlar

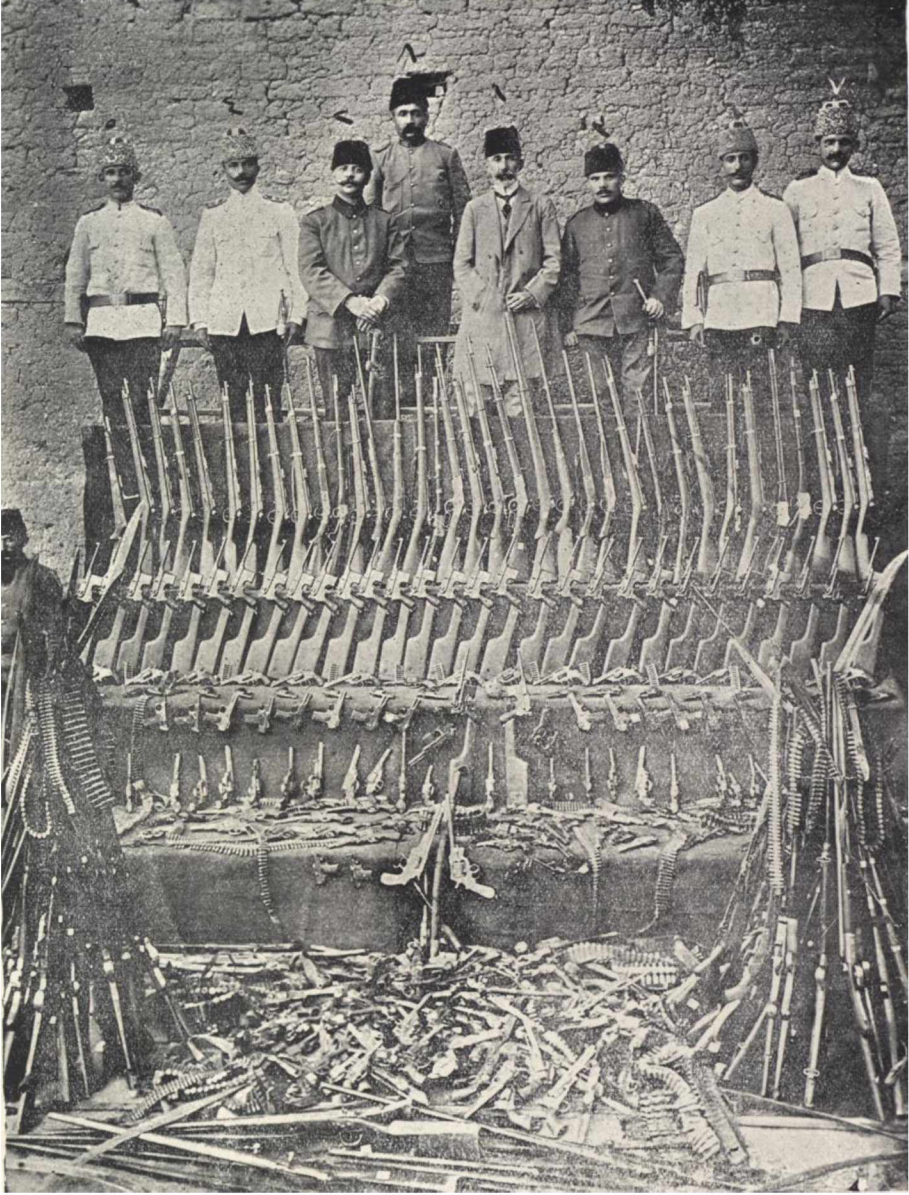

Belge Nu. 87: Merzifon'da Ermenilerden ele geçirilen silahlar ve bombalar

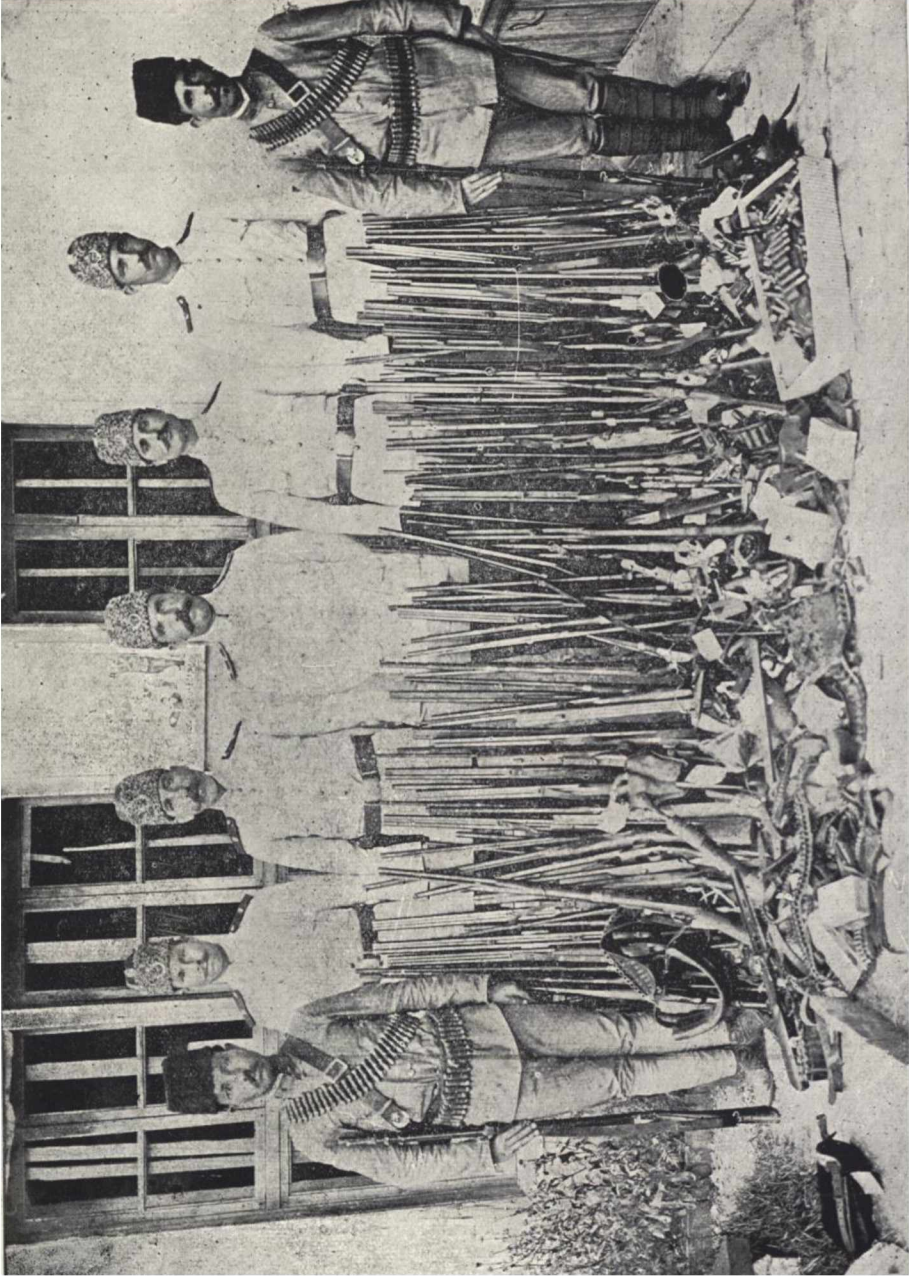

Belge Nu. 88: Parsih Gülbenkian'ın, İzmir'de Taşnaksutyun Kulübü olarak kullanılan evinin mutfağının zemininde saklanan ve kazı sonucunda ele geçirilen bombalar, dinamitler

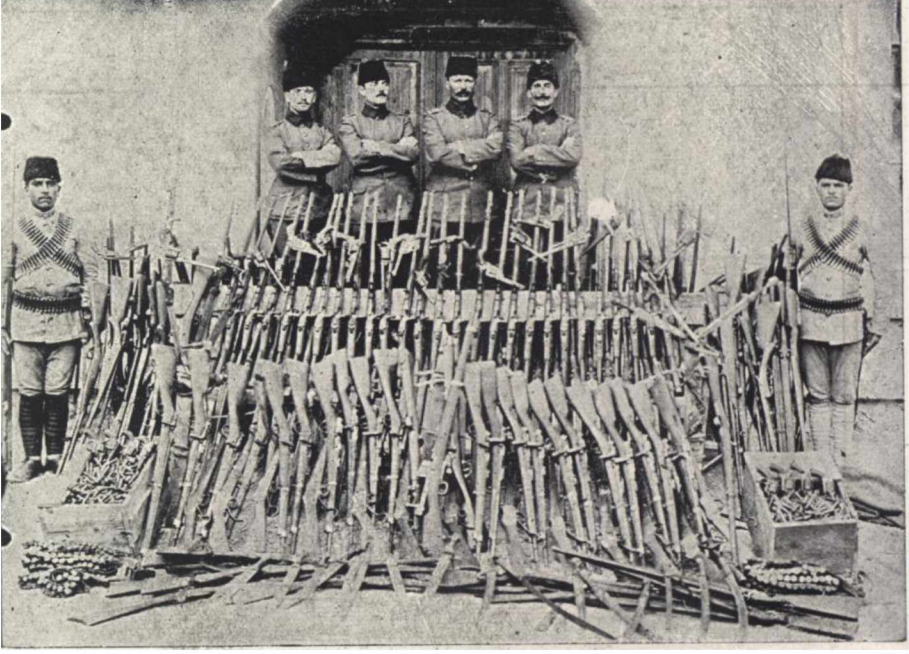

Belge Nu. 89: Amasya'da Ermenilerden ele geçirilen silahlar

Belge Nu. 90: Adana'da Ermenilerden ele geçirilen silahlar

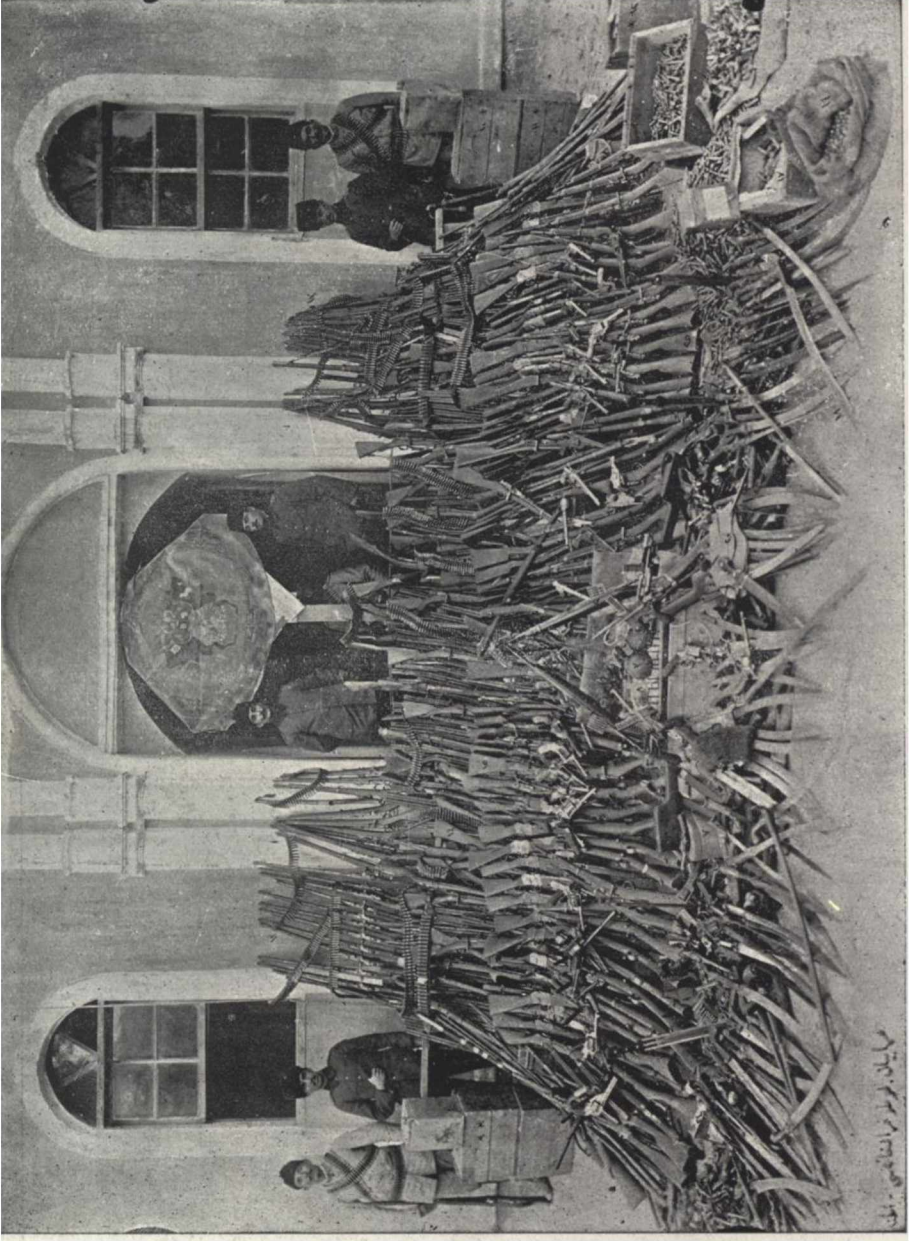

Belge Nu. 91: Adana'nın Hasanbeyli köyünde yapılan aramada Ermenilerden ele geçirilen silahlar

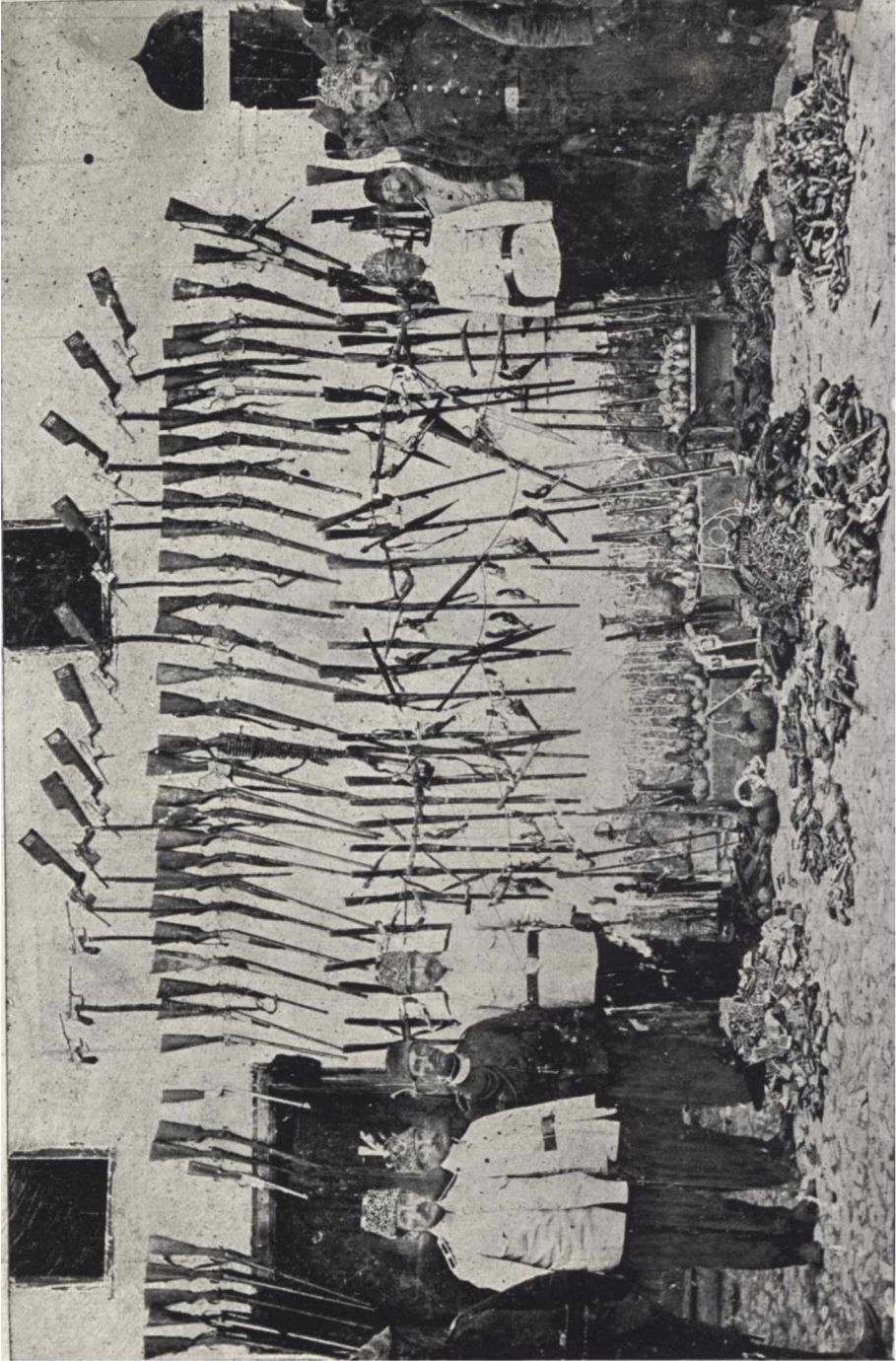

Belge Nu. 92: Saimbeyli Ermeni manastırının bulunduğu kayalıklar arasında ele geçirilen barutlar

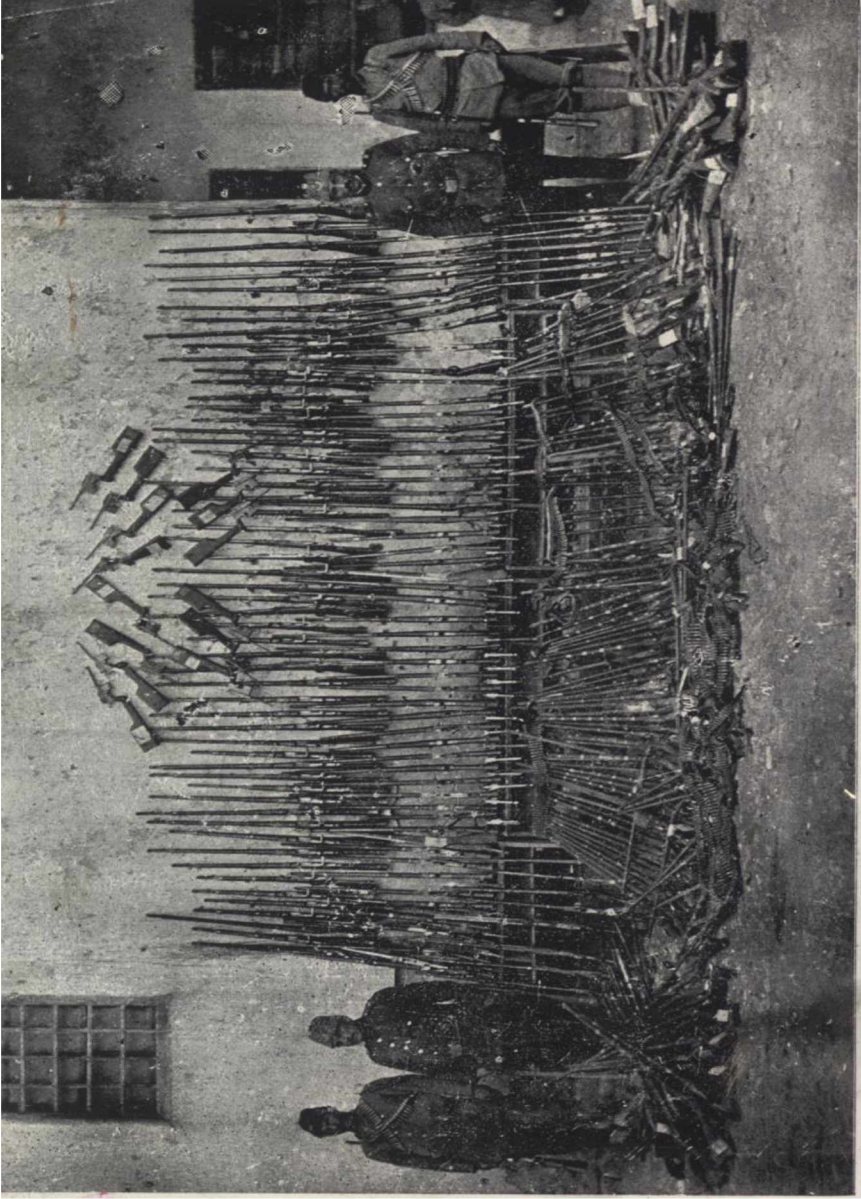

Belge Nu. 93: Saimbeyli'de yapılan aramalarda ele geçirilen barut, yasak silah, bomba, dinamit, kapsül ve fitilleri ile Ermeni okulunda bulunan Ermenistan arması

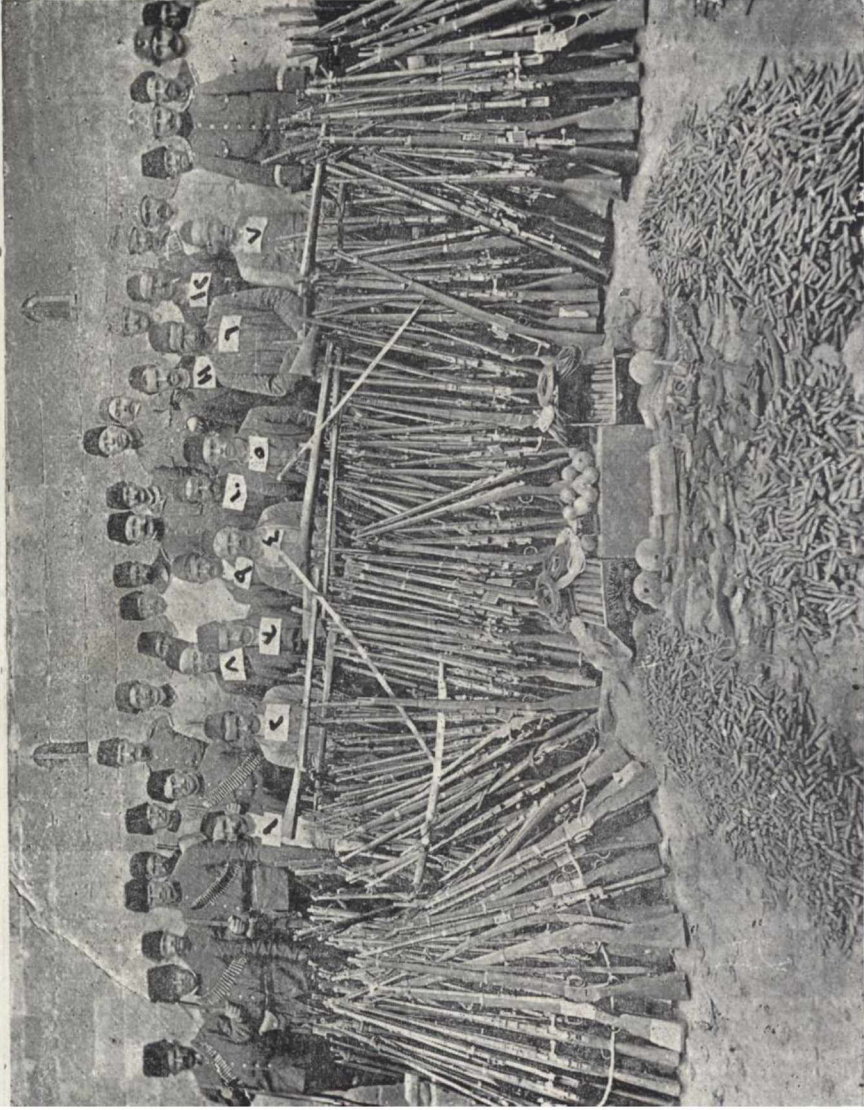

Belge Nu. 94: Elazığ'da yapılan aramalarda Ermenilerden ele geçirilen silah ve patlayıcı maddeler

Belge Nu. 95: Malatya'da Ermenilerden ele geçirilen silahlar

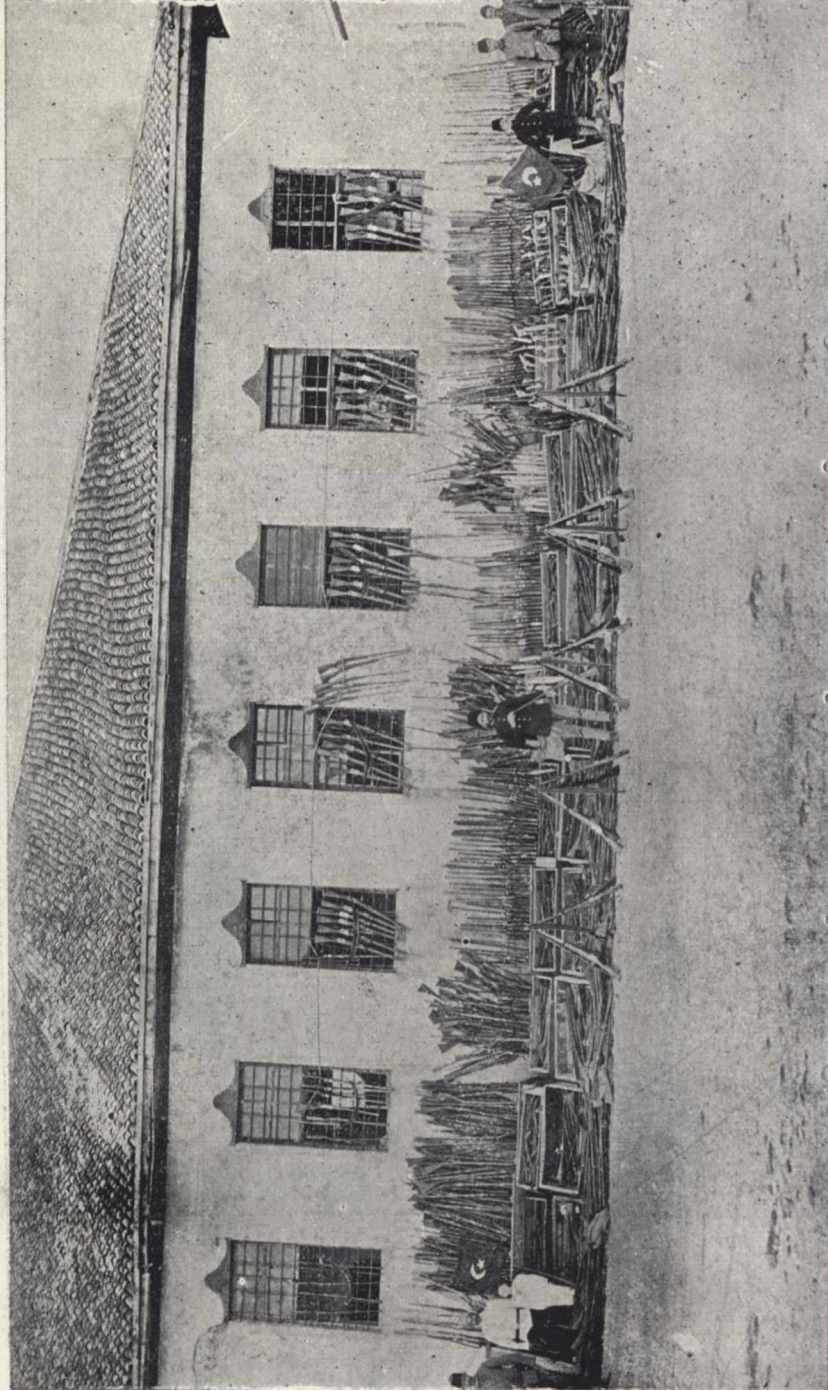

Belge Nu. 96: Diyarbakır'da Ermenilerden ele geçirilen silah ve bombalar ile yakalanan Ermeni örgüt üyeleri

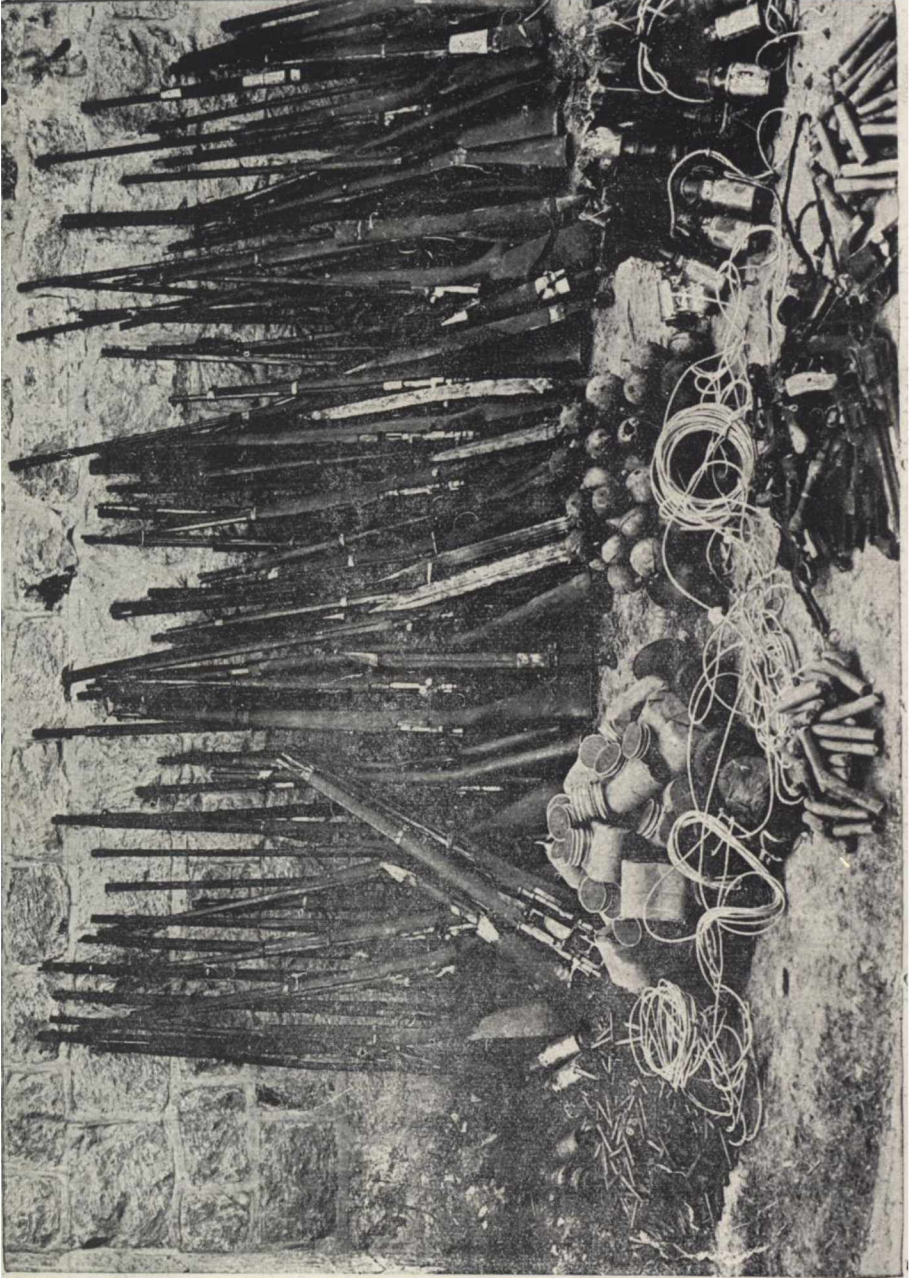
Belge Nu. 97: Diyarbakır'da yapılan aramalarda ele geçirilen bombalar, yasak silahlar ve patlayıcı maddeler

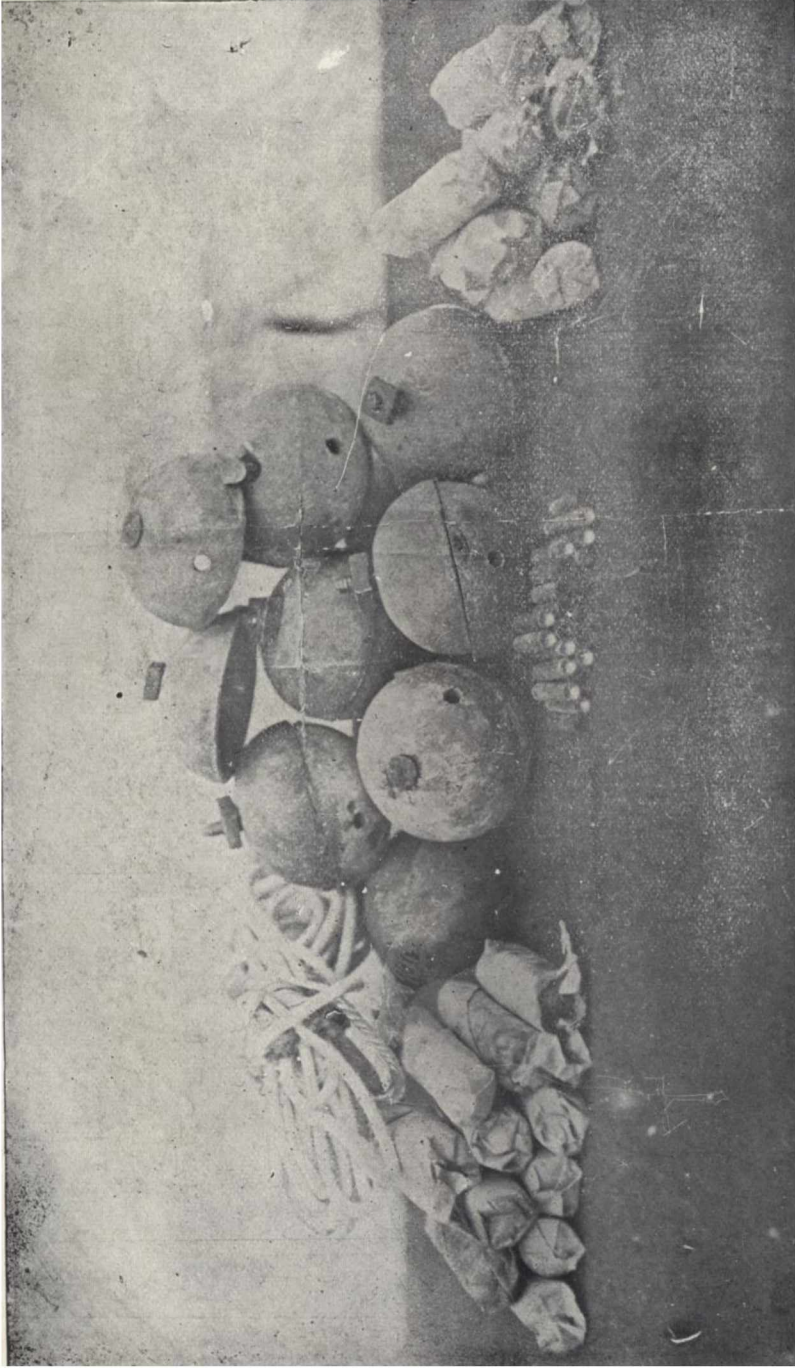

Belge Nu. 98: Maraşta Ermenilerden ele geçirilen yasak silahlar

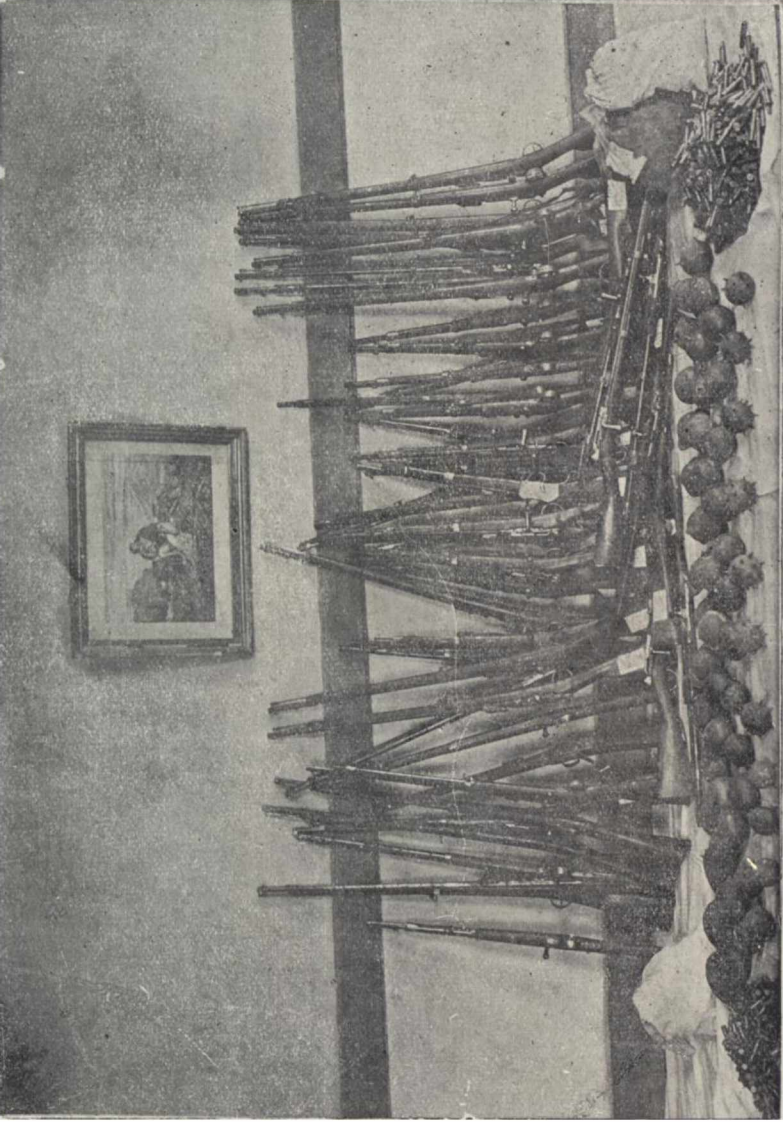

Belge Nu. 99: Urfa'da Ermenilerden ele geçirilen silah, bomba, dinamit ve dinamit fitilleri, el bombaları

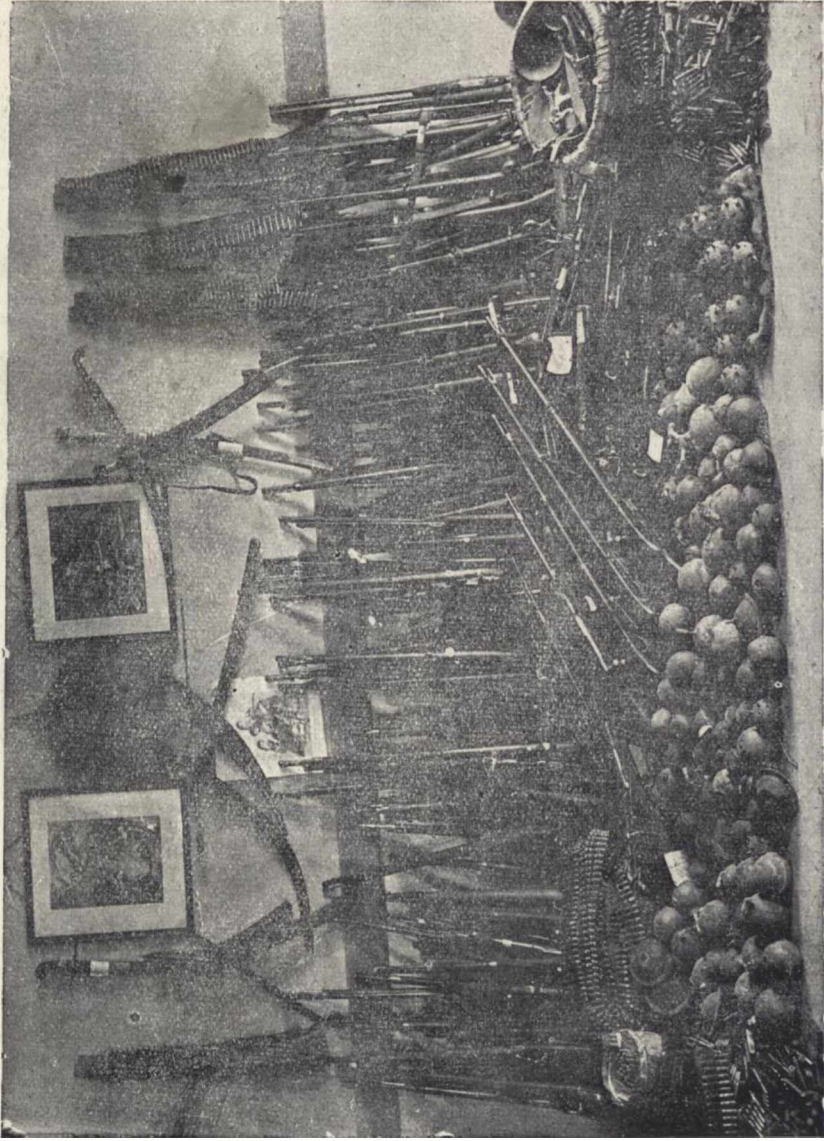

Belge Nu. 100: Halep'te ele geçirilen bombalar, dinamitler, dinamit kapsül ve fitilleri

Belge Nu. 101: Kayseri'de Ermenilerden ele geçirilen bombalar ve yasak silahlar

Belge Nu. 102: Kayseri'de ele geçirilen yasak silahlar, bombalar, bomba yapımında kullanılan aletler ile Taşnaksutyun örgütü arması

Belge Nu. 103: Kayseri'de ele geçirilen bombalar

Belge Nu. 104: Urfa'daki Ermeni ayaklanmasında ele geçirilen Ermeni
isyancılarına ait sarı renkli kırmızı şeritli giysi

Belge Nu. 105: Urfa'daki Ermeni ayaklanmasında ele geçirilen Ermeni isyancılarına ait sarı renkte kırmızı şeritli giysi

Belge Nu. 106: Urfa ayaklanmasında Ermenilerin gerektiğinde askere karşı kullanmak üzere hazırladıkları haberleşme bayrağı. (Üzerinde "Ateş dursun muhabere var." yazılı olan bu bayrak, çarpışmanın şiddetlendiği sırada kilise üzerine dikilmiş ve bunun arkasından konuşmak için gelen askerlere ateş açılmıştır.)

Belge Nu. 107: Saimbeyli'de Ermenilerden ele geçirilen silahlar

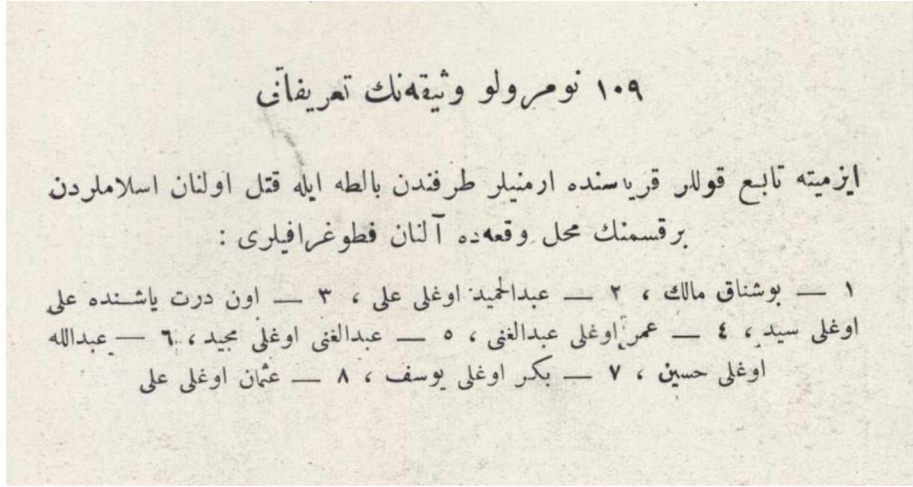

Belge Nu. 108: Sivas'ta Ermeni çeteleri tarafından öldürülen Jandarma Mustafa

Belge Nu. 109: İzmit'e bağlı Kullar köyünde Ermeniler tarafından baltayla kesilerek öldürülen Türklerden bir kısmının olay yerinde çekilen fotoğrafları

Belge Nu. 109'un çevirisi:

İzmit'e bağlı kullar köyünde Ermeniler tarafından baltayla kesilerek öldürülen Türklerden bir kısmının olay yerinde çekilen fotoğrafları: 1. Boşnak Malik, 2. Abdülhamit oğlu Ali, 3. 14 yaşındaki Ali oğlu Seyit, 4. Ömer oğlu Abdülgani, 5. Abdülgani oğlu Mecit, 6. Abdullah oğlu Hüseyin, 7. Bekir oğlu Yusuf, 8. Osman oğlu Ali.

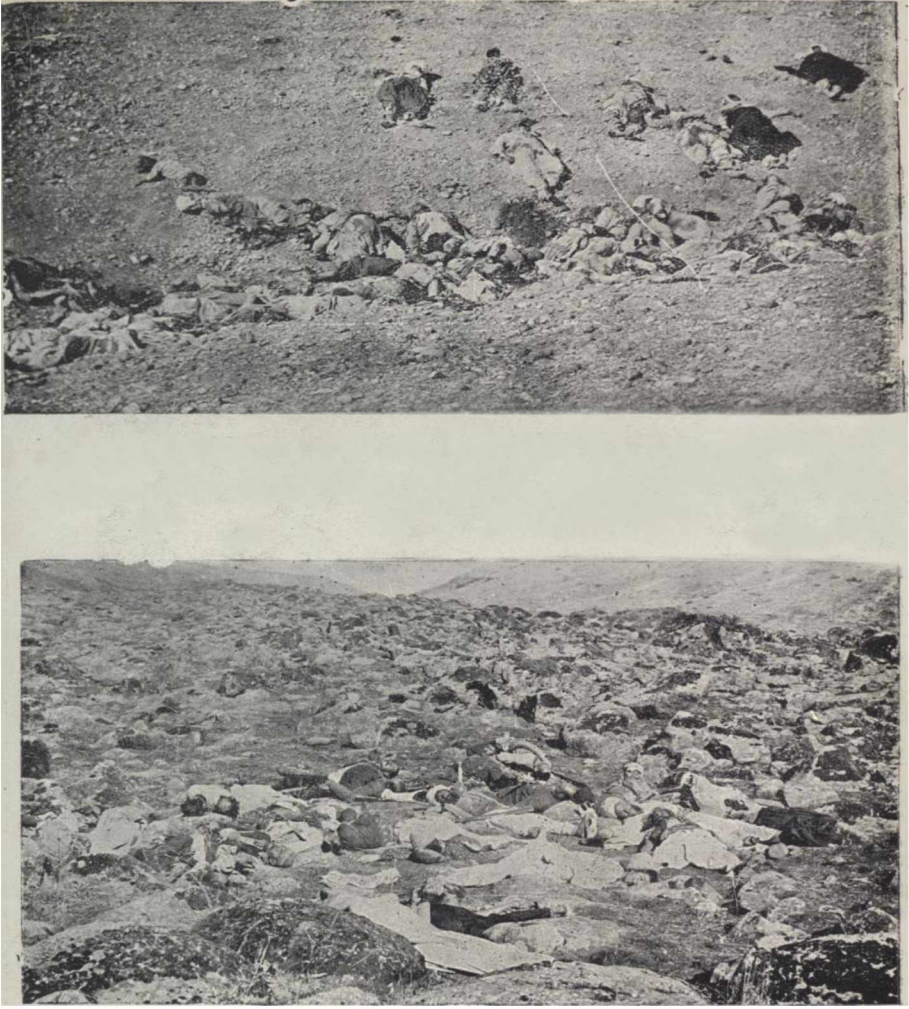

Belge Nu. 110: Ordu'da hava değişimi verilerek terhis edilen ve 23 Temmuz 1915'te Diyarbakır'ın Lice ilçesinin Kom ve om köyleri yakınında elleri ayakları bağlanarak şehit edilen askerlerin olay yerinde çekilen fotoğrafları

Belge Nu. 111: Diyarbakır'ın Doğu bucağına bağlı olup erkekleri genellikle silah altında bulunan Hızırilyas köyü kadın ve çocuklarının 23 Temmuz 1915'te Merseni Deresi'nde Hona adındaki Ermeni'nin başında bulunduğu çete tarafından hançer ve kurşunla şehit edildikleri yerde çekilen fotoğrafları

Belge No 112: Ermeni çeteleri tarafından Siverek - Urfa yolu üzerinde bulunan Karacadağ yakınındaki ziyaret yerinden alınıp, canlı hedef olarak acımasızca şehit edilen Türklerin olay yerinde çekilen fotoğrafları

Belge No 113: Van ve Taluri'den gelip, Silvan'a bağlı Başnik Ermeni köyünde saklanan Doryan Dano ve kardeşlerine bağlı Ermeni çeteler tarafından 11 Temmuz 1915 tarihinde Şeytankaya mevkinde şehit edilen milis subayı Hamit emrindeki yiyecek kafilesi ve jandarma subayları

Belge Nu. 114: Ermeniler tarafından tecavüze uğrayan Tercan'a bağlı
Zazavartikli kadınlar

Belge Nu. 115: Göktaş köyü camisi ile Ermeniler tarafından tecavüze uğrayan üç genç kız

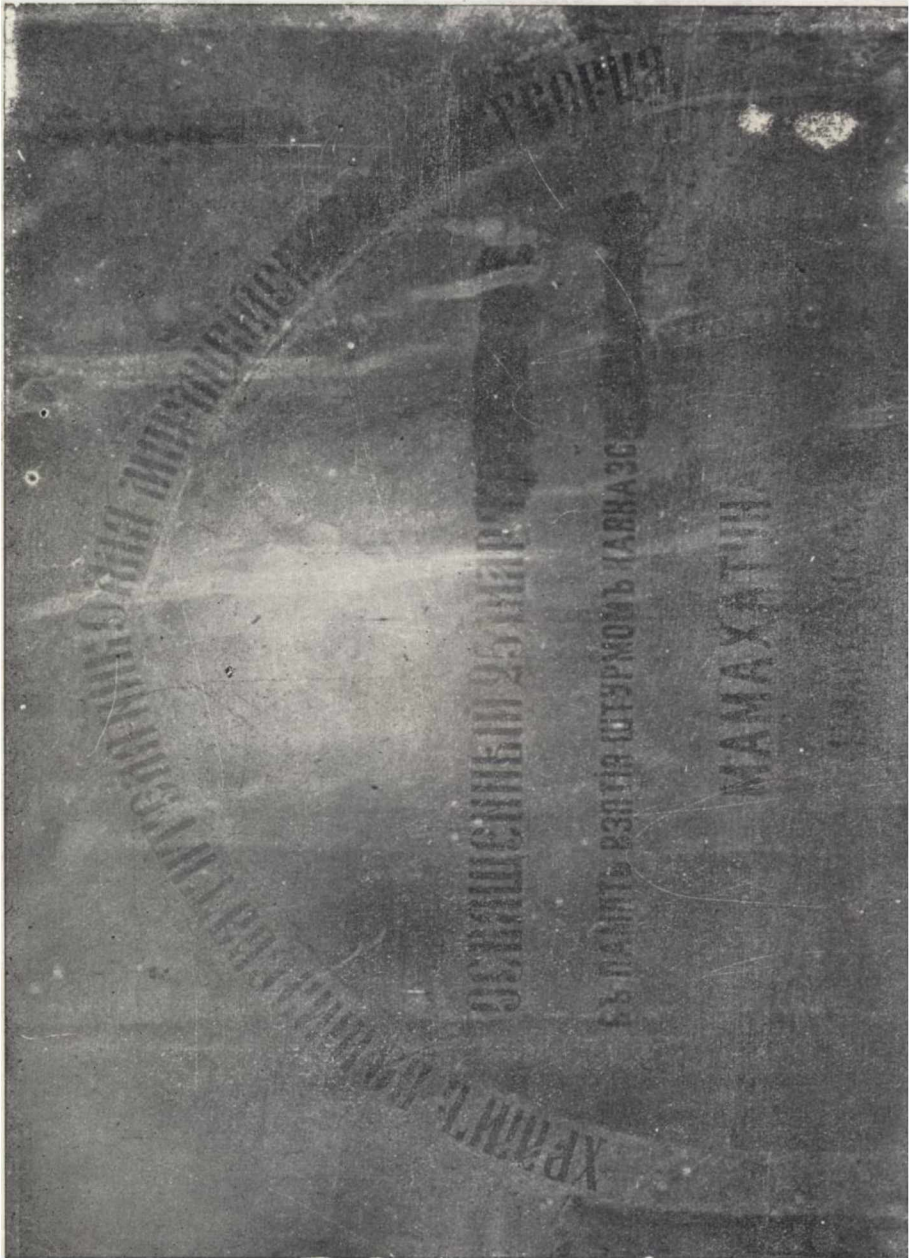

Belge No 116: Sipki köyündeki Ermeni katliamının tanıkları; yaralı iki yaşlı kadın ile tecavüze uğrayan 11 yaşındaki bir Türk kızı

Belge Nu. 117: Ermeni katliamından kurtulan Pekiçli Dursun Ağa

Belge Nu. 118: Ermeniler tarafından kiliseye çevrilen Tercan Camisi

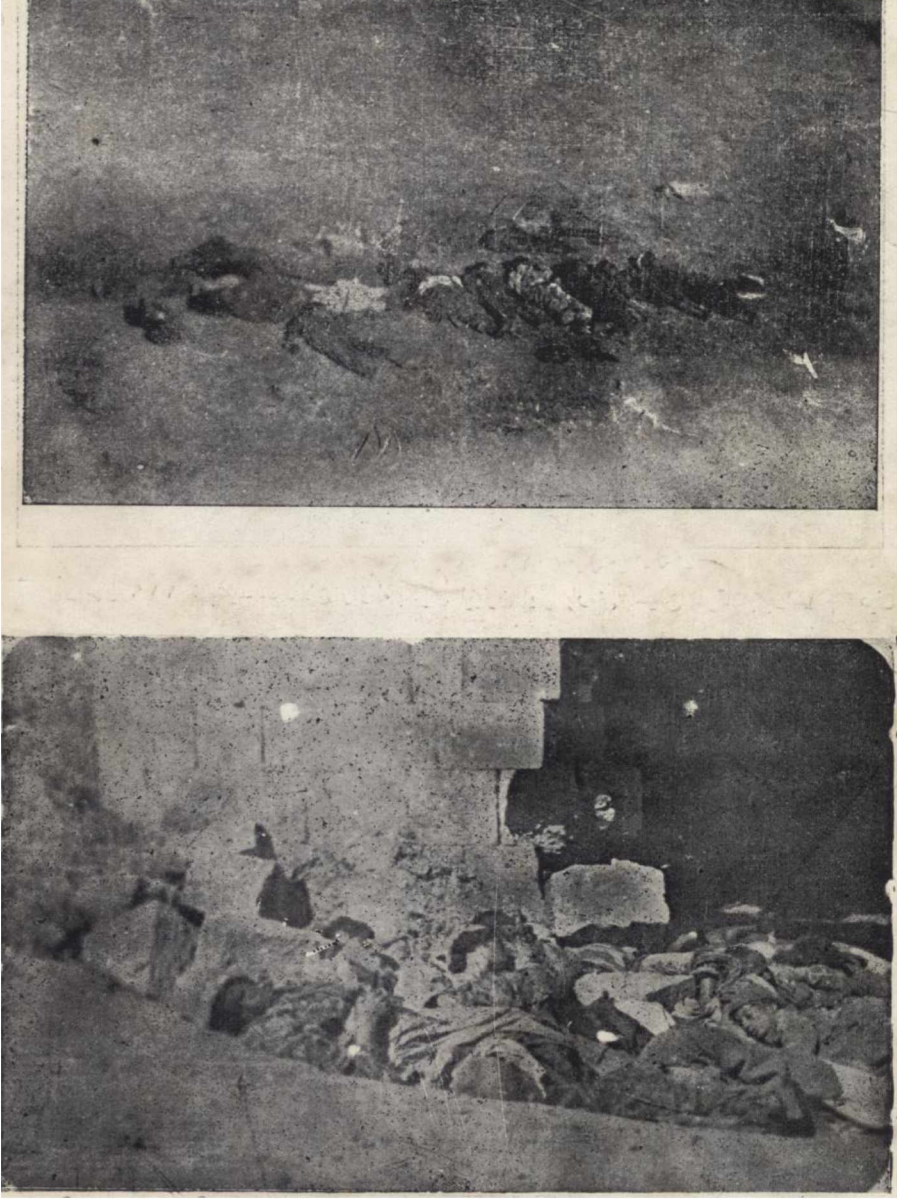
و شیت

Belge Nu. 119: Bitlis'te Ermenilerin tecavüzüne direndiği için, iki parmağı kesilen Tutaklı bir Türk kıızı

Belge Nu. 120: Ermeniler tarafından Bitlis'te bacağı kesilerek tandıra sokulan iki Türk çocuğu

Belge Nu. 121: Ermeniler tarafından Bitlis'te katledilen Türkler

Belge Nu. 122: Ermeniler tarafından Bitlis – Caferoğlu'nun kapısı önünde
öldürülen Türkler

